

Бағасы 70 т.

||| ХӘЗІРГІ ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛИ. ● Морфология |||

Х-19
31.2(КК)

Х

ӘЗІРГІ
ҚАРАҚАЛПАҚ
ТІЛИ

МОРФОЛОГИЯ

ИДРИС
"ҚАРАҚАЛПАҚ" 1981 ж.

01.2 (кк)
X-12.

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ

5

МОРФОЛОГИЯ

Университеттің филология факультетлери
ушын сабақлық

DIZIMGE ALINDU 2010

ОПИСАНО 1988 г.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БАСПАСЫ,
НӨКИС—1981

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ӘЛ-ФАРАБ ИАТНАМА
КӨПМӘДЕНИЕТ АКАДЕМИЯСЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ӘЛ-ФАРАБ ИАТНАМА
КӨПМӘДЕНИЕТ АКАДЕМИЯСЫ
5418

Өзбекст^н ССР Жоқарғы хәм Орта арнаўлы билим беріу министрлиги тәрәпинен тастыйқланған.

Редакциялық коллегия:

филология илимлериниң докторлары, профессорлар
Насыров Д. С., Бердимуратов Е. Б., филология илимлериниң кандидатлары Дәўлетов А. Д., Бекбергенов А. Б.

45302

Б М-357(04)80 216-80 430602 0200

© „Қарақалпақстан“ баспасы, 1981.

На карақалпақском языке

**СОВРЕМЕННЫЙ КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК
МОРФОЛОГИЯ**

Издательство „Қарақалпақстан“.
Нукус—1981

62661

Редактор М. Қарабаев Тех редактор Ж. Досжанова.
Художник К. Нажимов Корректор А. Аташева
Худ редактор И. Қыдыров

ИБ. №1402

Териўге берилген ўақты 26/VI—1980-жыл. Басыўға рұхсат етилген ўақыты 17/II—1981-ж. Қағаз форматы 60X90^{1/16}. Көлемі 16,5 баспа табак, 17,5 есап баспа табак. Тиражи 5000. Баҳасы 70 тийин

Қарақалпақстан баспасы. Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

ҚКАССР Баспа, полиграфия хәм китап саўдасы ислери бойынша Мәмлекетлик комитетиниң „Правда“ ның 50 жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты. Заказ 879

АЛҒЫ СӨЗ

Усынылып отырған сабақлық университеттин филология факультетиниң карақалпақ тили хәм әдебияты бойынша қәнигелер таярлайтуғын бөлимниң студентлерине арналып, сабақлықты дүзиўде авторлар коллективи бул пән бойынша жаңадан дүзилген оқыў программасын тийкарга алды.

Морфология бойынша дүзилген бул мийнет хәзирги карақалпақ тилиниң фонетика хәм лексикологиясы жөнинде жазылған сабақлықтың даўамы болып табылады. Өйткени хәзирги карақалпақ тили бир пүтин курс болып, ол жоқары оқыў орнында бир неше семестрлер даўамында оқытылады. Хәзирги карақалпақ тили бойынша сабақлықлардың дүзилиўи студентлердин билим алыўын тереңлестириўи хәм көбирек өз бетинше ислеўге мүмкиншилик туўғызыўи сөзсиз.

Қарақалпақ тилиниң грамматикасының системалы түрде хәр тәрәплеме изертлениўи профессор Н. А. Баскаковтың мийнетлеринен басланады. Сондай-ақ СССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы С. Е. Малов хәм профессор Е. Д. Поливановлар карақалпақ тилиниң фонетикасы, лексикологиясы хәм грамматикасы жөнинде дәслепки баҳалы мағлыўматларды берди.

Сонғы дәўирде жергиликли илимпазлар тәрәпинен карақалпақ тилиниң грамматикасын изертлеў бойынша үлкен-үлкен табыслар қолға киргизилди. Арнаўлы монографиялар, диссертациялық мийнетлер хәм көплеген илимий мақалалар жәрияланды. Әсиресе хәзирги карақалпақ тилиниң морфология тараўы бойынша көплеген илимий изертлеў жумысларына ийемиз. Бул жағдай, бир жағынан, сабақлық авторларының мүшкилин жеңиллетсе, екнши жағынан, үлкен миннет жүклейди.

Соның менен бирге карақалпақ тилиниң морфологиясы бойынша изертлеў материаллары биргелки емес. Бираз сөз шақпалары хәм категориялар жөнинде хәзирги карақалпақ тил билиминде сабақлықта пайдаланыўға жарамлы материаллар көплек табылса, айырымлары жөнинде бундай деп айта алмаймыз. Сонлықтан да сабақлықта гейпара темаларды баянлаўда еле де сайызлық хәм кемшиликте болыўи мүмкин. Бул

жағдай келешекте сабақлықты еле де жетилистириүде сөзсиз есапқа алынады.

Сабақлық оқыу программасына тийкарланылып дүзилгендиктен хәр бир сөз шақабы, грамматикалық категория жөнинде сөз етилгенде олардың изертленнү тарийхы ҳаққында дерлик айтылмайды.

Бул жұмыс Нөкис мәмлекетлик университетинин қарақалпақ тили кафедрасы оқытыушыларының көп жыллық оқытыу тәжирийбелеринин тийкарында жазылды. Сондай-ақ айырым авторлардың илимий мийнетлери сабақлыққа ийкемлестирилип қайта исленип усынылып отыр. Сабақлықтың структурасын дүзиүде хәм мазмунын баянлауда рус тилинде және өзбек, казак, татар, башкурт т. б. түркий тиллеринде жазылған сәйкес сабақлықлар есапқа алынды.

Коллективлик бул сабақлықтың жеке бөлимлери хәм тараулары төмендеги авторлар тәрeпинен жазылды: Морфологияға кириспе, сөзлердин морфологиялық қурылысы, қарақалпақ тилинде сөз жасау усыллары, сөз шақаплары темалары филология илимлеринин кандидатлары А. Нажимов хәм П. Бекимбетовлар тәрeпинен бирликте жазылды. Атлық—А. Ниязов тәрeпинен, келбетлик—филология илимлеринин кандидаты О. Доспанов тәрeпинен, санлық хәм алмасық—филология илимлеринин кандидаты А. Бекбергенов тәрeпинен, рәуиш—филология илимлеринин кандидаты П. Бекимбетов тәрeпинен, феһил—доцент К. Бердимуратов тәрeпинен, модаль сөзлер, еликлеуиш сөзлер, таңлақ—филология илимлеринин кандидаты А. Нажимов тәрeпинен, көмекши сөзлер—доцент А. Есемуратов тәрeпинен жазылды.

Авторлар санының көп болыуы бир жағынан сабақлықты жазып питкернүди жеңиллестирсе, екнши жағынан бул жағдай бираз қыйыншылық туўғызды. Айырым терминлерди қолланыуда хәр түрли сөз шақапларында ушырасатуғын биргелки ямаса усас мәселелерге бирдей көз қарастың болыуында, стильлик жақтан тутас китапта баянлау бирлигинин сақланыуында хәм т. б. көп қыйыншылықлар ушырасты. Редколлегия ағзалары тәрeпинен бул жағдайлар есапқа алына отырып, мүмкин болғанынша китапты бир кәлипке түсириүге биргелки баянлау стилине әкелиүге ҳәрекет етилди.

Сабақлықты жетилистириү, жақсылау бойынша пикир айтып, кенеслер беретугын китап-оқыушыларға алдынала терең миннетдаршылық билдиремиз.

А. ДӘҰЛЕТОВ,

филология илимлеринин кандидаты

1. MORFOLOGIYA XEM ONYŇ IZERTLEŮ OBJEKTI

„Тил—адамлар арасындағы өзара қарым-қатнас жасаудың ең әҳмийетли куралларынан бири“—деген еди, Владимир Ильич Ленин.

Дурысында да адамлар бири-бири менен пикир алысууда, сөз хәм сөз дизбеклеринин ызамлы байланысы арқалы жасалған гәплерден пайдаланады. Адам ойының әлүан түрли нәзик белгилерин билдириүде, пикирлердин анық хәм дурыс болыуында сөзлер хәр түрли грамматикалық формалар арқалы өзара байланысқа—грамматикалық қурылысқа түседи. Мысалы, сөз составымыздағы „дүнья, адам, бул, бала“ сөзлери тек лексикалық мәнис менек бир тутас тамамланған ойды бермейди. Олар қатнас куралы болыу ушын грамматикалық қурылысқа түсиү керек: белgili формаға ийе болыуы, көмекши сөзлер яки суффикслер жәрдеми менен өзара байланысуы, тийсли интонация менен айтылуы шәрт:

Бул дүньяның көрки—адам баласы. (Әжинияз).

Демек, тил болыу ушын сөзлик составтағы сөзлер менен грамматикалық қурылыстың өзара беккем байланысуы зәрүр.

Тилимиздеги сөзлердин гәп ишинде бир-бири менен байланысуу хәм тамамланған ойды бернү усыллары грамматикалық қурылыс делинеди.

Сөзлик составты тил билиминиң лексикология тарауы, грамматикалық қурылысты грамматика тарауы тексереди. Бул екеуинин де изертлейтуғын объекти—сөз болғанлықтан олар бири-бирине тығыз байланыслы болады.

Грамматика дегенимиз сөзлердин өзгернүи, өзара дизбеклесиуи хәм белgili бир тамамланған ой-пикирди билдириү ызамлылықларын изертлейтуғын илим. Ол еки тараудан турады: морфология хәм синтаксис. Синтаксис—гәптеги сөзлердин дизбеклесиун, тамамланған ой-пикирлерди билдириү жоллары, гәп хәм гәптин түрлери ҳаққындағы илим.

Сөз тилде сөйлеушилер тәрeпинен қабылланған белgili бир

сеслик комплекс арқалы айтылады: нан, қал, тән, кел, кітап, бар, ат, от, өт, қол, төк, қызыл, ақ, он бес, т. б.

Сөз дегеніміз объектив дүниедағы зат, қурылыс, қарекет, белги т. басқалардың бизиң мийимизде сәулелениуінен пайда болған түсинигиңиң, уғымының белгилі бір сеслик комплекс арқалы айтылатуғын шәртли атамасы. Сеслик комплекс ызым-ларын тил билиминиң фонетика тарауы тексереди.

Тилдеги ҳәр бир сөздиң өзине тән мәнилери болады. Сөз мәнилери дара турғанда да, басқа сөзлер менен белгилі бір байланысқа түскенде де билинеди. Бирақ дара турғандағы мәниси арасында аз да болса парық болады.

Сөздиң дара турғандағы мәниси, тийкарғы мәниси—оның лексикалық мәниси делинеди: адам, қәлем, пахта, кітап, ка-газ, ақ, көк, бар, кел, исле, совхоз т. б.

Сөзде тийкарғы лексикалық мәни болыу менен бирге ҳәр қыйлы қарым-қатнасты билдиретуғын улыуа грамматикалық мәни де болады. Мысалы „Иним совхозда ислеп атыр“ деген гәпте ҳәр бир сөз грамматикалық мәни алатып тур: „ислеп атыр“ сөзи болымлы феийл, анықлық мейил, тамамланған тур, III бет, жай дәреже, ҳәзирги мәхәл, бирлик сан, ауыспалы феийл усаған грамматикалық мәнислерди берип тур.

Сөздиң улыуа грамматикалық мәниси бир жағынан сөздиң лексика—семантикасына байланысly болса, екінши жағынан онын формасы—сөз қурылысы менен де байланысly: оқы, оқы-ма, оқыр, оқып, оқығалы, оқыушы, оқыушылар, оқыушы-ман, оқыушылармыз, оқыушыларымыз, оқыған, оқыйман, оқып, т. б.

Жокарыдағы сөзлердиң түбири бир болғаны менен формалары ҳәр қыйлы, формасындағы азы-кем өзгеристің өзи лексика—семантикалық мәниңиң өзгеріуіне себеп болып тур.

Сөз қурылысын, өзгеріу ызыамлылықларын, сол өзгерислер нәтижесинде пайда болған лексика—семантикалық, грамматикалық мәнислерди морфология тексереди.

Тилдеги сөзлер өзлериниң лексика—семантикалық мәниси, морфологиялық қурылысы ҳәм гәптеги атқаратуғын тийкарғы синтаксислик функциясы бойынша улыуамалық белгиге ийе болған айырым топарларды курайды. Бул топарлар сөз шақап-лары делинеди. Морфология сөзлерди, ҳәр бир сөз шақабына тән болған улыуамалық формалар арқалы берилетуғын мәнислерди тексереди.

Гәп ишинде сөзлер ҳәр қыйлы формалық өзгерислерге ушырайды. Бул өзгерислер белгилі ызыамлылықлар тийкарында болады. Усы ызыамлылықлар нәтижесинде пайда болатуғын сөздиң жасалыу, түрленіу, өзгеріу, қолланыу қағыйдаларын ашып береді.

Морфология тил билиминиң фонетика, лексикология, стилистика т. б. тараулары менен тығыз байланысly болады.

§ 1. ГРАММАТИКАЛЫҚ МӘНИ. ГРАММАТИКАЛЫҚ ФОРМА ХӘМ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАР

Морфология сөздиң қурылысы, морфемалық составы ҳәм формасы ҳаққында илим болғанлықтан, ол грамматикалық мәни, грамматикалық форма ҳәм грамматикалық категориялар сыяқлы түсиниклерди өз ишине алады.

Ҳәр бир сөз өзиниң жеке мәнисине ийе. Сөзлер тилимизде ой-пикиримизди билдириу үшін белгилі бір грамматикалық қағыйдаларға бойсынып, өзара дизбеклесип қолланылады.

Сөзлердиң өзара қарым-қатнасынан пайда болған ҳәм үлкен бир топар сөзлерге бирдей тән улыуа абстракт мәниге грамматикалық мәни делинеди. Мысалы: қәлемим, дәптерим, иним, синлим, билгеним, көрерим, кетежағым, ертеним, бүгиним, аппағым, т. б. сөзлери ҳәр қайсысы өзиниң жеке лексикалық мәнисине ийе болыу менен бир қатар, олар ҳәм-месине ортақ грамматикалық мәниге ҳәм формалық белгиге ийе болып тур. Бул сөзлердиң усы формасы арқалы предметтиң биринши бетке ҳәм бир адамға тийисли екени билдириледи.

Грамматикалық мәнислер усындай үлкен бир сөзлер топарын улыуамаластырып, оларға тендей болатуғын грамматикалық қағыйдалар береді. (Бир мазмунды екінши мазмунға қарама-қарсы қойыудың арқасында анықланады).

Грамматикалық мәнини беріу ҳәр бир тилдиң ишкі ызыамлылықларына байланысly ҳәр қыйлы усыллар арқалы иске асады.

Олардың тийкарғылары мыналар:

1. Аффиксация
2. Аналитикалық форма
3. Көмекши сөзлер
4. Сөз тәртиби.
5. Сөзлерди тәкирарлау
6. Интонация.

1. **Аффиксация**—бул түбир я негизлерге ҳәр қыйлы форма жасаушы аффикслерди жалғау арқалы грамматикалық мәни жасау.

Қарақалпақ тилиндеги көпшилиқ грамматикалық мәнислер ҳәм сөзлердиң өзара қатнасын аңлагатуғын белгилер көбинше аффиксация усылы арқалы иске асады. Аффикслер суффикс ҳәм жалғаулар болып екиге бөлинеди.

1. Суффикслер арқалы:

а) жана сөзлер пайда болады: — тыныш-сыз-лан: ор-ақ кәуип-сиз-лик, суу-шы, ег-ин, кітап-хана; б) сөзлерге үстеме мәни ендириледи:—кыз-алақ, бота-лақ, ақ-шыл, ерте-леу, бара-жақ, бере-туғын, бар-мақшы, бар-ып, бар-са, бар-ар, бара-ды, барын-қыра, бар-ыс, бар-ғыз т. б.

2. Жалғау арқалы сөзлер өзара синтаксислик қарым-қатнасқа түседі: бизин үй, оның кітабы, мен студентпен, университетте оқыйман, университеттен қиятырман ҳәм т. б.

Қарақалпақ тилинде сөзлерге аффикслер қосылғанда олардың түбири, негизлери өзиниң дәслепки формаларын өзгерт-

пейди. Керісінше, аффикслердің көбісі сөз түбіріне ыңғайласып жалғанады: **жигит-лер-ге, қыз-лар-ға**. Хәрбір аффикске бурыннан белгили бир грамматикалық мәнини аңлатыу функциясы бекитилген болады. Бирақ олар дус келген сөзлерге жалғана бермейди. Демек, аффикслер грамматикалық мәнини сөздеги басқа морфемалар менен бирлікте ғана иске асыра алады.

II. Аналитикалық форма:—бул еки ямаса оннан да зыят сөзлерден қуралып, дәслепкиси лексикалық мәнини сақлап, соңғылары тек мәхәл, бет, модальлик мәнилерин аңлатыушы хәм бир грамматикалық категорияда қолланылатуғын формалар. Аналитикалық форма тийкарынан фейилде қолланылады.

1. Мәхәл формалары: **баратыр, киятыр, уйыклап атыр, сатып алып атыр, студент болайын деп атыр (еди), қосық айтайын деп атыр, берген екен, баражақ болды, бармақшы едик, баратуғын емес, барар еди, т. б.**

2. Модаль формалар: **барған, баражақ, бармақшы, баратуғын екен (шығар, қусайды, сыяқлы).**

3. Мейил формалары: **барғым келеди, барайын деп едим, барсам еди, оқый бергейсен.**

4. Атауыш сөзлер: **студент еди (екен, емес, емиш, шығар, қусайды, боламан).**

5. Хәр қыйлы перифрастикалық (*тусиндирме*) формалар: **бережақ түри бар, кететуғын түри жоқ, жығылайын деп еди хәм т. б.**

Жокарыдағы мысалларға нәзер салғанымызда усы аналитикалық парадигмада (*форма көрсеткиш*) қарақалпақ тилинде қәлеген фейил ямаса атауыш сөзлердин түрлене алатуғынлығын байқаймыз. Демек, булар қарақалпақ тили системасындағы ең бир өнімли қолланылатуғын формалар деп қаралады.

III. Көмекши сөзлер деп тил қурылысында грамматикалық хызмет атқаратуғын сөзлерге айтылады. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлердин түрлери көп, хәр қайсысының функциясы хәр қыйлы. Олар сөзди, гәпти өз ара байланыстырыуға, олар арасындағы қарым-қатнасты көрсетиуіге, айырым сөзлердин мәнисин конкретлестириуіге хәм оларға қосымша мәни ендириуіге актив қатнасады. Мысалы:

1. Олар ушын сууығың да, бораның да кәр емес (*У. Хожаназаров*).

2. Мен оларды сол турысында қосығыма көширип көрип едим, өзге түүе өзим кеттим шоршынып (*Р. Казақова*).

3. Душпанды кегиннің шоғы менен ат (*Ж. Аймурзаев*).

4. Кеуил деген жаман екен ғой..., тек ғырра кейнине қайтуй менен болдым (*Ж. Аймурзаев*).

Усы үш-төрт мысалдан биз асты сызылған сөзлердин жекке коммуникативлик мәнисиниң жоқ екенлигин байқаймыз. Бундағы „да-де“, көмекши сөзлери байланыстырыушылық хыз-

метин атқарып тур. „менен“, „ушын“ көмекшилери болса, сөзлер арасындағы қарым-қатнасты билдиреди. Ал „ғой“, „ғырра“ сөзлери күшейтиушилик мәнилерин аңлатып тур, „түүе“—бул контексте жартылай бийкарлау мәнисин билдиреди.

Көмекшилердин гейпараларының айырым конструкцияларында қолланылыуы миннетли болады. Өйткени олар түсирилип қалдырылса, сөзлер арасындағы синтаксислик байланыс үзиліске түсиуи мүмкин (*үшинши мысал*). Ал айырым уақытларда көмекши сөзлердин қолланылыуы факультативлик характерде болады. Оны басқа грамматикалық қатнасты билдириуши тил усыллары алмастырыуы мүмкин. Бундай өз ара алмасыушылық көмекши сөзлердин функциясы жағынан басқа грамматикалық усылларға тең екенин және бир рет дәлиллейди.

Көмекши сөзлердин бир түри—көмекши фейиллер. Олар тийкаргы фейиллер менен дизбеклесип қолланылып, оларға ис хәрекеттин басланыуы, дауамлылығы, тәкирарлығы, иске асыу тезлиги, мүмкиншилиги, хәрекеттин бет алысы, тамамланлығы хәм т. б. сол сияқлы бир қанша мәнили реңлерди енгизиу ушын қолланылады хәм олар менен бирге аналитикалық конструкция қурау ушын қатнасады. Мысалы: **Айтып жибер, айтып бол, айтып кет, айтып жүр, айтып қой, айтып сал, айтып ал, айтып көр, айтып шық, айтып бар, айтып қал хәм т. б.** Бул сөзлер аналитикалық форма ишинде айрықша бир топарды қурайды. Олар өзлериниң белгили бир парадигмасына ийе емес, көмекши фейиллер хәмме фейиллерге тең дизбеклесип қолланыла бермейди.

IV. Сөз тәртиби айырым уақытларда қандай да бир грамматикалық мәниниң сигналы болыуы мүмкин: озып келгениң үкем, мениң үкем—озып келген, жети күн—бир хәпте, бир хәпте—жети күн хәм т. б., яғнай орын алмасыудың арқасында баслауыш баянлауыш болып грамматикалық хызмет атқарып тур.

Бирақ қарақалпақ тилинде сөзлер көбинше морфологиялық көрсеткишлерге ийе болып қолланылатуғын болғанлықтан олардың орын алмастырылыуы көбинше грамматикалық роль ойнамайды. Мысалы **сөйлеп билмесен, тынлауды үйрен, тынлауды үйрен, сөйлеп билмесен; үйрен тынлауды, сөйлеп билмесен хәм т. б.**

V. Сөзлерди тәкирарлау—бул көп ғана тиллердин, әсиресе түркий тиллериниң қандай да бир белги, сыпаг қәсийеттиң көплигин, жыйнақлылығын, топланыуын, интенсивлигин, ал ис-хәрекеттиң интенсиви, тәкирарлау, дауамлы болатуғынлығын көрсетиу ушын қолланылатуғын грамматикалық усыллардың ең актив түрлериниң бири. Тәкирарлау усылы қарақалпақ тилинде хәр қыйлы. Тийкаргылары мыналар:

1. Бир сөз ямаса оның формасын толық тәкирарлау: **тау-тау, бәлент-бәлент, жақсы-жақсы, талай-талай, қарай-қарай,**

жууыра-жууыра, оқый-оқый, суўман-суўман, байқыл-байқыл жылт-жылт, т. б.

2. Жарғылай тәкирарлау: қып-қызыл, кап-кара, жуп-жумалак, эп-энейдей, боп-бос, бып-былқылдак, мап-мазалы, дөп-дөнгелек.

3. Уқсас тәкирарлау: жақсы-жақсысынан, таза-тазасынан, үлкен-үлкенинен, келе-келгенше, бара-барғанша т. б.

4. Хәр қыйлы формада тәкирарлау: толар-толмас, болар-болмас, көринер-көринбес, алды-алдына, өзли-өзи.

VI. Интонация да грамматикалық мәниниң материаллық көриниси сыпатында хызмет етеди. Ол фонетикалық кубылыс болып, гәптиң типлерин, түрлерин, вариантларын ажыратуу ушын хызмет етеди. Интонация арқалы биз гәпти синтагмаларға хәм актуаль бөлинулерге дурыс ажыратамыз. Соның менен қатар интонация сөйлеудің стилистикалық өзгешелигин хәм орфоэпиялық дурыс сөйлеу нормасын көрсететуғын сигнал сыпатында да хызмет етеди. Мысалы: Биз—қахарман, Ленин әулады. Биз қахарман Ленин әулады. Гәплерди синтагмаларға хәр қыйлы етип бөлиудің арқасында хәр қыйлы мазмунға ерисип турмыз. Оның қандай қауазы бар дейсең? Әне, жигит.

Интонация арқалы гәптиң ядросын логикалық пәт пенен ажыратып көрсетуіміз мүмкин: Маржан ізлеген тереңге сүңгийди; Тереңге маржан ізлеген сүңгийди.

Грамматикалық форма хәм грамматикалық категория түсиниклери өз-ара органикалық тығыз байланыслы. Тилдің мазмуну тек өзин жарыққа шығарушы сыртқы көрсеткішлерине ийе болғанда ғана хәқыйқый тил факты бола алады. Ал сөздің грамматикалық формасы бул грамматикалық категорияның морфологиялық вариантларының иске асыуының жекке бир көриниси болып есапланады. Өйткени, сөз формасы—грамматикалық категория деп аталатуғын үлкен бир қосындының элементар бирлиги. Сөз негизиниң сөз өзгертуіши ямаса сөз түрлендируіши аффикслерди қабыл алып қолланыуы сөз формасы делинеди. Мысалы: жаза-ман, екинши хәм үшінши формалары жекке турғанда биринши, екинши хәм үшінши бетлерди көрсетуіши сөз формалары болып, олар өзара карама-қарсы қойылуының арқасында бетлик категориясын қурайды. Бир ғана форма жасаушы морфемаға ийе болып, өз ара негизлери менен парық қылатуғын бир қанша сөз формаларына категориялық форма делинеди. Мысалы:

Мен	Сен	Ол
студент-пен	студент-сең	студент
оқыушы-ман	оқыушы-саң	оқыушы
жақсы-ман	жақсы-саң	жақсы
биринши-мен	биринши-сең	биринши
оқый-ман	оқый-саң	оқый-ды

Мине, бундағы хәр бир тик қатар бетлик категориясының бир категориялық формасын қурайды. Категория менен категориялық форма арасындағы байланыс жалпы менен жеккениң байланысындай болады. Өйткени категория жалғыз формадан туруы мүмкин емес. Ал кемінде еки ямаса оннан да көп биргелки мәни аңлататуғын формалардан қуралады.

Улы ұмаласқан грамматикалық мәни этирапындағы ұйымласқан (өзара карама-қарсы мәниге ийе болған форма жасаушы морфемалары бар) бир қанша категориялық формалардың жиынтығы грамматикалық категория делинеди. Егер биз сеплик категориясы деген терминди ушыратсақ, демек тилдеги сеплик мәнилери менен соны билдируіши формаларды көз алдымызға келтируіміз керек.

Сөйтип, грамматикалық категория—бул грамматикалық мәни менен грамматикалық форманың бирлигинен ибарат. Грамматикалық категория бир-еки сөз бенен шекленип қалмай, жүзлеген, мыңлаған сөзлерди улыұмаластырады хәм олардың формалық қатарларын карама-қарсы қойуы арқасында ажыратады.

Грамматикалық категориялар хәр тилде хәрқыйлы өзгешелікке ийе болып ғана қалмастан, бир тилдің ишинде де өзиниң айырықшалықларына ийе болады, түрли-түрли көринисте келеди.

Өзлериниң характери бойынша да грамматикалық категориялар биргелки емес. Олардың айырымлары атауыш сөзлерге тән болатуғын болса, айырымлары фәйилдің формаларын жасау ушын қатнасады. Қарақалпақ тили морфологиясына тән ең бир характерли категориялар қатарына мыналар жатады:

1. Көплик категориясы
2. Сеплик категориясы
3. Тартым категориясы
4. Бетлик категориясы
5. Келбетликтің хәм рәуиштиң дәрежелери т. б.
6. Фәйилдің дәреже категориясы
7. Түр категориясы
8. Мәхәл категориясы
9. Мейил категориясы
10. Сөз шақапары категориясы

Грамматикалық категориялар сөз формаларының өз ара оппозициялық қатнасынан келип шығады деген едик. Бирак бир сөздің хәр қыйлы формалары арасындағы қатнас грамматикалық категорияны пайда ете бермейди. Мысалы: бес-бесеу бесинши-бестей, ямаса кел-келе-келип-келгенше-келгели. Бул жерде де бир сөздің хәр қыйлы грамматикалық формалары бар. Бирак, бунда хеш қандай мәнилик оппозиция жоқ. Демек грамматикалық категория да жоқ деген сөз.

§2. СӨЗДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ

Гәштеги айтылайын деген ой-пикирге байланыслы хәр бир сөздің лексикалық хәм грамматикалық мәни бирлигин дүзиуге тән қурылысы болады. Сөзлер өзлериниң лексикалық мәнисі жағынан ажыралып туратуғыны сыяқлы, қурылысы арқа-

лы да лексика-грамматикалық өзгешелігі көрініп тұрады. Мысалы: Балықшы балықшыны уақтан таныйды. Бул гәптеги „балық“ сөзінен жасалған „балықшы“ сөзі лексикалық мәнісі жағынан өзгешелікке ийе болса, „балықшы“ сөзі менен грамматикалық мәнісі жағынан бірдей емес: бундағы „ны“ элементи ис-хәрекет процесиниң объектке қаратылғанын аңлатады. „Биз районның алдыңғы пахтакешлеринен биз“ деген гәптеги асты сызылған сөз „пахта“ лексема-сына салыстырғанда өзара парықланатуғын алты сөзден ибарат: пахта, пахтакеш, пахтакешлер, пахтакешлери, пахтакешлеринен, пахтакешлериненбиз. Лексемаға қосылған хәр бир элемент өзінше мәни береді.

Сөзлердің лексикалық ямаса грамматикалық мәнісін билдиретуғын бөлегін морфема деймиз. Морфема—сөздің мәніли ең киши бөлеги, сөзди оннан арман фонетикалық жақтан ғана анализлеуіге болады.

Морфемаларды мәнілери менен хызметине қарай түбир морфема (лексема) хәм қосымша морфема деп екиге бөліуіге болады.

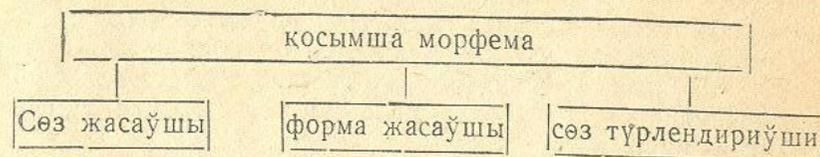
1 2 1 2 1 2
Суў-шы-лар-дын, топ-ла-м-лар-ы, жәрдем-лес-ти-м,
1. Лексема 2. Қосымша морфема.

Түбир морфема сөздің лексикалық мәни беретуғын тийкарғы ядросы, буннан былай бөлшеклеуіге келмейтуғын ең түпки негизи. Ол қосымша морфемаларды мәнілик жақтан ғана басқарып қоймастан, фонетикалық формасына да тийкар болады. Түбир морфеманы (лексеманы) гәптеги сөзге сыртқы формасы жағынан усағаны менен оларды бірдей деп қарауға болмайды. Мәселен, дара турғандағы „бала“ сөзі менен „Бала ойнайды“ деген гәптеги „бала“ сөзлери тен емес, кейингиси атау сеплигин, бирлик санды, III бетти билдиреди. Қосымша морфемалар деп сөзге лексикалық, лексика-грамматикалық яки грамматикалық мәни беретуғын бөлегін айтамыз. Олар дара турғанда мәни бермейди, оның мәнісі лексема арқалы реалласады: ақыллы бала, маллы совхоз, мазалы қауын, өнімли жер дизбеклериндеги „лы, ли“ морфемалары лексеманың мәнісі арқалы айқынласып тұр.

Түбир морфеманың хәр биринде лексикалық мәни болғанлықтан конкреттілікке ийе, олардың тилдеги саны көп, ал қосымша морфема улыұмалық (абстракт) мәни береді. Сонлықтан олардың саны аз: балалар, көллер, тереклер, қи-танлар, т. б.

Қосымша морфемалардың лексемаларға жалғаныуында белгили нызамлылықлар бар: белгили орнына хәм қолланыу өр-сине ийе, мысалы, „шы-ши“ атлық сөз жасаушы қосымша морфема, лексемаға биринши болып жалғанады, бирақ қәле-ген сөзге жалғана бермейди. Усы себептен қосымша морфе-малар хәр бир сөз шақабы ишинде қаралады. Қосымша мор-

фемаларды атқаратуғын хызметине қарай үш түрге бөліуіге болады.

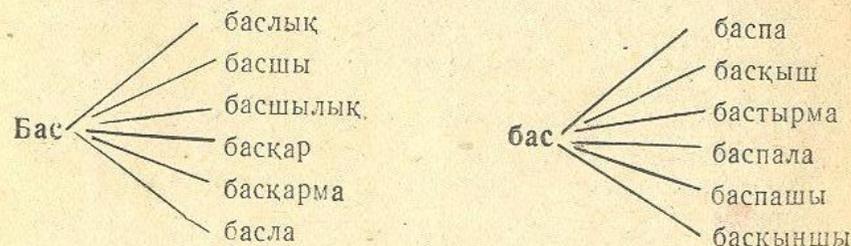
Сөз жасаушы аффикслер лексемаға қосылып, жаңа лексикалық бирлик жасайды. Жаңа пайда болған сөз тилдің лексикасын байытып, сөзлик составынан орын алады. Мысалы, екегин, егис-егислик, егинши, егиншилик, таза-тазалық, таза-лау, ара-аралық, арала, бир-бирлик, адам-адамгершилик, адамгершиликли, топ-топла, топлам.

Сөз жасаушы аффикс дәслепки лексемаға жалғанып, жаңа мәніли сөз пайда етеді. Сол дәслепки лексема негизги түбир деп аталады. Ол тилде дара түрінде де, қоспа түрінде де ушырасады. Суу-суушы, суулы, суусыз, сууғар, суусызлық, әдеп-икрам, әдеп-икрамлы, әдеп-икрамлылық, ата-ана, ата-аналы, азық-ауқат, азық-ауқатлы, ақбас-ақбаслы, ақбаслық, Тахтакөпир-тахтакөпирши, тахтакөпирли, темир жол, темир жолшы, мийнет күн, мийнет күнли, т. б.

Сөз жасаушы аффикс қосылғаннан кейинги жаңа лексема дөренди түбир делинеді. Қарақалпақ тилинде бир лексемаға бир нешше сөз жасаушы аффикслер қосыла беріуі мүмкин: бора-боран-лы, бөл-бөл-ме, бөлме-ли, бөл-бөл-ек-бөлек-ле. Сөз жасаушы аффикслерди хәзирги тилдеги қолланыу өр-сине қарай өнімли хәм өнімсиз деп қарауға болады: өнімли аффикслер хәзирги тилде жаңа сөз жасауға актив қатнасады. Мысалы: атлықтың—„шы-ши“, фейилдің „ла-ле“ т. б. аффикслери жаңа сөзлерден де лексикалық бирлик жасайды: трактор-шы, бетон-шы, комбайн-шы, принцип-ли, ремонт-ла, бетон-ла.

Жекке-сыйрек сөзлерде ушырасатуғын аффикслер өнім-сизлерге киреди; ийис-ийис-ке, аласы-береси, аларман-берер-мен, т. б.

Бир ғана лексемадан жасалған сөзлер түбирлес сөзлер деп аталады.

Жокарыдағы еки топар хәр бири өз алдына түбирлес сөзлер, ал еки түбир (*бас, бас*) омонимлер, сонлықтан еки топар өз ара түбирлес сөзлер бола алмайды.

Сөз жасаушы аффикслер—лексикалық категория. Булар арқалы жасалған жана бирлик бир сөз шакабы ишинде болыуы яки екинши сөз шакабына өтиуи ямаса аралас түринде келиуи мүмкин:

1. *кеме*—атлық, *кемеші*—атлық. 2. *маза*—атлық, *мазалы*—келбетлик. 3. *Бил*—фейил, *билим*—атлық, *билимлен* (*дир*)—фейил (фейил-атлық-фейил).

Форма жасаушы аффикслер сөзге қосылғанда оның лексика-семантикалық мәнісін пүткиллей өзгертип кете алмайды, тек ғана лексика-грамматикалық мәни отенкасын береді. Булар лексикалық мәнісін жағынаа басқа-басқа сөзлер емес, тек бир сөздің хәрқыйлы формалары ғана: *ек*—*екпе*, *еккен*, *еккели*, *еккенше*, *ексе*, *егіңкире*, *егіп*, *еге*, *егер*, *екпес*, *айт*—*айтпа*, *айтып*, *айтпағанша*, *айтқалы*, *айтқышла*, *айтыңқыра*, *айтқан*, *айтса*, *айтты*, *айта*, *айтылды*, *айтысты*, *жаксы*—*жаксырак*, *китап*—*китапша*, *еки*—*екінши* т. б..

Сөз хәм форма жасаушы аффикслер қурылысына қарай дара хәм қоспа болып еки түрде ушырасады. Дара аффикслер мәни жағынан да, форма жағынан да бөлшеклеуге келмейтуғын бир пүтин жекке бирликтен ибарат: *бар-ып*, *кир-ип*, *сорап*, *бил-им*, *билим-ли*, *билим-сиз*, *билим-паз*.

Мәни жағынан бир тутас бирлик болса да, қурылысы жағынан еки ямаса бирнеше дара аффикслерден қуралып, бир хызмет атқаратуғын аффикслер қоспа деп аталады: *жергиликли*, *адам-гершиликли*, *пухта-шылық*, *кура-нды*, *унамы*, *сүй-кимли*, *бир-қанша*, *бар-ыңқыра*, *бар-ғышла*, *артқыла*, *ийтер-гишле*. Булар бурын дара-дара аффикслер болған менен тарийхый раўажланыуыдын барысында атқаратуғын хызметлеринде өзгерислер болып, биригип кеткен. Енди оларды хәзирги тил илими көз қарасынан басқа бөлеклерге ажыратууға келмейди. Бирақ мәнісін аңлауға болады: *көмек-лес*, *раўаж-лан* сөзлериндеги „лас-лес“ тиң составындағы элементлер фейил жасаушы хәм фейилдің дәреже жасаушы аффикслерден ибарат.

Сөз түрлендириуши аффикслер сөзлерге жалғанып, оның лексикалық мәнісине хәр қыйлы грамматикалық мәни қосады хәм гәптеги сөзлерди өз ара байланыстыруу хызметин атқарады: *кала-кала-лар*, *көл-көл-лер*, *ауыл-ауыл-ға* (барыу), *ауыл-дан* (қайтыу), *ауыл-ауыл-ым*, *ауыл-ауыл-ын* (*ыз*), *ауыл-ы*, *студент-студент-пен*, *студент-сен*, *студент*.

Сөз түрлендириуши аффикслерди атқаратуғын хызмети хәм беретугын грамматикалық мәніслерине қарай төмендеги түрлерге бөлиуге болады.

1. Сеплик жалғауы. 2. Тартым жалғауы. 3. Көплик жал-

ғауы. 4. Бетлеу жалғауы. Бул топардағы аффикслер әдетте жалғаулар деп жүргизиледи.

Жалғаулардың қолланыу өриси сөз хәм форма жасаушыларға қарағанда бираз кеңирек, себеби кейинги екеуи тек бир сөз шакабы ишинде ғана хызмет етеди, ал жалғаулар басқа сөз шакапларына да жалғана алады. Мысалы: *шы-ши*, *ша-ше* атлықтың аффикслери.

Қосымша морфемалар тийкарынан алғанда мәнили сөзлерден келип шыққан. Буларда дара сөзлерде болған сыяқлы көп мәнилик, антонимлик, синонимлик, омонимлик қәсийетлер болады: *-лы*, *-сыз*, *-ли*, *-сиз*—қарама-қарсы мәнилер береді. *мазалы*—*мазасыз*, *ойлы*—*ойсыз*, *ерикли*—*ериксиз*, *ақыллы*—*ақылсыз*.

Қарақалпақ тилинде басқа тилден кирген *бий*, *-на*, *-нә* префикси бар. „*бий*“—сөз жасаушылық, ал „*-на-нә*“ форма жасаушылық қәсийетке ийе:

орын—бийорын
дәулет—бийдәулет
жағдай—бийжағдай
абырай—бийабырай

дурыс—надурыс
мәрт—нәмәрт
хақ—нахақ

Усы „*бий*“ префикси „*лы*—*ли*“ аффикси менен антоним мәнилес болады: *бийорын*—*орынлы*, *бийжағдай*—*жағдайлы* т. б. Синоним аффикслер фонетикалық көриниси хәр қыйлы болса да мәнилері бир-бирине жақын болады: *—шақ-шек*, *қақ-ғақ-көк*, *қыш-киш-гиш*, *қыр-ғыр*, *кир-гир*: *ашыу-шак*, *мақтан-шак*, *урысқак-урысқыш*, *ушқыш-ушқыр*, *билгиш-билгир*, *жүргиз*, *еситтир*, *еситкиз*, *толтыр*, *толғыз*; *кер*—*гер*, *иш*—*ши*: *себепкер*, *себепши*: *кеш*—*шы*—*ши*: *түйекеш*—*түйеши*;—*ман*, *шы*: *жылқыман*—*жылқышы*.

„*бий*“ префикси менен „*сыз-сиз*“ аффикси синоним мәнилес болып келеди: *бийжағдай*—*жағдайсыз*, *бийабырай*—*абырайсыз*. Лексикалық синонимлерде болатугын сыяқлы синоним аффикслер де мәнилері бир-бирине жақын болғаны менен бири екиншисинен актив, пассивлигине, мәни отенкаларына, стильлик өзгешеликлерине байланыслы өз ара ажыралады, гейде бириниң орнына екиншисин алмастырууға болмайды: *сүрингиш*—*сүриншек*, *себепкер*—*себепши* т. б. Бирақ сүрин-гек, урыс-шак емес.

Айырым аффикслер еки ямаса оннан да көп грамматикалық мәни аңлатады. Мысалы: *бар-ды-қ*:—*биринши бет*, *бетлик жалғауы* хәм *көплик*. *Бар-ды-н*: *II бет* хәм *бирлик*, *бар-сын*, *III бет* хәм *буйрық мейил*.

Формасы бирдей болып хызмети, мәнісін басқа-басқа аффикслер омоним болады.

1. **Ғыш-қыш, киш-гиш:** а) Келбетлик жасаушы: билгиш, көргіш, исенгіш б) Атлық жасаушы: басқыш, сызғыш, сорғыш, ескерткіш.
2. **-ы-и:** а) Тартым жалғауы: аұылы. б) Келбетлик жасаушы: толы;
3. **-а-е:** а) Фейил жасаушы: сана, тене. б) Барыс сеплиги: анама, иниме.
4. **-ық-ик (қ, к):** а) Келбетлик жасаушы: тынық, қызық, артық. б) Атлық жасаушы: тырнақ, тилек, қызық, буйрық, күйік, қылық.
в) Фейил жасаушы: дәмик, бирик, толық, жолық т. б.
5. **-ды-ди:** Өткен мәхәл формасын жасаушы: оқыдым, оқыдың, оқыды.
а) III бет—бетлик жалғауы: оқыйды, көреді.
б) Табыс сеплиги: қағазды, қәлемді.
в) Атлық жасаушы: тарсылды, гүрсилді.

Жоқарыдағы қосымта морфеманың үш түрі арасында бирин биринен ажыратып туратуғын өзгешеліктері бар. Соның менен бирге олар арасында тығыз байланыстың бар екенлігін билиу керек: *ша-ше, шақ-шек* атлықтың киширейтiу формасын жасаушы аффикс: *кітап-кітапша, тай-тайыншак*, кейинірек сөз жасаушыға айланған: *көрпе-көрпеше, келин-келиншек, -лар-лер*-сөз түрлендіріушілері: *кітап-кітап-лар, дәптер-дәптерлер* санлық хәм рәуиш сөз шақапларында шамалау мәнісін билдиретуғын форма жасау хызметін атқарады: *жасы қырықларда, саат онлардың уақты еді, кешелері, бурынлары* т. б.

Сөздің морфологиялық қурылысындағы гейбир өзгеріс:

Сөзлердің морфемаларға бөлшекленіуі ийкемлілігі олардың қурылысына таллау жасауға имканият береді. Сөзлерді морфемаларға ажыратыу грамматикалық абстракцияға тийкарланады, яғни қосымша морфемалар өзлері жалғанған хәр бир сөзде хәр түрлі мәніде емес, хәммесінде де өзине тән бир улыума мәніде, бир хызметте жумсалады. Мысалы: *оқыушы-лар-ға, сұурет-шілер-ге, аң-шы-лар-ға, әдебиат-шы-лар-ға, тил-ші-лер-ге*. Бундағы қосымша морфеманың барлығына тән нәрсе: кәсіпти билдіріуші, көплік, хәрекеттің бағдары, барыс сеплік мәнісі.

Грамматикалық абстракцияның нәтижесінде пайда болған

бундай система хәр бир тилдің өзине тән ишки ызыамлылықлардың тийкарын қурайды.

Морфемалардың усылайынша бир мәніде, бирдей хызметте бирнеше сөздің қурылысында қайталанып келе беріуі олардың арасындағы жикти ашады, бирин биринен ажыратыуға мүмкиншілік береді. Қандай да бир морфема өз хызметін жоғалтса, онда олар морфологиялық таллауға келмейді. Узақ жыллар дауамында рауажланыудың барысында күнделікли қолланылып жүрген сөзлердің қурылысында (*ишки, сондай-ақ, сыртқы*) гейпара өзгерістер болады. Сөз қурылысындағы бундай өзгерістер белгилі бир грамматикалық процесстердің нәтижесінде іске асады.

1. **Сиңисіу кубылысы.** Дәуірдің өтіуі менен гейбир сөзлердің составындағы морфемалар өз мәнісіннің хызметінен ажыралады, олар бири екиншісі менен сиңисіу кетеді: *ойан—ойат, кутыл—куткар, мөлдір—мөлтен, қайқы-қайыр, қайсар-қайқай, жарық-жалын-жаныу, елік-елер-еленедирей-елдирен-ентик-ентеле, узай-узақ-узат, үлкен-үлкей, жылан-жылжы-жылыс, сүмен-сүмірей-сүмелек, өкір-өкіс, алаңла-алақла* т. б.

Составындағы морфемалардың мәнілері жойылып, бири бирине енисіп кеткенліктен енді морфологиялық белгилеуге келмейтуғын процессти сиңисіу дейміз.

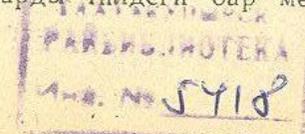
Булар мына типте ушырасады:

1. Түбір—аффикс: *кут-ыл, қут-қар, уят-уя-л.*

2. Түбір—түбір: *сөйтп (солай етип), бүйтип (булай етип), сонлықтан (солай болғанлықтан), бүгін (бул күн), сексен (сегіз он), тоқсан (тоғыз он), пилмамыт (пилмамонт), билезик (билек жүзик).*

3. Аффикс—аффикс: *—шылық-шы-лық, шилик-ши-лик, (молшылық, көпшилик), лас—лес (аралас, еншилес, сөйлес, татыулас), иңқы—иңки (көтерің-ки, басың-қы) лан—лен (ғайрат-лан, ар-лан)* т. б.

II. **Жылысыу кубылысы.** Бунда морфемалар өз хызметінде өз мәнісінде қолланыла береді. Дәуірдің өтіуі менен тилдің рауажланыу барысында тек олардың шегарасында ғана өзгерістер болады. Олардың биринің бир элементи екиншісіне ауысады. Нәтижеде орны жылысады. Мысалы: *сестим, сестин, сести, достым* сөзлерін еки морфемаға ажыратыуға болады: *сес-ти, дос-тым*. Бундағы қосымша морфема тартым жалғауының I-II-III бет формасы *ы.м-ың-ы*, олардағы "т" элементи түбір лексиемаға тийісли еді (*сест, дост*) кейін, сөз түбиринен түсіп айтылғанда айырым аффикстің составына өтіп кеткен. "Сары" сөзі бурын "сарығ" түрінде болған, енді түбірдегі "ғ" аффикске қарай жылысқан: *сарғай, азай, көбей*. Буларды хәзіргі қарақалпақ тили көз қарасынан морфологиялық таллауға болмаса да составындағы қосымша морфемалардың тилдегі бар мәнілері менен

салыстырыу аркалы анықлауға болады: **ойа-т** (*т*—фейилдің өзгелік дәрежесі), **ойа-н** (*н*—өзлік дәреже), **жалын** (*-ын*-сөз жасаушы, мәселен *жау-ын*), **жарық** (*-ық*-сөз жасаушы мәселен, *қыз-ық*) т. б.

III. Декорреляция процеси. Бунда дәслепки морфемалардың орны, саны өзгермейди, тек мәнісі өзгереді, яғни морфологиялық туракланыудың (*консервацияланыу*) нәтижесінде хызметі өзгереді:

1. бир—бирлік, бир-иг-е-бирге
зор—зор-ық, зор-ыға-зорға.

2. Сеплик жалғауларының туракланыуынан: **кешке, бий-карға, босқа, ерте, күнде, баяғыда, әуелде, капәлимде, әуелден, тосыннан, зордан, бирден**. Булар енді морфологиялық таллауға келмейди, себеби бул жердеги морфемалар өзлерінің жекке мәнілерінен ажыралып, сол сөзлердің состав бөлегіне айланып кеткен.

§3. СӨЗ ЖАСАУ УСЫЛЛАРЫ

Хәр бир тилдің сөзлік составы мұдамы өзгеристе болады. Бунда да белгили ызамлылықлар бар: адамзат жәмийетіндеги, тәбияттағы күнделікли заңлы хәрәкетлер тилде анық көринеді, гейбир түсиниклер ескерип қолланыудан қалады, оны аңлататуғын сөзлер де бара-бара сөйлеу процесіндеги активлигин жоғалтады; тазадан пайда болып атырған ұғымларға байланыслы жаңа сөзлер еки түрлі жол менен пайда болады: бириншиден, тилде бурыннан бар сөзлерден хәр қыйлы усыллар аркалы жаңа мәнідеги бирлік жасалады, екіншиден, жаңа түсиникти аңлатыу үшін басқа тиллердің сөзлери өзлестириледи. Басқа тилден сөз алыу, әсиресе, еки тиллилик жағдайында практикалық үлкән әхмийетке ийе; сөзлік состав жаңа бирлік пенен толысады хәм өзара қарым-қатнас жасауды жеңиллестиреди.

Жаңа сөз жасау дегенде қандай усыл менен болса да сол тилдің ишки резервлери хәм ызамлылықлары тийкарында өз алдына лексикалық мәниге ийе болған бирликти пайда етиуді түсінеміз. Мысалы: трактор-тракторшы, тракторшылық, тракторлы, тракторсыз, таутайлак, түйесинир, ақсақал, ақ терек, қара тал, бийдай рен, жигит-желен, азық-ауқат, кийим-кеншек, райатком, комсомол, НГУ, көк (*тур*)-көк (*шөп*), жазыушы (*атлық*)-жазыушы (*фейил*) т. б.

Сөз жасау—тил билимінің айырықша бир тарауы, ол сөзлердің жасалыу усылларын, жаңа сөз пайда етиудің ызамларын хәм соларға байланыслы сөзлердің структурасын тексереди. Демек, буның да объекти—сөз. Бул тарауда пайда болған жаңа бирлік қалай жасалған, составын кураушы элементлери нелерден ибарат деген мәселелер қаралады. Тилде бурыннан қәлиплескен сөз жасау үлгилери бар.

Сөз жасау анализи тилдің хәзирги жағдайына тийкарланады. Деген менен тилдің тарихый рауажланыу жолы да есапка алынады себеби, синхрония—тилдің хәзирги уақытқа тән звеносы—өзинен бурынғы диахронияның заңлы дауамы, хәрбир синхронияда диахронияның элементлери болады. Бул екеуи арасында тығыз байланыс бар екенлигин биле отырып, хәзирги әдебий тил нормаларын белгилеуде сөз қурылысына анализ жасауда, хәрәкет етиуши морфемаларды анықлауда синхрониялық аспект тийкар етип алынады. Мысалы: үшле, барла, бирле, сөйле, үнде, усла усаған сөзлер сырттан қарағанда қурылысы жағынан бирдей—булардың хәммеси хәрәкет мәнісин билдиретуғын „ла“ (*хәм оның фонетикалық вариантлары*) аффикси аркалы жасалған (*саз-ла, саз ет, саз қыл*). Сондай болса да хәзирги тилде дәслепки үш сөз дөренти түбир болып есапланады, морфемаға ажыралады, ал кейинги үш сөз (*сөйле, үнде, усла*) бундай мәнили элементлерге бөлинбейди, себеби сөзлердің қурылысында өзгерислер болып, морфемалар арасындағы жик билинбей синхрония кеткен. Енді олар хәзирги тилдеги үлгилер бойынша ажыратылса, тилдің нормасы бузылады. Бундай сөзлердің қатарына: **енгезердей, хәуиттей, қайқы-қайыс, қайқай-қайыр-қайт, оян-оят-ояу, узын-узак-узай** усаған көп ғана бирліклерди қосыуға болады.

Хәр бир дөренти сөз тилдеги сөз жасау үлгилери (*модельлери*) тийкарында пайда болады:

Улыума аффиксацияның үлгиси-модели:

а) *түбир*—сөз жасаушы аффикс: сан-сана, ой-ойла, ойын-ойна, суу-суушы, ал-алғыр, ис-исле т. б.

б) *негиз*—сөз жасаушы аффикс: орақ-орақшы, ийттүйнек-ийттүйнекли, колхоз-колхозшы т. б. Соның ишинде кәсип яки кәсип ийесин билдириуши аффикслер менен атлық жасау модели (*үлгиси*): атлық-шы-ши, атлық-шылық-шилик; етик-етикши, балық-балықшы, китапхана-китапханашы, есап-есапшы, пахта-пахташылық, жүзим-жүзимгершилик т. б.

Улыума қоспа сөзлердің модели (*үлгиси*):

а) *түбир-түбир*: ақбас, ақсақал, он бес, қол қой;
б) *түбир-негиз*: күн батыс, бес жыллық; в) *негиз-түбир*: Қанлы Екшемби, сасық күзен; г) *негиз-негиз*: ақ жүзли-абырайлы, илимий-техникалық т. б.

Соның ишинде бириккен атлықлардың жасалыу модели (*үлгиси*):

атлық-атлық—келсап, баспана, аткулак, бузауғас;
келбетлик-атлық—ақбилек (*өсимлик*) ақбас, каракулак;

санлық-атлық—сегизкөз, қырықбууын, Үшсай, бир-казан;

атлық-фейил—орынбасар, демалыс, Қызкеткен, елгезер;

Фейил-фейил—Барсакекмес, Сатыбалды, алыпсатар т. б.

Сөз жасау модельлери (*үлгилери*) ҳәр бир сөз шақабының өзине тән өзгешеликлерине байланыслы ҳәр түрли элементлерден турады. Бунуң хәммеси ҳәртәреплеме бай формаға ийе болған тутас бир системаны пайда етеди. Бул модельлер (*үлгилер*) негизинде пайда болған сөзлерде еки элементтиң өзара қатнасы бар: сөз жасауға тийкар болған сөз хәм дөр-енди сөз: дәслепкиси-дара турғанда сөз, кейингисиниң составында сөздиң бир бөлими: **аў—аў-шы, ак бас—акбас, бес жыл—бес жыллык, алтын, гүмис алтын-гүмис** т. б. Пайда болған сөз өзлерин кураитуғын компонентлерден мәнилик жақтан әдеуір парық қылады.

Сөз жасау анализинде кейинги жасалыу есапқа алынады: **ақыллы—ақыл** сөзинен: **ақыллылық**—ақыллы сөзинен, **колхозшылық**—колхозшы сөзинен, **балықшылық**—балықшы сөзинен жасалған. Сөз жасау анализи бойынша дөрэнди сөзлерге характеристика усылайынша бериледи.

Морфематикалық анализ бойынша буннан басқа талап койылады; „балықшылыққа“ сөзиниң түбири „балық“ **шы**—кәсип ийеси мәнисин билдиретуғын атлық жасаушы аффикс, **лық**—кәсип мәнисин аңлататуғын (*абстракт мәнисти*) аффикс, **қа**—хәрекет бағдарын көрсетиуши барыс сеплигиниң жалғауы.

Сөз жасау анализи менен морфематикалық анализдиң өзара уқсаслығы болыуы менен бирге айтарлықтай өзгешелик-лери де бар: морфематикалық анализлердиң өриси сөз жасау анализлерине қарағанда бираз кеңирек; тийкар морфема хәм қосымша морфемаларды толық өз ишине алады.

Сөзлердиң этимологиялық анализинде булардан басқарак аспектини қарастырады: тилдиң диахрониялық фактлерине тийкарланып сөздиң қурылысындағы өзгерислер салыстыруу арқалы анықланады. Мысалы: **жан, жақ, жалын, жалаң, жалғыз, жалқы, алға, алды** усаған сөзлер тарийхий жағынан дөрэнди түбирлер екенлиги даўсыз. Булардың мәнили элемент-лери ҳәзирги тилде хәрекет етиуши морфемаларға салысты-руу арқалы анықланады. Этимологиялық анализ жасауда анық-ланатуғын морфема (*түбир яки қосымша морфема*) талланып атырған сөзден басқа ең кеминде еки ямаса бир неше сөздиң составында сол мәнисинде хәм сол функциясында жумсала-туғын болыуы тийис.

Сөз жасауда фонетикалық, лексикалық, грамматикалық факторлар тиккелей қатнасады, екинши жағынан жасалған жаңа сөз мәниси хәм қолланылыу өриси бойынша лексикалық составтан орын алады, бул оның лексикологияға жақын екен-лигин дәлиллейди; жаңа лексикалық бирлик өзиниң белгили қурылысларына ийе болады: мәнили элементлерден турады, лексика—семантикалық мәни өзгерисине ушырағанлықтан қан-

дай да бир сөз шақабының составына киреди, сол категория-ның нызамларына бағынады.

Ҳәзирги қарақалпақ тилинде сөз жасаудың мынадай усыл-лары бар: 1. Морфологиялық (*синтетикалық ямаса аффик-сакция*) усыл;

2. Морфология—синтаксислик (аналитикалық) усыл.

3. Лексика—семантикалық усыл.

4. Фонетика—семантикалық усыл.

1. **Морфологиялық усыл.** Бул усыл арқалы түбир яки негизге сөз жасаушы аффикслер қосылып жаңа лексикалық бирлик жасалады; **бил-им билим-ли, адам-гершилик, адам-гершилик-ли, ек-ег-ин, егин-ши, егин-шилик, ег-ис, егис-лик, көк-ле, ақ-ла, топ-топ-ла, топла-м зат-лай, ақбас-ақбаслы, бала-шаға-лы** т. б.

Сөз жасаушы аффикс жалғанғаннан кейин пайда болған бирликти дөрэнди түбир (*негиз*) деймиз. Оның мәниси тий-карғы түбирдиң мәнисине тиккелей байланыслы болады, сол мәнини раўажландырады, соннан келип шығады. Мысалы: „терим, кийим, бөлим“ сөзлериниң мәнилери „тер, кий, бөл“ **фейиллерине** тийкарланған; **тер, бөл**—тийкар болыушы (*мотив-леуши*): **терим, кийим, бөлим**—өзара тийкарланыушылар (*мотивленуушилер*). Бул екеуи мотивациялық қарым-қатнас-ты пайда етеди. Мотивациялық қарым-қатнасы болған бирлик-лер түбирлес сөзлер делинеди. Олардың мәнилик қатнасы анық сезилип турады; **бөлим, бөлме, бөлшек, бөлгиш, аўыз-бирлик, аўызбиршилик, аўызбиршиликли, аўызбиршилик-сиз, аўызбириктириу**—өзара түбирлес сөзлер.

Бул усыл арқалы ҳәзирги қарақалпақ тилинде көбинесе атлық, келбетлик, **фейил, рәуиш** сөзлер өнимли жасалады. Олардың хәрбири өзлериниң сөз жасаушы аффикслерине ийе. Мысалы: заттың аты, уғымын билдиретуғын сөзлерди жасау-шы аффикслер; **шы-ши**: тилши, әдебиятшы, баслаушы, ленин-ши, атқарыушы, **шылық-шилик**: кемшилик, басшылық, журтшылық, **-лық-лик**: дослық туўысканлық, өсимлик, ай-лық, онлық, үшлик, **кер-гер**-хызметкер, саўдагер, жаўын-гер, **кеш, паз, қор, гөй, стан, хана**: пахтакеш, илимпаз, желком дәмегөй, Қарақалпақстан, Өзбекстан, шөлистан, ас-хана, жатақхана, **ма-ме, ба-бе, па-пе**: түйме, сүзбе, бөлме, тапсырма, шығарма, баянлама, жоллама; **м, ым-им**, -исеним кеширим, уйым, ийрим. өним орам, топлам; **қы-ки, ғы-ги**: бурынғы, тепки, ашытқы, уйтқы, сүрги, шанышқы, **ақ-ек, ық-ик, -к-к**: тарак, гүрек, төсек, сызык, бұйрық түсиник, тилек, қылық, күйик, бөлек, тамызык. **ынды-инди, ыды-иди**-қыйынды, жыйынды, сырқынды, үзинди, **қыш-киш, ғыш-гиш**:-сызғыш, басқыш, отырғыш, ескерткиш, **ыш-иш**:-куўаныш, өкиниш, күйиниш, сағыныш, қызғаныш, **уыш-уиш**:-елеуиш, желпиуиш, түйреуиш, анықлауыш, толықлауы-ыш: **мақ-мек**: илмек-куймак, оймак, қыспақ, шәкпақ, сыр-

мақ, асы, еси: шығасы, киреси, береси, аласы, көреси, барасы, ын-ин, н: боран, жыйын, жауын, егин, қорған, түйін, тығын.

Мине, булар қазіргі қарақалпақ тилинде сөз жасауда актив қатнасауығын өнімлі аффикслерден есапланады. Зат түсинигин билдиретуығын сөзлерди жасауда сийрек қатнасауығын өнімсіз аффикслер мыналар; *сын-син* —борасын, ықтасын, *мыс-миш* —болмыс, турмыс, өтмиш, *мал* —орамал, жормал, *маш* —кууырмаш, *ман-шабарман* *ир-ыр-р-үнгир*, түйир: *ет-ит-ти* —бөгет. жемит: *шек* —бөлшек: *ұыл* —қараұыл, жа-саұыл, *а-е* —жыра, күйе, *қа* —тутқа т. б.

Булардан басқа да затлардың белгисин, белгинин белгисин, хәрәкет процессин билдиретуығын сөзлерди жасайтуығын аффикслер бар, хәр бири белгили бир топарды курайды, олардың өз ишинде өнімлі, өнімсізлери гезлеседи.

II. Морфология—синтаксислик усыл арқалы еки ямаса бир неше түбирлер биригип, қосылысып жана мәнили бир сөз жасайды. Жаңа сөздин мәниси, оның составындағы компонентлердин жекке мәнисинен өзгеше болады. Мысалы: алабуға, аксақал, акбас, түйесинир ис ҳақы, темир жол, сары май, Советлер Союзының Коммунистлер партиясы, емин-еркин т. б.

Бул усылдың морфологиялық хәм синтаксислик болыуының себеби: составындағы компонентлери дара турғанда мәнили лексикалық бирлик ретинде қаралған менен усы сөздин қурылысында ол сөз емес, ал морфемаға айналған тутас бирликтин состав бөлеги деп танылады, екиншиден белгили бир синтаксислик қатнаста болған сөзлердин биригюйи, қосылыуы арқалы турақланыуынан жасалған.

Бул усыл арқалы қоспа сөзлер жасалады. Олардың өзлери-ниц характери бойынша дара сөзлерден, еркин сөз дизбегинен фразеологиялық бирликлерден ажыралады:

1. Қоспа сөз бир лексикалық бирлик ретинде сөзлик составтан орын алады. Сонлықтан аффикслер оның компонентлеринин хәр бирине емес, ал тутас бирлик ретинде сол қоспа сөзге тийисли. Тилдеги функциясы бойынша дара сөз бенен бирдей, оннан тек морфологиялық қурылысы жағынан ажыра-лады.

2. Компонентлери беқкем байланысқан, қәлиплескен турақлы бирикпе болып есапланады, сонлықтан составындағы компонентлерди қәлеген сөзлер менен аұмастырыуға, формаларын өзгерте берюге келмейди. Тилде бурыннан бар таяр материал ретинде бир түсникти билдириу ушын жумсалады.

3. Лексикалық бир бирлик болғанлықтан тийқарғы бир пәтке бағынады.

Қоспа сөзлердин компонентлери арасындағы бурынғы синтаксислик байланыстың характери бәринде бирдей емес, бир топары синтаксислик дизбеклесюдің бағыныуы усылы

менен байланысынан жасалған болса, ал екинши топары тең, гәрезсиз байланысыуы арқалы келип шыққан. Усыған байланыслы қоспа сөзлер мынадай еки топарға бөлинеди: 1. Тең байланыстан жасалған сөзлер—жуп сөзлер 2. Бағыныуы жолы менен жасалған қоспа сөзлер: а) составлы сөзлер, б) бириккен сөз, в) қысқарған сөз.

§4 ЖУП СӨЗЛЕР

Жуп сөзлер деп семантикасы бойынша өзара мәнилик қатнасы бар, морфологиялық биргеликли сөзлердин синтаксислик жақтан бағынбай байланысқан фонетикалық ықшамласыуы арқалы жасалған лексикалық бирлигине айтамыз.

Жуп сөзлер тийқарынан еки түрли жол менен жасалады: а) мәнили биргеликли сөзлердин жупласыуы арқалы: **қазан-табак, шыбын-ширкей, алыс-берис, асығып-албырап, тийип-кашып, күни-түни;** б) мәнили сөз өзинин сеслик өзгериске ушыраған „жаңғырық“ сөзи менен қоса айтылыуы арқалы жупласыуынан жасалады: **нан-пан, жалт-жулт, ыйып-жыйып, апыл-тапыл, умбар-жумбар, қалған-қутқан.**

Жуп сөзлер формаль жақтан гәптин биргелкили ағзаларына усайды. Деген менен, олар арасындағы мәнилик айырмашылық анық көринеди: жуп сөз компонентлери турақлы орын тәртинине ийе, пауза биргелкили ағзаларды айтқандағыдан қысқарақ биргелкили ағзалар хәр қыйлы сөз шақапларынан да дүзиле береди. Жуп сөзлердин жасалыуында биргелкили избе-излик, нызамлылықлар бар. Қәлеген сөз жуп сөздин компоненти бола бермегениндей-ак, қәлеген еки сөздин дизбеклесип келиуи жуп сөз пайда ете алмайды. Сөзлердин жупласыуы ушын: а) компонентлеринин екеуи де бири-бирине мәнилик қатнаста болыуы; семантикалық жақтан сәйкеслениуи; б) семантика—фонетикалық жақтан ықшамласыуы; в) морфологиялық жақтан биргелки, синтаксислик тең хуқықлы болыуы, грамматикалық жағынан сәйкеслениуи тийис.

Жуп сөзлердин семантикалық өзгешелиги:

а) Коррелятив (*сыбайлас*) сөзлер жупласады; Бизди қоршап алған объектив дүньядағы қубылыслар, хәрәкетлер, затлар өзлеринин жекке өзгешеликлери менен бирге улыума белгилери арқалы бир группа, топар, класс составына кирип, хәммесине ортақ болған бир атама түсинигине ийе болады. Мысалы: **қауын, ғарбыз, асқабак, палауқабак, (палыз егин-лери): аға, ата, бала, қыз, ул, ини, әже, шеше, апа, синли, қарындас, баба, шаулық, ақлық, (тууысқанлар топары); арпа, бийдай, жазлық, гүзлик—(көк егислер группасы), ширкей, шыбын, кумырысқа (қурт—жәнликлер класы).** т. б. Коррелятив (*сыбайлас*) сөзлердин жупласыуы қарақалпақ тилинде жийи ушырасады: **ата-ана, бүгин,-ертең айран-шалап, жақсы-жаман, өлип-өшип, кели-келсап, бес-алты, қыз-**

келиншек. Бунда мәнилери тең сөзлер (*қой-ешки, көрпе-төсек, әке-шеше*) пүтин өзиниң бөлеги менен (*тау-тас, оқ-дәри, хат-хабар*) жупласады. Бирақ коррелятив сөзлердиң қәлегени жуп сөз компоненти бола алмайды, олардың ишинен басқаларына салыстырғанда жетекшилик мәниске ийе, соның ушын қабатласқан түринде күнделикли сөйлеу процесинде жийи қолланылатуғын, соларды бирликте айтыудың өзи қалғанларын өз ишине алатуғын мәни беріу дәрежесине жетискенлери ғана қатнасады; **қазан-табақ, табақ-қасық, қауын-ғарбыз, оқ-дәри.**

Бир группаға киретуғын сөзлер атқаратуғын хызмети, орны, уқсаслығы, қарым-қатнасы т. б. жағынан өз ишинде гейбир топарларды қурайды, усы топарлар ғана өзара жупкерлесіу мүмкиншилигине ийе. Мысалы, семья-тууысқанлық терминлеринен ата-баба, ата-ана, әке-шеше, аға-ини, апа-синли, ул-қыз, аталы-балалы, абысын-ажын, ерли-зайып, аклык-шаулық, тууған-тууысқан, ағайын-тууған, дайылы-жийенли, тамыр-тууған. Бир группаға киргенлигине қарамастан „ата, ақлык“ сөзлери өзара жупласа алмайды.

б) Өзара синоним сөзлер жупласады; бул арқалы жәмлеу, улыўмаластырыу мәнисин беретугын сөз жасалады. Мысалы; **жөн-жосақ, ар-намыс, азап-ақырет, сын-сымбат, қатар-қурбы, т. б.** Деген менен тилимиздеги ҳәр қандай еки синонимнен жуп сөз жасала бермейди, ал күнделикли сөйлеу процесинде бир-бириниң мәнисин толықтырыу мақсетинде қабатласып жийи қолланылатуғынлары ғана жупласады. Мысалы: **келбети, пишини, түри, сыйқы, сыны, қәдди, сымбаты, қәўмети, түси**—бир синонимлик қатарды қурайды. Соның ишинен семантикалық мәниси, айтыуға ықшамлылығы сәйкес келгенлери (*сын-сымбатлы, түр-түси, қәдди-қәўмети*) ғана жупласқан, тил-зибан, абай-сиясат, заң-закон дау-жәнжел **қәдир-қымбат, шийрин-шекер, ашна-яр-дос, асып-тасып, жақын-жууық, қурал-жарақ**—дара синонимлерден қуралған жуп сөзлер. Өз ара жуп синонимлер де бар: **бирли-ярым, жекке-сийрек, анда-санда, аш-жаланаһ, аш-әптада, күш-ғайрат, күш-қууат, ер-турман, ер-жууен, жақын-жууық, тамыр-тууған т. б.**

в) Өзара антоним сөзлер жупласады: **ертели-кеш, артық-кем, жақсы-жаман, алыс-берис, жүрис-турыс, алды-арты, ашыы-душшы, өлип-тирилип, көтерилип-басылып, ойлы-бәлентли, азлы-көпли т. б.** Антоним сөзлердиң жупласыуынан қарама-қарсы еки уғым арасындағы барлық ҳалатты өз ишине алатуғын жана лексикалық бирлик жасалады: „жатса-турса“, сөзи, жатса да, жүрсе де, отырса да, турса да“ түсиниклерин өз ишине алып „барлық уақытта“ дегенди билдиреди. Деген менен, қәлеген антонимлерден жуп сөз жасала бермейди, мәнилик өзгешелиги ҳәм қолланыу өриси тең күшли, айтылыуы бир-бирине сәйкес еки антоним қатар айтылса орталықтағы

қалған түсиниклерди санап отырыу керек етилмейди. Мысалы, қарама-қарсы мәниге ийе болған мына еки синонимлик қатарды алайық:

1. Үлкен, гидиман, нәхән, тайнапыр,

2. Гирттай, мийттай, кишкене, киши т. б.

Булардың ишинде „үлкен“ ҳәм „киши“ сөзи басқаларына салыстырғанда жетекши орынға ийе, сонлықтан „үлкен-киши“ жуп сөз.

§ 5. ЖУП СӨЗЛЕРДИҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Жуп сөз жасалыуы ушын компонентлери морфологиялық биргелки болады; атлық-атлық, келбетлик-келбетлик, санлық-санлық, фейил-фейил т. б. Мысалы: **азық-түлик, ақыл-ой, үлкен-киши, узынлы-келгели, бес-алғы, жети-сегиз, бүгин-ертен, ертели-кеш, ҳармай-талмай, көрип-билип, адыр-будыр, салдыр-гүлдир.**

Жуп сөзлердиң компонентлерин тутас алғанда түбир яки дөренди түбир деп ажыратыу талап етилмейди, себеби, оның түбир яки дөренди түбир болыуы сол сөзлер жупласқанға шекем-ақ қәлиплекен қубылыс, яғный тилде жуп сөзлер жасайтуғын арнаулы аффикслер жоқ. Соның ушын сөз составына талланғанда жуп сөздиң өзи тутас алынып, аффикслер есапка алынады: **ар-намыс**,—ар-намыслы, ар-намысқа, ар-намыстан, аш-жалаңаш, аш-жаланаһлық, аш-жалаңашқа, ел-журт-ел-журтым, ел-журтыма, т. б. Ал дара компонентлериниң қурылысы тийкарынан алғанда төмендегише болады:

1. Дара сөзлерден; а) түбир-түбир-ел-журт, от-шөп, чай-кант, той-тамаша, бала-шаға, азап-ақырет, ешки-ылақ, ийт-кус; б) түбир сөзлер сәйкеслендириуши жалғаулар, көбинесе тартым жалғауының III-бетиниң „ы, и“ формасы менен жупласады: айы-күни, аты-жөни, ушы-қыйры, еси-дәрти, үсти-басы, алды-арты, қысы-жазы, бет-аузы, қас-қабағы, есап-саны, басаағы т. б.

2. Дөренди түбирлер жуп сөздиң компоненти бола алады: алыс-берис, жыйын-терим, ун-усак, ел-елат, жол-жөнекей, артық-кем, т. б. Бул топарға сөзлердиң жупласыуы ушын семантикалық жақтан сәйкеслениуине себепши болатуғын „лы, ли“ формасын да киргизиуе болады: ертели-кеш, ертели-кешли, ерсили-қарсылы, үйли-жайлы, өтирикли-шыилы, қызыллы-жасыллы, барлы-жоқлы, аталы-бабалы, азлы-көпли, ирили-усақлы, бойлы-сынлы, етли-тәнли, уйқылы-ояу, атлы-жаяу, есик-төрли, бурын-сонлы, ойлы-шуқырлы.

3. Бириккен сөзлерден болады: ояқ-буяқ, өйер-бүйер, аржақ-бержақ, өйтип-бүйтип, ақжүзли-абыройлы, бүгин-ертен, кели-келсап, болыс-ақсақал, т. б.

Сөзлик составтан белгили орын алатуғын болғанлықтан жуп сөзлер анау яки мынау сөз шақабы болып келеди.

§ 6. ЖУП СӨЗЛЕРДИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Компонентлериниң өзара үнлесиуи. Ҳазирги қарақалпақ тилинде жуп сөз компонентлериниң үнлесиуи рифма, аллитерация, ассонанс, диссонанс формасында ушырасады.

Рифма—жуп сөз компонентлерин айтыуға қонымлы етип шөлкестіриуде тийкарғы эвфониялық факторлардың бири. Жуп сөзлердеги рифма биринши компонентиниң ақырғы бууыны яки сеси екиншисиниң соңғы бууыны яки сеси менен уйкасыуынан ибарат: **эке-шеше, емин-еркин, алым-берим, өткен-кеткен, жүрис-турыс, айуан-жайуан, уңкыл-шұңкыл** т. б.

Аллитерация—биргелкили дауыссыз сеслердиң хәр бир компонентин басында қайталанып айтыуға қонымлылық, ықшамлылық береді: **жәбир-жапа, жол-жөнекей, жоқ-жуқа, жигит-желен, жаман-жәутик, жора-жолдас, саз-сәубет, заўқы-сапа, сыбай-салтан, сорпа-суулық, кәде-кәумет, қадир-қымбат, қасты-ғәрези, қайғы-ғам, ғарип-қәсир, қоңсы-қоба, қора-қопсы.**

Ассонанс—биргелкили дауыссыз фонемалардың еки компонентинде де қайталау арқалы уйкас пайда болады: **таў-тас, ата-ана, емин-еркин, ашық-айдын.** Бул арқалы жуп сөзлердиң өзиниң сеслик „жаңғырығы“ менен жупласыуы әмелге асады. Булар еки түрлі болады: а) Биринши компоненти жасалмалы жуп сөзлер: **ыбыр-жыбыр, уўдыр-жуўдыр, ыйып-жыйып, ыпыр-шыпыр, убыр-шубыр, ыққын-тыққын, ырыл-тырыл;** б) Екинши компоненти жасалмалы сөзлер; **нан-пан, етик-петик, чай-пай, ғарры-ғурры, сарт-сурт, жалт-жулт, ғабыр-ғубыр, шақыр-шукыр, жалақ-жулақ, қалған-қутқан, шарт-шурт** т. б.

Жуп сөз компонентлериниң орын тәртіби.

Жуп сөз турақлы сөз бирикпесине киреди. Сөйлеу процесинде узақ дәуірлер дауамында қолланылғанлықтан белгилі орнына ийе болады. Бул, бириншиден, сөзлердиң семантикалық мәнисине, жумсалыуы өрисине, екиншиден айтыуға ықшамлылыққа хәм фонетикалық сәйкеслениуине негизленеди.

1. Мәнисі айқын, сөйлеу процесинде актив жумсалатуғын сөз биринши компонент, мәнисі түсиникли болса да қолланылыуы жағынан екинши дәрежелі сөзлер кейинги компонент болып келеді: **ата-баба, ақлық-шаулық, саз-сәубет, шөп-шар, ойын-зауық, мереке-мейлис, бийлеп-төслеп** т. б.

2. Мәнилери хәм жумсалыуы жағынан тең күшли сөзлер болғанда компонентлердиң орны ерикли болады: **жаман-жақсы, жақсы-жаман, намыс-ар-намыс, қысы-жазы, жазы-қысы, кол-аяқ-қолы, қайғы-ғам, азап-ақырет,** т. б.

3. Тәбиятынан изли-изинен келетуғын хәрәкетлерди, кубылысларды билдиретуғын сөзлер сол избе-излик тийкарында орналасады: **бир-еки, еки-үш, бүгин-ертең, ертең-бүгин, бы-**

йыл-жарын, күн-түн, айында-жылында, барып-келип, келип-кетип т. б.

4. Фонетикалық жақтан сәйкесленетуғын болғанлықтан айтыуға қолайлы сөзлер айтылыуы қыйын сөзлердиң алдында келеді: а) аз бууынлы сөзлер көп бууынлы сөзлерден бұрын: **жай-жайуат, қап-қанар, бағ-бағша, сау-салатағ, той-тамаша, жол-жөнекей, ақыл-парасат, кәсип-техникалық, илимий-теориялық** т. б. б) Дауыссыз сеслерден басланған сөзлер дауыссызлардан басланатуғын сөзге қарағанда айтыуға жеңил, сонлықтан бууын санлары тең болса да дауыссыз сеслерден басланған сөз дәслепп келеді: **ағы-жөни, азлы-көпли, иззет-хұрмет, ушы-қыйры, ақ-карасы, ақыл-хуушы, ел-журт.**

§ 7. СОСТАВЛЫ СӨЗЛЕР

Составлы сөзлер-қоспа сөздиң айрықша бир түри. Булар бир түсиникти (белги, қәсийети, хәрәкети, заттың аты, саны т. б.) билдириу үшін яки ямаса бирнеше компонентлердиң бир мәни орайына биригип турақланыуынан жасалады: **қара торғай, суу жылан, көк ала, он бес, хұрмет ет, қол қой, жылт ет** т. б. Составлы сөзлер өзиниң дүзилісін, мәнисін, компонентлериниң өзара қатнасы жағынан бириккен, жуп сөзлерден ажыралып турады.

1. Лексикалық бирлик ретинде бир мәнини билдирсе де компонентлери өзлериниң жеке мәнилеринен пүткиллей алылап кетпейди: анау яки мынау сыңарының лексикалық мәнисі сақланады: **сары май, қара май, ақ май, ақ тал, қара тал, тоғай тал, тез жәрдем** т. б.

2. Айтыуда паўза бириккен сөзлерди айтыуға қарағанда узынырақ болады. Составлы сөзлер сөз дизбегиниң қоспа сөзге айланыуының биринши басқышы болып табылады. Сонлықтан бир жағынан еркин сөз дизбегине уса, екинши жағынан фразеологизмлерге бир қанша жақынласады. Деген менен олардың айтарлықтай өзгешеликleri бар; еркин сөз дизбегі—синтаксислик бирлик, составлы сөзлер-лексикалық бирлик. составлы сөзлер бирер уғымды атау—номинативлик функцияда қолланылады, ал фразеологизмлер номинативлик функциясы үстинде идиоамаласып, экспрессивлик қәсийет жүкленеди, сөйтип тилде бұрыннан бар сөздиң эквиваленти болып келеді: **дем алыу, қара қус, суу шигин, көзге түсиу, (көриниу), тисин қайрау (гигжиниу)** т. б.

Составлы сөзлер де дара лексикалық бирликлер сыяқлы белгилі бир сөз шақабына тийисли болып келеді хәм сол сөз шақабына тән болған өзгешеликлерди ийелейди, өзгереді, түрленеди, т. б.

Составлы атлықлар еки ямаса бирнеше сөзлердиң дизбегинен турып, улыўма бир түсиниктиң атын билдиреди: **көк қутан, сүйир шыбын, ай балта, Орта Азия, Совет Социалистлик Республикалар Союзы, бес жыллық, ауыл хожалы-**

ты, кара мал, аяк кийим, күн тәртиби, кәрсетпели курал, тил билими, тас баўыр т. б.

Составлы келбетликлер. Дара компонентлериниң мәнилери өз ара биригип, предметтиң қоспалы белгилерин билдиреди: кара сур, қоныр салқын, ак қуба, көк ала, кара торы, торы ала, ак боз, ҳаўа рең, кумай көз, қой көз, бадам қабақ, қой көзли, ийт минезли, ис жақпас, жан күйер, хош жақпас, ҳәзир жуаап, кем ақыл, басы бос, көзи ашық, аузы ашық, көрсе қызар, алып сатар т. б.

Составлы санлықлар—басқа сөз шақапларына салыстырғанда тилимизде кең таралған хәм айрықша дүзилiske ийе: он бес, бир жүз елли, бир мың тоғыз жүз сексен, бир мың бир жүз отыз бес, екиден бир, бестен еки, төрттиң бири, екинниң бири, бир кем отыз, еки кем алпыс т. б.

Составлы алмасықлардың саны онша көп емес, ҳәр ким, ҳәр бир, ҳәр қандай, ҳеш ким, ҳеш қандай, ҳеш кайсысы, ҳеш нәрсе, ҳеш бир, әлле ким, әлле не, әлле қандай, гей бир, бир нәрсе, әлле не нәрсе, ҳеш қайдан т. б.

Составлы фейиллер: қайыл болыу, жуаап бериу, тәсир ет, ҳайран болыу, ҳәлек болыу, ғайып болыу, еске алыу, қолға алыу, таяқ жеу, ғамын жеу, алғыс айтыу, көз қысыу, көз алартыу, көз болыу, көзге түсиу, көзге сүртиу, көзге тартыу, көзине айтыу, көзин ашыу, көзге түртиу (бул кейингилер фразеологизмлик қәсийетке ийе болған составлы фейиллер).

Составлы рәуишлер: бир күни, ертенниң арғы күни, бир мәҳәли, бир мезгилде, бир заман, бир майдан, бир заматта, ҳәп заматта, бир қағымда, бир қәлипте, бир тегис, тал түсте, күни кеше, күнлерде бир күн, азаннан кешке шекем, алдын ала, күн бурын, таң ала геўгимде, т. б.

Халқымыздың экономикалық, мәдений хәм илимий дәрежесиниң күн сайын өсиуи, жаңа түсиниклердиң, уғымлардың көплеп қосылыуы, сөзлик составтың жаңа бирликлер менен байыуына тийкар болады. Қоспалы түсиниклерди аңлатыу ушын рус тилиниң үлгиси менен составлы сөзлерди пайда етиу хәм қолланыу сонғы ўақытта жүдә кең таралды: районлық атқарыу комитети, Социалистлик Мийнет Қаҳарманы, пахта териу машинасы, жокары оқыу орны, демалыс үйи, Нөкис мәмлекетлик университети, районлық комитет, өндирис жүшлери т. б.

§ 8. ҚЫСКАРҒАН СӨЗЛЕР

(аббревиатура)

Ҳәзирги тилимизде қоспа сөзлердиң айрықша бир топарын қысқарған сөзлер қурайды. Бул сөзлердиң қарақалпақ тилиниң лексикалық составында пайда болыуы хәм қолланылыуы рус тилиниң тиккелей пайдалы тәсиринен деп қаралады. Ре-

волюциядан кейин формасы хәм мазмуны жағынан жаңа жәмийетлик шөлкемлер, уйымлар, мәкемелер пайда болды. Олардың атларын бирнеше сөзлерди дизбеклестириу арқалы бериу зәрүр еди. Айтыуда хәм жазыуда қолайлылық болдырыу ушын усы бирнеше түбирлерден ибарат атамаларды—составлы сөзлерди қысқартыу нормасы белгиленген. Сонлықтан да еки ямаса бир неше тийкарлардың қысқарып биригиуине составлы сөзлер негизги дәрек болып табылады. Сөзлерди қысқартып қолланыудың мынадай үлгилери бар:

1. Рус тилиндеги формаларында өзгериссиз алынады: комсомол, колхоз, совхоз, райисполком, КПСС, СССР, истмат, местком, НГУ т. б.

2. Қарақалпақ тилиниң өзине тән сөз дизбеклериниң ыңғайлылығына ылайық қысқартылған сөзлер: БМШ—Бирлескен Миллетлер Шөлкеми, Обком—областьлық комитет, пединститут—педагогикалық институт т. б.

3. Аралас қысқарған сөзлер: Қарақалпақирсовхозстрой, Өзсельхозтехника, ӨзТАГ т. б.

Булар төмендеги жоллар менен қысқарады. Қысқартатуғын ҳәр бир сөздин биринши ҳәриплери алынады: СССР, АҚШ, НГУ, ВХР, ГДР, КПСС, ВЛКСМ, ТАСС, ГАИ т. б.

Қысқартатуғын сөздин бириншисиниң дәслепки бөлеги, қалғанларының биринши ҳәриплери алынады: ТашМИ, КазПИ, ӨзСССР, т. б.

3. Қысқартатуғын ҳәр бир сөздин дәслепки бөлеги алынады: партком, колхоз, совхоз, месгком, профком, универмаг, райком т. б.

4. Қысқартатуғын сөзлердиң бириншисиниң дәслепки бөлеги, алынып, қалғанлары түбир түринде айтылыуынан жасалады: партконференция, пединститут, медтехникум.

Булардан басқа қысқарған сөзлер қатарына шәртли таңбаларды да киргизиуге болады: см—сантиметр, га—гектар, т—тонна, ц—центнер, мм—миллиметр, кв—киловатт, км—километр т. б.

§ 9. БИРИККЕН СӨЗЛЕР

Бул сөз дизбеклеринен қоспа сөз жасалыуының ең жоқары хәм сонғы басқышы. Бириккен сөзлердиң составындағы компонентлериниң жеке лексикалық мәниси тарайып делексикаланады, олардың бирге қосылғандағы жаңа мәниси басым болады: Қызкеткен, түйесинир, басқур, байшешек, соқыртеке түйебасты, жезтырнақ, Тайлақжеген, Тахтакөпир, Қараөзек Хожели, бузаўбас, асқатық т. б.

Бириккен қоспа сөзлер мынадай жоллар менен жасалады:

1. Компонентлери көбинесе еки сөзден ибарат болған ҳәр қыйлы синтаксислик байланыстағы сөз дизбеклери узақ ўақыт

дауамында турақлы түрде бирге қолланыу нәтижесінде бириккен сөзге айланады: айғабағар, аткаминер, беташар, қолғап, белбеу, екесли, гүдибузар, келинбармақ, жийдежапырақ т. б.

2. Гейбир сөзлер тәкирарланып қолланылып, тийкарғы лексикалық мәнісінде өзгерістер болып, бириккен сөзге айланады: сак-сак—сак сак (тышқан), тық-тық—тықтық (қус) бат-бат—батбат (кишкене кесиртке), шыж-пыж (женилирек аўқат), мыжмыж, хорхор, мышмыш, қашқаш, лықлық, т. б.

3. Жуп сөз компоненттерінің мәнилік өзгеріске ушырап, өзара биригип қетиуінен жасалады: қолғанат (қол-қанат) ағайин—(аға-ини) есерсоқ (есерсоқ) атланшап (атлан—шап) аўмесер, (аўма—есер) әриет (ар-уят) қазанаяқ, әжептәуир т. б.

4. Сөз дизбеклеріне айырым аффикстердің қосылуы арқалы жасалады: ала аўыз—алаўызлық, аўыз бир—аўызбиршилик, бесжыллық, мойынтаўлық, халықаралық, уақты-хошлық, ышқысталық, ашкөзлик, өзибилерменлик, хошжақ-паслық, көрсеқызарлық, т. б.

Бириккен сөзлер мына сөз шақаптарында көбірек ушырасады.

1. Бириккен атлықлар: қарақалпақ, көзәйнек, өмирбаян атқулақ, кирпитикен, пышыққуырық, түйесинир, шегара, асқазан т. б.

2. Бириккен келбетліклер: қатықулақ, аккуба, есерсоқ, жарымжан, жарымес, қанғыбас, қәлемқас, ақаяқ, кишипәйил, гүдибузар, екесли, жалаңаяқ, жалаңбас, шаймий, қакбас, көзашық, есалан т. б.

3. Бириккен алмасықлар: базибир, бирпара, гейпара, хәрне, хештеме, әлленеткен, бирнеме, әлленеме, т. б.

4. Бириккен рәуишлер: бираз, арман, берман, ояқ, буюқ, оқара, буқара, соқара, мынақара, қайер, қаяқ, бирбеткей, биржәңкил, бирнәуийе, бирынғай, бирсыпыра, билегөре, әстеақырын, жуўғарада, кемсалыйқа, баспүкил, бирпәс, бираз, жайпарахат, базбаяғы, т. б.

5. Бириккен фәйиллер: түргел, өйт, бүйт, сөйт, әкел, апар, т. б.

III. Лексика-семантикалық усыл. Бунда күнделік-ли сөйлеу процессінде айырым сөзлердің дәслепки лексикалық мәнісінде өзгерістер болып, бир семантикалық категориядан екіншісіне аўысады.

1. Сөзлер хеш өзгеріссиз-ақ басқа сөз шақабының орнына қолланылады, бара-бара сол сөз шақабының составына өтип кетеди. Мысалы, субстантивләнәу нәтижесінде көк (шөп), көк (аспан), көк (жергеңнің көги), қара (зыян), қара (турқы қарасы көринәу), ғарры, жас, қахарман, ағарған, жансыз усаған сөзлер атлыққа айналған. Адъективләнәу қубылысы нәтижесінде: көрмедик, биринши (сорт), алаған, жатаған,

байлаўлы, қыстырыўлы, сайланды (команда), өлермен, жыларман, усаған сөзлер келбетликке өтип кеткен. Алмасыққа (бир, биреу т. б.), рәуиш сөзлерге (кеш, шексиз, булжытпай, қайта, ақшам, есапсыз, жазықсыз, үзликсиз, илажсыз т. б.) көмекши сөзлерге (гөре, бери, бойынша, себеби, өйткени, сонлықтан, қарағанда, карай, соң, кейин) модаль сөзлерге (сөзсиз, шығар, шубхасыз, мәселен,) өтип кеткен.

2. Айырым сөзлер сеплик жалғауы формасында турақланып, лексикалық мәнісінде өзгеріс болып, басқа семантикалық топарға өтип кетеди. Буны аффиксациялық (морфологиялық) усылға жатқарыўға болмайды, ал усы сеплик формасындағы сөздің семантикасындағы өзгерістің нәтижесі деп қаралады: бийкарға, босқа, демде, түнде, түннен, жылда, айында, күнлердің күнінде, билкастан, зордан, тум-тусқа, тум-тустан, шамаламайдан, өлдимазарда, әлимсактан т. б.

3. Айырым байланыстырыўшы элементтердің, сөзлердің тәкирарланыўына себепши болыўынан, олардың дәслепки лексикалық мәнісінде өзгеріс болады, жаңа семантикалық мәністеги сөз жасалады: а) -ма-ме-ба-бе-па-пе- басқа түркий тиллери сыяқлы қарақалпақ тилинде де сөзлердің тәкирарланыўына актив қатнасады: избе-из, жүзбе-жүз, бетпе-бет, қолма-қол, атпа-ат, көзбе-көз, дәсме-дәс үйме-үй т. б.. Булар арқалы көбинесе рәуиш сөзлер жасалады. б) -ха-хе-а-ә элементлери арқалы тәкирарланып, компоненттерінің дара лексикалық мәнісіннен өзгеше жаңа семантикалық мәниге ийе болған сөз жасалады: урқа-ур, сүрхә-сүр, баса-бас, ише-иш, өлхә-өл, алқа-ал, ғажжа-ғаж, т. б. Булар арқалы көбинесе келбетликлер жасалады.

в) да-де-та-те элементлери арқалы тәкирарланып, жаңа лексикалық бирлік жасалады: кимде-ким, урда-тут, қоярда-қоймай, т. б. Жоқарыдағы „ма-ха-де“ элементтерін сөз жасаушы аффикслер деп қарауға болмайды. Олар тек байланыстырыўшы элементтер хызметін атқарады.

IV. Фонетикалық-семантикалық усыл. Бул арқалы айырым сөзлердің қурылысында болған хәр қыйлы фонетикалық өзгерістердің нәтижесінде семантикалық жақтан өзара ажыралып, жаңа лексикалық бирлік жасалады. Фонетика—семантикалық усыл сөзлердің сөйлеу процессінде узақ қолланыўының барысында кем-кемнен әстелик пенен қәлипләседі. Сөзлердеги қәлеген сеплик өзгерістер сөз жасауға тийкар бола бермейди. Ал сөзлердің мәнилік дифференциясына себепши болатуғын фонетикалық қубылысы усы тилдің ишки нызамлықларының көринісі деп қаралады. Сөздеги мынадай өзгерістер мәнінің дифференцияланыўына себеп болады:

1. Айырым сепслердің түсип қалыуы: хәзир (жаңа ғана), әзир (таяр), хәмел (жумыс орны), әмел (әдис, усыл, жол), хәнер (қылық), өнер (бир зат ислеўге шеберлик), ғазап

(ашыу), азап (жала шегіу), қағыйда (реже), кәде (тәртип, үріп-әдет).

2. Айырым сеслердің қосылуы: ашы, жылы, душы, қат, — фейил, ыссы, ашшы, жыллы, қатты, душшы—келбетлик, неше (алмасық) -нешше (рәуиш), қашан (алмасық) қашшан (рәуиш), әйем (бурын), әйем (көп бурын), маза (атлық) мазза (таңлақ сөз) т. б.

3. Айырым сеслердің алмасыуы: жақсы-яқшы, жаман-яман, жаса-яша, жоқ-жақ, жандыр-яндыр, дуры-туұры, ренш-ренж, т. б.

4. Сөздегі пәт орнының алмасыуы. Белгилі тилши-илимпазлардың айтыуларына қарағанда, түркий тиллерінде сөздегі пәттің орны бурынғы уақыттарда дәслепки бууындарда болған. Грамматикалық қурылыстың нызамлы рауажланыуының барысында пәттің орны өзгеріп, хәзирги уақытта кейінги бууынға көшкен. Ал айырымларында пәттің орны биринши бууында сақланып қалып, пәт кейінги бууынға көшкен сөзлер менен мәнилик дифференцияға ушыраған. Мысалы: айтыс, атыс, биліс, таныс, соғыс, сөгис-атлық; айтыс, атыс, биліс таныс, соғыс, сөгис—фейил сөзлер, аралас (келбетлик) аралас (фейил), қуры (келбетлик) қуры (фейил), тутас (келбетлик) тутас (фейил) т. б.

Изертлеушілер бул усылды тарийхий сөз жасау деп қарайды. Буннан фонетика—семантикалық усыл арқалы сөз жасау тоқтатылды деген жууымақ шықпауы керек. Бул—жанлы қубылыс. Ол әсте-ақырын болса да сөзлик составымызды жаңа лексикалық бирліклер менен толықтырып барады.

§ 10. СӨЗ ШАҚАПЛАРЫ

Сөзлик составтағы хәр бир лексикалық бирліктің тәбиятына, дурыс, анығырақ түсиниу үшін олардың лексика—семантикалық мәнісі, морфологиялық формасы, синтаксислик өзгешеликтері бойынша биргелкилі улыума белгилерге ийе болған сөз топарларына бөліп қаралады. Бул топарлар сөз шақабы деп аталатуғын категорияны қурайды. Сөздің лексика—семантикалық мәнісі тийкарында, өзгеріу, түрленіу хәм сол жаңадан пайда болған формалық айрықшалықтарына байланыслы хәр түрлі грамматикалық мәніс беретугын болғандықтан сөз шақаптары морфологияның изертлейтуғын объектисине киреди.

Сөз шақаптарын классификациялау традициясы өзіннің узақ дауам еткен тарийхына ийе. Еле эрамыздан бурын IV әсирде ақ белгилі грек алымы Аристотель үш сөз шақабын (атауыш сөзлер, фейиллер, көмекши сөзлер) ажыратып көрсеткен еді. Булай бөліу сөзлердің мәнілерине анализ жасауды аңсағластырды. Бирақ соңғы дәуірде хәрбир тилдің өзине тән өзгешеликтерін үйрениу нәтийжесінде сөзлерди сөз шақапла-

рына бөліудің принциптері исленип шығылды. Бул принциптердің тийкаргылары мыналардан ибарат:

1. Лексика-семантикалық принцип. Хәр бир сөз өзіннің дара лексикалық мәнісі жағынан басқа сөзлерден ажыралғаны менен семантикасы бойынша белгилі бир топарды қурайды: адам, терек, қағаз, нан, дәптер, китап—улыума мәнісізатлардың атын билдириу; сары, көк, қызыл, ақ сөзлерінің улыума мәнісі—заттың белгисін билдириу; бар, кел, жүр, айт сөзлерінің улыума мәнісі—хәрекет процессін билдириу; еки, үш, он, елиу, жүз сөзлерінің улыума мәнісі—сан түсинігін аңлатыудан ибарат т. б.

2. Морфологиялық принцип. Бул бойынша тилдегі хәр бир сөздің формалық өзгеріслерге түсе алуы мүмкиншилігі тийкар етип алынады: қағаз, ини, бала, саат сөзлері сепленеди, тартымланады, көплік жалғауы менен түрлене алады, жақсы, жаман, ақ, сары усаған сөзлер жокарыдағыдай сөз түрлендириуши аффикслер менен өзгермейди, ал мәнілерине сәйкес дәреже көрсеткішлерине ийе бола алады: жақсы-жап-жақсы, жаман-жаман-лау, жаманырақ, жап-жаман, ақ-акшыл, сары-сарғыш, сап-сары, сарылау, бар, жүр, көр усаған сөзлер ауыспалы—ауыспасызлық, болымлы-болымсызлық, мәхәл, түр (вид), дәреже, мейил хәм басқа функциональ формаларға ене алады; еки, он, елиу усаған сөзлер өзлерине гана тән болған формалық өзгеріслерге түсе алады; еки—екінши, екеу, он—онлаған, оныншы—ондай—онларда, жүз—жүздеуі, —жүзлеген т. б.

3. Синтаксислик принцип. Бул бойынша сөзлердің гәп ишинде өз ара байланысуы мүмкиншилігі хәм атқаратуғын синтаксислик хызметі тийкар етип алынады: фейил топарына киретуғын сөзлер көбинесе баянлауыш, пысықлауыш, келбетлик сөзлер көбинесе анықлауыш, рәуиш топарына киретуғын сөзлер көбинесе пысықлауыш ағза болып келеди т. б.

Буннан басқа хәр бир топарды қурайтуғын сөзлерге гана тән сөз жасау системасы бар.

Сөз шақаптарына бөліу принциптерінің ишиндегі тийкаргысы лексика—семантикалық мәнісі болады, себеби сөйлеуде гәптегі позициясына қарап сөзлердің формалары да, синтаксислик хызметі де өзгере береді. Мысалы: Жақсының жаты болмас, жаманның уяты болмас. Жақсы иси менен жақсы. Жаманнан қаш, жақсыға жантас. Жақсы адамды хәмме хұрметлейди. Алтын қасық, оқыған жигит, айтылған сөз, т. б.

Солай етип, лексика—семантикалық мәнісі, морфологиялық формасы хәм синтаксислик хызметі жағынан улыума биргелкилі белгилерге ийе болған сөзлердің топары сөз шақабы делінеди.

Өзлерине тән белгилерине қарай хәзирги қарақалпақ тиліндегі сөзлер мынадай сөз шақаптарына бөлінеди:

I	Атауыш сөзлер	1.	Атлық
		2.	Келбетлик
		3.	Санлык
		4.	Алмасык
мәнили сөзлер		5.	Фейил
		6.	Рәуиш
		7.	Еликлеуиш
		8.	Тиркеуиш
II	Көмекши сөзлер	9.	Дәнекерлер
		10.	Жанапайлар
III		11.	Таңлақ сөзлер
IV		12.	Модаль сөзлер

Толық лексикалық мәниге ийе болып, белгилі бір сорауға жууап бере алатуғын, дара турғанда гәп ишинде бирер ағза бола алатуғын сөзлер мәнили сөз шақапларына киреди.

АТЛЫҚ—заттың, жанлы хәм жансыз нәрселердің атын билдиреди, тийкаргы семантикасына қойылатуғын сораулары *ким? не?* Буннан басқа гәп ишинде кеңислик, уақыт усаған грамматикалық мәнилери де аңлатады хәм *қайда? қайдан? қашан?* сорауларының бирине жууап береді. Мысалы: Еки көзи моторда (*қайда?*) Еккенде жоқ, тиккенде, жоқ, кырмаанда таяр (*қашан?*) Усы аңшылықтын құмарынан талай сапар гөр аузынан қалдым (*неликтен?*) (*Ә. Шамуратов*).

КЕЛБЕТЛИК—заттын хәр түрлі белгисин көрсетеди хәм тийкаргы семантикалық мәнисинде *қандай? қайсы? қашан? қайдағы?* деген сораулардың биреуине жууап береді. Булардың морфологиялық белгиси—өзиниң келбетлик мәнисинде сөз түрлендириуши аффикслер менен өзгермейди. Тек усы сөз шақабына тән болған дәреже формаларын қабыл етеди. Гәп ишинде түрлі сөзлер менен байланысып, хәр қыйлы грамматикалық мәни беріу ушын жумсалады хәм соған сәйкес сораулардың биреуине жууап береді: Ериншекке (*кимге?*) ис буйырсаң, саған ақыл үйретеди (*Нақыл*). Жақсыдан (*кимнен?*) шарапат, жаманнан (*кимнен?*) кесапат. Қыздың көзи қызылда (*қайда?*). Жақсы (*қандай?*) бала жақсы (*қалай?*) оқыйды.

САНЛЫҚ—заттын санын, муғдарын, қатар тәртібин билдиреди хәм тийкаргы семантикалық мәнисинде *Неше? Қан-*

ша? Нешинши? Қаншідан? Нешеу? усаған сораулардың биреуине жууап береді. Бул сөз шақабы өзиниң форма жасаушы аффикслерине ғана ийе. Санлықлар заттың муғдарын емес, ал математикалық атамасын билдирип келгенде сөз түрлендириуши аффикслер жалғана алады.

Атлық, келбетлик, санлық—*атауыш* сөзлер топарын курайды.

АЛМАСЫҚ—бул атауыш сөзлердің өз алдына номинатив мәниси жоқ бир топары, атлық, санлық, келбетлик, орнына қолланылса, екинши бир топарлары басқа сөз шақапларының (*фейил, рәуиш*) орнын алмасырады. Сонлықтан морфологиялық форма өзгешелиги де, гәптеги функциясы да хәр түрлі. Сөз жасаушы хәм форма жасаушы аффикслерине ийе емес.

ФЕЙИЛ—заттын ис-хәрекетин, халатын аңлатады хәм тийкаргы семантикалық мәнисинде *не қылады? не ислейди? (не қылып? не қылса? не ислеп атыр? т. б.)* деген сораулардың биреуине жууап береді. Бул топарға киретуғын сөзлер хәр тәреплеме бай формаларға ийе, соған сәйкес түрлі грамматикалық мәнилери беріу ушын жумсалады. Шешинген (*ким?*) суудан қайтпайды, (*не қылмайды?*). Қорыққанға (*кимге?*) қос көринеди (*Нақыл*). Сейтжан ағасына тығылып (*қәйттип?*) еки көзи мөлдиреп (*қәйттип?*) гә моллаға, гә балаларға қарайды. (*Ә. Шамуратов*) Ол—колхозға киргели (*қашаннан бері?*) пиллехананың баслығы.

РӘУИШ—белгиниң белгисин (*уақты, орны, сыны, т. б.*) билдиреди хәм өзиниң семантикалық мәнисинде қолланылғанда *Қалай? Қашан? Қәйттип? Қайда? Қанша? Неликтен?* усаған сораулардың биреуине жууап береді. Рәуиш мәнисинде жумсалғанда сөз түрлендириуши аффикслер менен өзгермейди, көбинесе пысыклауыш хызметин атқарады.

ЕЛИКЛЕУИШЛЕР—тәбияттағы затлардың сесине яки олардың сыртқы көринисине еликлеу уғымын билдиреди. Бул топарға киретуғын сөзлер өзиниң семантикалық мәнисинде қолланылғанда сөз түрлендириуши аффикслер менен өзгермейди. Буған жалт-жулт, тарс-турс, быж-быж, жыбыр-жыбыр, қалт-қалт усаған сөзлер киреди.

Өзлерине тән лексикалық мәнилери солғынланған, дара турып белгилі бир сорауға жууап бере алмайтуғын, тек мәнили сөзлер менен дизбеклесип хәр қыйлы грамматикалық мәни беріу ушын жумсалатуғын сөзлерди көмекши сөзлер деймиз. Буған көмекши атлықлар, көмекши фейиллер хәм негизги көмекши сөзлер (*тиркеуиш, дәнекерлер, жанапай*) киреди.

ТИРКЕУИШЛЕР—гәптеги сөзлерди өз ара байланыстырыу хәм хәр қыйлы грамматикалық мәни беріу ушын хызмет етеди. Бул жағынан сеплик жалғауларына бираз жақын турады. Буған шекем, шейин, дейин, ушын, туұралы, жөнинде усаған сөзлер киреди.

ДӘНЕКЕРЛЕР—бир бирине бағынбай байланысатуғын ағзаларды ямаса жай гәплерди өз ара байланыстырыу хәм хәр түрли грамматикалық мәни беріу ушын жумсалады. Бундай сөзлер: **хәм, бирак, биресе, я, яки т. б.**

ЖАНАПАЙЛАР—айырым сөзлерге ямаса гәптеги айтылған тутас ой-пикирге базыбир мәни отгенкаларын беріу ушын қолланылады: **келди ме? барыпты мыс т. б.** Жанапай топарына мынадай сөзлер киреди: **ак, аў, ғой, дағы, мыш-мыш, тек, тек ғана, ма-ме, ше т. б.**

ТАҢЛАҚ сөзлер айрықша группаны қурайды. Бирер ұғымды атап көрсетпей, тек адамның ишки сезимлерин (*қууаныу, өкিনিу, таңланыу т. б.*) билдириу ушын қолланылады. Бул топарға киретуғын сөзлердің көпшилиги гәп ағзаларының хеш бири менен де синтаксислик байланысқа түспейди, сонлықтан гәп ағзасы хызметин атқара алмайды.

МОДАЛЬ сөзлер затты яки оның белгилерин билдирмейди, гәптеги айтылған ой-пикирге сөйлеушиниң хәр қыйлы қарым-қатнасын көзқарасын билдириу ушын жумсалады. Бұған: **әлбетте, бәлки, итимал, мүмкин, керек** усаған сөзлер киреди.

Тилдеги сөзлердің мәнилик өриси оғада кең. Олар тарийхый раўажланыудың барысында мудама өзгеристе болып турады. Сонлықтан шығуы дереги бир болса да хәзирги қарақалпақ тилинде хәр түрли сөз шақабына киретуғын омонимдер бар: **көк, тәй, тоң**—бирде атлық, бирде фейил: **тен, жарык, сынык**—бирде атлық бирде келбетлик: **басынан, шетинен**—бирде атлық, бирде рәуиш болып келеди т. б. Сөзлердің бир лексика—грамматикалық топардан екіншисине ауысыу мүмкиншилиги қалай болса солай бирден болмайды. Бул субстантивлесіу, адъективлесіу, прономинласыу, адвербилласыу кубылысларының сөйлеу моментинде узақ уақыт жумсалыуының нәтижеси болып табылады.

II. АТЛЫҚ.

§ 11. АТЛЫҚ ҒАҚҚЫНДА ТҮСИНИК.

Қайсы халықтың тилиниң грамматикасын алып қарасақ та, оларда атлық сөзлердің көп екенлигин көреміз. Қарақалпақ тилинде де атлықлар өзлериниң көлеми хәм қолланылуы хызмети жағынан белгили орынды ийелейди. Атлықлар-сан, тартым, сеплик хәм беллик категорияларына ийе, гәпте қәлетген ағзаның хызметин атқара алатуғын, тәбияттағы бизди қоршап турған жанлы-жансыз барлық предметлер менен затлардың, қубылыслар менен уақыялардың атларын билдиретуғын, тилде кең хәм актив қолланылатуғын мәнили сөз шақаптарының бири.

Мысаллар: **адам, ана, ата, бала, қыз, қус, ғаз, балык, сазан, қумырысқа, шыбын, көйлек, шапан, стол, парта, жауын, қар, күн, самал, жумыс, уйқы, мухаббат, күш, сана, сезим, идея, революция, бахыт хәм басқалар.**

Предметлик ұғымды аңлатып, **ким? ямаса не?** сорауларына жууап беретуғын сөз шақабына атлық делинеди.

Ким? сорауы адамларға байланыслы ғана қойылады, ал адамлардан басқа предметлердің хәммесине **не?** сорауы қойылады. Атлықлардың „ким?“ хәм „не?“ сорауларының қойылуына қарай бундай еки группаға бөлинуи сөздің грамматикалық мәнисинен көринбейди. Сонлықтан қарақалпақ тилинде атлықлардың жанлы хәм жансызлық грамматикалық категориясы болмайды.

Жанлы предметлерди билдирип келетуғын атлықлардың бир қатары лексикалық усылда биологиялық жынысты билдирип келетуғынлары да болады: **ата-ана, қыз бала, жигит, ер, киси, хаял, т. б.**

Гейпара жанлы предметлердің тәбийий жынысын аңлатып келетуғын жеке сөзлер бар: еркек-урғашы; ал адамлардың жыныс айырмашылығын көрсетиуде де еркек сөзи қолланылады: русша үлгиде қолланылатуғын фамилияларда ушырасатуғын **ов,-ев,-ова,-ович-овна,-ка** формалары да бар. Деген менен, жынысты ажыратып көрсетиу грамматикалық әхмийетке ийе болмағанлықтан, қарақалпақ тилинде грамматикалық род категориясы да жоқ деп қаралады.

Грамматика илиминде предмет сөзи жүдә кең мәниде колланылады. Бул сөздин уғымына таў, тас, дәрья, тениз, адам, мал усаған белгили бир формаға ийе, көз бенек көриўге болатуғын конкрет предметлер менен қатар, адамның ойында сана-сезиминде сәўлеленетуғын ақыл, ой, сана, сезим, билим, илим, идея, теория, уўайым, қайғы, зийрекли, куўаныш бахыт усаған абстракт мәнили сөзлер де киреди. Сонлықтан грамматика илиминде атлықлар **конкрет** атлықлар хәм **абстрактлық** атлықлар болып екиге бөлинеди. Конкрет атлық деп затлардың ямаса предметлердин конкрет атын билдиретуғын (көз бенен көриўге болатуғын, белгили бир формаға ийе) атлық сөзлерге айтылады. Ал абстракт атлықлар деп көз бенен көриўге ботмаўтуғын, затлық ямаса предметлик мәниси адамның ой-санасында сезилип алатылатуғын атлық сөзлерге айтылады (жоқарыдағы мысалларға қараң).

Атақлы тилши илимпазлардың хәммеси де атлықлардың предметлик уғым билдиретуғын сөз шақабы екенлигин атап көрсетеди хәм „предмет“ сөзин кең мәниде түсинеди. Атлықлар предметке қойылған ағ, ал предметлик аты бир ямаса бир-неше сөз бенен де билдирилиўи мүмкин. Сонлықтан атлықлардан предметлик уғымды билдиретуғын тек дара сөзлерди ғана түсинип қойыўға болмайды, еки-үш хәм оннан да көп сөзлер дизбеклесип те бир предметлик уғымды билдириўи мүмкин. Мысалы: ақбас, ақулақ, шай шөп, түйетаўық, қарақулақ, гүлдирмама, Арал тенизи, Қара таў, Тахта көпир, Октябрь социалистлик революциясы, Совет Социалистлик Республикалар союзы, ТАСС, БМШ, т. б.

Гүллән атлық сөзлер **меншикли** атлықлар хәм **ғалабалық** атлықлар болып екиге бөлинеди.

Ғалабалық атлықлар деп биргелкили предметлердин, кубылыслардың, ўақыялардың хәм түсиниклердин улыўмаласқан атамаларына айтылады. Мысалы: жер, аспан, көл, дәрья, таў, тас, ағаш, жаўын, самал, қыс, жаз, ой, пикир, қыз, бала, қала, район т. б.

Меншикли атлықлар деп белгили бир затқа, предметке арнап атап қойылған атлықларға айтылады. Мысалы: Нөкис, Москва, Волга, Эмиўдәрья, Хожакөл, Бахтыяр, Мақсет, Аяпберген Муўсаев, Ленин совхозы, Мойнақ районы, ВЛКСМ, СССР т. б. Бул атамалар усы предметлерди өзине усаған сондай басқа предметлерден айырып атап көрсетип турады. Былайынша айтқанда, меншикли атлықлар дегеннен ғалабалық атлықлардың үстине арнап, меншиклеп қойылған атамаларды түсиниўге болады.

Меншикли атлықлар қатарына киретуғын сөзлер үш топқа бөлинеди:

1. Адам атларын, фамилияларды, хәр қыйлы лақап яки атақларды билдиретуғын сөзлер: Бердақ, Бақадыр, Асан Бегимов.

2. Урыў хәм кәўим атамаларын билдиретуғын сөзлер: Қонырат, Он төрт урыў, Қыят, Ашамайлы, Қытай, Қыпшақ, Қолдаўлы, Мүйтен, Қәндекли т. б.

3. Географиялық, административлик-территориялық орындардың, мәкемелердин, тарийхий ўақыялардың, китаплардың, газета-журналлардың, әдебий хәм илимий шығармалардың, жәмийетлик шөлкемлердин хәм тағы басқалардың атларын билдиретуғын сөзлер: Орта Азия, Арал тенизи, Эмиўдәрья, Аққала, Москва, Ташкент, Шымбай, Қарақалпақстан, Өзбекстан, „Ана“, „Қарақалпақ қызы“, „Совет Қарақалпақстаны“, „Жас Ленинши“, Қарақалпақстан билимлендириў министрлиги, Париж Коммунасы, Уллы Октябрь социалистлик революциясы т. б.

4. Астрономиялық атамаларды билдиретуғын сөзлер: Ай, Күн, Шолпан, Темирқазық, Үркер, Қус жолы т. б.

Меншикли атлықлар менен ғалабалық атлықлар арасында тилде хәрдайым өз ара аўмасыў болып турады: ғалабалық атлықлар меншикли атлықлар болыўы, ал керисинше, меншикли атлықлар ғалабалық атлықларға айланып кетиўи мүмкин. Мәселен, ғалабалық атлық сөз мақсет.—Мақсет деген адамның атын билдирсе, меншикли атлықлар қатарына өтеди хәм онда энди ол меншикли атлық деп есапланады. Сондай-ақ ғалабалық атлық сөз болып саналатуғын балықшының қызы сөз дизбеги А. Бегимовтың көркем әдебий шығармасы „Балықшының қызы“ романының атын билдирип келип, меншикли атлыққа айланып тур. М. Горькийдин „Ана“ романы да, Т. Жумамуратовтың „Макарья сулыў“ шығармасы да сондай.

Атлық сөзлер қатарына предметлер менен затлардың мынандай мәнилик хәм семантикалық группалары жатады:

1. Конкрет затлардың, нәрселердин атларын билдиретуғын сөзлер: таў, жер, суў, қала, жай, пахта, китап, отын, шөп, өсімлик, т. б.

2. Жанлы жәниўарлардың, қус—жәнликлердин атларын билдиретуғын сөзлер: арыслан, өгиз, түйе, жылқы, мал, сыйыр, сағал, қоян, қырғаўыл, ғаз, үйрек, қумырысқа, гүбелек т. б.

3. Тәбият кубылысларының атын билдиретуғын сөзлер: самал, қуйын, қар, жамғыр, шақмақ, гүлдирмама, жаз, қыс, бәхәр т. б.

4. Жәмийетлик кубылыслардың, ўақыялардың атын билдиретуғын сөзлер: урыс, қағыс, женис, революция, социализм, коммунизм, т. б.

5. Хәрекет атларын билдиретуғын атлық сөзлер: жүрис, турыс, кирис, шығыс, айтыс, тартыс, жемис, отырыс, турмыс т. б.

Соның менен бирге, атлықлар өзлериниң мәнилери жағынан екиге бөлинеди: а) улыўмалаўшы (**мәнили**) атлықлар; б) жекелик (**мәнили**) атлықлар. Улыўмалаўшы атлықлар деп бирнеше атлықларды улыўмалап, жыйнақлап көрсететуғын

атлықларға айтылады. Мысалы: мал, ағаш, жеміс, қала, әсімлік, т. б.

Жеккелик атлықлар деп тек жалғыз бір нәрсенің, бір предметтің атын билдиретугын предметлік түрге бөлінбейтуғын атлық сөзлерге айтылады. Мысалы: мал—сыйыр, қой, ешкі, жылқы, түйе, т. б; ағаш—қарағай, тораңғыл, жыңғыл, тал, ақ терек т. б; жеміс—алма, ерік, шабдал, шийе, жүзім, алмұрт т. б; қала—Москва, Ленинград, Ташкент, Нөкіс, Қоңырат, Шымбай т. б.

Демек, мал сөзі „сыйыр, қой, ешкі, жылқы, түйе“ хәм басқада кейінги сөзлер мәнилик қатнасы жағынан „мал“ сөзінің жеке-жеке түрлерін билдирип келгенліктен, жеккелик атлықлар қатарына киреди. „Қала“ сөзі де Москва, Ленинград, Ташкент, Нөкіс, Қоңырат, Шымбай т. б. усындай сөзлерге мәнилик қатнасы жағынан жалпылаушы мағана аңлатып, улымалаушы атлық сөз болып табылады, ал кейінги сөзлер жеке-жеке конкрет қала атларын билдирип, жеккелик атлықлар болып тур. Улымалаушылық хәм жеккелик қатнасы жағынан „ағаш“ сөзі менен „қарағай, тораңғыл, жыңғыл, тал, ақ терек“ сөзлери де, „жеміс“ сөзі менен „алма, ерік, шабдал, алмұрт, жүзім, шийе“ сөзлери де сондай.

§ 12. АТЛЫҚЛАРДЫҢ СИНТАКСИСЛИК ХЫЗМЕТІ

Қарақалпақ тилинде атлықлар өзлериниң формаларын хәм гәптеги келген орынларына қарай гәптің хәрқыйлы ағзалары ұазыйпасында келе алады. Басқа да түркий тиллериндеги сыяқлы, қарақалпақ тилинде де атлық сөзлер гәп ишинде көбинесе гәптің баслаушы хәм толықлаушы хызметлеринде келеди. Соның менен қатар, атлықлар гәпте анықлаушылар хәм хәр түрли пысықлаушылар хызметинде, сондай-ақ олар баянлаушылар ролинде хәм әсиресе қоспа ямаса составлы баянлаушылардың тийкарғы компоненти ұазыйпаларында да келе алады.

Гәпте атлықлар атау сеплигинде турып, баслаушы хызметинде көп қолланылады. Мысаллар: Балықшылар кварталлық хәм жыллық планларын арттырып орынлады. Жерлер гүзде сууғарылып қойылады.

Табыс сеплигинде келип, атлықлар туура толықлаушылар хызметинде кең қолланылады. Туура толықлаушылар ұазыйпасында келген атлықлар табыс сеплигиниң формаларын ашық алыуы да ямаса онда жасырын турууы да мүмкин. Мысаллар: Совет халқы партиямыз XXV съездиниң қарарларын турмысқа асыруу ушын аяибай гүресип атыр. Марат көп китаплар оқыды.

Барыс, шығыс, орын сепликлеринде келген атлықлар *Кимге? Неге? Кимнен? Неден? Кимде? Неде?* сорауларына жууап берип келгенде, қыя толықлаушылар ұазыйпасын аткарып келеди. Мысаллар: Бизин елимизде адам-адамға дос,

жолдас. Бизин елимизде социалистлик законлылықты булжытпай сақлау хәрбир совет адамынан талап етиледі. Хәрбир совет адамында өз халқына, өз ұатанына деген сүйіспеншилик туйғысы терең орнаған.

Қарақалпақ тилинде атлықлар изафетлик байланыстың үш түринде байланысқа түсип, анықлаушылар хызметин аткарып келеди:

1. Еки атлық қатар келеди, бириншиси атау сеплигиниң бирлик сан формасында *қандай? ямаса қайсы?* сорауларына жууап бергенде, анықлаушы хызметин аткарады. Мысалы: *Пахта егис басланды, салы егис баслануу алдында тур. Темир печь сатып алынды.*

2. Қатар келген еки атлық сөздин дәслепкиси жасырын ийелик сеплигинде келгенде (кейінги атлық өзине тартым жалғауын қабыл етеди), оған *қандай? қайсы?* сораулары қойылып, анықлаушы хызметин аткарады. Мысалы: Совхоз орайынан жаңа мәденият үйи салынды. Быйыл салы қырмань бәлент болды. Сабыр түби-сары алтын. Бизин елимизде адам хуқықы жүдә жоқары кәстерленген.

3. Еки атлық қатар келип, дәслепкиси ийелик сеплигиниң ашық формасында турып (кейінги атлық тартым жалғауын қабыл етеди), *киминиз? неңиз?* сорауларына жууап берип келгенде анықлаушы хызметин аткарады. Мысалы: Коммунистлик тәрбияның әхмийети оғада күшли. Студентлердин практикасы басланды.

Атлықлар барыс, шығыс, орын сепликлеринде тиркеуишлерсиз ямаса тиркеуишлер менен келип, *Қайда? Қайерге? Қайдан? Қайерден? Қай жерде?* сорауларына жууап берип келгенде, орын пысықлаушылар ұазыйпасында келеди. Мысалы: Жәмийла университетте оқып атыр. Абдикерим агрономия факультетинде оқыйды. Атау сеплигиндеги атлықлар менен түрли тиркеуишлер дизбеклесип келип, түрли толықлаушы хәм пысықлаушылар ұазыйпасында да кең қолланылады.

Атлықлар еки составлы ийели гәплердин ақырында келип атаушы баянлаушы хызметинде келеди. Мысалы: Бизин мақсетимиз—коммунизм. Денсаулық—терең байлық. Суу—пахтаның жаны, қаны. Тилеуберген Жумамуратов—халық шайыры. Абат—инженер т. б.

Атлықлар гәп ақырында түрли көмекши феиллер менен дизбеклесип келип, қоспа ямаса составлы баянлаушылардың тийкарғы компоненти ролинде де кең хәм актив қолланылады. Мысалы: Аяпберген Муўсаев Совет хуқиметин, В. И. Ленинди биринши жырлаған қарақалпақ шайыры еди.

§ 13. АТЛЫҚТЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Қарақалпақ тилинде атлықлар үш түрли грамматикалық категорияларға ийе: сан категориясы, тартым категориясы, хәм сеплик категориясы.

§ 14. САН КАТЕГОРИЯСЫ

Атлық сөзлер өзлеринің сыртқы формасы хәм ишки мәни-
си жағынан да бирлик ямаса көплик мәнини аңлатып келеди.
Атлықлардың бирлик хәм көплик формаларында қоллаңылы-
уы грамматикалық *сан категориясы* делинеди.

Атлықтың бирлик сан формасы болып өзлеринің мағанасы-
нан жеккелик, бирликлик (*жалғызлық*) мәнис аңласылатуғын
предмет, кубылыс, зат атамалары есапланады. Мысалы: қора,
ауыл, қала, совхоз, район, қоян, қырғауыл хәм т. б. Соның
менен бирге бирликлик, жеккелик мағана отын, халық, шаш,
пада, қатық, сүт, жауын, күлкі, күрт-қумырысқа, бала-ша-
ға, қазан-табақ усаған жыйнақлық, жәмлик ямаса пүтинлик
мәни аңлатылатуғын биргелки, биртеклес предметлер менен
затлардың, кубылыс-хәдийселердің атамаларынан да көрине-
ди. Сонлықтан бундай сөзлер де форма жағынан бирлик сан
формасындағы атлықлар қатарына жатады. Бирақ бундай ат-
лық сөзлер грамматикалық жағынан бирлик сан деп қаралады
да, ал мәнисі жағынан көп предметти билдиреди.

Улыұма, атлықтың бирлик саны оның айырым, жекке пред-
метти ямаса жеккеликке айырылмайтуғын предметлерди бил-
дириуи болып табылады. Басқа да түркий тиллериндеги
сыяқлы, қарақалпақ тилинде де атлықтың бирлик санын көр-
сететуғын арнаулы аффикс жоқ.

Атлықларда көплик сан—*лар-лер* аффикси арқалы бил-
дириледи. Көплик мәнинің бундай арнаулы аффикс пенен
билдирилиуи көплик санның морфологиялық усыл менен аңла-
сылыуы делинеди. Көпликтің морфологиялық усыл менен аң-
ласылыуы көп предметтің жекке-жекке халда бар екенлигин
аңлатыуға негизленеди. Мысалы: адам-лар—адамлар, киси-лер
—кисилер, аға-лар—ағалар, ини-лер—инилер, ай-лар—айлар,
күн-лер—күнлер, хат-лар—хатлар, ийт-лер—ийтлер, мал-лар
—маллар, көл-лер—көллер, қол-лар—қоллар, құс-лар—құс-
лар, ис-лер—ислер, сан-лар—санлар, кән-лер—кәнлер, жыл-
лар—жыллар.

Усы аффикссиз шараяттың өзи бирлик деп қаралады.

Қарақалпақ тилинде атлықтың көплик категориясының ма-
териаллық (*морфологиялық*) көрсеткіши болып—*лар, -лер*
формалары есапланады. Көпликтің бул еки вариантлы аффик-
си жалғанатуғын сөздің ақырғы бууынының жууан-жиңишке-
лигине қарап жалғана береді: сөздің ақырғы бууыны жууан
бууынға пите—*лар* формасы, жиңишке бууынға тамамланса—
лер формасы жалғанады. Мысалы: адамлар, кисилер, айлар,
күнлер, қалалар, сәнелер.

Көплик форманың қолланылуы:

Қарақалпақ тилинде көплик формалары—*лар-лер* атлық
сөзлердің көпшилигине жалғанып, көплик сан жасайды. Көп-

ликті билдиретуғын *лар-лер* аффикси сөзлерге жалғанып
мынандай мәнилерди аңлатып келеди:

1. Жалғыз ғана, жекке предмет емес, ал көп предмет екен-
лигин аңлатады: кой—койлар, түйе—түйелер, қауын—қауын-
лар, мийуе—мийуелер, т. б.

2. Жәмлик, жыйынтықлық мәни аңлатып келеди: Муғал-
лим—муғаллимлер, оқыушы—оқыушылар, комсомол—ком-
сомоллар т. б.

3. Даналап яки биримлеп санамайтуғын предметлердің ат-
ларына—*лар-лер* қосылғанда, олардан көплик мәни аңлануы
менен бирге, предметлердің хәрқыйлы түрлери, хәрқыйлы
сортлары аңласылады. Мысалы: құс—құстар (*жыл құстары*),
тас—таслар, май—майлар (*хәрқыйлы майлар*), суу—суулар
(*газлы хәрқыйлы суулар*), т. б. Бунда, бириншіден, предмет-
лердің көплиги, бирақ, екіншіден, олардың биргелки емес,
биртеклес емес екенлиги аңласылады.

4. Фамилиялардың, бир жәмийетлик басламаға, я бир ур-
паққа, урыу—қәуімге жататуғын атамалардың кейнине жал-
ғанып келеди. Мысалы: Эбдиновлар, Дәукараевлар, қоңы-
ратлар, мүйтенлер, стахановшылар, ипатьевшылар т. б.

5. Гейлара абстракт хәм конкрет мәнилі атлықларға, сон-
дай-ақ бәрха жекке-жалғыз халында келетуғын предмет атла-
рына қосылғанда, улыұма сол гәптиң мәнисің күшейтиуі ушын
да хызмет атқарады.

Мысаллар: Жүзлерим сарғайды. Маңлайлары қурысын.
Тандырлары шықсын, Қа, жүзлери қурысын. Ауызларының су-
уы қурыды. Денлери сау, ұақытлары хош.

6. Тууысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын атлық сөз-
лерге жалғанып келгенде—*лар-лер* тууысқанлық, ағайынлик
жақтан онша жақын емесликті де аңлатып келеди. Мысалы:
бул киси оның бир ағалары. Бир әмекелеримиз бар еді. Ол
бир ашна -яр-дослары т. б.

7. Белгили адамлардың ямаса шығарма қахарманларының
атларына қосылып келгенде,—*лар-лер* аффикси меншикли
атлықты жәмлеуши ғалабалық атлыққа айландырады. Бунда
меншикли ат улыұмаласады хәм ғалабалыққа айланады. Мы-
салы: Гүлайымлар, Суртайшалар, т. б.

§ 15. ТАРТЫМ КАТЕГОРИЯСЫ

Тартым категориясы тәнликті, яғный бир предметтің бел-
гили бир предметке (анығырағы белгили бир бетке, яғный
адамға) тийисли екенлигин аңлатады. Былайынша айтқанда
тартым категориясы деп, бир ұақыттың өзінде хәм предметти,
хәм сол предметтің биреуге тийисли екенлигин билдиретуғын
грамматикалық категорияға айтылады. Мәселен, биз қарақал-
пақ тилиндеги „кітабым“, „мектебим“ сөзлеринің хәр бирин-
де еки элементтің бар екенлигин көреміз. Меншиклениу-

ши затлары (*китап, мектеп*) түбір сөзлери менен билдирилген, ал сол затларды меншиклеуши ийеси тартым аффикслери *“-ым-им”*-лер аркалы билдирилген.

„Китабым“, „мектебим“ формалары конкрет тартымды билдиреди, себеби ол қатнасық яки байланыстың өзи (*яғный мениң*) тууралы ғана емес, ал сол қатнастың предмет түрінде де бар екенлигин аңлатады. Бул еки моментти бир сөз формасында жәмлестиріу конкрет тартымның морфологиялық категориясын жүзеге келтиреді.

Баска да түркий тиллеріндегі сыяқлы, қарақалпақ тилинде де тартым тууралы түсиник тийкарынан морфологиялық жол менен аңласылады, яғный тийисли аффикслер менен формаласқан бир сөз рамкасында ғана (*китабым, мектебим* түрінде) бериледи.

Солай етип, предметтиң белгили бир адамға яки предметке тийисли екенлигин арнаулы тартым аффикслери көрсетип турады. Соның менен бирге хәр бир тартым аффиксинен бир ұақыттың өзінде грамматикалық бет мағанасы хәм грамматикалық сан мағанасы аңласылады. Ал қарақалпақ тилинде тек III бет тартым аффикслери ғана бирлик хәм көпликте парқланбайды.

Тартым аффикслериниң формалары:

Бетлер	Бирлик сан	Көплик сан:
I бет	-ым,-им,-м,	-мыз,-миз,-ымыз,-имиз,
II бет	-ың,-иң,-ң,	-ңыз,-низ,-ыңыз,-иңиз,
III бет	-ы,-и, сы-си	-ы-и, сы-си.

Тартым аффикслериниң жоқарыда көрсетилген бул формаларынан тек жалғыз дауыссыздан турғанлары *-м -н*, хәм сондай-ақ дауыссызлардан басланатуғын вариантлары *-мыз-миз, -ңыз-низ-сы-си* сөз ақыры дауыссыз сөзге питкен сөзлерден кейин, ал дауыссызлардан басланатуғын вариантлары *-ым-им, -ың-иң,-ы-и,-ымыз-имиз, ыңыз-иңиз* сөз ақыры дауыссыз сөске питкен сөзлерден кейин жалғанады.

Қарақалпақ тилинде таңдай үнлеслиги ызыамының бир-нәуия жақсы сақланып қалыуына байланысты тартым аффикслериниң жууан формалары *-ым,-ын, сы,-ы,-м,-н-мыз-ымыз-ңыз-ыңыз* сөздиң ақыры жууан бууынға тамамланған сөзлердиң кейнине, ал жиңишке формалары *-им,-иң,-си-и,-м,-ң-имиз-иңиз* сөздиң ақыры жиңишке бууынға тамамланған сөзлердиң кейнине жалғанады. Қарақалпақ тилинде тартым аффикслериниң сөзлерге жалғаныу үлгисин төмендеги таблицадан анық көриуге болады:

I бет:	аға-м,	ини-м,	нан-ым,	тил-им,
2 бет:	аға-н	ини-ң	нан-ың	тил-иң
3 бет:	аға-сы,	ини-си,	нан-ы,	тил-и

Көпликте:

1 бет:	аға-мыз,	ини-миз,	нан-ымыз,	тил-имиз,
2 бет:	аға-ңыз,	ини-низ,	нан-ыңыз,	тил-иңиз
3 бет:	аға-сы,	ини-си,	нан-ы	тил-и.

Тәнлик—тартымлық мәни үш бетке хәм бирлик және көплик санларға бола аңлатылады. Зат та хәм сондай-ақ затты меншиклеуши де бирлик хәм көплик формаларында қолланғанлықтан төмендегише төрт түрли жағдай жүзеге келеди:

1. Зат та, сол затқа ийе болыушы да бирлик сан формасында келеди: атым, кәлемим.

2. Зат бирлик түрінде, ал сол затларды ийелеуши көплик түрінде келеди: атымыз, кәлемимиз.

3. Зат көплик түрінде, ал сол затқа ийе болыушы көплик түрінде келеди: атларым, кәлемлерим.

4. Затлар хәм оларға ийе болыушылар—екеуи де көплик түрінде болып келеди: атларымыз, кәлемлеримиз.

Соның менен бирге тартым аффикслери жалғанғанда гей-пара сөзлерде (*қарақалпақ тилинде*) айрым фонетикалық қубылыстардың болатуғынлығын көремиз:

1. Екинши қамау бууындарда қысыкы, *ы, и* дауыссызлары келген сөзлерде барлық үш бетте де, бирак тек бирлик сан түрінде тартым аффиксиниң формалары жалғанғанда жоқарыдағы қысык *ы, и* дауыссызлары түсип қалады. Мысалы: орын, ерин. Тартымланғанда: орн-ым, ерн-им,

орнын, ерниң,
орны, ерни.

2. Ақыры *п, қ, к* үнсиз дауыссызларға питкен сөзлерге барлық үш бетте де бирлик сан хәм шериклик тартым түрінде тартым аффиксиниң формалары жалғанғанда жоқарыдағы *п, қ, к* үнсиз дауыссызлары үнли *б, ғ, г* дауыссызларына айланады хәм усы дауыссызлар түрінде жазба әдебий тилимизде жазылады. Мысалы сабақ, терек, китап, жип сөзлері тартымланғанда:

1 бет:	китабым,	жибим,	сабағым,	терегим,
2 бет:	китабың,	жибиң,	сабағың,	терегиң.
3 бет:	китабы,	жиби,	сабағы,	тереги

1 бет: китабымыз, жибициз, сабағымыз, терегимиз
2 бет: китабыңыз, жибимиз, сабағыңыз, терегиниз

Тартым аффикслери предметтин қайсы бетке тийисли екенлигин анық көрсетип гуратуғынлығы себепли, ийелик сеплигиндеги бетлик алмасықларын гәпте келтирип айтыў гейде талап етилмейди. Мәселен: *қарындасым, үкем, қарындасың, үкең, қарындасы, үкеси, қарындасымыз, үкемиз, қарындасыңыз, үкеңиз* хәм т.б

Ал ийелик сеплигиндеги сөз бетлик алмасықлары болмай, атлық сөзлер болса, онда олардың гәпке толық келтирип айтылыўы талап етиледі. Мәселен, „келбети“ деп те, „оның келбети“ деп те айта беріўге болады: ол „аўылдың келбети“ дегенде „аўылдың“ сөзин түсирип қалдырыўға болмайды. Улыўма алғанда, бул мәселелер практикалық стилистикаға (онда да грамматикалық стилистикаға) қатнасты мәселелер, сонда көбирек сөз етилгени мақул.

§16. СЕПЛИК КАТЕГОРИЯСЫ

Сеплик категориясы сөз дизбегинде ямаса гәп ишинде атлықлардың басқа сөз шақапларына хәр қыйлы қарым-қатнастарын билдирип туратуғын формасы болып есапланады. Сөзлердің сепликлер бойынша түрленіў системасы сеплениў делинеді.

Басқа да түркий тиллериндеги сыяқлы, қарақалпақ тилинде де сөзлердің сепликлер бойынша түрленіўинде басқа семьядағы тиллердей сеплениўдің хәр қыйлы типлери (мәселен, сеплениўдің рус тилиндегидей, I, II, III типлери) жоқ, ал барлық сөзлерде бир типте, бир тәртипте болады. Соның менен бирге көплек сандағы сөзлердің сепликлер бойынша түрленіўи менен бирлик сандағы сөзлердің сепликлер бойынша түрленіўинде де хеш қандай айырмашылық болмайды. Былайынша айтқанда, сепликлердің аффикслери еки санда да бир түрде, формалас болып келеді.

Сөзлердің тартымлы сеплениўи менен тартымсыз сеплениўинде үш сепликте — табыс, барыс, орын сепликлеринде шамалы айырмашылық жүзеге келеді. Бир семьядағы туўысқан жақын тиллердің арасын ажыратып таныўда бул сепликлер тараўындағы бундай айырмашылықларды, хәтте, әдеўир үлкен грамматикалық белгилер, критерийлер қатарына жатқарыўға болады. (Бул туўралы алдағы темаларда тоқтап өтемиз).

Хәзирги қарақалпақ тилинде алты сеплик бар:

1. Атаў сеплиги,	4. Табыс сеплиги,
2. Ийелик сеплиги,	5. Шығыс сеплиги,
3. Барыс сеплиги,	6. Орын сеплиги.

Илимпазлардың көрсетиўи бойынша тарийхий жақтан ең соңғы пайда болған шығыс сеплиги деп қаралады. Шығыс сеплиги соңғы дәўирлерде—IX—XI әсирлерде классик уйғыр әдебияты дәўиринде пайда болған. Шығыс сеплиги хәтте V—VII әсирлердеги Орхон—Енисей жазба естеликлеринде болмаған, болса да жекке-сийрек гезлесетуғын болған; Илгери заманларда шығыс сеплигинин функциясын көбинесе орын сеплиги атқарып келген. Хәзирги ўақытларда гейпара түркий тиллерде хәм сондай-ақ қарақалпақ тилинде де шығыс хәм орын сепликлери гейде биринин хызметин бири атқарып та келе береді. Мәселен, „кроватьта жат“ хәм „кроватьқа жат“, „Төсекте отыр“ хәм „Төсекке отыр“ болып айтыла береді.

Грамматика илиминде сепликлерди „грамматикалық сепликлер“ хәм „кенислик (*пространстволық*) сепликлер“ деп еки группаға бөлип қарайды. Сепликлерди бундай етип еки группаға бөлиў сепликлердің мәнилик хәм грамматикалық тәбиятын танып билип хәм олардың мағаналық хәм уқсаслық тәріптерин тереңирек уғып алыў мақсетинде исленеді. Грамматика илиминдеги усы традицияға бола қарақалпақ тилиндеги сепликлерди екиге бөлгенимизде, 1) грамматикалық сепликлерге: атаў: ийелик, табыс сепликлери; 2) пространстволық сепликлерге: барыс, шығыс, орын сепликлери жатады.

Грамматикалық сепликлер: баслаўыштың хал-жағдйын (*Атаў* сеплиги), бир предметтин екінши бир предметке тийисли екенлигин (*Ийелик* сеплиги), ис-хәрекеттин тиккелеп объектин (*Табыс* сеплиги) көрсетеді.

Кенислик сепликлер: ис-хәрекеттин шығыў пунктин (*Шығыс* сеплиги), ис-хәрекеттин бағдарын, жөн алысын (*Барыс* сеплиги), ис-хәрекеттин ақырғы пунктын ямаса жоқлығын, ноль точкасындағы хәрекетти яғный хәрекетсизликти (*Орын* сеплиги), билдирип келеді. Солай етип пространстволық сепликлердің екеўи (*Барыс* хәм *шығыс* сепликлери) динамикалық хәрекетти аңлатса, ал *орын* сеплиги ис-хәрекеттин ақырғы точкасын, көрсетеді. Тийкарында кенислик қатнастағы сепликлер группасы менен грамматикалық қатнастағы сепликлер группасы арасында үлкен бир айтарлықтай айырмашылықлар жоқ. Хәр еки группадағы сепликлердің өз ара мәнилик тәбиятын хәм грамматикалық функцияларын теңирек билип алыў мақсетинде шәртли түрде еки группаға бөлемиз.

Грамматикалық илимий әдебиятларда (XIX әсирден яғный тап О. Бетлинг хәм В. Радлов заманларынан баслап хәзирге дейин) түркий тиллериндеги биринши сепликти—атаў сеплигин белгисиз сеплик (*Неопределенный падеж*) деп те атаған. Атаў сеплигин бундай деп атаў сыртқы жақтан да хәм ишки жақтан да алып қарағанда хәқыйқатлыққа сәйкес келеді. Сыртқы жағынан қарағанда бул сеплик басқа сепликлердей қандай да болса өзине тийисли болған хеш бир аффиксинен

белгиленбейди, ол атлықтың тикке тийкарына туўра келеди (яғный атлықтың тийкары—атау сеплигинде болып келеди). Ал ишки жағынан яки мағанасы жағынан қарағанда белгисиз сеплик (*Атау сеплиги*) белгисизликти яғный белгисизлик категориясын (*мәселен, рус тилинде жоқ*) көрсетеди, мысалға „хат жазыўға“ хәм „хатты жазыўға“ деген еки сөйлемшениң арасында айырма-парқ хәм белгисизликти, хәм белгилликти аңлатып келеди. „Хат жазыўға“ дегенде айтыўшы қандай да бир белгили болмаған хатты нәзерде тутады да, ал „хатты жазыўға“ дегенде айтыўшы белгили бир хатты, тек сол хатты ғана нәзерде тутады.

Тап сондай-ақ „совхоз жери“ хәм „совхоздың жери“, „университет студентлери“ хәм „университеттиң студентлери“ деген сөйлемшелер де сондай белгиллилик хәм белгисизлик аңлатылады.

Сөз дизбегиндеги яки гәптеги сөзлерди бир-бирине байланыстырыў ушын сөз акырына жалғанатуғын аффикслер сеплик аффикслери ямаса сеплик жалғаўлары делинеди.

Түркий семьялас тиллерде сеплик жалғаўлары қандай сөз шақапларына ямаса қай сөз шақабына тән категория?—деген мәселеде түркий тиллерин изертлеўши илимпазлар арасында еки түрли көзқарас болып келди. Бир қатар тюрколог илимпазлар (мәселен, *И. А. Батманов, Н. П. Дыренкова* хәм т. б.) сеплик жалғаўлары атлыққа ғана тән категория емес, ал атлықтан басқа да сөз шақапларына тән категория, себеби түркий тиллеринде басқа сөз шақаплары да, мәселен, келбетлик, санлық, алмасық т. б сепленеди деп көрсетеди. Екинши бир қатар тюрколог илимпазлар, (*А. К. Боровков, Ф. Г. Исканов* хәм т. б.) сеплик жалғаўлары тийкарынан атлыққа ғана тән категория, себеби басқа сөз шақаплары атлық функциясында қолланылса ғана сеплик аффикслерин қабыл етеди деп көрсетеди. Бул екинши топардағы илимпазлардың пикири әдеўир дурыслыққа жақын келеди. Академик В. В. Виноградов сеплик жалғаўларына мынандай анықлама—түсиник берген еди: „Сеплениў дегенимиз—бул атлықлардың гәпте басқа сөзлерге қарым-қатнасын билдиретуғын формалары“. Демек, сеплик жалғаўларын тек атлыққа ғана тән категория, атлықлар сеплик жалғаўлары арқалы гәпте басқа сөзлер менен қарым-қатнасқа түсе алады деп түсиниўимиз тийис. Бирақ буннан атлықтан басқа сөз шақабы сепленбейди деген надурис пикир келип шықпаўы тийис. Басқа сөз шақаплары атлық орнында (*функциясында*) қолланылса яғный басқа сөз шақабы субстантивленсе, олар да атлықларға усап сеплене береді деп түсиниўимиз керек.

Солай етип сеплик жалғаўлары тийкарынан алғанда сөзлердин формасын өзгертетуғын аффикслер болып есапланады, қандай бир атлық сөз болмасын, ол сепликтің биреўинде турып гәп ишиндеги басқа сөзлер менен грамматикалық байла-

нысқа түседі хәм сөйтип гәптиң белгили бир ағзасының хызметин атқарады. Басқа сөз шақапларындағы сөзлер белгили бир сепликте турмай-ақ, гәп қурылысында гәптиң белгили бир ағзасы болыўы мүмкин. Ал атлық сөзлер гәп ишинде сепликтің биреўинде турмаса болмайды. Мәселен: „Студентлер партиямыздық XXV съездинин тарийхий қарарларын үйренип атыр“ деген гәпте гөрт атлық сөз бар. Солардан „студентлер“ деген атлық сөз атау сеплиги формасында турып (хәм усы гәптеги айтылажақ ой-пикирдин ийеси болып), „кимлер?“ деген сорауға жууап берип гәптиң баслауышы ўазыйпасында; „партиямыздың“ деген атлық сөз ийелик сеплигинде турып „нениң?“ деген сорауға жууап берип анықлауыш хызметинде; „съездиниң“ сөзи ийелик формасында келип, бул да „нениң?“ сорауына жууап берип анықлауыш ўазыйпасында; „қарарларын деген атлық сөз табыс сеплигиниң формасын қабыл етип, „нелерин?“ сорауына жууап берип голыклауыш „*үйренип атыр*“ фейил—баянлауыш) хызметлерин атқарып келген. Әне, атлықлар усы такылетте гәп ишинде сепликлердин қандай да болса бир формасында келеди, сөйтип гәптеги басқа сөзлер менен грамматикалық байланысқа түседі хәм гәптиң белгили бир синтаксислик хызметин атқарады. Сонылықтан да атлықтың грамматикалық белгилеринен бири, жоқарыда көрсетилип өтилгениндей, усы сеплик жалғаўлары болып есапланады.

Солай етип, сеплик жалғаўының (*категориясының*) анықламасы мынадай: гәп ишинде атлықтың басқа сөзлер менен қарым-қатнасын билдиретуғын грамматикалық формасына сеплик делинеди. Сеплик жалғаўлары арқалы атлық сөзлер түрленип (*өзгерип*) отырады. Атлықлардың сепликлер бойынша түрлениўине сеплениў делинеди.

Биз жоқарыда қарақалпақ тилинде алты сеплик бар дедик. Атау сеплигинен басқаларының хәр қайысысының өзине тийисли формалары бар. Бул аффикслер жалғанатуғын сөзиниң ең акырғы буўынының жууан-жиңишкелигине, ең соңғы сесиниң қай сеске питиўине хәм егер даўыссыз сеске питсе, қандай даўыссыз сеске (үңли даўыссызға ма ямаса үнсиз даўыссызға ма) питиўине байланыслы хәр қыйлы вариантларда жалғанады. Сеплик жалғаўының хәр қыйлы форма хәм вариантларда болып келиўи қарақалпақ тилинде, бириншиден, даўыссылардың таңлай гармониясының толық сақланыўы менен хәм, екиншиден, түбир менен аффикслердин шегарасында даўыссызлардың хәр қыйлы ассимиляциялық типлериниң жүзеге келиўи менен характерленеди.

Қарақалпақ тилинде сепликлер хәм олардың формалары.

1. Атау сеплиги—(бул сепликтің хеш қандай аффикси жоқ).

2. Ийелик сеплиги—*ның-ниң, дың-диң, тың-тиң.*

3. Барыс сеплиги—*қа-ге, қа-ке, а-е, на, не.*

4. Табыс сеплиги—*ны-ни, ды-ди, ты-ти.-н.*

5. Шығыс сеплиги *-да-де, та те, нда-нде*.

6. Орын сеплиги *-да-де, та-те нда-нде*.

Булардан *табыс* сеплигинин *-н* формасы ҳам орын сеплигинин *-нда-нде* формалары сөзлер тартымының тек III бетлерин қабыл алғаннан кейин, ал *барыс* сеплигинин *-а-е, на-не* формалары сөзлер тартымының барлық I, II, III бет формаларын қабыл алғаннан кейин жалғанады.

Қарақалпақ тилинде сепликлер тиркеуишсиз де ҳам сондай-ак тиркеуишли де жумсала береді. Егер сепликлер тиркеуишлер менен келсе, онда ҳәр бир сепликтин өзине ғана тийисли тиркеуишлери болады. Бул тиркеуишлер өзлери тиркелетуғын сөзлерден белгили бир сеплик формасында туруўды талап етеди ҳам басқарып отырады. Тиркеуишлер сеплик жалғаўларынын мағаналарын толықтырып конкретлестиреди, косымша грамматикалык қатнасларды билдиреди. Сеплик жалғаўлары тилимизде актив ҳам кең қолланылады. Олар гәптеги сөзлерди өзара байланыстырып, тилимиздин грамматикалык қурылысының тийкарғы бир элементи болып саналады. Сепликлердин ҳәр қайсысы тилде бирнешше мәнилерди аңлатады ҳам олардың атқаратуғын синтаксислик хызметлери де ҳәрқыйлы.

§17. АТАҰ СЕПЛИГИ

Атаў сеплигин грамматика илиминде „тийкарғы сеплик“ („основной падеж“) деп те атайды. Буның себеби оған ҳеш қандай жалғаў жалғанбайды. Былайынша айтқанда, атаў сеплигинин ҳеш қандай морфологиялық көрсеткиши—аффикслери болмайды. Атаў сеплигинде атлықлар *Ким? Не? Кимлер? Нелер?* усаған сораўларға ҳам соның менен бирге еки атлық қатар келгенде алдыңғы *қайсы?* сораўына жуўап берип келеди.

Атаў сеплигинин синтаксислик хызметлери:

1. Атлықлар атаў сеплигинде турып (ҳәм айтылажақ ойпикирдин ийеси болып келип), *ким?* ямаса *не?* сораўларына жуўап берип, гәпте көпшилик жағдайда баслаўыш болады. Мысалы: Бердақ азатлықты әрман еткен шайыр болған.

2. Атаў сеплигиндеги сөз гәптин ең ақырында келип, баянлаўыш хызметин атқарып та келеди. Мысалы: Қарақалпақ әдебиятының классик шайырларынан бири—Бердақ.

3. Еки атлық қатар келип, алдыңғы атлық сөз атаў сеплигинде келгенде *қандай?* ямаса *қайсы?* сораўларына жуўап берип, анықлаўыш хызметин атқарады. Мысалы: Алтын (*қандай*) саат сыйлыққа берилди. Салы (*қандай?*) атызларын аралат маған. (Т. Кабулов).

4. Атаў сеплигиндеги атлық сөз айқынлаўыш—баслаўыш хызметинде келеди. Мысалы: Бердақ—шайыр көп халық намаларын дәреткен.

Атаў сеплигиндеги атлық сөз гәп ақырында келип баянлаўыш—айқынлаўыш хызметинде де келеди. Мысалы: XIX әсирдеги қарақалпақ классик әдебиятының көрнекли ўәкилеринен бири—Әжинияз—шайыр.

6. „Жыл, ай, күн, саат, қыс, жаз, ҳәпте, сутка“ усаған ўақыт мәнисин билдиретуғын атаў сеплигиндеги атлықлар өзлеринен алдыңғы санлық сөзлер менен бир сөз дизбегинде феийл сөзлердин алдында келгенде, ҳәммеси қосылып ўақыт пысықлаўышлары хызметин атқарыўы да мүмкин. Мысалы: Досжан Москвада бир қыс, бир жаз болды. Мен Ташкенттеги оқытыўшылардың квалификациясын көтериў қурсында 4 ай болып қайттым. Нәкистен Ташкентке келгенше поезд еки сутка жүреди.

7. Атаў сеплигинде атлық сөзлер гәпте синтаксислик жақтан қатпа сөз ўазыйпасында да жийи қолланылады. Мысалы: Советлер қозының мийнеткешлери! Оныншы бес жыллықтын тапсырмаларын арттырып орынлаңыз! Пионерлер! Ленин исине садық болыңыз!

§18. ИЙЕЛИК СЕПЛИГИ

Ийелик сеплигиндеги атлық сөз меншиклик, тәнлик, ийеликлик уғымын билдирип келеди, Ийелик сеплигиндеги сөзлер „*кимнің*“, „*нениң*“ ҳам үйлесимине қарай „*қайсы?*“ сораўларына жуўап берип келеди.

Улыўма, ийелик сеплигинин тийкарғы хызмети сөздин кең мағанасында бир предметтин екинши бир предметке тийисли екенлигин аңлатып келиў болып табылады. Мәселен: *қыздың кийими, мектептин жайы, оқыўшының сумкасы, баланын ойыншығы* ҳам т.б. Бирақта бир предметтин екинши бир предметке тәнлиги тилде бәри бирдей болып келе бермейди. Тәнлик, меншиклик, ийеликлик мағаналардың өзи ҳәр түрли мәнилик парықларда ушырасады. Атап айтқанда:

а) ийелик сеплигинин мағанасынан бир адамның белгили бир коллективке, белгили бир шөлкемге, жәмийетке тийисли екенлигин аңлаў мүмкин: *партияның ағзасы, колхоздың баслығы, қурылысшының баласы, комиссияның секретары* ҳам т.б.

б) ийелик сеплигинин мағанасы биргелки бир топар предметлерден биреўинин ямаса бир нешшесинин жеке бөлинип шыққанлығын да аңлатады; *жаслардың бири, студентлердин көбиси, адамлардын бирқатары* т.б.

в) сондай-ак ийелик сеплиги пүтиннин бөлеклерге болған қатнасын көрсетип келиўи мүмкин: *ағаштын путағы, пахтанын гүли, жайдың бөлмеси, китаптын бети, адамның қолы наннын жартысы* т.б.

г) ийелик сеплиги белгинин ямаса сапаның ийесин билдирип те келеди, яғный былайынша айтқанда, сол нәрседе белгили бир предметте, кубылыста қандайда бир қәсийеттин бар

екенлигин көрсетеди: адамның көркі, жигиттин ерлиги, қыздың сулыұлығы, Советлер Союзының абырайы, т.б.

Қарақалпақ тилинде ийеликтеги атлық сөзге ийелик сеплигиниң формалары ашық жалғанбай—жасырын турыұы да мүмкин. Бәрибир, ийеликтеги сөз гәпте анықлауыш хызметин атқарады. Улыұма ийелик конструкциясы ушын характерли жағдай мынаў: ийеликтеги сөз ашық ямаса жасырын формада турыұына қарамастан, анықлауышы (оннан кейинги сөз) тартым аффиксиниң алы етеди хәм сөйттип, тартым аффиксиниң (алдыңғы сөз) менен анықланыушының (кейинги сөздин) жүйин (арасын) бириктирип, гәпте байланыслы турады. Мәселен: „бала тәрбиясы“ хәм „(сол) баланың тәрбиясы“ болып айтыла береди.

Ийелик жалғауы сөзлерге бирде ашық жалғанады, бирде жалғанбай, жасырын турады.

Ийелик сеплигиниң ашық жалғанатуғын орынлары:

1. Айтыушы ушын (сондай-ақ тыңлаушы ушын да) бұрын белгили болған атлық сөзлерге ийелик сеплигиниң жалғауы ашық жалғанады. Мысаллар: университеттиң жайы салынып болыу алдында тур. Студентлердин жатақханасы салынып болынды.

Бул гәплердеги „университеттиң, студентлердин“ деген сөзлерде *-тиң, -дин*, аффикслери ийелик сеплигиндеги сөзлердин бұрын айтыушыға да хәм тыңлаушыға да „белгили университет, белгили студентлер“ уғымларын аңлатып, мәнилик, ийелик мәнисин айрықша күшейтип тур. Мысалларды салыстырың:

а. Бердақ көшесиниң бойына жақсы ағашлар егилген.

б. Бердақтың „Ахмақ патша“ шығармасы баска халықларға да кеңнен мәлим болып атыр. Бул еки гәптиң бириншисинде ийелик сеплиги жасырын („Бердақ“ туринде) тур, оған ийеликтиң жалғауын ашық жалғау да керек емес. Себеби көше Бердақтың атына ғана қойылған-болғаны, ал Бердақтың тәнха өзиники (Бердақтың өзи жасап, өзи дүзеткен көшеси) емес. Сонлықтан бундай жағдайларда ийеликтеги сөзге оның жалғауын ашық жалғап, биреўге тәнлик, меншиклик, ийеликлик уғымды айрықша нықлап көрсетиўди тил практикасы көтермейди. Ал екинши гәпте болса ийеликтиң жалғауы ашық („Бердақтың“ түринде) жалғанған. Себеби „Ахмақ патша“ шығармасы Бердақтың тәнха өзиниң дәрәтпеси, оның ийеси—Бердақ.

Солай етип, егер ийелик сеплигиндеги атлық сөз анықлаушының тәнха ийеси болып келсе, онда анықлаушықа (яғный алдыңғы атлыққа) ийеликтиң формасы ашық жалғанады хәм оған қарақалпақ тилинде логикалық (фразалық) пәт түседи (яғный ол сөз хәм ондағы ийеликтиң аффиксиниң көтеринки тон менен нығарланықырап айтылады). Егерде ийеликтеги сөз әдеттегише улыұмалық мәниде айтылса (сөйттип анықлауыш

болса), онда оған ийеликтиң жалғауы анық жалғанбайды (хәм ол сөзге логикалық пәт түспейди де).

2. Меншикли атлықларға, онда да көбинесе адам атларына ийелик сеплигиниң жалғауы ашық жалғанады. Бирақ бул жағдайда меншикли атлықлар гәпте конкрет предметти меншик-леп турыұы керек. Мысалы: Төрткүл районының аўыл хожалық планлары өткен жылы асырып орынланды. Қарақалпақстанның орайлық каласы—Нөкис. Ерназардың үйи—Халқабат көшесиниң бойында.

3. Ийеликтеги атлық сөздин алдында баска анықлауышлар келгенде, ийелик сеплигиниң жалғауы ашық жалғанады. Мысалы: Бизин студентлеримиздин илимий кружоги бәрхә ислеп турды. Усы баланың минез-қулқы жүдә жақсы. Кешегин лекцияның мазмуны көпшиликти жүдә таң қалдырды.

4. Соның менен бирге ийеликтеги сөздин кейиндеги „асты, үсти, арты, алды, жаны, қасы, ортасы, иши, сырты“—усаған көмекши атлықлар келгенде, ийелик сеплигиниң жалғауы ашық жалғанады. Мысалы: Кроватьтын астында, столдың үстинде, совхоздың ишинде, каланың сыртында үйдин алдында хәм т. б.

„Столдың үстинде“—қарақалпақ тилиндеги бундай дизбеклерге тутас бир сорау қойылып, гәптиң бир ағзасы деп қаралады.

5. Ийелик сеплиги ис-хәрекеттиң ийесин, нәтийжесин билдирип те келеди; егистин басланыуы, пахтаның гүллеуи, қонақлардың келиуи, делегатлардың кетиуи.

Ийелик сеплигиниң ашық жалғанбайтуғын орынлары: а) ийеликтеги атлық сөз айырым конкрет предметти емес, ал әдеттегише, жай, улыұмалық кәсипетке ийе болған предметти аңлатып келгенде, ийеликтиң жалғауы ашық жалғанбайды. Мысалы: студентлер коллективи, комсомол билетти, өндирис алдыңғылары, илим кандидаты, илимлер академиясы т. б.

б) ийелик сеплигиндеги атлықлардың қабатласып (дизбеклесип) келетуғын жағдайларында, стильлик жағдайларға бола, ийелик сеплигиниң жалғауы ашық жалғанбай, түсирилип қалдырылады. Мысалы: Университеттиң студентлери көшеге жыйналды. Университет студентлериниң жәмийетлик жұмысларға қатнасы жақсарды. Бул соңғы гәпте „университет студентлериниң қатнасы“ болып, „университет“ сөзиндеги ийеликтиң *-тиң* аффиксиниң түсирилип айтылуы ықшамлы болып тур. Бул жағдай қарақалпақ тилинде, оның аўызеки хәм жазба формаларында кең актив ушырасады. Улыұма, қарақалпақ тилинде „Бердақ шығармалары, китап мазмуны, суў ағысы“ усаған сөз дизбеклеринде ийелик сеплигиниң жалғауы жалғанып та, жалғанбай да қолланыла береди. Бирақ бундай дизбеклерде ийелик сеплигиниң формалары ашық жалғанып, „Бердақтың шығармалары, китаптың мазмуны, суўдың ағысы“ түринде

қолланылғаны мақсатта болады. Ал „мал саудасы, кітап базары, пахта майы, ~~қымтай~~ шәхәри, Нөкис қаласы, Хожели районы“ усаған дизбеклерде усылай болатуғыны ийеликтеги сөзлерге оның жалғаныуының ашық жалғанбай, жасырын келиуі қолайлылығы өзіннен-өзі белгили болып тур. Себеби „кітаптың базары“ болып айтыуды тил нормасы көтермейди. Себеби бул дизбеклерде, жоқарыда көрсетилип өгилгеніндей, белгилилікке қарағанда белгисизлик (улыұмалық, яғный *конкретсизлик*) биринши орында турады.

§ 19. БАРЫС СЕПЛИГИ

Мағанасы жағынан бул сеплик тийкарынан ис-хәрекет бағдарланған объектти (яғный адамды, орынды ямаса басқа да предметлерди) билдиреди. Барыс сеплиги *кимге? неге?* сорауларына жууап берип келип, гәпте тийкарынан қыя толықлауышлар хызметин атқарады. Соның менен бирге барыс сеплигиндеги атлықлар *қайда? қаяққа?* сорауларына жууап берип, хәрқыйлы пысықлауышлардың (орын, уақыт, себеп, мақсет) хызметин атқарып келиуі мүмкин.

Барыс сеплигиндеги сөзлердин атқаратуғын мәнилери хәм синтаксислик хызметлери мыналардан ибарат;

а) Барыс сеплигиндеги атлық сөз хәрекет бағдарланған объектти (адамды ямаса басқа предметлерди) билдирип, *кимге? я неге?* сорауларына жууап берип келип, толықлауышлар хызметин атқарады. Мысалы: „Атқа (*неге*) жем берилди. Перзент керекдур жигитке (*кимге?*)

Алынбай санға — есапқа (*неге*),
Шыдай алмай көп азапқа (*неге*),
Нәлет айтып бийинсапқа (*кимге*),
Шуұлағанлар өткен екен (*Бердақ*),

б) *Қайда? яки қаяққа?, қай жерге?* сорауларына жууап берип келип, хәрекет бағдарланған меканды, белгили бир орынды билдиреди хәм бундай жағдайларда барыс сеплигиндеги атлықлар орын пысықлауышлар функциясын атқарады. Мысалы: Совхозларға (*қайда?, уақ. пыс.*) ауылхожалық машиналары жөнөп кетти. Университеттин акт залына (*қайсы?*) студентлер жыйналады. Ауылға (*қаяққа?*) баратырмыз, Поезд станцияға (*қай жерге?*) жакынлады.

в) Барыс сеплигиндеги атлық сөз ис-хәрекеттин мақсетин аңлатып келип, *неге? не ушын? не мақсетке бола?* дегенге усаған сорауларға жууап берип, гәпте мақсет пысықлауышлар хызметин атқарып келеди. Мысалы, ол университетке оқыуға (*не мақсетке бола?*) келген. Отынға бола (*не ушын?*) тоғайға тележка жиберилди. Қаншайым бир жұмысқа (*не*

мақсет пенен) келген-ғой. Совхозларға жәрдемге? (*не ушын?*) келдик,

г) Уақытлық уғым билдиретуғын атлық сөзлер барыс сеплигинде келгенде, белгили бир мәулетти, белгили бир уақыт кесиндисин аңлатып, *қашан? қанша уақытқа?* усаған сорауларға жууап берип, уақыт пысықлауышлар хызметин де атқарады. Мыс: Бир айға (*қанша уақыт?*) командировкаға жиберилди. Практика еки хәптеге (*қанша уақытқа?*) қысқарылды. Ушыу 6 саатқа (*қаншаға?*) токтатылды.

д) Барыс сеплигиндеги атлықлар уқсаслықты, эквивалентликти, предметтин бақасын да аңлатып келеди. Мысалы: Нәрестеге (*кимге?*) усаған адам. Көмекбай дайысына (*кимге?*) усап тура қалған. Пахта алтынға (*неге?*) барабар. Гарнитурмың сомға (*қаншаға?*) алынды.

е) Барыс сеплиги жалғанған сөз сол предметтин мол, бай ямаса кемис, аз екенлигин де аңлатып келеди. Мысалы: Бици елимиз пахтаға бай. Район көп жер ресурстарына ийе. Көп гана капиталистлик еллер нефтьке жарлы. Революциядан бұрын мийнеткеш халық азатлыққа зар болған.

§ 20. ТАБЫС СЕПЛИГИ

Табыс сеплигинин мағанасы ис-хәрекеттин тиккелей объектти аңлатады. Сонлықтан табыс сеплигиндеги сөзлер *кимди? нени?* сорауларына жууап берип, гәпте тийкарынан туура толықлауыш хызметин атқарады. Табыс сеплигинде турған толықлауыштың баянлауышлары бәрхә дерлик ауыспалы фейиллер болып келеди. Мысалы: Республикамызда биринши болып егисти Елликкала районы басады. Отынды шапқанға жақтыр, малды тапқанға бақтыр т. б.

Табыс сеплигинин тийкаргы мәнилери мыналар:

Табыс сеплигиндеги атлықлар хәрекет бағдарланған адамды, предметти ямаса басқа да объектти билдиреди. Мысалы: факультеттин комсомолецлери Маратты (*кимди?*) секретарь етип сайлады. Достыңды (*кимди?*) еглемө, жолдан қалма-сын.

Ийелик сеплигиндеги атлық сөзлерге усап, табыс сеплигиндеги сөзлерге де оның жалғауы гейде ашық жалғанады, гейде жалғанбай, жасырын турады. Мәселен:

Бизлер экзамен тапсырдық. Бизлер экзаменди тапсырдық.

Егер предмет сөйлеушилерге (хәм сондай-ақ тыңлаушыларға да) бұрын белгили болса, онда табыс сеплигинин жалғауы ол сөзге ашық жалғанады. Ал, егер айтыушы улыўма предмет хәққында жалпы айтса, яғный оның „тап қайсы предмет“ екенлигине итибар бермей айтқан жағдайда, оның жалғауы ашық жалғанбай жасырын турады. Мысалы; Бизлер машина көрдик — Бизлер машинаны көрдик. Биринши гәпте сөз қандай болмасын жалпы машина хәққында болып тур, айтыу-

шыға (хәм тыңлаўшыға да) бул машина белгисиз. Ал екінши гәптеги „машинаны“ болып айтылыўы—бунда айтыўшыға (хәм тыңлаўшыға да) бурын белгили, конкрет „тап сол машинаны“ айтып отыр.

Солай етип карақалпақ тилинде табыс сеплигиниң жалғаўы төмендеги жағдайларда ашық түрде жалғанады:

а) Меншикли атлықлар ямаса беглик алмасықлары табыс сеплигинде келгенде, оның жалғаўы жалғанады. Мысалы. Әбдикеримди университетке қабыл етти. Сени университет инженер-экономист етип таярлайды.

б) Табыс сеплигиндеги сөздиң алдында басқа сөз шақап-ларынан болған анықлаўышлар келгенде, оның жалғаўы ашық жалғанады. Мысалы: Мен бул кисини бурыннан танийман. Бүгинги жумысты ертеңге қалдырма. Кешеги китапты жақсылап оқып шығыў керек.

в) Гәп ишинде табыс сеплигиндеги сөз бенен фейилден болған баянлаўыштың аралығында басқа сөз келгенде, оның жалғаўы ашық жалғанады. Мысалы: Малды тапқанға бақтыр, отынды шапқанға жақтыр.

г) Сондай-ақ табыс сеплигиндеги сөздиң алдында келбетлик фейиллерден болған анықлаўышлар қатар айтылғанда, оның жалғаўы ашық жалғанады. Мысалы;

Өткизбей ушқан қусларды,
Қорғап езилген досларды.
Бирге урынған душпанларды
Пыт-шыт қылған Клим-батыр. (С. Нурымбетов)

д) Табыс сеплигинде турған сөз тартым формасында келгенде, оның жалғаўы ашық жалғанады. Мысалы:

Советтиң бузбакшы әдил нызамын,
Қулыққа салмақшы еркин адамын,
Урынған елиме жаўыз гитлердин,
Бир аяўсыз қурытамыз тамамын (С. Нурымбетов),

е) Сөздиң өзи қайталап айтылып, алдыңғысы атаў сеплигинде, кейингиси табыс сеплигинде келгенде ямаса туўры толықлаўышты баслаўыштан айырып таныў зәрүр болған жағдайда, табыс сеплигиниң жалғаўы сөзлерге ашық жалғанады. Мысалы: Балықшы балықшыны алыстан көреді. Жүкти түйеге я түйени жүкке әкелмейди. Түйени жел ушырса, ешкини аспанда көр (Халық мақаллары). Чайды апам ишти. „Ақ алтынды алтын қоллар дәретеди“.

ж) Гәп ишинде табыс сеплигиниң формасында бирнеше биргелкили толықлаўышлар келсе ямаса еки биргелки толықлаўышлар-ақ „хәм“ „менен“ дәнекерлери менен байланысып қолланылған жағдайларда, табыс сеплигиниң жалғаўы дәслеп-

килерине жалғанбай, тек соңғысына ғана жалғана қояды. Мысалы: Әўезмурат пенен Бегдулланы алып, тоғайға отынға кетти.

§ 21. ШЫҒЫС СЕПЛИГИ

Шығыс сеплигиндеги сөзлер *кимнен? неден? қайдан? қай жақтан?* сораўларына жуўап берип, ис-хәрекеттиң шыққан предметин, орнын билдиреди. Шығыс сеплигиниң тийкаргы мағанасы—усы. Соның менен бирге шығыс сеплиги басқа да мағаналарды аңлатып келе алады. Шығыс сеплигиниң гәптеги аңлататуғын мағаналары хәм тийкаргы атқаратуғын синтаксислик хызметлери төмендегилерден ибарат:

а) Шығыс сеплигиндеги сөзлер *кимнен? неден?* сораўларына жуўап берип, хәрекет шыққан предметти билдиреди хәм бундай жағдайда қыя толықлаўыш хызметин атқарады. Мысалы: Синтетикадан (*неден?*) хәрқыйлы затлар өндириледи. Жаўластырмақ жаўшыдан (*кимнен?*), досластырмақ елшиден (*кимнен?*) (*халық мақалы*).

б) Шығыс сеплигиндеги атлық сөзлер *қайдан?* сораўына жуўап берип келгенде, ис-хәрекеттиң шыққан орнын билдиреди хәм гәпте орын пысықлаўышлар хызметин атқарады. Мысалы: Аўылдан (*қайдан?*) киятырмыз. Стадионнан (*қайдан?*) кайттық.

в) Бир предмет екінши бир предмет пенен салыстырылған сөз (*предмет*) шығыс сеплигинде турады хәм *кимнен? неден?* сораўларына жуўап берип, гәпте қыя толықлаўышлар хызметин атқарады. Мысалы: Пахта алтыннан қадирли. Сынап шойыннан аўыр. Шийрип сөз палдан татлы г. б.

г) Шығыс сеплиги предметлердиң неден исленгенин билдиреди ямаса басқа биргелки предметлердиң шығыў дереги шығыс сеплигиндеги сөз болып табылады хәм ол *неден?* сораўына жуўап берип, гәпте толықлаўыш хызметин атқарады. Мысалы: Пахтадан гезлеме, май, жем өндириледи. Жай пискен гербиштен салынды, фундамент бетоннан қуйылды.

д) Шығыс сеплигиндеги сөз предметтиң жекеленген баҳасын билдирип те келеди хәм *неден?* ямаса *қаншадан?* сораўларының биреўине жуўап берип, гәпте сан-мөлшер пысықлаўыш хызметин атқарып келеди. Мысалы: Таўықлар бес сомнан (*нешеден?*) алынды. Ағашлар он сомнан сатылды.

е) Шығыс сеплигиндеги сөз путин предметтиң үлесин де билдирип келеди хәм гәпте туўра толықлаўыш ұазыйпасын атқарады. Себеби бундай жағдайда толықлаўышларды (шығыс сеплигиндеги сөзлерди) басқарып келетуғын фейиллер аўыспалы фейиллер болып келеди. Мысалы: Наннан жеңиз, чайдан ишиниз. Оғыннан жағыңыз. (Бунда „нанның, чайдың, отынның бәрин емес, ал белгили бир бөлегин „жеў-ишиў, жағыў“ нәзерде тутьлады).

Орын сеплигиндеги сөзлер *кимде? неде? қайда? қай жерде?* сорауларына жууап бере келип, ис-хәрекеттиң орнын, мөканын билдиреди, гәпте түрли синтаксислик хызметлер атқарады.

Орын сеплигиниң аңлататуғын тийкарғы мәнилери хәм синтаксислик хызметлери мынадан ибарат:

а) Орын сеплигиндеги атлық сөзлер *кимде? неде?* сорауларына жууап берип, хәрекет бағдарланған қыя объект ямаса белгили бир предметтиң, қубылыстың турған яки жайласқан орнын билдиреди хәм гәпте олар қыя толықлауышлар хызметин атқарып келеди. Мысалы. Бахтиярда (*кимде*) қызықлы китаптар көп. Бул шығармада (*неден?*) заманластарымыздың турмысы хәр тәрәплеме қызықлы сүүретленген. Алтын отта, адам мийнетте белгили.

б) *Қайда? қай жерде?* усаған сорауларға жууап берип келип, орын сеплигиндеги сөзлер ис-хәрекеттиң орнын билдиреди хәм гәпте орын пысықлауышлар хызметин атқарады. Мысалы: Киоскте (*қайда?*) жаңа китаптар сатылып атыр. Университетте (*қайда?*) хәуескерлер кружоги, джаз оркестри ислеп тур.

в) „Арасында, қасында, жанында, ишинде, үстинде, астында, бойында“ усаған орын сеплиги формасында келген көмекши атлық сөзлер өзинен алдыңғы ийелик сеплиги формасындағы (ийеликтиң ашық хәм жасырын формаларында да) сөз бенен қосылып ис-хәрекеттиң белгили бир орнын, мөкан-жайын билдиреди хәм гәпте хәммесине бир сорау (*қайда? қай жерде?*) қойылып, гәптиң бир ағзасы (*орын пысықлауыш*) етип қаралады. Мысалы: Мийәе ағашларының арасында алманың бир неше жаңа сортлары бар. Жолдың бойында декоратив ағашлар ырғалысып өсип тур. Аўыл арасында (*қайда?*), ел ишинде (*қайда*) аўыз әдебиятының хәрқыйлы түрлери көплеп ушырасады. „Правда“ совхозының көпшилик бөлим хәм бригадалары таў етегинде (*қай жерде?*) жайласқан.

4. „Күн, түн, хәпте, ай, жыл, саат“ усаған ўақытлық ұғым аңлататуғын атлық сөзлер орын сеплигинде ўақытлық қатнастарды билдиреди хәм *қашан? қай ўақытта?* усаған сорауларға жууап берип, гәпте ўақыт пысықлауышлар хызметин атқарады. Мысалы: Хәптеде бир мәртебе семинар болады. Өткен айда (*қашан?*) студентлердиң жәмийетлик жумысларға қатнасы айрықша болды т. б.

§ 23. СЕПЛИКЛЕРДИҢ ТИРКЕҰИШЛЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Атлықлардың грамматикалық қатнастары хәм синтаксислик хызметлери тек сеплик жалғауларының формалары менен ғана емес, соның менен бирге тиркеуишлер де атлықларға тирке-

лип келип, хәрқыйлы грамматикалық қатнастарды билдиреди бир неше синтаксислик хызметлерди атқарады. Тиркеуишлер тек сепликлер менен ғана қолланылады.

Тиркеуишлер сеплик жалғауларының кейнинен тиркелип келип, олар сепликлердиң мәнилерин толықтырады, оларға үстеме мәни жүклейди, сеплик жалғауларының мәнилерин анықлайды, конкретлестиреди. Сепликлер сан жағынан аз емес хәм олар хәр қыйлы грамматикалық қатнастарды билдиреди. Қарақалпақ тилинде тиркеуишлер атауыш сөзлердиң кейнине тиркелип, көбинше бөлек жазылады хәм өзлери тиркелген алдындағы сөз бенен қосылып, гәпте бир ағза деп қаралады хәм бир сорауға жууап береді.

Қарақалпақ тилинде тийкарынан атау, барыс, шығыс сепликлериниң өзлерине тийисли тиркеуишлери болады.

Атау сеплигиниң тиркеуишлери: *ушын, арқалы, хәққын-да, жәнинде, туўралы, слайын, бойынша, менен, бенен, пенен*. Бул тиркеуишлер атау сеплигиндеги сөзлерге тиркелип келип, хәрқыйлы грамматикалық қатнастарды (мақсетлик-биргелик, бир нәрсе жәнинде хәм т. б.) билдиреди.

Атау сеплигиндеги сөзлер менен тиркеуишлердиң шығаратуғын мәнилери хәм атқаратуғын синтаксислик хызметлери хәртүрли:

1. Атау сеплигиндеги адам атларының кейнине *„менен, бенен, пенен“* тиркеуишлери тиркелип, *ким менен?* сорауына жууап берип, адам хәққында айтылған биргеликлик ұғым билдириледі хәм гәпте толықлауыш хызметин атқарады. Мысалы: Ректор студентлер менен (*кимлер менен?*) гүрриңлесті. Мұғаллим оқыушылар менен (*кимлер менен*) сәлемлесті. Басшы адамлар менен (*кимлер менен*) ислеседи. Адам-адам менен (*ким менен?*) адам

2. Атау сеплигиндеги басқа предмет атамаларының кейнине *не менен, бенен, пенен* тиркеуишлери тиркелип келип, *не менен?* сорауына жууап бергенде, хәрекет исленген құрал, әсбап аңласылады, яғный хәрекеттиң не менен исленгенлиги билдириледі. Мысалы; Пахта машина менен (*не менен?*) терип алынды. Айдалған жерлер мала менен (*не менен?*) еки рет басылды. Доклад қәлем менен (*не менен?*) жазылды.

АТЛЫҚЛАРДЫҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Қарақалпақ тилинде атлық сөз шақабы яғный атлықлар топарына кирегуғын сөзлер жаңа сөзлер есабынан толығып, тез байып отырады. Бул жағдай, тийкарынан, атлық сөзлердиң өзлеринен хәм атлықтан басқа сөз шақаптарына жататуғын сөзлерден атлық-жасалыу есабынан болады.

Атлықлардың жасалыуы да, басқа да сөз шақапларындай, тилимизде бурыннан бир кәлиплескен сөз жасау усулларының жәрдеми арқалы жүзеге асады. Басқа да түркий тиллери сыя-

лы, карақалпақ тилинде атлықлар, тийкарынан, еки усыл арқалы жасалады.

1. Аффикация усылы яғный сөз түбирине атлық мәни келтирип шығарыушы аффикслер жалғау усылы. Бул усылды тил илиминде морфологиялық ямаса синтетикалық усыл деп те атайды.

2. Синтаксислик усыл яғный сөзлердин биригиуи ямаса сөзлердин қосылыуы арқалы атлықлардың жасалыуы усылы. Бул усылды тил илиминде аналитикалық ямаса синтаксислик усыл деп те жүргизеди.

§ 24. АТЛЫҚЛАРДЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ УСЫЛ АРҚАЛЫ ЖАСАЛЫҰЫ

Карақалпақ тилинде, басқа да түркий тиллериндеги сыяқлы, жаңа сөз жасаудың ең тийкаргы усылларынан бири морфологиялық усыл болып табылады. Морфологиялық усыл менен яғный аффикация усылы менен атлықлар жасалғанда, сөз түбирине ямаса дөрэнди түбирге атлық жасаушы арнаулы суффикс жалғау арқалы жаңа дөрэнди атлық сөзлер пайда болады.

Атлық жасаушы аффикслер карақалпақ тилинде де сан жағынан оғада көп, олар тилимизде қолланылыуы жағынан бәри бирдей емес: биреулері жүдә актив хәм кең қолланылады; ал гейпаралары сийрек хәм тар көлемде ушырасады. Атлық жасаушы аффикслер усы жақларына қарап, „өнимли аффикслер“ хәм „өнимсиз аффикслер“ болып екиге бөлинеди.

Карақалпақ тилинде атлық жасаушы суффикслердин бирқатары атауыш сөзлерден (яғный атлық сөзлердин өзлеринен, келбетлик, санлық, алмасық хәм сондай-ақ еликлеуиш, модаль сөзлерден де) атлық жасаушы суффикслер болып келсе, бирқатары фейиллерден атлық жасайтуғын суффикслер болып келеди. Суффикслердин усындай қәсийетлерине қарап, атлықлардың суффикслер арқалы жасалыуын „атауыш сөзлерден жасалған атлықлар“ хәм „фейиллерден жасалған атлықлар“ деп екиге бөлип қарауға да болады. Фейиллерден атлық жасалғанда атлық жасаушы суффикслер тиккелей фейиллердин буйрық мейил формасына ғана жалғанады. Себеби фейиллерде буйрық мейил формасы түбирге ямаса дөрэнди түбирлердин өзлерине сай—тең келеди. Ал басқа сөз шақапларынан атлықлар жасалғанда суффикслер түбир сөзлерге де хәм сондай-ақ дөрэнди түбирлерге де жалғана береді. Соның менен бирге бир түбир сөзге дөрэнди атлық жасаушы тек бир суффикс жалғаныуы да хәм сондай-ақ бирнешше суффикслер жалғаныуы да мүмкин.

Солай етип карақалпақ тилинде түрли атлықлар жасаушы суффикслер арқалы бир түбирден бирнешше жаңа сөз пайда

етиуге болады. Мысалы: **Жаз**—жазыу, жазыушы, жазыушылық, жазба, жазыспа; **бас**—басшы, басшылық, баслауыш, бас—баспа, басқыш, басыу, басым. Егерде сөз көп суффиксли болып келсе онда түбир сөзге суффикслердин жалғаныуында белгили бир избе-излик—занлылық сақланады. Мәселен, **аңшы, аңшы-лық, оқы-ушы-лық** сыяқлы болады. Бул еки мысалда да конкрет қәсип ийесин билдириуиш—**„шы“** суффикси сөзлерге дәслеп жалғанған, ал жалпылаушы, улыуа қәсипти билдириуиш абстракт мәни келтирип шығарыушы—**„лық“** суффикси оннан кейин жалғанып келген.

Аффикслер жалғау арқалы атлықлар жасауда қолланылатуғын атлық дөретиуиш суффикслердин өзлеринин бирқанша лексика—семантикалық белги—қәсийетлерине қарай үш группаға бөлинеди:

1. Конкрет атлықлар жасаушы аффикслер;
2. Абстракт мәнили атлықлар жасаушы аффикслер;
3. „Субъектив мағана“ аңлатыушы яғный киширейтиуиш ямаса еркелетиуиш мағана аңлатыушы формалар.

§ 25. КОНКРЕТ АТЛЫҚЛАР ЖАСАУШЫ АФФИКСЛЕР.

Хәзирги карақалпақ тилинде конкрет атлықлар жасаушы бир неше аффикслер бар. Бундай аффикслердин жәрдеми менен жасалған атлықларды өзлеринин семантикалық белгилерине қарай мынандай түрлерге бөлиуге болады: а) Адамды, белгили бир бетти (*қәсип ийесин*) билдиретуғын атлықлар жасаушы аффикслер; б) Предметлердин, қурал-сайманлардың, өлшемлердин атларын аңлатыушы атлықлар жасаушы аффикслер; в) Белгили бир орынды ямаса мөкан—жайды билдиретуғын атлықлар жасаушы аффикслер.

а) Бул группаға киретуғын аффикслердин ишинде тилимизде жүдә актив хәм кең қолланылатуғын өнимли аффикс болып **шы-ши** аффикси саналады. Бул аффикс арқалы, тийкарынан, шуғылланыушы (*адам*) мәниси аңлатылады. Бул аффикс атауыш сөзлерге хәм сондай-ақ фейилдин дөрэнди формаларына жалғанып:

Түбир сөз аңлатқан предмет яки ис пенен шуғылланыушы адамды аңлатады: **аңшы, балықшы, суушы, етикши, темирши, тракторшы; т. б.**

Түбир сөз аңлатқан предметке, иске, жәмийетлик шөлкемге тийисли, соған жататуғын адамды аңлатады: **Ленинши, колхозшы, бозшы, стахановшы, көпмыныншы, Мойнақшы, т. б.**

Түбир сөз аңлатқан сапа—қәсийетке, минез—қулыққа ийе болған адамды аңлатады: **ойыншы, тамашашы, урлықшы, өтирикши, өсекши, тәуекелши, прогулшы, т. б.**

Ис-хәрекет мәнисин билдиретуғын ямаса мазмуны жағынан ис-хәрекет пенен байланысly болған сөзлердин кейнине жал-

ғанып, ис-хәрекетти яки ўазыйпаны атқарыўшы адамды аңлатады: оқығыўшы, теримши, бояўшы, каралаўшы, аклаўшы, жарысыўшы, барлаўшы, т. б.

Бул аффикс айырым жағдайларда тиккелей феил түбирлерине жалғанғанда белгили бир адамды емес, ал предметти де аңлатып турады: тамшы, сүйинши;

-кер-гер-кеш аффикслери мәнилери жағынан жоқарыдағы-шы-ши аффиксиниң аңлатқан мәнилерине жақын. Бул аффикслер арқалы жасалған атлықлар да көбинесе белгили бир кәсип пенен шуғылланыўшы адамды билдирип келеди: хызметкер, зергер, пидакер-(лик), арбакеш, салыкеш, насыбайкеш, қәлемкеш: т. б.

-ман-бан аффикслери түбир ямаса дөренди түбирден аңлатылған предметти сақлаўшы яки сол объектке қараўшы адамда аңлатады: каразбан, бағман, жылқыман, дәруазаман, қалтаман, т. б.

-паз аффикси түбир ямаса дөренди түбирден аңласылған предмет пенен көп шуғылланыўшы яки сол предметти дөретуўши, сол предметти сүйиўши адамды аңлатады: аспаз, билимпаз, масқарапаз, өнерпаз, ойыппаз, кумарпаз; т. б.

-дас,-дес,-лас-лес аффикслери. Бул аффикслер өзлериниң шығаратуғын мәнилери жағынан бирдей, яғни булардың хәммеси де ортақлық, шериклик, биргеликлик мәнилерин аңлатып келеди. **-дас-дес** формалары хәзирги қарақалпақ тилинде белгили сандағы сөзлерде ғана ушырасады: жолдас, қарындас, курдас, күндес. Қалған жағдайларда **-лас-лес** формалары жалғанады: аўыллас, ўатанлас, коңсылас, заманлас, курбылас, кеўиллес, пикирлес, идеялас, сырлас, курдас т. б.

-да аффикси түбир сөзде аңласылған предметке ийе болған адамды аңлатады: Әмелдар, белдар, өнимдар, өлимдар, қасылдар, қарыздар т.б.

-пурыш аффикси түбир сөз арқалы аңласылған предметти сатыў менен шуғылланыўшы адамды билдиреди: чайпурыш, отынпурыш.

-хор аффикси түбирден яки дөренди түбирден аңласылған предметти (азық-аўқат хәм басқа предметлерди) зыят муғдарда жумсаўшы адамды яки сол предметлер менен шуғылланыўға бейимликти аңлатып келеди: чайхор, жемхор, жалахор, парахор, қанхор, арақхор, т. б.

Жоқарыда атап өтилген **-гер-кер,-кеш-дар,-пурыш,-хор** аффикслери тийкарынан шығысы жағыпан парсы тиллеринен кирген жеке түбир сөзлер (көпшилиги феиллер) болып, олар хәзирги қарақалпақ тилинде жана сөзлер жасаўшы аффикслер қатарына келип қосылып отыр.

Соның менен бирге қарақалпақ әдебий тилинде совет-интернациональ сөзлер составында қолланылып, адамды, белгили бир кәсип ийесин аңлатыўшы атлықлар жасайтуғын аффикслер де ушырасады. Олар мыналар:

Исп аффикси түбирден яки дөренди түбирден аңласылған предметке, шөлкемге, ағымға байланысы, қарым-қатнасы болған адамды, кәсип ийесин аңлататуғын атлықлар жасайды: марксист, гуманист, машинист, материалист, коммунист, социалист, журналист, активист т. б.

-ик аффикси түбирден яки дөренди түбирден аңласылған предметке, белги-қасийетке қатнасы бар адамды аңлататуғын атлықлар жасайды: академик, химик, ботаник, лирик, критик т. б.

-ор аффикси түбирден яки дөренди түбирден аңласылған предметке байланыслы болған адамды аңлататуғын дөренди түбирден атлықлар жасайды: агитатор, оператор, сенатор, губернатор, комментатор, т. б.

-ион-ер аффикси түбирден яки дөренди түбирден аңласылған предметке байланыслы болған кәсип ийесин ямаса адамның ўақыя яки предметке болған қатнасын билдиретуғын атлықлар жасайды: революционер, селекционер, коллекционер, милиционер т. б.

-ант,-ент аффикслери түбирден яки дөренди түбирден аңласылған предметке қатнасы бар атлықлар жасайды: аспирант, ассистент, диссертант, оккупант, докторант, т. б.

Кейинги—**ист, ик, ор, ион, ер, ант-ент** аффикслерине байланыслы мына жағдайды айрықша көрсетип кетиўге туўра келеди. Бул аффикслер өзлери қолланылған совет-интернациональ сөзлердин составында ғана келеди, қарақалпақ тилиндеги бурыннан қиятырған түпкиликли сөзлердин де кейинине жалғанып, жаңа мәнили атлық сөзлер жасай алмайды. Сонылықтан бул аффикслерди сол басқа тиллерден кирип келгенде тиллердин (*анығы, рус тилиниң*) көз қарасынан сол өзлери келген сөзлердин ғана мәнили бөлеклери деп қарап, сол өзлери келген сөзлердин составында ғана жеке аффикслер болып есапланғаны мақул болады.

б) Предметлердин, қурал-сайманлардың, буйымлардың атларын аңлатыўшы атлықлар жасаўшы аффикслер:

Бул топарға жататуғын аффикслер феил түбирине жалғанып, қурал-жарак, инструмент ағларын аңлататуғын атлықлар жасайды: сызғыш, сүзгиш, қырғыш, тутқыш, қысқыш, басқыш, тартқыш, шөккиш, көрсеткиш, т. б.

ма-ме, ба-бе, па-пе аффикслери феил түбирлерине жалғанып, феиллерден аңлатылған ис-хәрекет пенен байланыслы болған предмет ағамаларын жасайды. Бул аффикслердин жәрдеми менен хәр қыйлы мәнидеги атлықлар жасалады:

а) белгили бир орынды, белгили бир предмет жайласқан мәканды билдиретуғын атлықлар жасайды: бастырма, айланба, салма, бөлме, көргизбе; б) азық-аўқат ағамаларын билдиретуғын атлықлар жасайды: жарма, сүзбе, қатлама, кеспе, қуўырма (*сорпа*), туўрама; в) буйым ағларын аңлататуғын атлықлар жасайды: түйме, дизбе, илме, тиркеме; г) аўырыў ат-

ларын аңлататуғын аглықлар жасайды: терлетпе, ысыппа, қышма, бөртпе, тутлықпа, ушпа, жаманлатпа; д) белгили бир уйым, жәмийетлик шөлкем атамаларын аңлататуғын атлықлар жасайды: басқарма, бирлеспе, отырыспа т. б.

-*м-ым-им* аффикси түбир яки дөрэнди түбирден аңласылған ис-хәрекет процессин ямаса ис-хәрекет нәтийжесинде пайда болған предметти аңлататуғын аглықлар жасайды: *басым, өрим, жутым, жем, тутым, билим, пишим, келисим, дизим, шақырым, сүрим, кашырым.*

-*ң-ың-иң* аффикси түбир яки дөрэнди түбирден аңласылған ис-хәрекет нәтийжесинде пайда болған ямаса сол ис-хәрекет пенен байланыслы болған предметти ямаса хәрекет процессиниң атларын билдиретуғын атлықлар жасайды: *жыйын, жауын егин, төгин, сауын түйин* т. б.

-*ғы-ги-қы-ки* аффикси. Бул аффикс феил түбирлерине жалғанып, буйым, қурал-жарақ атамаларын жасайды: *жоңғы, сүрги, уйтқы, тепки, түрки, керги, тартқы, басқы, шанышқы*
-*қ-ж-ық-иқ, ақ-ек* аффикси феил түбирлерине жалғанып: а) буйым-қурал атларын аңлататуғын аглықлар жасайды: *орақ, курақ, отақ, тарақ, гүрек, төсек* т. б.

б) мәкан-жай, орын мәнисин аңлатыушы атлықлар жасалады: *қонық, қонақ, путақ, жатақ, тесик*, в) бул аффикстин жәрдеми менен: *атақ, тилек, салық, көрик* усаған абстракт мәнили аглықлар да жасалады.

-*дақ-дек* аффикси феил түбирлерине сондай-ақ еликлеуиш сөзлик дөрэнди түбирлерге жалғанып предметти яки адамның анатомиялық мүшесин билдиретуғын атлықлар жасайды: *қууырдақ, кегирдек, торсылдақ* т. б.

-*уыш-уиш* аффикси шығысы жағынан—*ў+ыш, ў+иш* түриндеги қоспа аффикс болып, феил түбирлерине жалғанып, феилден аңласылған хәрекетти иске асыруышы қурал-әсбап атларын билдиретуғын атлықлар жасайды: *былғауыш, түйреуиш, желпиуиш*, т. б.

-*уыл-* аффикси: *қарауыл, жасауыл* усаған бирли-ярым сөзлерде ушырасатуғын ески және өнимсиз аффикслерден есапланып, белгили бир кәсип ийесин билдиретуғын атлықларды аңлатып келеди.

-*мыс-мис-миш* аффикси феил түбирлерине жалғанып, түбирде аңласылған ис-хәрекеттиң нәтийжесинде пайда болған уғымлардың атларын билдирип келеди: *турмыс, қылмыс, болмыс, өтмиш* т. б.

-*а-е* аффикслери феил түбирлерине жалғанып, хәрекет процессиниң нәтийжесинде жүзеге келген предмет атамаларын билдиреди: *жара, жыра, күйе.*

-*мақ-мек, бақ-бек, пақ-пек* аффикслери шығысында „*ма+қ*“ формасындағы қоспа аффикслер болып есапланып, олар феил түбирлерине жалғаныу арқалы конкрет предмет-

лерди атларын билдирип келеди: *жазбақ, оймақ, қуймақ, нлмек, батпақ, дизбек, ермек*, т. б.

-*ынды, -инди* аффикслери де шығысында „*ын-ды*“ формаларынан пайда болған қоспа аффикслер болып, ис-хәрекет нәтийжесинде пайда болған дөрэнди атлықлар жасайды: *жууынды, кесинди, шегинди, келгинди, қосынды, тасланды, қыйынды*, т. б.

в) Белгили бир орынды, мәкан—жайды билдиретуғын атлықлар жасаушы аффикслер:

Бул группаға киретуғын аффикслер түбир атлықларының кейинне жалғанып, түбирлерде аңласылған предметлер турған ямаса оларға мол болған, сол предметлер өсетуғын яки жасау-туғын мәкан—жай атларын аңлататуғын атлықлар жасайды. Бундай аффикслер қатарына мынадай аффикслер жатады.

-*стан*-аффикси. Бул аффикс белгили бир халықтың, миллеттиң атамасын билдиретуғын, сондай-ақ басқа да бирли-ярым атлық сөзлердиң кейинне жалғанып, сол халықтың, миллеттиң жасаутуғын яки өсетуғын орнын, территориясын аңлататуғын атлықлар жасайды. *Қарақалпақстан, Қазақстан, Түркменстан, Өзбекистан, шөлистан, гүлистан*, т. б.

-*хана*-аффикси шығысы жағынан парсы тиллериндеги лексикалық мәнисин бар жеке сөз болыуына қарамастан (айырым жағдайларда қарақалпақ ауызеки сөйлеу тилинде де бул „хана“ сөзи өз алдына жеке мәнисин бар сөз ретинде қолланылады: Мәселен: „ханасы пүтин, төрт ханалы сан“, „он ханалы саўсақ“ дегенлерде) хәзирги жазба әдебий тилимизде бәр-хә дерлик аффикс хызметинде қолланылады. Бул аффикс бир қатар атлық сөзлерге жалғанып, сол предмет бар, сол нәрсе туратуғын мәкан-жайды аңлататуғын дөрэнди атлықлар жасалады: *асхана, отынхана, тауықхана, тойхана, кеселхана, китапхана* т. б.

-*лық-лик, ллқ* аффикслери де бир қатар атлық сөзтердиң кейинне жалғанып келип, сол предметлердиң сол жерде мол, көп екенлигин аңлататуғын дөрэнди атлықлар жасайды: *таулық, тораңғыллық, шатлық, тоғайлық, қамыслық, пахталық, жүзимлик, отлақ, қумлақ, таслақ*, т. б.

Соның менен бирге сонғы уақытларда тилимизде актив хәм кен қолланылып баратырғын „*гүлзар, алмазар, пахтазар, лалазар*“ усаған сөзлердеги сол предметлерге сай орынлық мәни аңласылатуғын дөрэнди атлықлардың составында да атлық жасаушы *зар* аффиксин көриуге болады.

§ 26. АБСТРАКТ МӘНИЛИ ДӨРЭНДИ АТЛЫҚЛАР ЖАСАУШЫ АФФИКСЛЕР

Абстракт мәнили атлықлар жасаушы аффикслер атлық, келбетлик, санлық, алмасық, рәуиш, еликлеуиш, феил, сондай-ақ модаль сөзлердиң түбир ямаса дөрэнди түбир формаларына

жалғанып, олардан абстракт мәнилі дөрөңди атлықлар жасайды.

Хәзирги қарақалпақ тилинде абстракт мәнилі атлықлар тийкарынан алғанда, қарақалпақ тилинің өзиниң бурыннан бар сөз жасаушы аффикслери арқалы жасалады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде абстракт мәнилі дөрөңди атлықлар жасаушы аффикслер мыналар:

-лық-лик-, аффикси. Бул аффикс, хәзирги қарақалпақ тилинде ең актив хәм қолланыу өриси кең аффикслерден бири болып табылады. Бул аффикстин жәрдеми менен атлықлардың өзлеринен, келбетликлерден хәм сийрегирек жағдайда санлық, алмасық хәм модаль сөзлерден дөрөңди атлықлар жасалады. Бул аффикс арқалы қурал-сайман, буйым атларын, адамның орнын, мөкан—жайын, дәрегин билдиретуғын конкрет мәнилі атлықлар менен қатар, моллық, бир нәрсеге бейимлик я тәнлик усаған абстракт мәнилі атлық сөзлер де жасала береді. Мысаллар: аталық, аналық, балалық, батырлық, байлық, гедейлик, дузлық, суулық, дәрьялық, атлық, келбетлик, көплик, шөплик, жазлық, гүзлик, шынлық, жыллылық, тынышлық, тегислик, үлкенлик, кишилик, бирлик, үшлик, онлық, жүзлик, азлық, жоқлық, барлық, кереклик, зәрүрлик, т. б.

-шылық-шилик- аффикси. Бул аффикс арқалы, жоқарыдағы **-лық-лик** аффикслери сыяқлы, түбир сөзден аңласылған предметтиң моллығы, сол предметтиң дәреже—муғдары, шама—өлшеми аңласылатуғын дөрөңди атлықлар жасалады. Бирақ бул аффикслер дүзилиси жағынан—қоспа аффикс. „Шылық“ түриндеги еки аффикстен қуралған. Шығысы жағынан еки аффикстен қуралуына қарамастан, хәзирги тилимизде бирқатар сөзлерге тек бир пүтин аффикс есабында ғана жалғанады. Мысалы: шаруашылық, дийқаншылық, бағшылық, пахташылық, егиншилик, молшылық, т. б. **-шылық-шилик** аффикси жөнинде мына нәрсени айрықша айтып кетиуге туура келеди: егер **шылық-шилик** аффикси жалғанатуғын сөзлер тек ғана „шы“ ямаса „ши“ формасы жалғаныу менен қолланыла алмайтуғын болса (мәселен: *адамшылық, дарханшылық*, усаған сөзлердей) өне онда усындай жағдайда оны пүтин бир қоспа аффикс деп қарауымыз керек, ал „аңшылық, етикшилик“, усаған сөзлерде **аңшы, етикши** сөзлери тек **шы-ши** аффикслерин қабыл алып, усы қаддинде-ақ тилде қолланыла алатуғын болса, онда бул сөзлердеги **шы** менен **ши** өз алдына, **лық** пенен **лик** аффикслерин өз алдына бөлек-бөлек аффикслер деп қарауымыз керек.

-гершилик- аффикси. Бул қоспа аффикс болып, тийкарынан алғанда хал-жағдай, сапа—қәсийег атамаларын аңлататуғын дөрөңди атлықлар жасайды. Мысалы: жаугершилик, адамгершилик, жауынгершилик, ләмгершилик, т. б.

-ш-ыш-иш- аффикси. Бул аффикс өзлик дәрежелди фейил

формаларының кейнине жалғанып, адамның ишки эмоциялық сезимлериниң атамаларын аңлататуғын дөрөңди атлықлар жасайды. Мысалы: кууаныш, сүйиниш, өтиниш, қорқыныш, күйиниш, сүйениш, таяныш, т. б.

-с-ыс-ис аффикслери түбир фейиллерге ямаса дөрөңди фейиллерге жалғанып, түбир яки дөрөңди түбирден аңласылған ис-хәрекет, хал-жағдай, орын, предмет ямаса хәдийсе мағаналарын билдиретуғын абстракт мәнилі дөрөңди атлықлар жасайды. Мысалы: айтыс, талас, жүрис, турыс, утыс, батыс, кирис, шығыс, табыс, урыс, женис, т. б.

-у-уу-иу- аффикслери фейил түбирлерине жалғанып, ис-хәрекет, процесс атларын аңлататуғын дөрөңди атлықлар жасайды. Мысалы: бояу, жамау, сөйлеу, сайлау, жазу, қазу, бебезу, егеу, т. б.

Жоқарыда көрсетилип өтилген аффикслер менен бирге хәзирги жазба әдебий тилимизде көп ғана совет—интернациональ сөзлердиң составында келип, түбирден яки дөрөңди түбирден аңласылған предмет түсиниги менен байланыслы болған абстракт мәнилерди билдирип келетуғын атлықлар жасатуғын мына төмендеги (*интернациональ*) аффикслерди де көрсетип өтиуимиз лазым.

-изм-тура, аффикслери. Бул аффикслер предмет яки хәдийсе түсиниги менен байланыслы болған атамаларды—белгили бир тәлиймат атын, жәмийетлик, сиясий, илимий ағымлар, ис-хәрекет, хал—жағдай, ўақия—хәдийсе усаған мағаналардағы абстракт атлықлар жасайды. Мысалы: марксизм, коммунизм, дарвинизм, материализм, демократизм, реализм, т. б.

„Субъектив мағана“ аңлатушы, яғный киширейтиуши мағана ямаса еркелетиуши мағана аңлатушы формалар.

„Субъектив мағана“ билдириуши формалар атлық сөзлердиң кейнине жалғаныу, субъекттиң басқа адамға яки предметке болған хәр қыйлы қарым-қатнасын билдириу ушын хызмет атқарады хәм „субъектив мағана“ билдириуши формалар сөз өзгертиуши хәм сөз жасаушы аффикслерден өзлерине тән өзгешеликleri менен айрылып турады. Әдетте, сөз жасаушы аффикслер сөздиң хәқыйқат (*реаль*) мәнисин пүткиллей өзгертип жибереди, ал „субъектив мағана“ билдириуши формалар болса жаңа лексикалық мәнис бар таза сөз жасамайды, ал сол сөзге қандай да бир қосымша субъектив мағана береді. Анығырақ айтқанда, субъектив мағана билдириуши формалар өзлери жалғанған сөзге эмоциональлық—экспрессивлик түс береді, сонлықтан олар сөйлеудиң көркем хәм тәсирли болууы ушын хызмет етеди.

Улыуа, „субъектив мағана“ билдириуши формалар тек атлық сөзлерге жалғанып келиуи менен хәм өзлери жалғанған сөзлердиң тийкаргы лексикалық мәнисин пүткиллей өзгертип жибермеуи менен жоқарыда көрсетип өтилген атлық жасаушы аффикслерден айрылып турады.

Бирақта, „субъектив мағана“ мәнісін билдириуши форманы өзине жалғап алған атлық сөз көлеми хәм турпаты жағынан сондай форманы алмаған атлық сөзге қарағанда парқы болған предметти билдиргенде ғана, бул сөзлер өзара мағаналық жағынан парқ етиледі. Мысалы: **төбе-төбешик, кітап-кітапша** дегендей.

Қарақалпақ тилинде „субъектив мағана“ мәнісін билдириуши формалардан характерлилері болып киширейтиуши хәм еркелетиуши мағаналар билдириуши аффикслер есапланады.

Киширейтиуши хәм еркелетиуши мағана билдириуши аффикслер жалғанған сөзлер хәр қайсысы өз лексикалық мәнілерине қарай қосымша рәуиште кишиликти де билдиреди,

ша-ше формасы. Бул форма түбір атлықларға жалғанып, предметтиң әуелгисине қарағанда кишкене екеплегін аңлатады: **майдан-майданша, сандық-сандықша, таяқ-таяқша, қуты-қутыша, дәптер-дәптерше, жұлдыз-жұлдызша, т. б.**

Гейде **ша-ше**, аффикси жалғанған сөзлер киширейиу мағанасын жойытып, семантикалық жақтан өзгериуи нәтийжесинде жана лексикалық мәни билдирип кетиуи де мүмкин: „қызылша, найша, гүлше, айша, („Айша“ деген меншикли адам аты да усы „айша“ деген ғалабалық атлықтан келип шыққан). Бул сөзлердеги **ша-ше** формалары өзлериниң сөз жасаушылық (**аффикслик**) қасиетин жойытқан хәм сонлықтан бундай атлықлар түбір хәм аффикслерге ажыралмай, усы турысында пүтин бир сөз (**атлық**) деп қаралады.

шақ-шек-шық-шик формалары жанлы предметлерге де сондай-ақ жансыз предметлерге де жалғанып тийкарынан алғанда, киширейтиу мәнілерин, соның менен бирге гейде еркелетиу мәнілерин де билдиреди. Мысалы: **кулын-кулыншақ, тай-тайыншақ, гүди-гүдишек, илме-илмешек, қап-қапшық, үй-үйшик, көл-көлшик, төбе-төбешик, түйин-түйиншик т. б.**

Жоқарыдағы **ша-ше** формасына усап, **шақ-шек, шық-шик** формалары жалғанған сөзлердиң ишинде де өзлериниң киширейтиу ямаса еркелетиуши мағаналарын жойытып, семантикалық өзгериске ушырауи нәтийжесинде жаңа лексикалық мәниге ийе болып кеткенлері де ушырасады. Ондай сөзлердиң қағарына: **жутқыншақ, тулымшақ, келиншек, ойыншық, дегершик, көпшик, усаған сөзлерди жатқарыуға болады.** Бул сөзлердеги **шақ-шек-шық-шик** формаларын да сөз мәнісін киширейтиуши ямаса еркелетиуши мағаналарын билдириуши қасиетлерин жойытқан хәм сонлықтан түбір және аффикслерге ажыралмайтуғын, усы кәддине пүтин сөз деп қаралатуғын сөзлерден есаплаган мақул.

алақ-лақ, формасы жанлы предметтерди (**көбинесе жанлы-жанлыларларды**) билдиретуғын атлық сөзлердиң кейнине жалғанып келип, киширейтиу хәм еркелетиу мағаналарын билдиреди. „Қыз-қызалақ, бота-боталақ, тай-тайлақ. „Қызыл

шақалақ, дегендеги „шақалақ“ тың составындағы—лақ формасы жүдә кишкене, жүдә жас дегенди аңлатады.

й-ай-ей формасы, тийкарынан алғанда, тууысканлық қарым-қатнасты билдиретуғын бирли-ярым атлық сөзлердиң кейнине жалғанып, еркелетиу мағанасын аңлатып келеді: **аға-ағай, апа-апай, шеше-шешей, баба-бабай, ата-атай.**

Қарақалпақ тилинде бул форманың қолланылуы өриси тар, ол жоқарыда мысалға келтирилген белгили муғдардағы сөзлерде ғана ушырасады. Гейпара тюркологлар бул форманы ерте замандағы „шақыру сеплигиниң“ қалдығы деп қарайды. Усыған байланысты айырым тилши илимпазлар бул форманы „шақыру формасы“ („*Звательная форма*“) деп те атайды.

Гейпара жағдайларда еркелетиу мағанасы адамның қәдилли анатомиялық мүшелерин билдиретуғын сөзлердиң кейнине тартым аффикслері (**әдетте I бетиниң формасы**) жалғануынан да аңласылады. Мысалы: **бауырым, жаным, қарар көзим, шырағым, қарағым т. б.** Бул сөзлердеги **ым-им** формасын хәқыйқат тартым мәнісін билдирип турған тартым формасы деп қарамай, еркелетиу мағанасын аңлатып турған „субъектив мағана“ формасы деп қараған мақул.

Соның менен қатар қарақалпақ тилинде гейпара жағдайларда адам атларын қысқартып айтыу арқалы да хәм сондай-ақ адамның толық атларын қысқартып яки тек дәслепки бууынының кейнине хәзирги тилимизде аффикс халына түсип қалған „әке“ сөзин қосып айтыу арқалы да еркелетиу мағаналары аңласылады. Мәселен: **Бийбихатша, Бийбижамал**, деген атларды „Бийбиш“ деп қысқартып айтып еркелетиу мағанасын билдиреди: **Атамуратты—Атеке, Тазагүлди—Тазаш, Жығагүлди—Жығаш** деп айтыуда усы адамлардың толық атларын қысқартыу арқалы оған еркелетиу мағанасын бериу ушын исленген.

§ 27. АТЛЫҚЛАРДЫҢ СИНТАКСИСЛИК УСЫЛ АРҚАЛЫ ЖАСАЛУЫ

Еки ямаса оннан да артық сөзлердиң бир мәнилик қәлиіке бириктирилип бир предметлик мағананы аңлатып келиуине атлықлардың синтаксислик усыл арқалы жасалуы делинеди. Синтаксислик усыл арқалы қоспа, составлы, жуп хәм қысқарған атлықлар жасалады.

§ 28. ҚОСПА АТЛЫҚЛАР

Еки хәм оннан да артық сөзлердиң мәнилик хәм грамматикалық жақтан өз ара бир-бирине органикалық тығыз қосылуы арқалы жасалған атлықлар **қоспа атлықлар** делинеди. Қоспа атлықты пайда етиуши компонентлер арасындағы синтаксислик байланыс хәлсиреген болып, олар бир тийкаргы (**бас**) пәт пенен айтылады.

Қоспа атлық составындағы сөзлердің дәслепкиси көбінесе кейингисин түсиндирип (*анықлап*) келеди. Бунда мынадай мағаналық қарым-қатнастар жүзеге келеди:

1. Биринши компонентке екінши компоненттің қараслы екенлиги, оған тийисли, оның бир түри екенлиги билдириледі: аяк кийим, кол орамал, астақта, малқора, т. б.

2. Екінши компоненттің бириншиден аңласылған орынға, мекан, ұақытқа қарым-қатнасы, оның теги, жынысы, неден исленгенлиги билдириледі: атқулақ, мерез шөп, мысқуман, белбеу, суўжылан, курбақа, т. б.

3. Биринши компонентте аңласылған предметке екінши-синиң уқсаслығы билдириледі: тасбақа, оқ жылан, жийде жапырақ, түйе мойын, алақус, т. б.

Қоспа атлықлардың компонентлери төмендегише грамматикалық байланысқа түсип дизбеклеседи:

1. Еки атлық түбирлериниң өз ара мәнилик жақтан биригиуи арқалы жасалады. Бундай қоспа атлықлар улыўма алғанда анықлауыш—анықланыушы типинде келеди. Сөйтсе де бундай қоспа атлықлар өзлериниң сөз шақапларына қатнасы хәм иш-ки формалық дүзилиси жақларынан бир неше түрде болып келеди: а) компонентлериниң екеуи де жалғаусыз, жалаң формада (изафетлик байланыстың I типинде) болып келеди: темир жол, тас көпир, көз әйнек, т. б. Бундай қоспа атлықлардың ишинде өзлериниң формалары (айтылыуы хәм хәзирги тилимизде жазылыуы) жағынан да биригип кеткенлери ушырасады: белбеу, ашыудас, жарғанат, тасбақа, атқулақ, т. б.

б) тек екінши компонентине тартым жалғауы (*III бети*) жаағанып келеди (*буны изафетлик байланыстың II типин дейди*): Арал тенизи, Совет хукимети, сөз басы, т. б.

2. Келбетлик пенен атлықтың дизбегинен жасалады: ақсақал, ақтерек, қара куйрық, гөртышқан, көк қутан, ақ куу, Қара тау, Қызыл кум, Ақтөбе т. б.

3. Санлық пенен атлықтың дизбегинен жасалады: Бестөбе, жети асырым, (*намасы*) Қырық қыз (*дәстаны*), Жеті суу, мың басы, қырық бууын, қырық аяк, бес жыллық, т. б.

4. Қоспа атлықлар баслауыш-баянлауыш типиндеги сөз бирикпесинен де қуралады. Бунда қоспа атлықлардың биринши компоненти атлық, екінши компоненти анықлық мейил ямаса қелбетлик фейиллерден болып келеди: Қызкеткен, Бөрибасар, Күн шығар, күн батар, бой өсер, Улбосын, көз қарас т. б.

5. Қоспа атлықлар толықлауыш—баянлауыш типинде де келеди. Бунда көбінесе атлықлар менен келбетлик фейиллер өз ара дизбеклеседи: орынбасар, айғабағар, Тенгешашқан, жер тесер, т. б.

6. Қоспа атлықлар пысықлауыш—баянлауыш типинде де дүзиледи, Булар көбінесе хал фейил менен анықлық мейил фей-

иллериниң сондай-ақ санлық пенен келбетлик дизбегинен қуралады: Сатып алды, тауып алды, алып сатар, Барса келмес, бесатар, алты атар, т. б.

§ 29. СОСТАВЛЫ АТЛЫҚЛАР

Составлы атлықлар ең кеминде үш хәм оннан да артық бирнеше сөзлерден қуралып, олар мәкеме, мәмлекет атамаларын, жәмийетлик шөлкемлердин, сиясий ағымлардың атларын билдирип келеди: Советлер Союзынын Коммунистлик партиясы, Қарақалпақ Автономиялы Совет Социалистлик республикасы, Нөкис мәмлекетлик университети, Бирлескен Миллетлер шөлкеми, Өзбекстан Илимлер Академиясынын Қарақалпақстан филиалы, Н. Дәукараев атындағы тарих, тәң хәм әдебият институты. Составлы атлықлардың бирнеше сөзден қуралған хәр қыйлы қоспалы конструкциялары қарақалпақ тилинде әсиресе уллы Октябрь революциясынан кейинги дәуирде әдеуір көбейди.

§ 30. ЖУП АТЛЫҚЛАР

Атлықлар жасау усылларынан бирдей грамматикалық формада келген еки сөзди өз ара тең праволық тийкарында бирлестириу усылы менен пайда болған атлық сөз жуп атлық деп жүргизиледи. Мысалы: ата-ана, ер-жүуен қазан-табақ, нан-пан, чай-суу т. б.

Жуп атлықлар мәнилик жақтан улыўмаластырыушы, жәмлик—жыйнақлау мағаналарын билдирип келеди.

Жупланыушы компонентлер арасындағы теңлик қатнасы хәзирги орфографиямызда дефис (-) арқалы белгиленеди. Ал ауызеки сөйлеуде бул компонентлер теңдей фонетикалық белгиге ийе болады, яғный екеуи де бир лексикалық пәт тийкарында жуп сөз (*лексема*) болып жәмлеседи.

Жуп атлық болып бирлесиуши компонентлер, әдетте, бир сөз шақабына жататуғын бир грамматикалық формадағы сөзлер (*лексемалар*) болады. Көпшилик ұақытта еки атлық сөз жупласады. Бундай жағдайда хәр бир компонент бирлик сан хәм атау сеплиги формасындағы сөз халында келеди. Сол турысында ол бир сөзге (*лексемаға*) тең болады. Ал көплик сан, тартым, сеплик категорияларының формалары усы жуп атлыққа (*лексемаға*) сөйлеуде конкрет түрде жалғанады. Мәселен: ата-ана-мыз-дын, ағайын—туу-ған-лар-ымыз-дан дегендей.

Жуплау семантикаға тийкарланады. Дус келген еки сөз жупласып, жуп сөз пайда ете бермейди. Жупласыушы сөзлер (*компонентлер*) семантикалық жақтан өз ара байланыссыз, жақын болып келиуи керек. Сонлықтан жупласыушы компонентлер семантикалық мағанаға ийе болыуы жағынан хәр түрли болады:

1. Өз ара байланысы, жақын предметтердің, ұақыя—хәдйселердің атларын билдиретуғын сөзлер жупласады, аяқ-қол, бет-ауыз, қас-кирпик, ишек-қарын, қазан-табақ, чайник-кесе, арпа-бийдай. т. б.

2. Пүтин менен бөлшек арасындағы қарым-қатнасты билдириуши сөзлер жупласады: ай-күн, әнгиме-гәп, гәп-сөз, тау-тас, шөп-шар, т. б.

3. Синоним сөзлер жупласады: ар-намыс, ақыл-хууыш, хаял-қызлар, қатар-қурбы, той-мереке, яр-дос, жақын-жууық т. б.

4. Антоним сөзлер жупласады: аға-үке, ғарры-жас, еркек-катын, үлкен-киши, ашшы-душшы, сорау-жууап, дос-душпан, алды-арты, асты-үсти т. б.

Лексикалық мәнісі бар жеке сөз бенен сол сөздің „фонетикалық жаңғырығы“ сыпатында болып келетуғын екінши бир сөздің дизбеклесіуи арқалы жуп атлықлардың жасалыуы да тилимизде жийи ушырасады. Бул жол менен атлықлар жасалғанда жуп сөз компонентлериниң биреуиндеги бир сеси екіншисинде баска бир сеске аумасады, я бир компонентине қандай болмасын бир сес қосылады.

Қарақалпақ тилинде бундай жуп сөзлердің жасалыуының бурыннан қәлиплеккен бир қанша фонетикалық заңдылықлары бар:

1. Егер жуп сөздің биринши компоненти дауыссыз сестен басланса, онда оның фонетикалық жаңғырығы болып келетуғын екінши компонентиниң алдына қандай болмасын бир сес (*дауыссыз*) келип қосылады: ағаш-пағаш, ауқат-пауқат, отын-потын, ун-пун, ешки-пешки, еп-сеп т. б.

2. Егер жуп сөздің биринши компоненти дауыссыз сестен басланса, онда оның фонетикалық жаңғырығы болып келетуғын екінши компонентиниң дәслепки дауыссыз сеси баска дауыссызға аумасады: нан-пан, чай-пай, мал-сал, мийуе-сийуе, шаш-паш, т. б.

Жоқарыда келтирилген мысалларға хәм улыўма қарақалпақ тилиндеги баска да фактлерге сер салып карасақ, бунда мынандай бир фонетикалық кубылыстардың жүз беретуғындығы байқалады: дауыссыздан басланатуғын ямаса дауыссыздан басланатуғын болсын, биринши сөздің составында егер еринлик дауыссызлар (*п, б, м, у* еринлик дауыссызларынан биреуи) болмаса, онда жаңғырық сыпатында келетуғын екінши компонентиниң а) алдына бәрхә қандай болмасын бир еринлик дауыссыз (көбинесе *п* сеси) келип қосылады; б) Я екінши компонентиниң дәслепки дауыссызы қандай болмасын бир еринлик дауыссыз сеске аумасады; егер биринши сөздің составында еринлик дауыссыз (*п, б, м, у* сеслеринен биреуи) болса, онда жаңғырық сыпатында келетуғын екінши компонентиниң дәслепки сеси баска (*еринлик емес*) сеске (көбинесе *с, ш* сеслерине) аумасады.

Жоқарыда көрсетилип өтилгендей, жуп атлықлар улыўма-ластырыушы, жуўмақлаушы мағана билдириу ушыи хызмет атқарады. Жуп атлықлардың түрлерине қарап бундай жуўмақлаушы, жәмлеуши мәнилери де хәр қыйлы болып келеди.

1. Хәр еки компоненти жеке мәнили сөзлерден куралған жуп атлықларда:

а) жуп атлықтың мағанасы сол еки компонент аңлататуғын мәнилериңиң жыйынтығына тең болады, жуплық аңласылады: ата-ана, геуиш-мәси, чай-қант, асты-үсти, иши-сырты т. б.

б) сол еки компонент аңлатқан предмет пенен соған усаған баска да предметлер мағанасын билдирип келеди: қазан-табак, гешир-пыяз, қауын-ғарбыз, жийде-жемис, темир-терсек, т. б. Бундай жуп атлықлардың мағанасы компонентлердің мағанасының жыйынтығынан кең болады, яғни сол предметлер хәм сол предметлерге усаған тағы да басқалары деген мағананы аңлатады.

2. Биринши компоненти жеке мәнили, екінши компонент-лери соның фонетикалық жаңғырығы сыпатында болып келетуғын жуп атлықларда жәмликтин, жыйнақлаушылықтың ашық емеслиги аңласылып турады: чай-пай, ауқат-пауқат, ағаш-пағаш т. б.

§31. ҚЫСҚАРҒАН ҚОСПА АТЛЫҚЛАР

← Сөз дизбеклериниң хәм қоспа сөзлердің қысқарыуынан да жаңа сөз пайда етиледі. Бундай сөзлерди аббревиатура деп атайды. Себеби бундай сөзлердің жасалыу жолы аббревиация яғни, *қысқарыу* болып табылады. Бундай жол менен сөз жасау қарақалпақ тилиниң совет дәуириңдеги ерискен табысларынан бири болып саналады. Рус тилиниң тийгизген тәсири арқалы сөз жасаудың рус тилинен алынған бул жолы ықшам хәм қолайлық пенен характерленеди: яғни қысқартыу усылы ауызша сөйлегенде-уақытты, жазыуды, орынды үнемлеу максәтинде пайда болған. Ол экономия принципине жүдә сай келеди. Оның аты да рус тилинен калька жасау жолы менен жасалған (яғни русша: *сложносокращенные слова*—қарақалпақша: *қысқарған қоспа сөз*).

Сөз жасаудың бул түри тек атлық сөз шақабына ғана тән. Қысқарған сөзлер қоспа сөздің қысқартып бириктириу жолы арқалы жасалған бир көриниси болып табылады. Ол ең кеминде еки хәм оннан да артық түбир сөзлердің қысқартылып биригиуинен жасалады. Қысқарған сөзлердің жасалыуында составлы атлықлар тийкарғы дерек болып есапланады. Мысалы: Бирлескен Миллетлер Шөлкеми—БМШ, Қарақалпақстан Автономиялы Совет Социалисттик республикасы—ҚКАССР т. б.

Қарақалпақ тилинде қысқарған сөзлердің көпшилиги рус тилинен тиккелей өзлестирилген, тек айрымлары ғана қара-

қалпақша үлгі менен жасалғандары да тийкарынан калька жасау нәтижесінде жүзеге келгенлігін көреміз.

Қарақалпақ тилиндегі қолланылып жүрген қысқарған қоспа сөзлер өзлериниң жасалуы хәм ишки дүзиліслери жағынан хәр түрлі болып келеди. Оларды рус тилиндегі сыяқлы үш типке бөлиуге болады:

1. Инициаллық қысқарған қоспа сөзлер: Булар үш түрлі усылда жасалады. Сөзлердин тек дәслепки хәриплеринен қуралған қысқарған сөзлер: СССР, КПСС, ВЛКСМ, АТС, БМШ, ҚКАССР т. б. Бундай сөзлер аўызекі сөйлеуде хәр бир хәриптиң алфавиттегі аталуы бойынша айтылады: кә-пә-әс-әс—КПСС, әс-әс-әс-әр—СССР, вә-эль-ка-әс-әм,—ВЛКСМ, ка-ка-әс-әс-әр—ҚКАССР.

2. Сөзлердин дәслепки сеслерин алыу арқалы жасалған қысқарған сөзлер: ТАСС, ГАИ, ГРЭС, ЗАГС, БАМ, ЗИЛ, ВУЗ, т. б. Бундай қысқарған сөзлер ишинде даўислы сөзлери болғанлықтан, тап бир сөз сыяқлы болып айтылады.

3. Хәрип хәм сеслерден қуралған қысқарған қоспа сөзлер: ЦСКА (цз-әс-ка,) ДРСУ (д-әр-су) РСУ (әр су), НИУ (ән-гу) т. б.

Инициаллық қысқарған қоспа сөзлер тил практикасында өзиниң жоқарыдағыдай қысқарған түринде де хәм қысқармай, толық атамасы менен, дағытылып та айтыла береді. Мәселен, БМШ—Бирлескен Миллетлер шөлкеми, БАМ—Байкал—Амур магистралы т. б.

Буўынлық қысқарған қоспа сөзлер. Булар еки түрлі жол менен жасалады. а) хәр бир сөздин дәслепки буўынларынан ямаса басқа бөлеклеринен қуралған қысқарған қоспа сөзлер: колхоз, совхоз, обком, комсомол, горисполком, райкомхоз, Ташсельмаш, т. б.

б) дәслепки сөздин бас буўыны, кейинги сөздин толық алыныуынан жасалған қысқарған сөзлер: автобаза, санавиация, санчасть, педучилище, педсовет, медсестра, партбилет т. б.

4. Аралас усыл менен жасалған қысқарған қоспа сөзлер. Булар ишки дүзилісі жағынан хәр түрлі болып келеди. а) дәслепки сөздин бас бөлеги хәм кейинги сөзлердин дәслепки сеслерин алыу арқалы жасалады: райОНО, ТашМИ, ТуркВО

б) биринши бөлеги сөз яки сөз дизбеклериниң қысқарғаны болып, екінши бөлеги цифрлар менен айтылатуғын қысқарған қоспа сөзлер: АН-24, ЯК-40, ИЛ-18, ГАЗ-51, ГАЗ-69, КС-6 т. б.

в) хәр қыйлы жол менен аралас қысқарған қоспа сөзлер: ККирсовхозстрой, Узполиграфкомбинат, ККзаготскот, т. б.

Рус тилинен сол турысында айнытпай алынған қысқарған сөзлер болсын ямаса калька усылы менен қарақалпақша үлгіде жасалғандары болсын—қысқарған сөзлердин барлық түр-

лери де қарақалпақ тилинде бир пүтін қоспа сөз деп қаралады, басқа да атлықлар сыяқлы, олар өзлерине көплик, тартым, сеплик, бетдик аффикслерин қабыл ете береді.

III. КЕЛБЕТЛИК

§32. КЕЛБЕТЛИК ХАҚҚЫНДА УЛЫҰМА ТҮСИНИК.

Қарақалпақ тилиндегі сөз шақапларының ишинде өзиниң тийисли орнына ийе категориялардың бири болған келбетлик затлардың сынын, сыпатын, сапасын, қасийетин, көлемин, салмағын, түр-түсин, т. б. кубылысларын билдиретуғын лексика-грамматикалық хызметке ийе сөз шақабы болып табылады.

Морфологиялық сыпаты жағынан келбетлик көбинесе атлық сөзлерди анықлап келеди.

Келбетлик анықлауыш хызметинде келгенде хеш ўақытта да тартымланбайды, оған көплик жалғауы қосылмайды хәм сепленбейди. Келбетлик дәреже категориясына ийе. Бул өзгешелик оны атлықтан бөлеклеп көрсететуғын белгилер болып есапланады.

Синтаксислик хызмети жағынан келбетлик атлық сөзлерди анықлап, анықлауыш хызметинде келеди.

Келбетлик сөзлер—өзлериниң атқаратуғын функциясына қарай лексика—семантикалық, морфологиялық хәм синтаксислик өзгешелик белгилерине ийе сөз шақабы.

§33. КЕЛБЕТЛИКТИҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Келбетлик түрди, түсти, хәр қыйлы көлемге байланыслы белгилерди билдиреди. Усындай белгилерине қосымша келбетликлер семантикалық мәнилери менен грамматикалық өзгешеликлерине қарай формалық жағынан сапалық хәм қатнастық келбетликлери болып бөлинеди.

а) Сапалық келбетликлер хеш қандай аффикслердин жәрдемисиз-ақ жасалып, мәниси жағынан заттың түрин (сулыу гөззал, қыйқаш, сүмбил, қырмызы т. б.), дәмин (ашшы, души), реңин (ақ, қара, қызыл, көк, сары, ала, қоңыр, тарғыл), сапасын (жақа, гөне, қатты, жақсы, жаман), көлеми менен мөлшерин (үлкен, киши, аўыр, жеңил), сондай-ақ адамлардың хәрқыйлы психологиялық жағдайы, кеңил хошына т. б. байланыслы бирқанша белгилерди аңлатады, олардың сапасын кеңирек көлемде анықлайды. Аталған топардағы келбетликлер басқа топардағы келбетликлер сыяқлы контекст ишинде келгенде қандай? қайсы? деген сораўларға жуўап береді.

Мысалы: Ақ сақал, қара сақал, ақ жаўлық, қызыл жаўлық, айдарлы бала, тулымшақлы қыз—хәммеси дәрья жаға-

сында сап тартып тур (К. Султанов). Өзиң жетим баласан (Т. Қайыпбергенев). Майып, қорқақ, ақсақ деп бақыратуғын еди (Н. Тихонов). Үлкен столдың дөгерегінде, бетине бірден ыссы ҳәўир урды (Т. Қайыпбергенев).

б) Қатнаслық келбетликлер бир затқа тән белгини тиккелей емес, ал аффикслердің жалғаныуы арқалы басқа сөз шақапларынан (атауыш хәм феил сөзлерден) жасалады. Олар заттың түрин, түсин, келбетин, көлемин, мұғдарын, шамасын хәм басқа затларға қатнасын билдиреди. Мысалы:...үйимнен орақлы келетуғын едим. (Ө. Айжанов) Ержан ызалы көкжалдай қабағы түнерип, өзін гүреске сазлады (К. Султанов). Ол қаққан қазықтай қатып турып қалған (Н. Тихонов). Жаз басланып қиятырғаны менен азанғы хауа бираз салқынлау еди (Т. Қайыпбергенев). Қатнаслық келбетликлер аффикслердің жалғаныуы арқалы атлық, феил, рәуиш т. б. сөзлерден пайда болып, соларға байланыссы болған хәр қандай сынды, белгини тиккелей аңлата береді.

§34. КЕЛБЕТЛИКЛЕРДІҢ ЖАСАЛУҢ УСЫЛЛАРЫ

Келбетликлер морфологиялық (синтетикалық) синтаксислик (аналитикалық), семантикалық усыллар арқалы жасалады.

Морфологиялық усыл

Бул усыл арқалы келбетлик сөз хәрқыйлы сөз шақапларынан (әсиресе, атлық, феил, рәуиштен) аффикслердің жәрдеми менен пайда болады.

§35. АТАУЫШ СӨЗЛЕРДЕН КЕЛБЕТЛИК ЖАСАЙТУҢЫН АФФИКСЛЕР

1.—лы-ли: а) Атлық сөзлердің тийкарына жалғанып, адамның жағдайына, ойына, характерине, истиң аўыр я жеңиллигине байланыссы түсиниклерди аңлатады. Мысалы: ақыллы, ойлы, ғайратлы, кеўилли, куўанышлы, салтанатлы, қанлы, шадлы, шарапатлы, жапырақлы, бойлы, сынылы, назлы, көзди, аяқлы, тилли, қуғлы, сорлы, дәулетли, дәртли, зарлы, қайғылы, саўатлы, кәдирли.

—Ол нен?—деди қызғанышлы ашыўға буўлығып (Т. Қайыпбергенев). Қыстаўлы исим бар сенде. Жалынышлы түри менен: Тутыңыздан алыўға мүмкинбе?—деп сорады (Ө. Айжанов).

б) Атлыққа жалғанып, объекттиң сыртқы пишимин, түрин, түсин, сыпатын аңлатады. Мысалы:... ақ жаўлыклы, хасалы ана... қызыл гежили кейўаны хаял... (Т. Қайыпбергенев). Атадан айырылды ғулпақлы уғлан...(Әжинияз), т. б.

Ғазлы, қасқалпақлы, көли өрдекли,
Иери мурғызарлы көллери бардур,

(Әжинияз)

Булағайлы, қарлы боран түнлерде...

(Т. Жумамуратов).

2.—лық-лик,-лы-ли аффикси-лық-лик аффикси менен улыўмалық белгилерге ийе емес, себеби гөне естеликлерде бул еки морфема да бир ўақытта қолланылып, мәниси жағынан да өзара парқы бар.

-лық-лик-аффикси, тарийхий жағынан алғанда, биринши топардағы-лы-ли аффикслериниң толық түри болып есапланады, себеби, ески түркий жазбаларында, Махмуд Қашғарийдің сөзлигинде тек-лыр-лық-лик формаларында ғана ушырасады.

-лық-лик аффикси атлық сөзлерге жалғанып, хәрқыйлы фақыяларға байланыссы сынды, сыпатты билдиреди. Мысалы: Бул жаслық шағым еди... (Ө. Айжанов) Қияметлик дос уғынды, кушақласып жол сорағлап (Әжинияз). Еркинлик жол ашқан дүнья жүзине, Ленин көсем көрингенде көзиме... (Т. Жумамуратов).

3.-сыз-сиз аффикси лы-ли, лық-лик аффикслерине қарама-қарсы мазмунды билдиреди хәм атлық, келбетлик, алмасық х. т. б. сөз шақапларына еркин түрде жалғанады: кәдир-сиз, жассыз, сансыз, жарамсыз, опасыз, мәдениетсыз, жүриссиз, есапсыз, руксатсыз, жазықсыз, айсыз, елатсыз, жайлаўсыз, жерсиз, малсыз, көлсиз, қарсыз, тилсиз, әдепсиз, үнсиз, билимсиз, миансиз, биреўсиз, хешкимсиз т. б. Мысалы:... таң сорған жалынсыз көзлерин жерге қадап... пошшадый болып жүресине отырды (К. Султанов). Болмаса, оның қиылына, ылақ сойыў орынсыз сыяқлы (Т. Қайыпбергенев). Сораўсыз жан ба еди? (К. Султанов). Сәнем хеш ўақытта маңлайын жыйырып, жөнсиз тоңқылдамайды (Т. Қайыпбергенев). Дөгеректе шексиз аспан менен қумнан басқа хеш нәрсе көринбейди (Н. Тихонов).

4.-дай-дей, тай-тей аффикси объекттеги истиң түр-түсин, симбатын т. б. белгилерин билдиреди хәм атлық, келбетлик, феил, алмасық және санлықтың тийкарына жалғанады. Мысалы: Муздай, урадай, қазандай, дәрьядай, қаўындай, Зүлейхадай, жамылғандай, алғандай, шыққандай, мендей, илдегендей, сәўкеледей, қақпақтай, полаттай, талмастай, таймастай т. б. Арбап алдай алмаған жыландай таўланып, көзимниң нуры түнерди (К. Султанов). Оны найза менен қартон қағаздай шаншып өлтирди. Қорыққан адамдай үнсиз тартып қалды (Ө. Айжанов)... үстинде бақаншақтай жылғыраған май бар еди (Т. Қайыпбергенев). Таңның тастай қараңғысында... қыз түүе қырға шығыў бас қайғы болды. (К. Султанов).

Өткен әсирлердеги классик шайырлардың (әсиресе, Әжи-

нияз) шығармаларында бул аффикстин-*дәк,-дек* формалары да ушырасады.

Аталған аффикслер көбінесе атлыққа, келбетликке, фейилге хәм тийкар келбетликке жалғана отырып, дөрэнди келбетликлерди пайда етеди. Мысалы: Юсипдәк, дәрьядәк, пәрийдек, гүлдек, Зийұардек т. б.

Юсипдәк Мысыр елинде.
Қалыбман зиндан ишинде..
Пәрийдек қыз шоры болып сатылды..
Төңиниң ишинде өлгендек болар..

(Әжинияз)

5.-*шыл-шил* аффикси атлық, келбетлик т. б. сөзлердің түбирлерине жалғанып, белгили бир нәрсеге адамның тиккелей қатнасын, кумарлылығын, жақын тәбиялылығын билдиреди. Мысалы: ағайин—ағайиншил адам, гүрриң—гүрриншил гарры, туұысқан—туұысқаншыл жигит, қапа—қапашыл ұақыя т. б. Ол жалаңбас, үстине ақшыл кофта менен қара юбка кийипти (А. Әлийев) Мениң бурынғы хәзилкеш—ойыншыл минезимнен хәш белги қалмады (А. Әлийев). Кем-кем бул қызыл., қойыұ, көкшил дөнген аспаннан жымыңлаған шым-шытыр жулдызлар „тесип“ шықты (И. Қурбанбаев).

6.-*Бий,-на,-нә* префикслери қарақалпақ тилине иран тиллеринен өзлескен. Олар атлық сөзлерге қосылып, бир нәрсенің який түсиниктиң жоқ екенлигин аңлатады. Функциясы бойынша тилимиздеги атлық хәм басқа да сөз шақапларынан дөрэнди келбетлик пайда етиўши-*сиз* аффиксине сәйкес келеди. Мысалы: бийқайғы, бийнышан, найинсап, нақолай, нәмәрт, нәумит т. б.

...Мына бийәдебиң тынышына жүреме, жоқ па?—деди тисленип (Т. Қайыпбергенев). Кетермиз бе биз бийнышан... (Бердақ). Бирақ нақолайлық бир жағдай будкамды орнынан көшириўге мәжбүрледи (Т. Қайыпбергенев). Нәумит бенделер келгенин билмес... (Қунхожа).

7.-*ый-ий* аффикси қарақалпақ тилине араб тилинен өзлесип, тилдеги атлық сөзлерге жалғанады хәм затқа тән өз-ара байланыс мәнилериң аңлатады. Мысалы: хәкыйқый, нәлетий, ләғнәтий, әскерий т. б.

Хәкыйқый бир жулдыз жарк етти (Т. Қайыпбергенев).

—Қымбатлы әфенди, мен илимий адамман (Н. Тихонов). Олардың қасында әскерий кийим кийген суймырықтай сымбатлы өзимдей бир солдат жигит тур (И. Қурбанбаев).

-*ы,-и* аффикслери мәниси жағынан—*ый-ий* аффикслерине жақын болғанлықтан солардың қысқа вариантлары деп қараўға болады. Олар предметтиң неге тийисли екенлигин ямаса оны шығысы жағынан анықлайды: қазақы (ат), қалмақы (ер) хәм т. б. Мысалы: Отаўдың төрғи жағына аз-маз ғана

тутылған түркмени такыр гилемди узынына жая салып, оның үстине нағышлы текиймет төселген (Г. Изимбетов).

8.-*қы-кы, ғы-ги* аффикслери предметтиң орынға ямаса ұақытқа байланыслы белгисин билдиреди: бүгинги, бағанағы, қысқы, жазғы, түски, сыртқы, ишки т. б.

Орынлык белгини билдиргенле-*ғы,-ги* аффикслери көбінесе орын сеплеўиндеги атаўыш сөзлерге жалғанады: үйдеги, классағы, қаладағы, оқыўдағы, сендеги, бесиншидеги т. б. Мысалы:... түн сорғанда еки қабағы қалқынқы, қыйтар көзлерини нуры семип, жийек етлери қанталасқан (К. Султанов). Кеште гүздин ақырғы аязларын писент етпей, гейде аўылдың ортасын гезип жүрип қыдыратуғынбыз (И. Қурбанбаев). Үйге келип, жайғасып отырған соң апам ақшамғы шаўқымды сорады (К. Султанов).

9.-*шаң-шең* аффикси атлықларға жалғанып, предметтиң айрықша бир белгиге ийе екенлигин билдиреди: бойшаң, сөзшен, көйлекшен хәм т. б. Мысалы: Болмаса, жалаңаш тутылған мына шийшен үйде жалаңаш-жалпы отырған балалардың хәли қудай менен (К. Султанов).

10.-*гәй* аффикси атлыққа жалғанып, предметтиң белгили бир нәрсеге бейимлилигин аңлатады: ақыл—ақылгәй, арза—арзагәй т. б.

11.-*дар*-аффикси предметтиң бир белгиге ийеллилигин билдиреди: жарадар, хәмелдар, хабардар хәм т. б.

12.-*хор* аффикси атлық сөзлерге жалғанып, бир нәрсеге кумарлылықты, бейимлиликти аңлатады: жемхор, жалахор, чайхор, т. б.

§3. ФЕЙИЛЛЕРДЕН КЕЛБЕТЛИК ЖАСАЙТУҒЫН АФФИКСЛЕР

1.-*Малы-мели, палы-пели, балы-бели* аффикси фейиллердің түбирлерине жалғанып, сынға, сыпатқа байланыслы белгилерди аңлатыўшы дөрэнди келбетликлерди пайда етеди. Мысалы: айнымалы, кеширмели, аўмалы, төкпели, сериппели т. б.

2.-*ынды-инди, нды-нди* аффикси фейиллердің тийкарларына қосылып, белгили бир ис-хәрекеттин нәтийжесинен найда болған сынға, сыпатқа байланыслы түсиниктиң белгисин билдиреди. Бул аффикс басқа аффикслерге салыстырғанда өнимсиз болып табылады. Мысалы: Бул мендиреў, тасланды гөне жайдың әтирапы жүдә кеўилли... (Т. Қайыпбергенев).

3.-*ын-ин* аффикси фейиллердің тийкарына жалғанып, дөрэнди келбетликлерди пайда етеди. Мысалы: Ағын суў, қыйын мәселе.

4.-*ыңқы-иңки* аффикси фейиллердеги белгили ис-хәрекетке байланыслы хәр қыйлы сынлык мәнини аңлатады. Мы-

салы: **Шығынқы** (*ийин*), **пытыранқы** (*хожсалық, санаат*), **көтеринки** (*кеуил, қыял*) т. б.

5.-ғыр-гир, қыр-кир аффикси фейил сөзлердің тийкарына жалғанып, белгилі бір іске жақындықты, уқыпшылықты, т. б. билдиреді. Бул аффикс **ғыш-гиш, қыш-киш** аффиксмен синонимлес болып келеді: алғыр (*алғыш*) қус, сезгир (*сезгіш*) қыял, ушқыр (*ушқыш*) т. б.

Жан партия гүл өмірдің қуаты,
Шарыслан тур елдің ушқыр қанаты

(Т. Жумамуратов).

Менің биліуімше, шайыр тили қармақтай өткир (К. Султанов).

6.-қақ-кек, ғақ-гек, ақ-ек, ық-ик, қ аффикслері көбінесе фейилдердің тийкарларына жалғанып, сол фейилдердің лексикалық мәнісіне тиккелей байланысly болған көплеген сыплық, сапалық түсінниклерди пайда етеді. Мысалы: урысқақ, тайғақ, корқақ, үркек, қыйық, ысық, кесик, жарық т. б. Оның ойлы, қыйық көзлеринен ашшы жас мөлт етип, шалқама жатырған менің бетиме тамды (Т. Қайыпбергенев).

Койдың кейніне салыуға,
Қулағы кесик кул керек

(Әжинияз)

Жанағы сөзди айтқан анаў Теңел жарғақ па? (К. Султанов).

7.-ыл-ил аффикси фейилдің түбирине жалғанып, сыңға, сыпатқа, ис-хәрекетке байланысly болған дөренди келбетликті пайда етеді. Мысалы:

Тири түе, батыл болған Бердақты,
Бизиң заман алып шықты жарыққа.

(Т. Жумамуратов).

—**Ә**, сорама!—деди оның қасында отырған Теңел жалақ деген шийкил сары... (К. Султанов).

8.-уық-уик, ауық-еуик аффикслері белгилі бір затқа тән болған сынды, сыпатты аңлатыушы дөренди келбетликлерди пайда етеді: шақырауық, сүзеуик, тебеуик, гүркиреуик т. б. Мысалы: Шақырауық ғаздай зарлайды да отырады... (К. Султанов).

9.-ғыш-гиш, қыш-киш, қаш-кеш аффикслері де фейилдердің тийкарына жалғанып, сыңға, сыпатқа тән белгилерди билдиреді. Мысалы: қызғыш (*тау*), ергиш (*адам*), қыйқаш (*қас*), атқыш (*мерген*), көшкиш (*мылтық*), т. б.

—Мен жууырғышпан ғой...

—Бизиң апам сеннен де жууырғыш, қуып жетеді (Ө. Айжанов). Сарғыш тартар қызғыш таудың баслары... (К. Мәчбетов). Қызлардың ишинде қыйқаш қас өзиң... (Ө. Тәжиму-

ратов). От жаққыш болып отырған да сол Дәлихан (К. Султанов).

10.-асы-еси аффикси фейил сөзлерге жалғанып, сынды сымбатты билдиреді. Бул аффикс басқаларға салыстырғанда өнімсізлеу болып табылады. Мысалы: сатасы (*мүлк*), тутасы (*товар*), өлесі (*көлік*) т. б.

11.-ысly-исли аффикси бір нәрсеге қатнаслы сын, сымбатты аңлатады: байланысly, бекінісli т. б. Мысалы: усы жағдайға байланысly менің менен ойласпақшы екең (А. Әлиев).

12.-да-қ-де-к аффикси фейил сөзлерге жалғанып сынды, сымбатты билдиреді: шырпылдақ (*толқын*), иркилдек (*қаял*), шинкилдек (*киси*), үлпилдек (*қыз*) т. б. Мысалы: Көл менен дәрьядағы шырпылдақ толқынлар сарғыш сағымның сәулесі менен шайқалады (Ж. Аймурзаев).

§ 37. КЕЛБЕТЛИКТИҢ ҚҰРЫЛЫСЫНА ҚАРАЙ ТҮРЛЕРІ

Келбетлик сөзлер басқа сөз шақаплары сыяқлы өзлеринің өзгешеликлерине ийе. Олар тийкарынан алғанда төртке бөлінеді: жай, қоспа, жуп хәм тәкираф келбетликлер.

1. Жай келбетликлер өз составы жағынан: а) тийкар келбетликлерден ибарат болады: қызыл, ала, көк, үлкен, киши, төмен, бийик, аласа т. б.

б) Аффикслердің жәрдемі арқалы пайда болған дөренди келбетликлер: кеуилли, ушқыш, сөңгиш, мақтаншақ, сиясий, қыялы, елсиз, күнсиз т. б.

2. Қоспа келбетликлер бір ямаса хәрқыйлы сөз шақабының дизбеклесіуі нәтижесинде сынды, сапаны билдиретугын сөзлерден ибарат. Мысалы: сары ала, ақ куба, гүрен көк, қара көк, ай жүзлі, еки этажлы, т. б.

Қоспа келбетликлер дөренди келбетликлерди пайда етиуге қатнасауығын аффикслердің жәрдемі менен де жасалады. Сондай-ақ бундай келбетликлердің қатарына бір ямаса хәрқыйлы сөз шақабының биригиуінен жасалған сөзлерди жатқарыуға болады. Олар тийкарынан мынадай ызамлылықларға ийе:

а) келбетлик+келбетлик: ала көк, гүрен қасқа, қырмызы-қызыл, т. б.

б) келбетлик+атлык: хақ кеуил, ер жүрек, қоян жүрек, шала-жансар, қайын қаптал т. б.

в) келбетлик+атлык+келбетликти пайда етиуши аффикс: қызыл шырайлы, ақ сақаллы, ала көйлекли, суқ коллы, сулыу сымбатлы т. б.

г) атлык+атлык: арыслан жүрек, тас бауыр, қундыз кирпик, писте мурын т. б.

д) атлык+атлык+келбетлик жасаушы аффикс: тери тонлы, пышық көзлі т. б.

е) санлық + атлық + келбетлик жасаушы аффикстер: он баланы, екі дегершикли, төрт айналы, бес тилли т. б.

ж) атлық + аффикс + „бар“, „жоқ“ сөзлері: ақылы бар, еси жоқ (адам), бақасы жоқ, теңи-тайы жоқ (жигит, қыз, товар т. б.).

3. Жуп келбетликтер. Келбетликтердің бұл түрі басқалары сыяқлы заттың түр-түсін, сыпатын, хәр қыйлы сынға байланысы белгилерін аңлатып келип, төмендегі усылар арқалы пайда болады:

а) екі келбетликтің жупласуынан: әдетте бундай усыл менен пайда болған келбетликтер жуп келбетликтер деп есапланады. Мысалы: сау-саламат, таулы-таслы, шады-қуррам т. б.

б) бири-бирине синонимлес мәнидегі екі келбетлик жупласады: қатар-қурбы, қырмызы-қызыл, жетим-жесир т. б.

в) бири-бирине қарама-қарсы антонимлик мәнидегі келбетликтер жупласады: үлкен-киши, ғарры-жас, узын-қысқа, ойлы-бәлент, ақ-қара т. б.

4. Тәкирар келбетликтер. Бундай келбетликтер гәп ишинде келгенде хәм жекке қолланылғанда тийкарынан бири екіншисін тәкирарлап келип, заттың сын-сымбатына, түр-түсине, көлеми, мөлшерине тиккелей байланысы хәрқыйлы белгилерди билдирип келип, төмендегі жоллар менен жасалады:

а) бир түрлі формадағы екі келбетлик сөз қатарласып келеди: киши-киши, қызыл-қызыл, жана-жана, әлұан-әлұан, кең-кен т. б.

б) екі келбетлик сөз қайталанып келип, олардан бириңшисі дан-ден, тан-тен сыяқлы аффикстерди қабыл етип, тәкирар келбетликтер жасалады. Мысалы: жаңадан-жаңа, қойыудан-қойыу, суйықтан-суйық, аяздан-аяз т. б.

§ 33. КЕЛБЕТЛИКТИҢ ДӘРЕЖЕЛЕРИ

Келбетликтер гәп ишинде келгенде тийкарынан белгиниң, сапаның түрін, артық я кемлигин салыстырма планда билдиреди. Келбетликтің усындай белгили функцияда қолланылуының оның дәрежелери белгилейди.

Қарақалпақ тилиндегі келбетликтердің дәрежелери үшке бөлинеди: жай дәреже, салыстырма дәреже хәм арттырыу дәрежеси.

1. Жай дәреже. Затқа тийисли белгиниң түрін, түсін, сымбатын т. б. хәр қыйлы сыпатларын хеш нәрсеге салыстырмай ямаса күшейтпей жай түрде көрсететуғын келбетликтің түрине жай дәреже делинеди. Ол басқа дәрежелерге салыстырғанда өзіне тән өзгешеликтерге ийе, яғный аффикстердің жәрдемсиз-ақ қолланыла береді. Мысалы: ақ қағаз, қара сыя, көк китап, қызыл байрақ, жасыл лента, ала көлеңке, гүрөң ат т. б.

2. Салыстырма дәреже. а) Әдетте бир зат екінши зат менен салыстырғанда салыстырылуға тийисли заттың сыны, сымбаты, көлеми т. б. әпиуайы халындағыға қарағанда өзгешелик белгилеріне ийе болады. Келбетликтің бундай дәренди формасы салыстырма дәреже болып есапланады. Оның жасалуында бир қанша аффикстердің қатнасы бар: рақ-рек — ырақ-ирек, лау-леу, ғылт-гилт, шыл-шил, ғылтым-гилт-тил, ғыш-гилш. Мысалы: қаттырақ жер, қолайлырақ жумыс ақшыл геэлеме, т. б. Сыртқы шапаны өзіне сәл қысқалау болған менен кендеу. Сақалы шықпаған сүмпекеу жағына күтә қонымлы (Т. Қайырбергенов). Аспандағы ақшыл бултар...усы шамалдың алдына түседі (Ө. Айжанов).

Бұл аффикстердің ишинде келбетликтің салыстырма дәрежесін пайда етиуде көбірек рақ-рек, ырақ-ирек аффикслери өнімлі қолланылады.

б) Салыстырылуға тийисли зат я кубылыс шығыс сеплигинде турып, оннан кейін келбетликтің айтылуы арқалы аналитикалық жол менен де салыстырма дәрежениң мәнисі аңлатылады. Мысалы: Әлимен күшли, әкеннен үлкен, қойдан жү-үас, бастап қатты т. б.

3. Арттырыу дәрежеси. Бұл дәрежениң басқаларға қарағандағы өзгешелигі оның салыстырылуға тийисли заттың артықмаш екенлігі болып саналады. Бұл басқа дәрежелер сыяқлы белгили өзгешелигіне ийе.

Арттырыу дәреже хәзирги қарақалпақ тилинде тууысқан тиллердегі сыяқлы екі түрлі — морфологиялық хәм синтаксислик усыл менен пайда болады.

Морфологиялық усыл менен төмендегіше жасалады: сынды сыпатты хәм т. б. белгилерди билдириуши сөздің бириңши бууынының соңғы хәриби алмасып, оның орнына „п“ дауыссыз сесі қолланылады: ып-ысық, сап-сары, кип-кишкене, жап-жаксы, қып-қызыл т. б.

Синтаксислик усыл арқалы келбетликтің арттырыу дәрежесі төмендегіше жасалады:

а) келбетлик сөздің алдында оның мәнисін күшейтип, арттырыуши сөзлер дизбеклесип келеди: ен уллы, жүдә сулыу, дыи көркем т. б.

б) келбетлик сөзлердің тәкирарланып келиуи нәтийжесинде де арттырыу дәрежеси пайда болады. Мысалы: қат-қат (ет) шып шып (тер), белес-белес (қыр) т. б.

Бундай тәкирар келбетликтің бириңши компоненти шығыс сеплигинде, ал екіншисі атау сеплигинде турып та арттырыу дәрежесі жасалады. Мысалы: көптен-көп, молдан-мол, жаңадан-жаңа т. б.

¹ Қазақ тилиниң грамматикасы, I, Морфология, „Ғылым“ баспасы, Алматы, 1987, 86-бет.

Келбетликтің хәм баска да сөз шақапларының атлық формасына ауысып, оның функциясында қолланылыуы субстантивлениу процесси деп аталады.

Гейпара жағдайларда сынлық, сапалық т. б. белгилерди аңлатыушы келбетликлер белгили заттың атамасы хызметинде де жумсалады. Бундай жағдайда қолланылыуға тийисли атлық сөз түсирлипи айтылады да келбетлик усы түсип қалған атлық сөздің хызметине өтеди, яғный еки түрли функцияны-биреуи өзиниң тийкарғы хызметин, екіншиси атлыққа тийисли болған затлық хызметин атқарады. Мысалы: Жалқаўға ис буйырсаң, өзине акыл үйретеди (*нақыл*). Соқырдың тилегени еки көзи (*нақыл*). Жаксының үйинне адам көп келер, жаман болса оның көзи жеп келер (*Бердақ*).

Келтирилген мысаллардағы субстантивленген сөзлерге анықланыушы сөзлерин қойған жағдайда (жалқаўға — *жалқаў адамға*, соқырдың — *соқыр адамның*, жаксы — *жаксы жигиттиң*) олар өзлериниң дәслепки халында келбетликтің орнында қолланылады.

§ 40. КЕЛБЕТЛИКТИҢ ГӘПТЕГИ ХЫЗМЕТИ

Келбетлик контекстеги сөзлердің синтаксислик байланысына қарай баслауыш, толықлауыш, анықлауыш т. б. гәп ағзалары болады. Мысалы: Наўкас қалай екен?—деп сорады Сабуров Улмекеннен (*Т. Жумамуратов*). Қорқакқа қос көринеди (*нақыл*). Жаксыдан шарапат, жаманнан кесапат (*нақыл*). Ақсактың әрманы аттың басындай, жүрип кетсе таяғына асылмай (*Ә. Тәжимурастов*).

Келтирилген мысаллардағы: наўкас (*атау сеплиги—баслауыш*), қорқакқа (*барыс сеплиги—толықлауыш*), жаксыдан, жаманнан (*шығыс сеплиги—толықлауыш*), ақсактың (*ийелик сеплиги—анықлауыш*) келбетликлери хәр қыйлы гәп ағзалары хызметинде қолланылып тур.

Демек, басқа сөз шақаплары сыяқлы келбетликтің гәптг хызмети де түрлише болып келеди.

IV. САНЛЫК

§ 41. САНЛЫҚТЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ МӘНИЛЕРИ

Санлық—улыўма сан мәнисин ямаса предметтиң, қубылыстың санын, шамасын, қатарлық тәрғибин билдириуши айрықша сөз шақабы.

Санлық айырым сөз сыпагында жекке қолланылғанда улыўма абстракт түсиникти аңлатады. Бирақ тилде олар көбинесе предмет ямаса қубылысты саны жағынан анықлап келеди. Сол ўақытта ғана олардың мәнисин конкретлеседи. Мысалы; отыз десек, ол нениң саны екени белгисиз, конкрет емес түсиник. Ал отыз оқыушы десек отыз санының мәнисин конкретлеседи, яғный ол оқыушылардың санын билдиреди.

Санлық предметлердің сан белгисин билдиретуғын болғанлықтан келбетликке жақынырақ турады. Бирақ келбетлик—предметтиң сапалық белгисин, санлық—оның сан мугдарын билдиреди, „бул еки сөз шақабының семантикасында сан хәм сапа деген еки категорияның философиялық қатнасына байланыслай айырмашылық сақланған¹. Сондай-ақ, егер келбетлик предметке бурыннан тән болған белгини билдиретуғын болса (*мәселен, қызық китап, бийик жай*), санлық предметтиң ондай турақлы белгисин аңлатпайды, тек ғана оның санын, мугдарын билдиреди.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде санлық мәнисинде қолланылатуғын сөзлердің саны шекленген, олар тийкарғы 20 түбир сөзден ибарат: бир, еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегиз тоғыз (*бирликлер*); он, жигирма, отыз, қырк, елиу, алпыс, жетпис, сексен, тоқсан (*онлықлар*), жүз, мын.

1. Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л. 1948, 88-бет.

§ 42. САНЛЫҚТЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

Санлықтар турақлы сөзлер болып есапланады, олар хеш уақытта да басқа сөз шақаптарынан жасалмайды.

Санлық өзіннің спецификалық форма жасаушы аффикстеріне ийе. Бул аффикстер арқалы санақ санлықтардан санлықтың басқа мәнилік түрлері жасалады: *ыншы-ыншы* арқалы қатарлық санлықтар, *ау-еу* арқалы (бір менен жети арасындағы санақ санлықтардан) жыйнақлау санлықтары жасалады. Басқа сөз шақаптарына тән болған айырым аффикстер санлыққа жалғанып қолланылғанда оларға өзгеше мәни береді. Мысалы, келбетлік жасаушы—*дай-дей, тап-теп* аффикстерінің санақ санлықтарға жалғаныуы арқалы шамалық санлықтар жасалады: алпыстай адам, жүздеп китап хэм т. б.

Санлықтар қурылысы жағынан жай хэм қоспа болып бөлінеді:

1. Жай санлықтар. Олар екіге бөлінеді: а) түбір санлықтар. Олар тек түбір морфемадан ибарат болып, қурылысы жағынан ажыратылмайды: үш, төрт, жети, он, жигирма, қырк хэм т. б.

Тек, алпыс, жетпис, сексен, тоқсан санлықтары ғана тарихый-этимологиялық көз қарастан алты, жети, сегіз, тоғыз, сөзлеріне—*пыс-пис* (бурын он деген мәнини аңлатқан сөз) хэм фонетикалық өзгеріске ушыраған „он“ сөзін (*сегіз+он тоғыз+он*) қосыудан пайда болған бириккен санлықтар болып есапланады; б) дөренді санлықтар. Олар түбір санлықтарға хэр қыйлы аффикстердің жалғаныуы арқалы жасалады. Мысалы: үшеу, жигирмалаған, жетінші хэм т. б.

2. Қоспа санлықтар составы жуп хэм тәкірарий болып келеді. Составлы санлықтар төмендегі усуллар менен жасалады: а) екі санды бири-бирине қосыу арқалы пайда болған составлы санлықтар. Бундай санлықтарда алды менен үлкен сан, оннан соң киши сан айтылады: он екі, қырк бес хэм т. б. Ал ески түркі тиллерде составлы санлықтардың бул түрі басқаша қолланылатуғын болған: алды менен бірлік, соннан кейін онлық айтылған; мысалы, „біш отуз“—жигирма бести билдирген. Санаудың усы түрі менен бірқатарда басқаша екінші бір түрі де тең қолланылған. Бунда алды менен онлықтар, кейнінен бірліктер айтылып, олар арасында „артық“ сөзі турған. Мысалы: *қырк артуқы уч*—қырк үшти билдиреди. Соңғы дәуірде артық сөзі де айтылмай, хәзіргіше санау системасы қәліплескен; б) составлы санлықтардың екінші түрі екі санды бири бирине математикалық усулда көбейту арқалы жасалады. Бунда киши санлар алдында, үлкен санлар оның кейнінде айтылады. 1 ден 10 ға шекемгі санлар 100 дін алдында турып, жүзліктер қатарын дүзеді: екі жүз (2x100), бес жүз (5x100), тоғыз жүз (9x100) хэм т. б. 1 ден 1000 ға шекемгі санлар 1000 ның алдында турып мыңлық-

лар қатарын дүзеді. Мысалы: бес мын (5x1000) сегіз жүз еліу бес мын (855x1000) хэм т. б. Санауда составлы санлықтардың екі түрі де араласып айтыла береді: бир мын тоғыз жүз отыз сегіз; в) бөлшек санлықтар да екі ямаса бир неше санлар арқалы аңлатылатуғын болғанлықтан, составлы санлықтар қатарына киреди. Мысалы, үштен бир, он алтыдан бес хэм т. б.

Жуп санлықтар муғдары жағынан бири-бирине жақын болған екі санның жупласыуынан жасалады. Жуп санлықтардың бирінші компоненти муғдары жағынан екінші компоненти-нен киши болып келеді: бес-алты, он-он бес, қырк-елиу хэм т. б.

Тәкірарий санлықтар бир санның екі мәртебе тәкірарлануынан жасалады: бир-бир, үш-үштен, он-оннан.

§ 43. САНЛЫҚТЫҢ СИНГАКСИСЛИК ХЫЗМЕТТЕРІ

Санлық сөзлер хеш уақытта өзіне анықлауыш сөзлерди талап етпейди яғни олар басқа сөзлер менен анықланбайды. Санлық предметти сан жағынан анықлап, гәпте, тийкарынан, анықлауыш болып келеді. Анықлауыш хызметінде санақ, қатарлық, шамалық санлықтар көбірек ушырасады. Мысаллар: Үш казык, екі жип, тоғыз нокта теңселип тербетеди шешен соқса, шешен тил сөзге жүйрек болған менен пайдасыз, үндемейди адам жоқта (*жумбақ*).

Бизлер далалық пенен бир үйир жылқыны айдап киятыр едик (*Х. Сейитов*). Мине балық аўлаудың екінші мәўсими келип қалды (*А. Бегимов*). Бир айдан аслам уақыт өтті (*А. Бекимбетов*).

Баслауыш хызметінде санлықтың субстантивлескен түрі (*әсиресе, жыйнақлау санлықтары*) қолланылады. Мысаллар: Үшеуи нанды бөлісип жеди (*К. Султанов*). Биреуден екеу жақсы, балам (*С. Салиев*). Келди енди отыз тоққыз (*Бердақ*). Ракеталардың бир топары екіншісінен, екіншіси үшіншісінен қызық көринди (*К. Досанов*). Мынау баққан қойымның үштен бири сүйінши („*Алпамыс*“).

Топлау санлықтарынан басқа санлықтың барлық түрлері де предметтиң санын тастыйықлап, баянлауыш хызметин атқарады. Мысаллар:

Бир жүз де еллидур хожалық саны,
Алты жүз де еллидур үй иши жаны.

(*А. Муўсаев*.)

Барлығымыз жигирма бес едик (*Н. Дәуқараев*). Қыздың танымайтуғынлары—үшеу (*Т. Қайыпбергенов*). Биз екеүміз (*Н. Дәуқараев*). Оған бағынатуғын атлылар он онбес—жигирмадан аслам (*Т. Қайыпбергенов*).

Санақ, жыйнақлау, бөлшек, қатарлық хәм шамалық санлықлар субстантивлесип, толықлауыш хызметинде қолланылады. Мысаллар: Биз бирди бергенде, хукимет мынды берди (Ө. Айжанов). Сержант хә демей-ақ биреуин атып үлгерди (Н. Дәуқараев). Еле бизиң колхоз буўдай жериниң үштен бирин де жыйнап алған жоқ (С. Салиев). Төрт түлик жыйған малым бар, төрттин бирин берейин. („Шәрәяр“). Сен де мендей тоғызыншыны питкерип демалысқа шыққан екен-сен (Т. Халмуратов).

Санлықлар гәптеги фейил-баянлауышлардың алдында келгенде пысықлауыш хызметин атқарады: Мысалы:

Бестен, оннан кеседилер
Исфиҳаны қылышлары

(„Мәспатша“)

Бес жыл орды буўдайынды (Өтеи). Сәрсенбай мектепке үш күннен кейин келди (Т. Қайыпбергенов). Еки хәптеден үйине бир келип кетиўине болады (Т. Қайыпбергенов). Бул ой оған биринши күни-ақ келген еди (Т. Қайыпбергенов). Ол гаррының үйинде мен де бир жола азанда чай алкас қылып едим (Т. Қайыпбергенов). Екинши мен де еситпейтуғын болайын (Ө. Айжанов). Жыйналыс саат жетиде басланды (Х. Сейтов).

Жыйнақлау санлықлары гәпте биргелкили ағзалардың улыўма санын тастыйықлап, улыўмаластырыўшы сөз хызметинде қолланылады: Гүлайым, Нарбай, Алланияз—үшеуи көрпешениң үстинде қатарласып отырды (Х. Сейтов).

Қатарлық санлықлар шығыс сеплигинде турып, гәпте кирис сөз ұазыйпасын атқарады (қатарлық санлықтан соң жақтан, жағынан сөзлери турыўы да мүмкин). Мысаллар: Ержан қарындасына қарап мыйығын тартты, онысы бириншиден, тапқырлығы менен төрелигине сүйинсе, екиншиден мәртлигине тәсийи қалып, үшіншиден; бағанағыдан бери еки ийнинен басқан аўырлықты түсирип, бойы жеңиллескенине куўанды (К. Султанов). Егер мектептен комсомол шөлкемин дүзсек, биринши жағынан, мектебимиз ушын, екинши жағынан колхозымызға жәрдем бериў ушын пайдалы (Т. Қайыпбергенов).

§ 44. САНЛЫҚТЫҢ МӘНИСИ БОЙЫНША ТҮРЛЕРИ

Санлық сөзлер санды ямаса предмет санын хәр қыйлы түрде билдиреди. Мәселен, предметтиң анық санын, қатар тәртибин, бир бөлегин ямаса бир топарын хәм т. б. Соған байланыслы оның түрлери де хәр қыйлы болады. Билдиретуғын мәнисине хәм грамматикалық өзгешеликлерине қарай санлықлар санақ, қатарлық, жыйнақлау, топлау, шамалық хәм бөлшек болып алтыға бөлинеди.

Санақ санлықлар улыўма сан атамасын ямаса предметтиң анық санын билдирип, қанша? неше? деген сораўларға жуўап береді. Олар өзлериниң материаллық таңбаларына да ийе: 5-бес, 8-сегиз, 30-отыз, 100-жүз хәм т. б.

Санлықтың басқа мәнилик түрлериниң барлығы да усы сөзлерден жасалады. Бул сөзлер барлық ўақытта тек бир мәнилик сөзлер, сонлықтан олар бири бирине хеш ўақытта синоним бола алмайды.

Қарақалпақ тилиндеги тек 3, әспиресе 7, 40 санлары ғана гейде айрықша мәниге ийе болып, белгили бир түсиниклерге, халық дәстүри, ырым хәм қәделерине байланыслы қолланылады. Бул ўақытта олар тийкарғы сан, муғдар мәнисине қосымша күшейтиў мәнисин ямаса предметлик мәни аңлатып келеди. Мысаллар: Ер қәдеси үш, үштен қалса пуш. Бала жетиге шыққанша жерден таяқ жейди. Бир күн дуз ишкенге қырқ күн сәлем. Қырққа келмей ыркқа келмейди („Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары“). Қарана қос өгиз, жетине жети өгиз, қырқына ғунан, жүзине, жылыңа жақсы жүдә семиз еки өгиз сояман („Қарақалпақ халық ертеклери“).

Қырк, токсан, жүз, мың санлары гейде өзиниң конкрет сан муғдарын аңлатпай, көп сонша деген мәниде де қолланылады. Мысаллар: Қырк жарылған қара табан (Ж. Аймурзаев). Токсан түрли толғанып, жүз түрли таўланды (К. Султанов). Мың айтсаң да елдиң етеги кен деген усы дә (К. Султанов).

Санақ санлықлар фразеологиялық дизбеклер составында да көплеп ушырасады. Мысаллар: Сизди қашан қайтар деп, еки көзимиз төрт болды (А. Оразов). Қолынан келсе, Ержан мени еки шайнап бир жутпақшы (М. Дәрибаев). Ол төрт уйықлағанда түсине енген емес (Ө. Айжанов). Бул сөзлер Арысланың жети жүйресинен өтти (А. Дабылов). Жети түнде түн уйқысын төрт бөлип машина менен таласып жүрген ким екен? (Ж. Аймурзаев).

Санлықлар предметтиң санын анықлап келгенде, предметтиң атын билдириўши сөзлер хеш ўақытта көплик аффиксин қабылламайды, себеби „санлықлардың өзи предметти сан жағынан характерлейтуғын болғанлықтан, сол жағдайды көпликтиң формаль көрсеткишлери менен (яғный-лер аффикси хәм оның фонетикалық вариантлары арқалы) тағы да белгилеп өтиўди тил артық деп есаплағандай көринеди“¹

Субстантивлесип келгенде санақ санлықларға хәр қыйлы сөз өзгертиўши аффикслер жалғана береді. Мысаллар: Булардың жигирма сегизи коммунист, сегизи комсомол ағзасы („Арал балықшысы“ газетасы). Мынның түсин билгенше

¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948, 89-бет.

бирдин атын бил („Қарақалпақ халық нақыл хәм мақаллары“).

Санақ санлыққа көплик аффикси жалғанғанда ол сөз шамалық санлыққа айналады: Жасы **қырк беслерге** келип қалған орта бойлы, тапалтас қара сақаллыдан келген адам (Т. Қайыпбергенов).

Санақ санлықлардан хәр қыйлы сөз шақаплары жасала береди. Мысаллар: **бесинши, сегизинши, онлық, елиўлик, үшлеў, үш мүйешлик, бесатар, қырқаяқ, жүз басы, Қырқбай, Алпысбай, Бестөбе** т. б. Мысаллар: Қолымдағы алтыатар менен айқасқан баспашылардың баслығын атып жибердим. (Ж. Аймурзаев). Бул қәтелик екиленбейди, жолдас секретарь (Ө. Айжанов).

Бир санлығының өзгешеликтери. Санақ санлықлар өзиниң анық сан мәнисинде қолланылғанда бирдейине тек бир мәнили сөзлер болып келеди. Мысалы: **Бир** үйде **бир** бала болғанлықтан ол ерке өсти (М. Дәрибаев).

Бирақ қарақалпақ тилинде „бир“ санлығы гейде өзиниң тийкарғы сан мәнисинен басқа да хәр қыйлы түсниклерди аңлатады:

1. **Бир** сөзи сан мәнисин биротала жойтып, көмекши хәм күшейткиш сөзлерге айналып кетеди:

а) предмет айтыўшы менен тыңлаўшыға еле анық болмағанда **бир** сөзи оның алдында турып анықсызлықты билдириўши артикль хызметин атқарады. Бул жағдайда „бир“ сөзиндеги пәт оның кейниндеги атлық сөзге көшеди. Мысалы: Сен **бир** булақ едиң туншығып жатқан (И. Юсупов);

б) „бир“ сөзи күшейткиш сөз мәнисинде келгенде, оған пәт түседи хәм ол бираз созылық айтылады. Мысалы: Өзи **бир** биймаза адам еди (Ө. Айжанов).

в) гезеклес хәм аўыспалы дәнекерлердиң хызметин атқарады. Мысаллар: Серкебай **бир** қызарды, **бир** бозарды (Т. Қайыпбергенов). **Бир** қорыққан, **бир** қуғанған жылайды (А. Дабылов);

г) шәртлик дәнекериниң хызметинде келеди: Мысалы: Кеўилим хошдур, турқыңа **бир** карасам (Бердақ). **Бир** билсе, ол хажыны бизиң Мухаммед фана биледи (К. Султанов).

д) „тек“ жанапайы менен синоним болады: Мен соған бирсениң ушын қыйналаман („Қарақалпақ халық ертеклери“).

2. **Бир** сөзи гейде басқа сөз шақапларына өтип кетеди, Мысалы: Усыны **бир** ойламадың ғой, Аймереке-аў (Ө. Хожаниязов). Мысалдағы „бир“ сөзи болымсызлық алмасығының мәнисин билдирип тур.

2. **Бир** санлығы фразеологиялық сөз дизбеклериниң составында да көплеп ушырасады. Бул жағдайда да ол өзиниң сан мәнисин жойтып, басқа сөзлер менен бирге бир мәни аңлатады. Мысаллар: Дүньяны суў алса да, үйрекке **бир** пул („Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары“). Бай жанбасына бир урып

қалды. (Ш. Сейитов). Хәммени **бир** шыбық пенен айдағысы келеди (Т. Қайыпбергенов). Ийттен **бир** сүйек карыздар, гилеп жалқаў жан аяр, қалада **қырк** самсам бар еди („Бозуғлан“). Көзиңизден **бир-бир** ушып баратырса, үйиңизге апарың (Т. Қайыпбергенов) **Еки** жарты **бир** путин болып екеўмиз балық аўлайық (К. Султанов).

3. **Бир** санлығына гейде хәр қыйлы аффикслер жалғаныўы арқалы да оның мәниси өзгерип келеди:

а) бир санлығына-**ақ-есе** морфемалары жалғаныўы арқалы оннан дәнекерлер жасалады. Мысаллар: **Бирақ** бул жерде техника күши толығы менен жеткиликли („Совет Қарақалпақстаны“). Жумабайдың ажары биресе сурланып, биресе қызарды (К. Султанов);

б) **Бир** сөзиниң **бирге, бирден** формалары рәўиш болып қолланылады. Мысалы: Он **сегиз** жигит боп шығып тек бирге (Омар). Кешке қарай хаўа райы **бирден** бузылды (А. Бекимбетов);

в) **бир** санлығына-**дей** аффикси жалғанғанда, омонимлес келбетлик хәм рәўишлер жасалады: Ал екеўимиздиң машиналарымыз **бирдей** (Х. Сейитов)—келбетлик. Баласы Сырлыбай оның есинен шықпайды, **бирдей** елеслеп көринип жүрипти. (Б. Бекниязова)—рәўиш;

г) **-лик**-аффиксиниң жалғаныўы арқалы **бир** санлығынан атлық жасалады. „Бирлик бар жерде тирилик бар“ („Қарақалпақ нақыл хәм мақаллары“). Душпанды бирлиги беккем ерлер жеңеди (К. Султанов).

д) **-ле, -ик** аффикслери арқалы **бир** санлығынан фейил сөзлер жасалады. Мысаллар: Хаяллар бирлескен екен (Бердақ); Кооперативлик хожалықта **биригиў**, оны **бириктириў**, дийқанларға түсиник берий—хәммениң жумысы (Т. Қайыпбергенов).

4. **Бир** сөзиниң мәниси ол гейде басқа сөзлер менен дизбеклескенде де өзгерип келеди:

а) ўақытлық мәнидеги сөзлер менен дизбеклескенде „**бир**“ санлығы ўақыттың анық емес екенлигин билдиреди. Мысаллар: Сонлықтан бир күни қалаға барып қайттым (М. Дәрибаев). Бир мәхәлде Артық аўыр гүрсинди (Ж. Аймурзаев). Бир ўақытта ағам кирип келди (Т. Қайыпбергенов). Бир гезде жедел сөзлер еситилди. (Ө. Айжанов);

б) **бир** санлығының хәр қыйлы сөзлер менен дизбеклесийүнен рәўиш хәм келбетликлер де жасалады. Мысаллар: Халықтың барлығы **бир** аўыздан мениң өтинишимди мақуллады (Ж. Аймурзаев). Зийбагул малқораларды бир қатар көзден өткерди (Ө. Айжанов). Қәдир өзин **бир** беткей алып, қамыс шалының тасасында турып, қулағын салды (К. Султанов). Қуяш онша өткир емес, **бир** қәлипте ғана жыллы еди (Т. Қайыпбергенов). Күнлер биргелки өте берди (Т. Қайыпбергенов). **Бир** қанша ўақытқа шекем тым-тырыс болды. (Х. Сейитов).

тов). Арадан бир неше жыллар өткенде, бизлер тағы да Москвада ушырастық (Ж. Аймурзаев);

в) „пара“, „нәрсе“ сөзлериниң алдында хәм „хәр“, „хеш“, „гей“, „не“, „әлле“, „базы“, „қандай“, „қалай“, „қайсы“, „қайдағы“, „қайдан“ сөзлериниң кейнинен дизбеклескенде, бир сөзинен алмасықлар жасалады. Мысаллар: Және бир паралар кеўлим хошлайдур (Әжинияз). Оның хәр бир сорауы гүманлыдай болып көринди (Т. Қайыпбергенев). Хеш бир адамда хеш қандай үн жоқ (Ж. Аймурзаев). Гей биреўлері бир нәрселерди айтысып күлседі. (Н. Дәуқараев). Не бир жолдан шыққан иймам да бөлар (Өтеш). Көпшиликтиң арасынан әлле биреўдиң дауысы айрықша шықты (Ө. Хожаниязов). Баласының базы бир пәмсизлигине наразылық билдирип шағынады, кеңес сорады (Т. Қайыпбергенев). Оразбайдың көкирегине қандай да бир әндийше пайда болды (А. Бекимбетов). Қалай да бир илаж ислеў керек болды (Н. Дәуқараев). Қайсы бирин айтаман, қай бири ядымда бар (Ө. Айжанов). Минне кызык, қайдағы бир жоқ адам көзине елеслейди (Т. Қайыпбергенев);

г) бир-бир, бирим-бирим, бирте-бирте, бирим-биримлеп, бирме-бир, бир-бирлеп усаған жуп санлықлар шығысы жағынан санлық болғаны менен олар рәуишлик мәниде қолланылады. Мысалы: Бир-бир баян етейин, тыңла мениң сөзимди („Қырққызы“), Сейилхан аға хәм мемизге бирим-бирим қарап шықты („Совет Қарақалмақстаны“). Қайғы—уғайымды бирте-бирте умыта басладым. (Ж. Аймурзаев). Бирим-биримлеп қатты сықтым (Ж. Аймурзаев). Ғарры өз өмириндеги куўанышты оған бирме-бир айтып берди (Қ. Досанов). Бул хәдийселер Айқыздың көзиниң алдынан бир-бирлеп өтип жатты (А. Бегимов);

д) бир санлығы гейде тәкирарланып, қосарланып қолланылады хәм белгили бир турақлы сөз дизбегин дүзеди. Бул дизбеклер хәр қыйлы мәни аңлатады. Егер бир-бири менен тартым аффикслерисиз дизбеклесип, олардың биринши компоненти барыс, орын хәм шығыс сепликлеринде турса, олардан бир мәни аңлататуғын турақлы сөз дизбегі пайда болады. Мысаллар: Шорланған жерди шайып суўғарыўдың бирден-бир усылы—хәр атызға бөлек суў беріў (Қ. Досанов). Бирақ Жумагүлдиң бузылғанын көрген бирде бир адам жоқ (Ө. Айжанов). Егер бундай дизбектиң еки компонентине де тартым аффикслери жалғанса, олар мәниси жағынан адмасықларға жақынласады. Мысалы: Екеўи бирден базда бири бирине қарасып қояды. (Ж. Аймурзаев),

Қарақалпақ тилинде мәниси жағынан муғдарды аңлатып, санлыққа жақын туратуғын сөзлер ушырасады. Олар көбинесе санақ санлықлары менен бирге қолланылады.

Бул сөзлердиң мәниси санлыққа жақын болғаны менен, олар предметтиң анық санын көрсетпейди хәм басқа санлық-

ларға синоним бола алмайды. Оларды цифрлар менен көрсетиў де мүмкин емес. Сондай-ақ бул сөзлер санлықтың форма жасаушы аффикслерин де қабылламайды.

Сан мәнисиндеги бундай сөзлер ушке бөлинеди:

1. Белгили бир санға жақын муғдарды билдириўши сөзлер: жалғыз, жеке, тақ сөзлери—„бир“ санына, егиз, қос, жуп, пар сөзлери—„еки“ санына мәниси жағынан жақын турады. Деген менен бул сөзлердиң сан мәнисинде қолланылуы өриси санлыққа қарағанда бир қанша тар хәм оларда сапалық мәни басумырақ келеди. Мысаллар: Әжирениң ортасында жалғыз кровать тур. (Х. Сейитов). Дүйсенбай жеке келди (Т. Қайыпбергенев). Ерге шықпай дүньядан так өтетуғын ол қайдағы Шийрин еди? (Ө. Айжанов). Дос егиз болса, дүшпан сегиз („Алпамыс“). Қыран қулар көрсе ушмаслар ағы, туў қуйрығы, қос қанаты болмаса (Әжинияз). Қолтығыма қарасам тағы жуп наным бар (Т. Қайыпбергенев).

Қос, жуп пар сөзлери санақ санлықтан кейин турғанда, оны еки есе көбейтип көрсетиў ушын қолланылады: Мысалы: Чайға салып ишетуғын еки пар лимон, ярым килограмм мандарин алды (Ө. Айжанов) Мысалдағы „еки пар лимон“ сөзлери „төрт лимонды“ билдиреди.

2. Есаплық (нумератив) сөзлер, Булар хәр қыйлы узынлық, аўырлық, көлем, ўақыт өлшемлерин билдирип, санлық пенен предмет атамасының арасында қолланылатуғын сөзлер. Олардың бир қаншаларының өлшемлик мәниси анық болып келеди. Мысаллар: Таян елиў метр жерге барып тоқтады (Қ. Досанов). Хәр гектардан бес центнер пахта алған (С. Нурымбетов). Он аршын мәлле жиптен бөз, бес қоса, бир батпан жүўери, бир қадақ май, он еки мысқал көк чай, бес тилла пул, төрт терек, он қада,—деди де бай моллаға қарап көзин қысты (А. Бекимбетов). Ал гейпара есаплық сөзлердиң өлшемлик, муғдарлық мәниси онша анық хәм конкрет болмайды. Мысалы: Алдындағы алты адым жердеги нәрсе анық көринбейди (М. Дәрибаев). Хәр күнги қылатуғын жұмысы бир арқа отын алып келеди (А. Бегимов).

3. Сан муғдарын билдириўши турақлы сөз дизбеклери. Бул дизбеклер мәни жағынан санлыққа жақынлап, муғдары онша анық емес өлшем бирликлерин аңлатады. Мысаллар: Қара гөрим жер жүргенше Ажар изине бурылып еки-үш мәртебе қарады (Қ. Султанов). Ақыр соны Бағдагүлди шақырып келип те бир уйқыға шекем сөйлесип отырды (Т. Қайыпбергенев). Бир гөш писиримдей ўақыт өткеннен кейин Наташа менен апам да келди (Т. Халмуратов).

§ 46. ҚАТАРЛЫҚ САНЛЫҚЛАР

Қатарлық санлықлар предметлердиң хәм хәр қыйлы кубылыслардың избе-из қатар тәртібин, ретлик санын билдиреди. Олар санақ санлықтарға -(ы) нши: -(и) нши аффиксин жал-

ғау арқалы жасалады хәм „нәшинши?“ деген сораўға жуўап береді. Мысалы:—Қәне, нешинши бетинде?—деди Александр үңилип. Хә, екннши бетинде екен (Т. Қайыпбергенев).

-ынши-нши аффикси составлы санлықлардың ең кейингисине жалғанады: **бир мың тоғыз жүз қырық бесннши** жыл.

Қатарлық санақлар қарақалпақ тилинде бұрынғы ўақытларда **-ланшы -ленши** аффикси арқалы да жасалатуғын болған. Мысаллар: **Екиленши** тартып сөйле тилинди (Аяпберген) Сегбир болып Бозуғлан алтыншы күнннде ат жуплығын тизеди („Бозуғлан“). Бул аффикс хәзирги әдебий тилде онша өнімли қолланылмайды, ол тек жигирмаланшы санлығының (жигирманшы емес) жасалыўында қолланылады.

Предметлердің белгили бир қатар тәртибин, ретин билдиретуғын болғанлықтан қатарлық санлықлар конкрет мәниге ийе болады. Санақ санлықлар бирликлердің суммасын (*бес дәптер*), ал қатарлық санлықлар санаўдың келип тоқтаған бирлигин (*бесннши дәптер*) билдиреди¹. Мәселен, бес дәптер барлық дәптердің суммасын, ал бесннши дәптер дегенде бесннши сөзи дәптердің санаўдағы ретин, қатарын, номерин аңлатады.

„Биринши“ санлығы тийкарғы мәнисинен баска төмендеги мәнилерди билдиреди: а) алдыңғы, үлгили деген сапалық мәнини аңлатады. Мысалы: Урыс жыллары Гулайым район бойынша ең **биринши** теримши болды (Х. Сейтов); б) „дәслепки“, „әўелги“, „туңғыш“, „баслапқы“, „әдепки“ келбетликлерине синоним болады. Салыстырың: **биринши—дәслепки—әдепки-әўелги** (жыллар).

Қатарлық санлықлар субстантивлесип қолланылғанда хәр қыйлы сөз өзгертиўши аффикслерди қабыл етеди. Мысаллар: **Биреўи** кетсе, **екнншиси** келеди... **Төртнншиси ... Оннншысы** (Т. Қайыпбергенев). Зияда **оннншыңы** питкерди (Т. Қайыпбергенев).

Қатарлық санлықлар гейде предметтиң тек қатарын ғана емес, ал оның сапасын, размерин де билдиреди: **жетннши шыра, он алтыншы** мылтық хәм т. б.

Фейил сөзлердің алдында турғанда, сондай-ақ „рет“, мәрте“ хәм ўақытлық мәнидеги сөзлер менен дизбеклесип келгенде қатарлық санлықлар белгили бир ўақытты билдиреди. Мысаллар: Екинши бундай сөзди айтпа („Қарақалпақ легендалары хәм анекдотлары“). Усы жерде Гүлсәнем **биринши** рет звеносының колхозшылары менен мәжилис өткерди (Ж. Сапаров). Бизлер көп адамлар болып **үшинши** күни азанда излекеттик (Ә. Шамуратов). Екинши хәптеде-ақ пьеса таяр

¹ В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики. Соцэкгиз, 935, 159-бет.

болды (Т. Қайыпбергенев) **Мың тоғыз жүз отызыншы** жылдында дәрьяның суўлары тасты, яранлар (Аяпберген).

„Биринши“ санлығына „лик“ аффиксиниң жалғаныўы арқалы атлық сөз жасалады. Мысалы: Енди жас шашка ойнаўшылар район **бириншилигине** қатнасыў ушын пионерлер үйине жыйналды („Жеткиншек“ газетасынан).

§ 47. ЖЫЙНАҚЛАҰ САНЛЫҚЛАРЫ

Предмет яки қубылыстың санын жыйнақлап, тек 1 менен 7 арасындағы санақ санлықлардан **-аў -еў** аффикси арқалы жасалатуғын санлықлар жыйнақлаў санлықлары деп аталады. Еки, алты, жети, санлықларына **-аў -еў** аффикслери жалғанғанда, олардың кейннндеги даўыслы сес түсип қалады: **ек(и) -еў, алт(ы)-аў**

Жыйнақлаў санлықлары мәниси жағынан санақ санлықларға жақын турып: 7 ге шекемги аўызша санаўда солардың орнында қолланыла береді: **биреў, екеў, үшеў** хәм т. б. Бирақ санақ санлықлар предмет яки қубылыстың тек ғана санын көрсететуғын болса, жыйнақлаў санлықлары предметтиң өзин де, санын да қоса билдиреди, яғный бир сөз арқалы биз предметти хәм оның санын түсинемиз: Еки баласы бар, екеўи де ержетип киятыр (Н. Дәўқараев). Мысалдағы **екеўи** сөзи балаларды хәм олардың санын билдирип тур. Усындай өзгешеликлерине байланыслы жыйнақлаў санлықлары хеш ўақытта атлық сөзлердің алдында турып, оларды анықлап қолланылмайды.

Жыйнақлаў санлықлары составлы санлықлардан жасалмайды (*он екеў* емес, тек *он еки* деп айтылады), сондай-ақ олар ўақыт хәм жас мәнисин билдиретуғын сөзлер менен де қолланылмайды (саат *бесеўде* ямаса жасы *жетеўде* деп айтылмайды).

Жыйнақлаў санлықлары предметтиң санын жыйнақлаў менен бирге шеклеп те көрсетеди. Мысалы: „Балалар **бесеў**“ деген гәпте „бесеў“ сөзи балалардың санын шеклеп, олардың тек ғана **бесеў** екенлигин көрсетип тур.

Биреў санлығы көбинесе белгисизлик алмасығы мәнисинде қолланылады, Мысалы: Соның арасында **биреў** қолын былғап шақырды (М. Дәрибаев).

Жыйнақлаў санлықлары көбинесе субстантивлесип қолланылатуғын болғанлықтан хәр қыйлы сөз өзгертиўши аффикслерди қабыллай алады.

Көплик аффикси тек ғана **биреў** санлығына ол белгисизлик алмасығы мәнисинде келгенде жалғанады. Мысалы: **Биреўлер** аўларын тарап, **биреўлер** кемениң ишинде уйықлап жатыр (К. Султанов).

I хәм II беттиң бетлик аффикслериниң көбинесе тек көплик түри

жалғанады: үшеуіміз, үшеуісіз; ал бірлік сан формалары тек **биреу** санлығына жалғанады: **биреумен, биреусен**.

Тартым аффикслери жайнақлау санлықтарына өнімлі (тек 4-беттиң бірлік түринен басқа) жалғана алады: **бесеуіміз, бесеуің, бесеуіңиз, бесеуі**.

Сеплик аффикслери белгисизлик алмасығы мәнісіндеги **биреу** санлығына еркин жалғанады да, ал қалған санлықлар көбінесе субстантивлескен жағдайларда ғана сепленеди. Мысалы: **Биреуден екеуі жақсы екеуден үшеуі жақсы, төртеудің несиң айтасан?** (*Т. Қайыпберген*). Сеплик аффикслери жыйнақлау санлықтарының көбінесе тартымланған түрине өнімлі жалғанады. Мысалы: **алтауына, алтауынан, алтауында, алтауын** хәм т. б. Мысалы: **Екеуімізде де үн жоқ** (*Г. Изимбетов*).

Жуп сөз түрінде текирарланып қолланылғанда, жыйнақлау санлықлары қосымша топлау мәнісине ийе болады. Мысалы: **Екеуі-екеуі әңгеме** (*Н. Дәуқараев*). Бундай жуп сөздің биринши компоненти шығыс сеплигинде келгенде, жыйнақлау санлығы қосымша шеклеу мәнісин де аңлатады. Мысалы: **Сөйтп бираз уақыт екеуден-екеуі уақыт өткерди** (*М. Дәрибаев*).

§ 48. ТОПЛАУ САНЛЫҚЛАРЫ

Топлау санлықлары предметлерди сан жағынан бірдей топтарға бөлип толап көрсетеди. Олар санақ хәм жыйнақлау санлықтарынан жасалып, **қаншадан? нешеден?** деген сорауларға жууап береді. Топлау санлықлары төмендегінше жасалады:

Санақ хәм жыйнақлау санлықтарына, сондай-ақ жуп хәм текирарий санлықтарға шығыс сеплигиниң аффикси жалғанады.

Мысалдар:

Қызыл әскер еки жүз,
Жигирмадан бөлинип,
Он отауға тарады (*А. Дабылов*).

Екеуден я үшеуден
Участкаларға тарады (*А. Дабылов*).

Барлық жақтан **бирим-бирим екеуі-үшеуден** Ешимбеттиң үйине жигитлер келе бастады (*А. Бекимбетов*).

Төрт бөлинип от-оннан
Жау болып бағқа тийеди «*Қырық қыз*».

Қыз күнінде қос билекте
Бес-бестен алтын жүзик (*А. Дабылов*).

Шығыс сеплигиниң аффикси санақ санлықтан кейин келген атауыш сөзге жалғанып та топлау мәни аңлатылады. Мы-

саллар: **Еки жас жигит мылтықларын жерге сүйеп, жаңалан өте бастағанларға қарап үш оқтан атты** (*Қ. Досанов*). **Мине, быйыл әкем менен екеуіміз бес тоннадан дән алдық** (*С. Хожаниязов*). **Хүкіметтиң қарары бойынша жан басына еки танаптан жер тийісли** (*Т. Қайыпберген*).

Топлау санлықлары **-лап-леп** аффикси арқалы да жасалады. Ондай санлықлар топлау хәм жыйнақлау мәнілерине ийе болады. Мысаллар: **Ол қойларды гә жерден онлап, гә жерден жигирмалап қурастырды** (*Ө. Хожаниязов*). **Қарақалпақтың қызлары бизиң институтқа биримлеп емес, ал онлап, жүзлеп келетуғын болсын** («*Жас ленинши*») **Гейде -лап-леп** аффикси санлықтан кейинги атауыш сөзге жалғанып та топлау мәнісин билдиреди: **Адамлар узақ жерге жүре алмай, хәр жерде бир адамлап, еки адамлап қала бастады** (*Қ. Ирманов*).

Топлау санлықлары сөз өзгертиуіши аффикслерди қабыл етпейди хәм өз формасында өзгерисиз қолланыла береді.

§ 49. ШАМАЛЫҚ САНЛЫҚЛАР

Шамалық санлықлар предметтиң санын, мұғдарын шама менен белгилеу үшін қолланылады.

Шамалық санлықлар хәр қыйлы аффикслер арқалы жасалады: **Санақ, жыйнақлау хәм бөлшек санлықтарына -дай-дей, -тай, -тей**, аффикслери жалғанады. Мысаллар: **Кейинде еллидей жылқы, еки жүздей түйеси де бар дейди**. (*Қ. Ирманов*). **Көтерилген еки мындай халықтың қолында бирден хәр қыйлы қурал-жарақлар пайда болды**, (*А. Бекимбетов*). Бул аффикслер санлықтан кейинги атауыш сөзлерге жалғанып қолланылғанда да шамалық мәни билдириледі: **Бир сааттай уақыт өткеннен соң Айнахан келди**. (*Х. Сейтов*). **Сержант бизлерден он метрдей алда** (*Н. Дәуқараев*).

Санақ санлықтарға **-лаған -леген** аффиксиниң жалғаныуынан шамалық санлық жасалады. Бундай шамалық санлықларда қосымша жыйнақлау мәніде болады. Мысаллар: **Ол байдың онлаған дийқаны бар** (*А. Бекимбетов*). **Мәтекеге жууыр, үш жылым, жүзлеген ау таярласын** (*Қ. Султанов*).

Санақ санлықтарға **-лар -лер** аффиксиниң жалғаныуы арқалы уақыт ямаса адам жасының шама менен айтылғанлығы аңлагылады: **Тек азанғы саат онларда ғана Айнахан кеңсеге келди** (*Х. Сейтов*) **Оның қасында жасы жигирма беслерге келген ферғананың пахтакеши Шарийпахан бар** (*Ө. Айжанов*).

Мұғдары жағынан бир-бирине жақын болған еки санақ санлықтың өз ара жупласыуынан шамалық сан жасалады. **Үш-төрт, жети-сегіз** хәм т. б. Бундай жуп сөз составында киши сан хәмме уақыт биринши орында, ал үлкен сан оның кейинде турады. **Қарақалпақ тилинде бул айтылғанға тек қырық-отыз сөзи сәйкес келмейди. Бирақ, хәзирги тилде қырық-отыз хәм отыз-қырық формаларының параллель колла-**

нылып жургенін байқауға болады. Усы колхозда гей бир үйлерде үш-төрт сыйыр, еки-үш баспак, қырк-отыз қой-жанлықтары бар (С. Хожаниязов). Ояқ-буяғы отыз-қырк минуттың ишінде келиуге тийисли адамлардың төрттен үштейи колхоз кеңсесине жыйналды (К. Досанов). Шамалық санлық-лар жупласуы аркалы санлықтың барлық түрлеринен де (топ-лау санлықтарынан басқа) жасала береді. Мысаллар: Бир мың тоғыз жүз он бесинши—бир мың тоғыз жүз он алтыншы жыллар (А. Бекимбетов)—қатарлық санлық, —Екеу-үшеуи Аняның альбомына үчиліп карасып отыр. (А. Оразов) — жый-нақлау санлығы. Бул звенода колхозшылардың көпшилиги нор-масын еки-үш ярым есе орынлаған ғой (Ж. Сапаров).—пү-тин хэм бөлшек санлықлар.

Үлкен муғдарды аңлатыушы гейбир санлар такирарий сөз түринде келип те шамалақ мәни аңлатады, бирақ олар конкрет сан мәнисинен алыслап, улыума көпликти билдиреди: Ол қымбатлы устазына миллион-миллион алғыс айтыу менен өзиниң фронттағы жетискенликлери тууралы жазыпты. (Т. Қайыпбергенов).

Мым-мың түрли машиналар.
Пахта атызда хызмет еткен.

(Ж. Аймурзаев)

Санақ санлықлардың гейпара сөзлер менен дизбеклесип келиуинен де шамалық санлықлар жасалады: а) бир санлығы гейде санақ санлықлардың алдында турып, оған шамалық мәни береді. Мысалы: Бир онды жығамыз, бизлер бир урсақ (А. Дабылов). Бир бес жүз адам жағадан бир жүз километр арыда жүзип жүрген мүз үстинде қалды („Жеткиншек“):

б) санақ санлықлар ямаса оннан соңғы атауыш сөзлер шығыс сеплигинде турып; артық, аслам, көбирек, азырақ сөзлери менен дизбеклеседи: Мен өзим быйыл он мың тонна-дан артық пахта терип мәмлекетке тапсырдым (Ә. Айжанов). Оның изинше жигирмадан аслам автоматчиклер (К. Досанов) Еки үкиге үчилген Әбдирейим менен Шамурат бир асымнан көбирек балық усады (К. Досанов).

в) санақ санлықлар ямаса оның анықлайтуғын атауыш сөз-лери барыс сеплигинде турып, жақын, шамалас сөзлери дизбек-леседи: Хәммеси отыз беске жақын адам жыйналды. (А. Бе-кимбетов).

г) санақ санлықлар ямаса оның анықлайтуғын атауыш сөз-лери ийелик сеплигинде турып, шамасы, ояқ-буяғында сөзле-ри менен дизбеклеседи. Мысаллар: Есен қазы отыз бес шама-сындағы киси еди (К. Султанов). Жасы да жигирманың ояқ-буяғында (Т. Қайыпбергенов).

Гейде, жүз, мың, миллион санлықларының алдында бирне-

ше, нешше сан, (тек мың санлығының алдында) сөзлери туруы мүмкин. Бундай дизбеклер предметтиң жүдә көп екенін хәм оның санын анықлауға болмайтуғынлығын көрсетеди. Мысал-лар: Зарлап жүрген бир неше мың халық бар (Ж. Аймурзаев).

Неше жүз, нешше мың топар аламан,
Қосып бириктирип қайтпас қууатын,
Қумды, тауды, тасты қоймай қопарып,
Көрсетти ерликтің өшпес сыпатын.

(Ж. Аймурзаев.)

Қаза тапты саң мың палуан,

(„Мәспатша“)

§ 50 БӨЛШЕК САНЛЫҚЛАР

Бөлшек санлықлар пүтиннің бөлегин, үлесин билдирип, санақ санлықлардың белгили бир формада дизбеклесуи арка-лы жасалады. Бөлшек санлықлар еки түрли формада жаса-лады:

1. Бөлшектің бөлими—шығыс сеплигиндеги, ал алымы— атау сеплигиндеги (көбинесе тартымланған) санлық: жүз-ден он жети, бестен төрти хәм т. б. Сөз өзгертиуши аффикс-лер бөлшектің тек алымына ғана жалғанады, ал бөлими өзгериссиз қалады. Мысалы: Жарымшылар жерди төрттен бирине, үштен бирине алады (Н. Дәуқараев). Гейде бундай бөлшеклерге бөлек, үлес сөзлери қосылып та айтылады, ол ўақытта бөлшектің алымы тартымланбаған атау сеплигинде турады. Мысалы: Суу, атыздың төрттен бир бөлегин қаралап үлгереди (К. Досанов).

2. Бөлими ийелик сеплигинде, алымы III—беттеги тартым аффиксин қабыллайды. Бөлшек санын бул түри атауыш сөз-лердің алдында келмейди, барлық ўақытта субстантив қалда қолланылып, хәр қыйлы сөз өзгертиуши аффикслерди қабыл-лай алады. Мысалы: „Төрттиң бирине дийқан турар, тең бөл“— деди Айдос баба. (Бердақ).

Пүтиннің тең екиден бир бөлегин билдириу үшін ярым (жарым, жарты, жары, жарпы) сөзлери қолланылады. Бул сөзлер атлық хәм санлықтың алдында да, кейинде де айты-ла береді: а) жүз, мың хәм басқа да үлкен муғдардағы сан-лардың алдында турып, ярым сөзи олардың екиден бир бөле-гин билдиреди: ярым мың—мыңның екиден бир бөлеги, яғ-ный—бес жүз; б) атлықтың алдында келгенде, ол предметтиң екиден бир бөлегин билдиреди; ярым жыл қалып еди. (Т. Қайыпбергенов). Апам дастурханнан жарты зағараны алып, қойныма тықты. (Ә. Шамуратов) Машина жарты жолға кел-генде пат-патлап, адым жерде турагуғын әдетин тағы да бас-лады. (Ж. Аймурзаев) Жарпы сөзи атлықтың да, санлықтың да алдында қолланылмайды.

Сөздің кейнинде турғанда ярым сөзі: а) пүтін санлардан кейін турып, санның ярымын емес, ал оның кейниндегі өлшем бірлігінің ярымын аңлатады. Бул күни Мырзалы аға үш ярим тонна пахта терген еди. (С. Салиев) Мысалдағы „ярим„ сөзі тоннаның екиден бирин (ямаса 500 кг) билдиреди; б) пүтін сан ямаса предмет аты ийелик сеплигинде, ал ярим, жартым, жарты, жары, жарпы сөзлери III-бет тартым аффиксин қабыллаганда, олар пүтін санның ямаса предметтиң екиден бир бөлегин билдиреди. Мысаллар: Айдың ярымы питти, (С. Хожаниязов.) Сонда адамлардың жарымы „билемиз“, жарымы „билмеймиз“ деп бақырысыпты. („Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары„).

Есапсыз жайған малынның,
Ахшахандай ханыма,
Жартысын неге бермедің? („Қоблан„)

Пүтіннің төрттен бир бөлегин ямаса жартының ярымын билдириу үшін карақалпақ тилинде шерек сөзі қолланылады; Шерек әсирден аслам ұақыттан берли Кудайберген аға бир кәсипте киятыр („Совет Карақалпақстаны„) Гейде шерек сөзі субстантивлесип, ұақытлық мәнидегі атлық болып та қолланылады: Оқыу жылының екінши шерегі.

V. АЛМАСЫҚ

§51. АЛМАСЫҚ ХАҚҚЫНДА УЛЫҰМА ТҮСИНИК. АЛМАСЫҚТЫҢ БАСҚА СӨЗ ШАҚАПЛАРЫ МЕНЕН ҚАРЫМ-ҚАТНАСЫ.

Алмасық атауыш сөз шақапларының ишинде айрықша орын тутады. Ол предметти ямаса оның келбетин, сынын, санын хәм т. б. белгилерин тиккелей ашық атамай, оларды тек силтеу арқалы көрсетеди. Оның конкрет мәніси тек контекстте ғана анықланады. Мысалы: Өтегенди излесем, ол да бир кемени миниуге қолайласып атыр екен (Ө. Айжанов). Мысалдағы „ол“ алмасығының конкрет ким екенлиги „Өтегенди“ атлығы арқалы анықланып тур.

Басқа сөз шақапларынан алмасық тек өзиниң семантикасы арқалы ғана ажыралып турады. Алмасық жекке турғанда хәмме ұақытта абстракт түсиникти аңлатады: ол, бул, сол, өзи, хәр, бил, әлле ким, хеш қандай хәм т. б. Оның мәніси гәптеги басқа сөзлер арқалы ғана конкретлеседи, себеби алмасықлар гәпте көбинесе атлық, келбетлик, санлық хәм рәуишлердиң орнында қолланылады. Бул жағынан, алмасықлар атауыш сөзлердиң орнында қолланыла алатуғын хәм сонлықтан да хәр қыйлы стилистикалық хызметлерди атқара алатуғын сөзлер болып есапланады. Мысаллар: Мен Степановты шақырған едим, ол да хәзир келип қалар (Г. Изимбетов). Балықшылар өзлериниң участкаларына келип қоныс басты. Булар

орналасқан. „Таслақ“ кең көлемди бир өзи алып жатқан белгили жер еди (Ө. Айжанов.) Сырымбет байдың танадай бир ийти бар... Сол ийти қолға түсирмей, байды қолға түсиріу қыйын (К. Султанов). Неше адамды айдап кетти? Жигирмалаған киси бар қусайды (К. Султанов). Қашан кетейин?—дедим ақырын оған,—Ертең. (Г. Изимбетов). Мысаллардағы „ол“ алмасығы „Степанов“, атлығының, булар алмасығы „балықшылар“ атлығының сол алмасығы „танадай“, келбетлигиниң, неше алмасығы „жигирмалаған“ санлығының, қанша алмасығы „ертең“ рәуишиниң орынларында қолланылып, солар арқалы алмасықлардың мәнилери конкретлесип тур. Алмасық усындай басқа сөз шақапларына қарым-қатнасына қарай төмендеги түрлерге бөлинеди.

а) атлықты алмастырыушы алмасықлар: мен, сен, ол, биз, өзим, өзін, өзи, ким? не? хәр ким, әлле ким, хеш ким хәм т. б.

б) келбетликти алмастырыушы алмасықлар: өз, бул, ана, мына, усы, сол, қандай, қайсы, хәр бир, гей бир, барлық, гүллән, хеш бир.

в) санлықты алмастырыушы алмасықлар: неше? қанша? нешинши? нешеу?

г) рәуишти алмастырыушы алмасықлар: қашан? қайда?

д) фейилди алмастырыушы алмасықлар: сөйтиу, өйтиу, бүйтиу хәм т. б.

§52. АЛМАСЫҚТЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Алмасықлардың өзине тән формалық көрсеткишлери жоқ. Бирақ солай болса да, олар бир қатар морфологиялық өзгешеликлерге ийе.

Алмасық қандай сөз шақабының орнында қолланылса, сол сөз шақабына тән болған форма жасаушы хәм сөз өзгертиуши аффикслерди қабыл ете береді. Усындай қәсийетине байланыслы алмасықлар үлкен еки топарға; 1, предметлик (субстантивлик): 2, предметтиң белгисин билдириуши (атрибутивлик) алмасықлар болып бөлинеди.¹

Субстантивлик алмасықлар (бетлеу, белгилеу, белгисизлик, өзлик алмасықлары) атлықлар сыяқлы атлықтың сөз өзгертиуши категорияларының аффикслерин қабыллай алады. Ал атрибутивлик алмасықлар (силтеу алмасықлары, айырым сорау хәм белгилеу алмасықлары) келбетлик, санлық хәм рәуишлер сыяқлы хеш өзгерисиз қолланыла береді, олар тек субстантивлескенде ғана хәр қыйлы сөз өзгертиуши аффикслерди қабыллауы мүмкин: Буған инсан қулағы үйренген (К.

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, П. М. 1932, 260-бет.

Султанов). Усыларды төгип болып дем аламыз (Ө. Хожаниязов).

Субстантивлик алмасықлар сөз өзгеріуде атлыққа уқсас болса да, олар өзіне тән айырмашылықтарға ийе. Мысалы, беллеу алмасықларының түбірлері бірлік санның барыс сеплигинде фонетикалық өзгерістерге ушырайды; маған, саған, оған, Мысалы: Күлме, маған, күлкім келер саған („Қарақалпақ халық нақыл хәм мақалалары“).

Бетлеу алмасықларының I хәм II бетлерінің көплік түрі супплетивлик усыл менен яғный басқа түбірлерден жасалады; мен—биз, сен—сиз. Ал „сенлер“ формасы сөйлеу тилинде хәм қарақалпақ тилинің диалектлерінде „сеннер“ ғана ушырасады; Мениң мақсетім сенлерге баслық болыу емес (Қ. Ирманов). Сондай-ақ „биз“ алмасығын семантикалық жақтан тек мен алмасығының көплік түрі деп яғный биз дегенди—мен, мен, мен... деп қарауға болмайды, себеби биз сөзі арқалы үш беттегі адамлар да түсинилиуі мүмкін. Мысалы: биз деп сөйлеушілер екі адам болса, олардың бири—мен, екіншиси—сен болады, ал үш хәм оннаң да көп адам болса, биреуі—мен (I—бет), екеуі—сизлер (II—бет) ямаса сиз (II—бет) хәм ол (III бет) болады.

Алмасықлар аффикслер арқалы басқа да сөз шақаптарынан өнімлі жасалмайды. Олардан басқа сөз шақаптары да онша көп жасала бермейди. Хәзирги тилде бетлеу, силтеу алмасықларынан жасалған айырым сөзлер ғана ушырасады; меншик, менмен, менсинбеу, өзимшил хәм т. б.

Басқа жағдайларда алмасықларға хәр қандай сөз жасаушы аффикслер жалғанған менен де, олар басқа сөз шақаптарына биротала өтип кетпейди. Бул алмасықлардың жүдә абстракт мәниге ийе сөзлер болыуына байланысly қәсийет.

§ 53. АЛМАСЫҚЛАРДЫҢ СИНТАКСИСЛИК ХЫЗМЕТІ

Алмасықлар қоспа гәплерди дүзиуде хәм оларды стильлик жақтан жетилистириуде тийкарғы хызметлерди атқарады. Мысалы: Балық қайсы участкадан шықса, сол жерге барлық күшін топлау керек (Ө. Айжанов).

Жәмлеу алмасықлары гәпте биргелкилі ағзалар менен қолланылып улыўмалыстырыушы сөз хызметин атқарады. Бунда пахтадан баслап, жоңышқа, Арал балығы, Бирунийдің ширеси тил үйирген секерпарасы, Мойнақтың қундызы менен консервасы, Тахтакөпирдің камарысы—бәри де бар (Ө. Хожаниязов.)

Субстантивлик алмасықлар гәпте көбинесе баслауыш хәм толықлауыш болады да, атрибутивлик алмасықлар, тийкарынан, анықлауыш (гейде пысықлауыш хәм баянлауыш) хызметин атқарады.

Бетлеу алмасықлары, субстантивлик сорау — қатнас алмасықлары, белгилеу, белгисизлик хәм болымсызлық алмасықлары, сондай-ақ субстантивлескен басқа алмасықлар да атау сеплигинде турғанда гәптиң баслауышы бола алады. Мысаллар; Олар Бегжанның изинен жеткенде, оны адам танығысыз еди. (Ө. Айжанов) Буны ким ислеуі мүмкін? (Ө. Хожаниязов). Хешкимге таныс емес сүўрет туўралы хәр киси өз сорауын айтып отыр (Ө. Айжанов). Адам баласының өмиринде мийнет қуўанышына шақ келетуғын бөтен бир нәрсе бар ма екен? (Ө. Хожаниязов) Бизге хеш ким келген де жоқ (Ө. Хожаниязов) Бәри де түүел екен (Ө. Айжанов). Усыған жуўапты қайсыларын бересиз? (Ө. Айжанов). Улым, мынау—Мойнақ балықшыларының сизлерге арнаған саўғасы (Ө. Айжанов). Өзим хабар берермен (Ө. Хожаниязов).

Бул алмасықлар қыя сепликлерде келгенде толықлауыш хызметин атқарады; Мен оған бир нәрсе айтар едим (Ө. Айжанов). Онда мол тәжрийбелер бар (Ө. Айжанов). Буған қалай қарайсаң, Жәдигер (Г. Изимбетов). Өтебай, сен мынаны тыңла (Ө. Айжанов). Қыз усыны ойлап, қамығайын деди. (Ө. Айжанов). Бирақта ол қандай да себеплер менен хештеме сорамады (Ө. Хожаниязов).

Атрибутивлик алмасықлардың көпшилиги гәпте анықлауыш болады; Ол қыз бенен мениң хеш қандай байланысым жоқ (Г. Изимбетов). Бегжан өз буйрығын қайталай берди. (Ө. Айжанов). Сол арқалы сениң гүллән досларың таныс-биліс болып қалды. (О. Бекбаулов). Ана сарқум менен шелекти далаға алып шығыңыз. (Н. Дәуқараев). Қызым, Айсәнем, анау курдасына түсиндирип қой. (Ө. Айжанов) Басы мен-зең болып әлле қандай қыяллар менен ойлар бийлеп алды. (Ө. Хожаниязов).

Қашан? қайда? қайдан? қалай? сорау-қатнас алмасықлары хәм солар арқалы жасалған белгисизлик, белгилеу хәм болымсызлық алмасықлары рәуишлер сыяқлы гәптиң пысықлауышы болып қолланылады: Теңиз әлле қашан сирескен муздан айрылды (Ө. Айжанов) Сүйинши хеш қайда қашпайды (Ө. Хожаниязов).

Айырым кеңислик сепликлериндеги силтеу алмасықлары да пысықлауышлық хызметте қолланылады. Балықшылардың бәрін де бунда әкелиу керек. (Ө. Айжанов).

Жаксы адамның кейинне ер,
Сонда жолың болар балам.

(Бердақ).

Алмасықлар гәпте баянлауыш хызметин де атқара алады: Хәзирги ауғалы мынау (Ө. Айжанов). Ол сизің кимнің еди? (Г. Изимбетов). Питкерген ислериң не? (Ө. Айжанов). Қызлардың ишинде сенсең сәруары (Әжинияз).

Алмасықлар өзіне тән грамматикалық формаларға ийе емес, олар бір-биринен тек өзінің аңлататуғын мәнилері арқалы ажыратылады.

Алмасықлардың билдиретуғын мәнилері жүдә кең, сондықтан да оның семантикалық түрлері де хәр түрлі. Қарақалпақ тилиндегі алмасықлар өзлерінің улыўма мәнилерине қарай 8 ге бөлінеді.

1. Бетлеу алмасықлары: мен, сен, ол, биз, сиз, олар.
 2. Өзлик алмасығы: өз.
 3. Силтеу алмасықлары: бул, мине, эне, ол, мына, усы, сол, анау, мынау.
 4. Жәмлеу алмасықлары: барлық, гүллән, пүткил, хәмме.
 5. Сорау-қатнас алмасықлары: ким? не? қандай? қайсы? хәм т. б.
 6. Белгилеу алмасықлары: хәр, хәр бир, хәр ким.
 7. Белгисизлик алмасықлары: биреу, әлле ким, гей бир.
 8. Болымсызлық алмасықлары: хеш, хеш бир, хеш ким
- Алмасықтың бүр түрлері хәр қыйлы сөз жасаушы хәм сөз өзгертиўши аффикслерди қабыллағанда да бір-биринен айтарлықтай өзгешеликлерге ийе болады.

§ 55. БЕТЛЕУ АЛМАСЫҚЛАРЫ

Бетлеу алмасықлары белгили бир бетти билдиреди, сондықтан да олар (*әсиресе I хәм II бетте*) адамды билдириўши атлықлардың орнында қолланылады.

Бетлеу алмасықлары: I бет: мен, биз, сизлер алмасықлары. Олар сөйлеушини билдиреди: I—бет: сен, сиз, сизлер алмасықлары. Олар тыңлаушы адамларды билдиреди: III—бет: ол, олар алмасықлары. Олар сөйлеуши хәм тыңлаушыдан да басқа бетлерди (адамларды, сондай-ақ басқа да жанлы хәм жансыз предметлерди билдиреди.

Сыпайылап сөйлеуде мен, алмасығының орнына биз, деп, ал сен алмасығының орнына сиз деп те айтыла береді.

I хәм II беттиң алмасықлары хәмме ўақытта адамларды билдириў ушын қолланылатуғын болғанлықтан тек *ким? кимлер?* сораўларына жуўап береді, ал III беттиң алмасықлары контекстке қарай *ким? кимлер?* хәм *не? нелер?* сораўларына жуўап берип келеді.

III беттиң ол алмасығы форма жағынан ол силтеу алмасығы менен бирдей. Оның анық мәніси тек контексте қолланыўына қарай аңғарылады: а) Егерде ол сөзи атауыш сөзлердин алдында атрибутивлик ҳалда келсе, ол силтеу алмасығы болады: Ол киши менен жүрген адамды меннен де көре өзин жақсы билесең ғой (Ө. Айжанов). б) Егер ол сөзи субстан-

тивлесип, белгили бир бетти ямаса предметти билдирсе, бетлеу алмасығы болады: Ол көп жыллардап берли биз бенен зәнгилес жора (А. Бекимбетов). Ол сөзи бетлеу алмасығы болып қолланылғанда гәпте баслауыш болады, ал силтеу алмасығы болып келгенде анықлауыш хызметин атқарады.

Көпшилик тюркологлардың пикирлері бойынша: мен сен, алмасықларындағы *н* элементи тартым категориясының ески көрсеткиши, ал биз, сиз, алмасықларындағы—*з* элементи ески көплик аффикси болып есапланады.

Бетлеу алмасықлары атлықлар сыяқлы хәр қыйлы сөз өзгертиўши хәм сөз жасаушы аффикслерди қабыллайды хәм бул жағдайда олардың өзлерине тән өзгешеликлері бар.

Көплик аффикси тек биз, сиз, ол алмасықларына жалғанады: бизлер, сизлер, Бул аффикс ол алмасығына жалғанғанда бир-л түсип қалады: Ол-лар олар Көплик аффикси сондай-ақ сен алмасығына да жалғанады. Бирақ, сенлер формасы көбінесе тек сөйлеу тили ушын тән форма.

Тартым аффикслері бетлеу алмасықларына жалғанбайды. Бетлеу алмасықлары тартым категориясының тек абстракт түрні: *ныки-ники, дыки-дыки* аффикслерин қабыллай алады. Көрсетилген аффикслер алмасықтың барлық түрлерине де жалғана береді. Бул жағдайда мен, мен алмасықларындағы хәм ол алмасығындағы-л сеслері түсип қалады. (меники, сеники, оныки): Сеники дурыс, Перйнза (Ө. Айжанов) Меники тек өмирлик жол (Ө. Айжанов). Бул аффикслер биз, сиз алмасықларына жалғанғанда, аффикстиң биринши сеси түсип қалады: бизики, сизики. Мысалы: Бизикинде жүре берсең-о (Н. Дәўқараев). Шеше, почтальон сизикине де қайырылып еди ғой (Ө. Айжанов).

Бетлеу алмасықларының түбирлері сеплениуде де, әсиресе бирлик санда, бир қанша фонетикалық өзгерислерге ушырайды.

Бетлеу алмасықларының сеплениу таблицасы.

Бирлик	Көплик
А. мен, сен, ол	биз, сиз, олар
И. мен-иң, сен-иң, он-ың.	бизиң, сизиң, бизлердиң, олардың
Б. ма-ған, са-ған, о-ған	бизге, сизге, бизлерге, оларға
Т. мен-и, сен-и, он-ы.	бизди, сизди, бизлерди, оларды,
О. мен-де, сен-де, о-нда	бизде, сизде, бизлерде, оларда,
Ш. мен-нен, сен-нен, он-нан	бизден, сизден, бизлерден, олардан.

Мен, сен, ол алмасықлары барыс сеплигинде *маған, саған, оған* формаларына ийе болады. Заман маған зиндан киби

көринди (Бердақ) оннан келетугын саған зыян жок. (Ө. Айжанов). Оған ишимнен мийирман болғансып отырдым (К. Султанов).

Мен, сен, ол, биз, сиз, алмасықлары ийелик сеплигинде хэм мен, сен, ол алмасықлары табыс сеплигинде келгенде сеплик аффикслериниң биринши сеслери түсип қалады: мениң, сен-ин, оның, биз-ин, сиз-ин, мен-и, сен-и, он-ы. Мысалы: Сен келдиң, тасады мениң ғайратым („Ер Зийуар“) Тек оның қара күши болған (Т. Қайыпбергенов). Сенде тарих та бар, сенде байлық та бар. оны бизлер билемиз (Н. Дәуқараев). Ол алмасығындағы л сеси барыс сеплигинен басқа қыя сепликлерде и сеси менен орын алмасады (таблицаңы қараңыз). Сөйлеу тилинде шығыс сеплигиндеги ол алмасығы „одан“ түрінде де айтылады. Басқа жағдайларда бетлеу алмасықлары атлықлар сыяқлы сеплене береді.

Бетлеу алмасықларына бетлеу аффикслери жалғанғанда олар өзін-өзи қайталап келеді: мен-мен, биз-биз—(I бет) сенсен, сизсиз, (II бет), себеби бетлеу аффикслериниң өзлери шығысы жағынан дәслеп бетлеу алмасықлары болып, кейиннен I хэм II беттиң аффикслерине айналып кеткен.¹

Бетлеу алмасықлары басқа сөз шақапларына онша өнімлі өте бермейди: менмен, меншик, менсинбеу, мендей, сендей, мениңше, сениңше, бизиңше, биздей, сиздей, менлик, сенлик сизбизлик хэм т. б. Мысалы: Ол өзін менмен услайды (Ө. Айжанов). Бирақ үйдеги меншик сыйырымыз ауырып, бүгін пададан да қалып қойды (Г. Изимбетов). Мына қыз менсинбейди екен ғой (Ө. Айжанов).

Басқа сөз шақапларына өткен бетлеу алмасықларының биразы өзиниң белгили бир бет пенен байланысын биротала жойтып жибермейди, яғный олар басқа сөз шақабына толық өтип кетпейди. Мысаллар: Мендей бакты кара әкесине рехмин түсирип, саясын салсын (Т. Қайыпбергенов). Сениңше, мениң, қолыма услағаным ким? (Ө. Айжанов). Сен менликсең (К. Султанов). Тутас түсине билген адам-сенлик азамат (И. Юсупов).

§ 55. ӨЗЛИК АЛМАСЫҒЫ.

Өзлик алмасығына қарақалпақ тилинде, „өз“ деген бир сөз жатады. Өзлик алмасығы субъектти басқа адамлардан ямаса предметлерден ажыратып, ямаса оны белгили бир бетке меншиклеп көрсетиу үшін қолланылады. Сонлықтан да ол көбинесе бетлеу алмасықлары менен бирге белгили бир бетте тартымланып қолланылады. Өзлик алмасығының алдын

¹ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, 173-бет.

дағы бетлеу алмасықлары бул жағдайда ашық ямаса жасырын ийелик сеплигинде турады хэм олар санда хэм бетте келисиу аркалы дизбеклеседи:

I. мен(иң) өзим	биз(иң) өзимиз
II. сен(иң) өзин	сиз(иң) өзиңиз
III. ол(оның) өзи	олар(дың) өзлери

Мысалы: Мейли, ақша жағын мениң өзим сорастырып көремен. (А. Бекимбетов). Биз өзимиз колхоздан шыққанбыз. (Ө. Хожаниязов) Белгили бир бетти айрықша атап көрсетиу керек болғанда өзлик алмасығының алдындағы бетлеу алмасықлары айтылмауы да мүмкин¹. Мысалы: Ерназар жөнинде барлық хабарды оннан өзим сорадым. (А. Бекимбетов).

Өзлик алмасығы силтеу алмасықлары менен де дизбеклесип қолланылады, бул ўақытта олар бирдейине тартымның III бетинин аффиксин қабыллайды: бул өзи, усының өзи, солардың өзлери хэм т. б.

Өзлик алмасығы хэм аффикссиз қолланылып, тартымланған атлық сөзлерди анықлапта келеді. Бул жағдайда ол атлық тәрепинен билдирилген предметтиң белгили бир беткетийисли екенлигин айрықша белгилеп көрсетеди. Мысалы: Ол өз планының қуңлы екенлигине исенеди. (Ө. Айжанов). Хожаназар да соқпаққа түсип өз үйине қарай кетти (А. Бекимбетов). Биз оны өз колларымыз бенен курамыз (Ө. Хожаниязов).

Ийелик сеплигиндеги атлық ямаса субстантивлескен басқа сөз шақапларынан кейин III бетте тартымланып келгенде өзлик алмасығы белгили бир бетти ямаса предметти айрықша атап көрсетеди; Мысалы: Министрдиң өзи де мениң бул исимди мақуллады (Г. Изимбетов). Қалалық басшылардың өзлериңиң жигирмаға шамалас қызлары бар еди (Т. Қайыпбергенов).

Тартымның III бетиндеги өзлик алмасығы орын сеплигинде турып, ўақытлық мәнидеги атлықтан кейин келгенде атлық тәрепинен билдирилген ўақытты шеклеп көрсетеди: Сөйтип ақсақал болған адам бир жылдың өзінде байып, мал дүньясы көбейеди (А. Бекимбетов).

Өзлик алмасығы көплик аффиксин қабыл еткенде оның соңынан тартым аффикси жалғанады: Өзлериң билиң (Ө. Айжанов).

Сеплеу хэм бетлеу аффикслери өзлик алмасығына тек тар-

¹ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, 180-бет

тым аффикслеринен соң ғана жалғанады. Сонлықтан да өзлик алмасығы үш бетте сепленеди.

I—бет	II—бет	III—бет
А. өзим	өзиң	өзи
И. өзимнің	өзиңнің	өзинің
Б. өзіме	өзіңе	өзине
Т. өзимди	өзіңди	өзин
О. өзimde	өзіңде	өзинде
Ш. өзимнен	өзіңнен	өзинен

Бетлеу аффикслери хәр бетке сәйкес жалғана береді; өзимнен, өзимиз биз (I—бет:) өзінсең, өзінсізсіз (II—бет)

Өзлик алмасығы тақирарланып келип, жуп сөз ямаса сөз дизбегі түрінде қолланылғанда рәуишлик қасиетке ийе болады; өзли өзи, өз өзине, өз өзинен, өзине, өзине өзи, өзнен, өзи, өзи менен өзи Мысалы: Ол дәрхал өз өзнен шоршығандай болып, ғырра кейнине қайтты (Ө. Айжанов). Кемпир бир нәрселерди айтып, өзнен өзи гүбирледі (Ө. Айжанов). Жәмийла өзи менен өзи болып атыр (Ө. Айжанов).

Өзлик алмасығы хәр қыйлы аффикслерди қабыллап, гейде, хәр қыйлы сөзлер менен қосылып, басқа сөз шақапларына өтеді; өзлик, өзге, өзіндей, өзінше, өзлигинен, өз бетінше өзи, боладылық, өз биледилік, хәм т. б. Мысалы: Секретарь өзгеше кийинипти (Ө. Айжанов). Мен де өзіндеймен (Т. Қайыпбергенов) Хәр бир адам өзінше ақыллы (Ө. Айжанов). Мениңше, бундай өжетликке, өзи биледилікке ырық бермеу керек. (Ө. Хожаниязов) Оларда қандай да бир немқурайдылық, өзи боладылық бар (Ө. Хожаниязов). Өз бетінше Күтекең басқа да бир қосықты салдырып тур. (Ө. Айжанов).

§56. СИЛТЕУ АЛМАСЫҚЛАРЫ

Силтеу алмасықлары бир неше предметлердің ямаса қубылыстардың ишинен сөйлеуши менен тыңлаушыға белгили болған бир топарын силтеп, айырып көрсетуі үшін хызмет етеді. Бирақ силтеу алмасықлары бетлеу алмасықлары сыяқлы белгили бир бетти ямаса предметти аңлатпайды. Олар предметтің сөйлеуши хәм тыңлаушыға алыслық ямаса жақынлық белгилерин, сондай-ақ предметтің оларға анық ямаса анық емеслигин билдиреди. Сонлықтан да силтеу алмасықлары, тийкарынан, атрибутивлик қасиетке ийе.

Силтеу алмасықлары төмендеги сөзлерден ибарат: бул, усы, мына, мынау, мине, ол, ана, анау, эне, сол.

Силтеу алмасықлары түркий тиллердеги алмасықлардың ишиндеги ең ески хәм ең кең таралған группасы болып есапла-

нады.¹ Көпшилик тюркологлардың пикирлери бойынша, силтеу алмасықлары ертеде дәслеп тийкары үш сөзден (бу, у, шу,) ибарат болған, ал оның басқа формаларының хәммеси де усы үш сөзден рауажланған.²

Алмасықтың бул түри атлықлардың алдынан дизбеклесип келип, келбетликтің, санлық хәм айырым рәуишлердің орнында қолланыла береді; Мысалы: Турмыс қурыу мәселеси адамзат өмирнің ишиндеги ең бир қызықлы, қыйын мәселе. Бул мәселеге хәзирги бизің жасларымыз хәр түрлі көз қарас пенен қарайды. (Г. Изимбетов). Екиншиси бийик минаралы бир қала еди. Сол қалаға душпан басып кирмекши болды (Ө. Айжанов). Аспан жийеги Мырзабекке бир жол сыяқлы болып көринеди. Бул жол келешек бахытқа апарар еди (Ө. Айжанов).

Силтеу алмасықларынан тек, эне, мине алмасықлары ғана атлықлар менен дизбеклеседи. Олар хеш қандай сөз өзгертуіши аффикслерди қабылламай, хәмме уақытта тек силтеу мәнисин билдиріп, өз алдына жеке қолланылады.

Силтеу алмасықларының улыуа абстрактлық мәниси бирдей болып, силтеуді билдирген менен хәр бир силтеу алмасығының өзине тән мәнилик өзгешелиги болады.

а) Бул, мына, мынау, мине, усы алмасықлары сөйлеуши менен тыңлаушыға жақын аралықтағы ямаса анық хәм белгили предметлерди билдируі үшін қолланылады. Мысаллар: Бул Наймыттың қарасы өзи менен кете ме? (К. Султанов). Сенің мына сөзің жарамайды (Ө. Айжанов). Мынау отқараз (Н. Дәуқараев) Мине, бир топ атлылар түсіп атыр (Н. Дәуқараев) Бул хабарға күтә қууғанымнан усы уаққа шекем уйықламай жатқаным ғой (А. Бекимбетов).

б) Ана, анау, эне алмасықлары сөйлеуши менен тыңлаушыға онша жақын емес хәм оларға еле толық анық емес предметлерди көрсетеди. Мысалы: Ана келиншеклердің изинен жүрейік (Ө. Айжанов). Анау қалалық бағдың ағашлары (Н. Дәуқараев). Эне, аласың бастырманьң астында тур (А. Бекимбетов). Эне ушайын деп атыр (Н. Дәуқараев).

в) Ол, сол алмасықлары сөйлеуши менен тыңлаушыдан бир қанша алыс жердеги, бирақ оларға белгили болған предметлерди силтеп көрсетеди. Мысалы: Ол сыйырдың да изине қара ермейди. (К. Султанов). Ерполат сол жол менен жүреді (М. Дәрибаев).

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II., 270-бет

² А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, 171-бет; Ф. Г. Исхаков Местожития.—Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков., II, морфология. М., 1956, 248-бет; Ф. Д. Ашнин, Принципы дифференциации турецких указательных местоимений.—Вопросы языкознания., 1958. №2, 101-108-бет.

Н. А. Васкаков қарақалпақ тилиндегі силтеу алмасықларын алыслық ямаса жақынлық мәнилеріне қарап классификациялағаннан гөре, олардың сөйлеуші менен тыңлаушыға анық (конкрет) болуы-болмауы белгілеріне қарап бөлген дурыс деп есаплайды хәм силтеу алмасықларын усы белгілеріне қарай тийкарғы еки топарға бөледі: 1) белгисіз хәм конкрет емес предметлерди көрсетиуші алмасықлар: *бул, ол*, 2) анық конкрет предметлерди *усыдан*, *усыннан* формаларына ийе болады. Бирақ әдебий тилде көбинесе олардың екінши формалары қолланылады; Ерполатлар үш айдан бермаған *усында* жатыр (*М. Дәрибаев*).

Сеплик аффикслери анау, мынау алмасықларына көбинесе тартым аффикслеринен кейин өнимли жалғанады: *Мынау* сеплик, *анауының* ебиндей сорпалығы бар. (*Ө. Айжанов*).

Силтеу алмасықлары хәр қыйлы сөз жасаушы аффикслерди қабыл ете алады.

а) *Ол, бул, сол, усы* алмасықларына—*ша, шама, -дай* аффикслери жалғанады, бул жағдайда *ол, бул, сол* сөзлеріндеги *л* сесине орын алмасады, ал *усы* сөздин түбиринде *н* сеси пайда болады. Мысаллар: Азатты табуы онша қыйын болған жоқ (*Ө. Айжанов*). Сизин буншама қорқатуғыныңыз не? (*Ө. Айжанов*) Соншама шыдамсыз болғаны неси екен? (*Ө. Айжанов*). Басқа жерде биреу хәкқинда ондай сөз етпе (*А. Бекимбетов*). Баяғыда үйиңе Жийемурат орналасқаннан кейин *усындай* шешен болып едиң (*Т. Қайыпберген*).

б) *Ол, бул, сол, усы* алмасықларына—*лай* аффикси жалғанғанда олардың түбириндеги—*л* сеси түсип қалады: Бирақ олай болып шықпады (*Г. Изимбетов*). Мениң булай етиуге хәкқим жоқ. (*Ө. Хожаниязов*).

в) *Әне, мине* алмасықларынан *энекей, минекей* формалары жасалады. Мысалы; *Энекей* журт та билип отыр (*Ө. Айжанов*). *Усы* ойын дауам еткели *минекей* бир саатқа жақынлап қалды. (*Ө. Айжанов*).

Силтеу алмасықлары қоспа сөзлердин составында да хәр қыйлы формада ушыраса береді. Мысаллар; Айпарша әдеуирақ толысып, баяғысынан анағурлым өзгерип, көркемленип кетипти (*Г. Изимбетов*). Хәр билеги анау-мынау адамның санындай палуан денели жигит (*Т. Қайыпберген*). Ояғын өзиң билесең, достым (*Г. Изимбетов*). Онсын сеннен үлкен бир тилегим, Ханзада менен сырласып сөйлесип тур (*К. Султанов*). Ояқ-буяғы төрт-бес күннен аспасын (*Г. Изимбетов*). Мен әрмансыз болып едим *сол* манда (*Өтеш*). *Сол* карада шубар атты дус етти (*Аяпберген*). Сөйттип өз нийетин иске асыруға Мәллейдин батылы бармады (*Ө. Хожаниязов*).

Қарақалпақ тилиндеги турақлы сөз дизбеклеринде де силтеу алмасықлары кең орын ийелейди. Мысаллар: Не десен о де, мен өз жолымдағы, сен өз жолыңдағы адамсаң (*К. Ирманов*), Не болса о болсын, әйтеуир той жесек болар (*Ө. Айжа-*

нов.) О заманнан бу заманға нашар бала жауға тийди деп еситкенимиз жоқ (*К. Ирманов*) Әне-мине дегенше күн де кеш болды (*О. Бекбаулов*). Ол мине деген бригаданы басқарады (*Ө. Айжанов*).

Сол алмасығы бағыныңқы гәптерде басгәпте турып, бағыныңқы гәптеги катнас алмасығының мәнисин түсіндирип келеди: Кимди айтсан, сол келеди (*Ө. Айжанов*).

§57. ЖӘМЛЕУ АЛМАСЫҚЛАРЫ

Қандай да бир предметлерди, олардың белгілерин ямаса қубылысларды белгисіз муғдарда улыұмаластырып, жыйнақлап, топлап көрсететуғын алмасықлар жәмлеу алмасықлары деп аталады. Жәмлеу алмасықларына қарақалпақ тилинде төмендеги сөзлер киреди: бар, барлық, бәри, бәрше, пүткил, дуйым, сөзлери, араб тилинен кирген тамам (*ы*), жәми, гүлли, гүллән, әхли сөзлери хәм тәжик парсы тиллеринен кирген „хәмме“ сөзи. Олардың мәнилери бири-бирине күтә жақын, синонимлес болып келеди, Бәрше, тамам (*ы*),—, гүлли әхли сөзлердин қолланылуы өриси басқа алмасықларға қарағанда хәзирги тилде бирқанша тар.

Көпшилик илимпазлардың анықлауы бойынша, бар, бәри, барлық, бәрше алмасықлары „бар“ түбиринен, ал пүткил алмасығы „пит“—фейилинен келип шыққан.

Жәмлеу алмасықларының өзлери улыұмалықты, жыйнақлауды билдиретуғын болғанлықтан оларға көплек аффикси жалғанбайды.

Бар, пүткил, тамам (*ы*), гүлли, әхли, дуйым алмасықлары өзлериниң туура мәнисинде хәмме ўақытта хеш өзгериссиз қолланылады. Мысаллар: Ол Бекимбеттин басындағы аўхалды сезип, оған жәрдемлесуу ушын бар күшин салғысы келди (*Ө. Айжанов*). Пүткил Хорезмнің толысын төгип, оргасын шайқаған 1912—жылғы „Ақ қапшық“ жылы еди (*М. Дәрибаев*), Аласат табылса, барлық ел көшер (*Кунхожа*). Бәрше адам хүкиметтин жолында (*Аяпберген*). Бийбижан үйиниң гүллән жұмысын өзи ислеп, кеткен-кемтилген жерлерин питеу менен болды (*Ө. Айжанов*). Бул ўақыяға бир мен емес хәмме халық хайран қалды (*Ә Шамуратоз*). Тамамы жарлы бирлесип тур шериктей (*А. Дабылов*). Тамам қарақалпақ жыйылсын дедим (*Т. Қайыпберген*). Қоразбек Қайып ханның гүлли ықтыярын өз қолына өткерген есабында еди (*К. Ирманов*). Әхли қарақалпаққа мәлим болғанды (*Аяпберген*). Оның жылап кетип баратырғанын дуйым журт көрди (*Ө. Айжанов*).

Тартым хәм сеплик аффикслери көбинесе субстантивлескен жәмлеу алмасықларына жалғана алады. Мысаллар: Қызының алдында барлығын да айттым (*А. Бекимбетов*). Бул сөзди бәри де мақулламақта (*Ө. Айжанов*). Ол бәрине инанды.

(*Ө. Айжанов*). Дуньяда бәршесин көрдим (*Өтеш*). Перизаға хэмменин нәзери аўды (*Ө. Айжанов*). Хэммениз мени тыңлаң (*Г. Изимбетов*).

Бәри, жәми алмасықлары ағлық сөзлердиң алдында анықлаўышлық хызметте келмейди, олар көбинесе жекке қолланылады, ямаса ийелик сеплигиндеги сөзлерден кейин турады.

Жәмлеў алмасықлары гәпте биргелкили ағзалардан кейин келип, улыўмаластырыўшы сөз хызметин атқарады:

Тарақлы, балғалы—гүллан қыятқа

Орынлы кәткуда болдың, Зәкарья (*Аялберген*),

Жәмлеў алмасықларынан басқа сөз шақаплары онша көп жасалмайды. **Бәри** алмасығы „бир“ санлығы менен дизбеклескенде модальлик әҳмийетке ийе болады: **Бәри бир**, экспедиция художниксиз жолға шықпайды. (*О. Бекбаулов*).

Жәми алмасығына-ла (*с*) аффикси жалғанып, фәйил сөзлер, ал **пүткил** алмасығына-лей аффикси жалғаныўы арқалы рәўиш жасалады: Колхоздағы барлық жан жәмлесип жұмысқа шығыўы дәрқар. (*Ө. Айжанов*) Аңлап қарасаң турмыс баяғыдай емес, пүткиллей өзгерип кеткен (*Ө. Хожаниязов*).

§ 58. СОРАҰ-ҚАТНАС АЛМАСЫҚЛАРЫ

Сораў алмасығы да, қатнас алмасығы да түбирлері бир сөзлер Олардың сораў ямаса қатнаслық мәниде қолланылыўы гәптиң улыўма мазмунына байланыслы болады.

Сораў алмасықлары. Ағлық келбетлик, санлық, алмасық хәм гейпара рәўишлердиң орнына қолланылып сораў мәнисин билдириўши **ким? не? қандай? қай (сы)? қанша? неше? нешинши? қашан? қалай? қайтип? неге? неликтен?** сөзлері сораў алмасықлары деп аталады. Олар предметти ямаса оның белгисин көрсете алмайды. Предмет хәм оның белгиси сораў алмасықларына жуўап ретинде қолланылатуғын басқа сөз шақапларынан аңлатылады. Мысаллар:

—Бул ким болар екен?—деди Айдана жүрип қиятырған қәддин бузбай Несибелиге.

—Я райкомның секретары, ямаса райисполкомның председатели деди Несибели жанаса барып (*Ө. Хожаниязов*). Ғарры таңланған пишин менен:

—Аўа, сен қай баласаң?—деп едирейип қарады.

—Мен Нуржанның баласыман,

—Қайсы Нуржан?

—Бағман Нуржан (*Г. Изимбетов*).

—Неше күннен тапқа келер екен?—деди ол

—Артық кетсе үш-төрт күн шыдарсаң (*Ө. Хожаниязов*).

Бир қатар түркологлардың болжаўына қарағанда, сораў алмасықларынан тек **ким? не? қай?** алмасықлары ғана негиз

ги түбир сөзлер болып, қалғанлары кейинги дәўирлерде **не? хәм қай?** алмасықларынан жасалған¹.

Сораў алмасықлары өзлерине тән болған морфологиялық я синтаксислик өзгешеликлерге ийе емес. Олар қайсы сөз шақабының орнына қолланылса, сол сөз шақабының формаларын қабыллай алады.

Ким? алмасығы белгили бир бетти, адамды, ал **не?** алмасығы басқа жанлы хәм жансыз предметлерди билдиреди. Олар атлықлар сыяқлы көплик, тартым, сеплеў хәм бетлеў аффикслери менен өзгере алады хәм гәпте тийкарынан баслаўыш пенен толықлаўыштың хызметлерин атқарады. Мысаллар: Оның неси қызык? (*Ө. Айжанов*). Тағы кимлерге айтты? (*Ө. Айжанов*). Кимди айтып отырсаң, Оразғалий? (*Г. Изимбетов*).

Не? алмасығы хәммә ўақытта субстантивлик мәниде болмай, гейде ол атрибутивлик хызметте де қолланыла береді. Мысаллар: Тағы басқа не хабар? (*Ө. Айжанов*). Токтаң, Ерназардың сизин алдыңызда не гүнайы болды? (*А. Бекимбетов*).

Қандай? қай (сы)? қанша? неше? нешинши? алмасықлары келбетлик хәм санлықлар сыяқлы сөз өзгертиўши аффикслерди тек субстантивлескенде ғана қабыллай алады. Ал атрибутивлик хызметте қолланылғанда олар көбинесе өзгериссиз қолланылады. Мысаллар: Шыныбай, булар қай балалар? (*Н. Дәўқараев*). Айта бер, қандай кенес? (*Г. Изимбетов*). Жети жыл ишинде биз қанша пахта беріўимиз керек? (*Ө. Хожаниязов*).

Қашан? қалай?, қайда? қандай? қайтип? алмасықлары рәўишлер сыяқлы хеш өзгериссиз қолланылады. Мысаллар: Қашан кетейин?—дедим акыры мен (*Г. Изимбетов*). Буны қайдан таптыңлар? (*Ө. Хожаниязов*). Апа, ағам қайда кетти? (*Г. Изимбетов*). Бул қалай-қалай болып баратыр? (*Ө. Айжанов*). Сораў алмасықларынан тек **қашан?** алмасығы гейде тиркеўшилер менен қолланылып тек барыс хәм шығыс сепликлеринде турыўы мүмкин: Ол да қашанға дейин шыдар екен? (*Ө. Айжанов*).

Сораў алмасықларына аффикслер жалғанса да, олар басқа сөз шақапларына өтип кетпейди, олар бирдейине сораў мәнисинде қолланылады: кимдей?, қайдағы?, қалайынша?, қаншалап? хәм т. б. Тек III бетте тартымланған **ким?** алмасығы ғана гейде белгисизлик алмасығына өтип кетеди. Мысаллар: **Ким** түнерип, **кими** гижинип (*Ө. Айжанов*).

Сораў алмасықлары айырым контекстлерде гәптиң улыўма мәнисине қарай өзиниң тийкаргы сораў мәнисин пәсейтип, үндеў сүрен мәнисинде күшейткиш сөз болып та қолланылады. Мысаллар: Қандай ысық туўған жердиң кушағы!

1. А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка М.—Л., 1960, 182-183-бетлер; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, 295-301-бетлер.

(И. Юсупов). Ондағы радиоприемниктің жоқлығы қандай өкинишли! (Ө. Айжанов). Мен қайсындай сүўретлерде көрмедім сени! (И. Юсупов).

Қатнас алмасықлары. Сораў алмасықлары айырым контекстлерде (турақлы сөз дизбеклерінде, әсиресе бағыныңқылы қоспа гәптерде) өзиниң сораў мәнисинен алыслап, тек ғана грамматикалық қатнасты билдириў ушын қолланылады. Бундай алмасықлар қатнас алмасықлары деп аталады. Мысалы: „Ким ислемесе, сол жемейди“. Не десең о де, шырағым (Ө. Айжанов). Не болса да келдик ғой (Н. Дәўқараев). Қалай болмасын планды орынлаймыз (Ө. Айжанов). Не ислеў керек, қалай ислеў керек екенлигин бизге турмыс үйретип отыр (Ө. Айжанов). Роза қанша сулыў, көркем, саўатлы қыз болғаны менен хожалық жумысына жүдә шорқақ екен (Г. Изимбетов). Гулайым оның нени айтқысы қелип турғанына еле түсине алмады (Ө. Айжанов).

Қайсы жердин қырын басып жүрсем де
Кашан, қайда, кәйтип дәўран сүрсем де,
Қайсы жерде кани гүллерин көрсем де.
Сағынаман, алтын дельта еллери (И. Юсупов),

Бағыныңқылы қоспа гәптерде қатнас алмасықлары бағыныңқы гәптиң составында келеди, ал бас гәпте қатнас алмасықларына тиккелей қатнасла болған силтеў алмасықлары турады. Олардың бағыныңқылы қоспа гәптердеги қатнастары көбинесе төмендеги формаларда болады; ким — сол, не — сол, қандай — сондай, қалай — солай, қанша — сонша, кашан — сонда хәм т. б. Мысаллар: Ким дәўжүрек болса, сол бара берсин (Ө. Хожаниязов). Ал, Ереке онын аржағында, Бийбижан не айтса, сонын айтқанына көниўге хәзир еди (Ө. Айжанов). Баласының ислеген ерликлери ғаррыға қандай унаған болса, Айсанемге де сондай унады (Ө. Айжанов.)

§ 59 БЕЛГИЛЕЎ АЛМАСЫҚЛАРЫ

Белгилеў алмасықлары қандай да бир бетти, предметти ямаса оның белгисин басқаларынан ажыратып, белгилеп көрсетеди. Белгилеў алмасығына қарақалпақ тилинде, тийқарынан, „хәр“ (бул сөз тәжик — парсы тиллеринен кирген) деген бир сөз келеди. Бул сөз атлықлардың алдынан атрибутивлик хызметте қолланылады. Мысалы: Хәр жылы усы сөзди айтамыз (Ө. Айжанов).

Қалған белгилеў алмасықлары „хәр“ сөзинин басқа сөзлер менен дизбеклесиўинен жасалады. Бул жағдайда хәр сөзи:
а) сораў-қатнас алмасықлары менен дизбеклеседи: хәр ким, хәр қандай, хәр қайсы (сы). Мысалы: Хәр кимниң кәдирдан анасы өзине жақсы (Г. Изимбетов). Усы қолдың өзи

Әйтенге хәр қандай бақалы сыйлықтан артық болды (Ө. Айжанов).

Хәр ким алмасығы адамларды билдириў ушын қолланылады, сонлықтан да ол сөз өзгертиўши аффикслерди қабыллай алады. Мысалы: Хәр кимдики өзине ай көринер көзине („Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары“). Хәр кимнин өзлерине дем алғаны да еситилип турды (Т. Қайыпбергенев). Ал енди себейин десек, хәр кимлер қарсылық көрсетеди (Ө. Хожаниязов).

Хәр қайсы (сы) алмасығы да тек атлықлардың орнына қолланылып, сөз өзгертиўши аффикслер менен өзгере береди. Мысалар: Хәр қайсысының қолында бир кушақ ақ қағаз (Ө. Айжанов). Хәр қайсымыз бир куўысқа тығылдық (И. Юсупов).

Хәр қандай алмасығы көбинесе атрибутивлик хызметте келеди. Сонлықтан оларға сөз өзгертиўши аффикслер жалғанбайды.

б) „хәр“ сөзи нәрсе, бир сөзлери менен де дизбеклесип, белгилеў алмасығын жасайды: хәр нәрсе, хәр бир.

Хәр нәрсе алмасығы атлықлар сыяқлы сөз өзгертиўши аффикслерди еркин қабыллай алады: Кыял алып кашады, хәр нәрселерди ойлатады. (Н. Дәўқараев).

Хәр бир алмасығы атрибутивлик хызметте қолланылады: Хәр бир түп пахта ушын гүрсесиў керек (К. Досанов). Бул алмасық субстантивлесип қолланылғанда ғана сөз өзгертиўши аффикслерди қабыллай алады.

Гейде белгилеў алмасықлары сораў — қатнас алмасықларының жуп сөз түрінде тәкирарланыўынан да жасалады: Хәқыйқат совет адамының қай-қайсысы да усындай қәсийетке ийе (Ө. Айжанов).

Белгилеў алмасықларының хеш қайсысына да бетлеў аффикслери өнимли жалғанбайды.

§ 60. БЕЛГИСИЗЛИК АЛМАСЫҚЛАРЫ

Қандай да бир беттиң, предметтиң, қубылыстың ямаса олардың белгилериниң сөйлеўши менен тынлаўшыға еле белгисиз екенлигин көрсететуғын алмасықлар белгисизлик алмасықлары деп аталады.

Белгисизлик алмасықлары жасалыўы хәм составы жағынан хәр қыйлы болып келеди:

1. Бир, биреў, санлықлары айырым жағдайларда өзлериңиң сан мәнисин жойтып, белгисизлик алмасығы болып қолланылады. Бул жағдайда бир санлығы атрибутивлик хызметте, ал биреў санлығы адамды билдириў ушын айтылады. Мысалы: Тап аўылдың арасы бир апағқа ушырағандай (Ө. Шамуратов). Мен жөнинде биреў бир нәрсе деген ғой (Ө. Айжанов).

Бир санлығы арқалы жасалған биреу-миреу, бирен-саран, бирли-ярым жуп сөзлери де белгизлік алмасығы болып қолланылады. Мысалы: Сонлықтан бүгін уйықламай шығып азда атызда қалғып отырса, биреу-миреудің сезикленетуғынын түсинди. (Т. Қайыпбергенов). Биің немизди алады деген бирли-ярым жарлы-жақыбай үйлер қалыпты (А. Әлиев). Әкеси биреу-миреуден сыйлыққа сарпай алып турғандай қуынып кетти (Ө. Айжанов). Деген менен де бирен-саран хош жақпаслар да табылады (Ө. Хожаниязов).

Бир санлығынын „пара“, „қатар“, „нәрсе“, „қанша“ сөзлери менен дизбеклесиуінен хәм-неме,-дене,-деме элементлери менен биригиуінен де белгисизлік алмасықлары жасалады.

Бир нәрсе, бирнеме, бирдеме алмасықлары предметлик мәниде қолланылады. Мысаллар: Болмаса мен хаккында биреу бир нәрсе деди ме? (Ө. Айжанов). Жоталы сары киси қағазға бирнемелерди жазып отыр екен (К. Султанов). Буның менен қасында турған сегиз жасар баланың исі болмай күлмисиреп, бирдемелерди айтып тур (Ө. Айжанов). Быйыл бирдене болар (Н. Дәуқараев).

Бир қанша, бир пара, бир қатар алмасықлары, тийкарынан, атрибутивлик хызметте келеди. Мысалы: Бир қанша хожалықлар көшип келди (Г. Изимбетов). Зайыров та бир қатар пайдалы көрсетпелер берип кетти (Ө. Хожаниязов).

3. Белгисизлік алмасықлары „әлле“ сөзиниң сорау-қатнас алмасықлары менен дизбеклесиуінен де жасалады. Бундай белгисизлік алмасықларының субстантивлик ямаса атрибутивлик мәниде болыуы олардың кейиндеги сорау-қатнас алмасықларына байланыслы болып келеди. Мысаллар: Бурын телеграф болған менен оны әлле кимлер бузып кеткен (М. Дәрибаев). Хәтте сени әлле кимге шырамытып турман, балам (И. Юсупов). Әлле не уақта хаял ошақтың орнындай жерди қазып болды. (Н. Дәуқараев) Әлле неден сетем алып оянса, бәхәрги кара сууықтан денеси музлап, калтырап атыр екен (К. Султанов). Әлле қандай бир дауыс оның қулағына шалынды. (Ө. Айжанов). Әлле қайда бөденелер пыт-пытлап жатты (И. Юсупов). Әлле қаяқтағы ойлар биринен соң бири дизбеклесип, көз алдынан кетпейди (Н. Дәуқараев). Дауыл әлле қаяқтан қойыу кара бултларды көширп әкелди (Ө. Хожаниязов). Бул типтеги белгисизлік алмасықларынан кейин гейде „бир“ сөзи қолланылып, белгисизликти күшейтип көрсетеди: Айданада әлле қандай бир ренжиу пайда болады (Ө. Хожаниязов).

„Әлле“ сөзиниң бир, биреу, нәрсе, неме, сөзлери менен дизбеклесиуінен де белгисизлік алмасықлары жасалады. Олардан тек „әлле бир“ алмасығы атрибутивлик хызметте қолланылады: Қыз терезеден басып шығарып, әлле бир жаққа тигилип қарайды (Г. Изимбетов). Қалған алмасықлардың хәммеси де предметлик мәниде қолланылып, сөз өзгертиуши

аффикслерди кабыл ете алады. Мысалы: Ауылдың арқасындағы жап бетте әлле биреулердин қарасы көринеди (И. Курбанбаев). Әлле биреуиниң аяғының тықырлысы еситилди (Ө. Айжанов). Әлле нәрсе есине түсти ме, Бийбихан орнынан аўнап түсип жатты (Н. Дәуқараев). Сәрдар қапталдағы атқосшы хәмелдарына қарап, әлле нени ымласып мақуллақандай болды (К. Султанов).

Әлле нәрсе, әлле неме алмасықларындағы „әлле“ сөзинен кейин айырым уақытларда „бир“ сөзи турып, ол белгисизликти арттырып күшейтип көрсетеди: Жылгелди муртлаш, тунжырап, әлле бир нәрселерди ойлап отырғандай еди (Ө. Хожаниязов).

„Әллен“ сөзи хәзирги қарақалпақ тилинде жекке түринде қолланылмайды, ол тек айырым атлық сөзлердин алдында „әллен“ формасында атрибутивлик хызметте келиуі мүмкин. Әллен уақыттан кейин „Энгельс“ колхозының кеңсеси менен байланыстым (Г. Изимбетов).

4. Белгисизлік алмасықларының биразы „гей“ сөзиниң „пара“, „бир“, „биреу“ сөзлери менен дизбеклесиуінен жасалады. Мысаллар:

Ал бирақта музлап қайтса гей пара жүрек,
Айтын кәне, оны қәйтип еритпек керек? (И. Юсупов).

Мен хайранман гей бир шайыр досларға... (И. Юсупов).

Гей биреулері шертектің астына келип, чайлардан ишип атыр (Н. Дәуқараев).

5. Базы белгисизлік алмасығы жеке түрин де хәм „бир“, „биреу“ сөзлери менен дизбеклесип те қолланыла береді. Мысалы:

Базы накәслерге берән корәкин,
Күниңде бир пулша миннети болмас (Әжинияз).

Дәслепки күнлери оның базы бир предметлерден де жаман баха алған күнлери болды (Ж. Сейтназаров). Базы биреулер әйнек жайда қауын жеп отыр (Т. Қайыпбергенов).

6. Бир санлығы сорау-қатнас алмасықларынан (ким алмасығынан басқа) кейин дизбеклесип келип, белгисизлік алмасықларынан жасай алады: Кемпир де жөнине отырмай қайдағы бир бәлелерди тапты (Ө. Хожаниязов). Қай биреулері хошаметти көтере алмайды (Ө. Хожаниязов). Қайсы бирин айтайын, қай мәниге тартайын (Қырық қыз) Нешше бир палуан киятыр, қолларында айбалтасы, не бир палуан жүрипти („Қоблан“).

Қызларға жууап айтасаң,
Не биреуин мунайтасаң.

(Есрлақ).

Гейде бундай алмасықлардың жасалыуы ушын айырым сорау-қатнас алмасықларынан кейин да жанапайы қолланылады: **Қалайда бир** илаж ислеу керек болады (*Н. Дәуқараев*). Оның қандай да бир жоқары оқыу орнына кириуге де шамасы бар еди (*Ө. Хожаниязов*).

Ким алмасығы **ким** де **ким** түрінде тәкирарланып келип, белгисизлик алмасығы болып қолланылады хәм белгисиз бетти (*адамды*) билдиреди: **Ким** де **ким** берген үәлесинде тура алмаса, оның дузсыз, пәтиұасыз адам болғаны (*Ө. Айжанов*).

Белгисизлик алмасықларының қатарына пәлен (*араб* тилинен кирген сөз) „пәленше“ хәм „төлен“, „төленше“ сөзлери де жатады. „Пәлен“, „төлен“ сөзлери атрибутивлик мәниде қолланылады, ал **пәленше**, **төленше** алмасықлары қандай да бир бетти (*адамды*) билдиреди. Мысаллар: **Пәлен** көлден балық шығыпты, **пәленше** жормалдан балықты қырып салыпты“ десе, байлардың ергенегі тайғандай қуты қашты (*К. Султанов*). Мынау жийделиктин сырты **пәленше** ағамның журты (*И. Юсупов*). **Пәленшенин** көмеги болды, **төленше** қол ушын тийгизди (*Ө. Хожаниязов*).

Белгисизлик алмасықларынан басқа сөз шақаплары жасалмайды.

§61. БОЛЫМСЫЗЛЫҚ АЛМАСЫҚЛАРЫ

Болымсызлық алмасықлары қандай да бир беттин (*адамның*) предметтин, оның белгисиниң ямаса қубылыстың айтылажақ, нәрсеге, ис-хәрекетке қатнасының жоқ екенлигин көрсетеди. Сонлықтан да олар гәпте көбинесе „жоқ“ сөзи менен ямаса болымсыз феийллер менен бирге қолланылады хәм соларға қатнаслы болады.

1. Болымсызлық алмасықлары қатарына төмендеги сөзлер киреди: „хеш“ (*парсы тилинен кирген сөз*), „дым“, „хасла“ (*н*): Ал халық алдында оннан кеширим сорағандай хеш гүна-йым жоқ (*А. Бекимбетов*). Ақыры сеннен **дым** хат келмегеннен кейин бизлер де жазғанды қойдық (*Г. Изимбетов*). Байлықтан **хасла** миңиң жоқ (*Өтеш*). Шынтлап сүйген кеуил **хасла**н айнымас (*И. Юсупов*).

Бул алмасықларға сөз өзгертиуши аффикслер жалғанбайды. 2. Болымсызлық алмасықларының көпшилиги „хеш“ сөзиниң сорау-қатнас алмасықлары менен дизбеклесиуинен жасалады: Үйде апамнан басқа **хеш ким** жоқ (*А. Бекимбетов*.) Оның бетинде **хеш** қандай жасырын сыр жоқ (*Ө. Айжанов*). Шайкымыз бир айтқаның **хеш** қашан тәкирарламас еди (*Т. Қайыпберген*). Иштеги балық **хеш** қайда қашпайды (*Ө. Айжанов*). **Хеш қайсысы** ужыбатлы хештеңе айта алмады (*Т. Қайыпберген*).

3. „Хеш“ сөзи нәрсе, бир, биреу, гәп сөзлери менен дизбеклескенде де хәм теңе-теме элементлери менен бириккенде

де болымсызлық алмасықлары жасалады: Ол дәрежеде болса, мен сеннен **хеш нәрсе** сорамас едим (*Ө. Айжанов*). Саған **хеш бир** сунқар пәнже сала алмас (*И. Юсупов*). Маған **хеш** гәп, ешегим бар (*Бердақ*). **Хеш биреу** не қылып тұрсаң, маған талапкер керек еди демейди („*Қарақалпақ халық ерте-теклери*“). **Хеш ким**, **хештеңе** демеди (*Т. Қайыпберген*). Сораған жоқпан хәм **хештеме** еситпедим (*Ө. Хожаниязов*).

Болымсызлық мәнидеги гәплерде келген „бир“, „бир де“, „бир де бир“ сөзлери арқалы да болымсызлық алмасығының мәниси аңлатылады. Мысаллар:

Не қылсын олар қыйланбай,
Жумыс ислеиди бир тынбай. (*Күнхожа*).

Бирақ мени күтетугын **бир** де адам жоқ (*Ө. Айжанов*). Ал сен булардың **бир** де биреуине түсинбейсең (*Ө. Айжанов*).

Субстантивлик хеш **ким**, хеш **қайсысы**, хеш **нәрсе**, хеш **биреу**, **хештеңе**, **хештеме** болымсызлық алмасықлары атлықлар сыяқлы тартым хәм сеплик аффикслерин қабыллай алады: Мениң хәзир жалғыз баламнан басқа **хешкимим** жоқ (*А. Бекимбетов*). Ол пайлы жумысын хеш кимге ислетпейди (*Н. Дәуқараев*). Ерназар болса есиктен кирген жерде иштеги тастай түнек қараңғыдан көзлери **хеш нәрсени** көрмей қалды (*А. Бекимбетов*). Мен қаншама көз тигип қарағаным менен олардың **хеш қайсысын** Айпаршаға уқсата алмадым (*Г. Изимбетов*).

Болымсызлық алмасықларынан басқа сөз шақаплары өнимли жасалмайды. Олардан тек **дым** алмасығынан **дымсыз** келбетлиги жасалады.

§ 62. БАСҚА СӨЗ ШАҚАПЛАРЫНЫҢ АЛМАСЫҚҚА ӨТИҮИ (ПРОНОМИНАЛИЗАЦИЯ)

Басқа сөз шақапларының өзиниң реаль мәнисин жойытып, алмасықлық мәниге өтиуи прономинализация делинеди.

Лексика—семантикалық усыл менен төмендеги сөз шақаплары алмасыққа өтеди:

1. **Бир**, **биреу** санлықлары белгисизлик алмасығы болып қолланылады: Соннан соң бул меннен **бир** жәрдем күтип отырғой деп түсндим де, орнымнан тура басладым (*Ө. Шамуратов*). Катерден **биреу** түскендей болды (*Ө. Айжанов*).

2. **Адам**, **пенде**, **киси**, **зат**, жан атлықлары „жоқ“ сөзиниң алдында ямаса болымсыз феийллер менен қолланылғанда **болымсызлық** алмасығының мәнисин билдиреди. Мысаллар:

Пәндим әлсан, тезирек көлге кете гөр,
Адам бармас бир атауға өге гөр.

(*А. Мұсаев*).

Балық түнде тап алдында жүреді. Күндіз пендеге көрінбейді (Ө. Айжанов). Киси көрмей бизлер тезирек жөнәйли (Аялберген). Турымбетте жалғыз ылашықтан басқа зат жоқ (Т. Қайыпберген). „Адам“, „зат“, „жан“, „ис“ хәм сондай-ақ, „жер“, „жак“, сөзлери белгисизлик хәм болымсызлақ алмасығы мәнисинде келгенде көбинесе бир сөзи менен дизбеклесе-ди¹.

Мысаллар: Бир жеринде мүлиги жоқ (Ө. Айжанов). Таўмурат келеди де, қалтасынан қағазға оралған бир затты алып, от-шөплерге себе баслайды (Г. Изимбетов). Сабыр жумыс пенен бир жакка кеткен екен (Г. Изимбетов). Бас көтерип сөйлемейди бир адам (А. Дабылов). Жан-жағына қараса қыбырлаған бир жан жоқ („Қачшайым“). Усыдан бир ис болса, жуўапты өзін бересең (Ө. Айжанов).

к3. Бир санлығы тартым аффикси арқалы субстантивлесип қолланылғанда да өзиниң реалы мәнисин жойытып, белгисизлик алмасығының мәнисин аңлатады.² Мысалы:

Үйинде бар екен бир-еки қызы,
Бири-қызыл гүлдур, бири-қырмызы (Әжинияз).

4. Гейде тартымланған бир санлығы сөз дизбегі болып текирарланып, алмасықлық қәсийетке ийе болады. Мысалы: Қыз бенен жигит үндеместен бири бирине қарасты (Ө. Айжанов).

VI ФЕЙИЛ.

§ 63. УЛЫҰМА ТҮСИНИК

Фейил—тилимиздиң сөзлик составының көпшилик бөлегин курайтуғын хәм тилде барынша жийи және актив қолланылатуғын үлкен сөз шақабы. Мына мысалды алып қарайық: Бә-хәр күни ағаш жаңа көгерип, жан енип киятырғанда, жас пұтақтың ушын кесип, қабығын суўырып аласаң да, екінши пұтақтың ушын кесип, қабығын алып, соған ана пұтақты кийгизесен. (Н. Дәуқараев.)—Усы мысалдың өзнен-ақ фейилдиң грамматикалық дүзиліси жағынан хәр түрли, биреўлери дара сөзлерден (көгерип, кесип, алып кийгизесен), биреўлери еки үш сөзден (жан енип киятырғанда) жасалып және гәп курап, өз ара пикир алысыўда айрықша әхмийетке ийе екенли-

¹ А. Н. Кононов. О прономинализации в турецком языке.—Сб. „Вопросы грамматики и истории восточных языков“. М.—Л., 1958, 170-бет.

² А. Н. Кононов. О прономинализации в турецком языке. Сборник „Вопросы грамматики и истории восточных языков“, М.—Л., 1958. 177-178-бетлер.

гин көриўге болады. Хәзирги қарақалпақ тилинде бир қанша (ат, той, аш, түр сыяқлы түбир, сондай-ақ қосыў, бөлиў, жазыў, жарма, кеспе, көргизбе, көрмедик, табыс, айтыс усаған дөренди) сөзлер (омонимлер) фейил мәнисинде де, басқа атаўыш сөзлер мәнисинде де келе береді, сонлықтанда фейилдиң басқа сөзлерден өзине тән лексика—семантикалық хәм грамматикалық өзгешелик белгилери бар олар қысқаша төмендегилерден ибарат!

1. Лексика—семантикалық мәниси бойынша фейил сөзлер.

а) әпиуайы түрдеги хәрекетлер (алыў, сөйлесиў, х.т.б.)

б) Түрли қыймыл қозғалыслары, (барыў, келиў, кириў, шығыў, х.т.б.)

в) Психологиялық процесслерди (ойлаў, қуўаныў, сескениў х. б.)

г) Хәр қыйлы халатларды (уйықлаў, қалғыў, дем алыў)

Бир топары хәр қыйлы биологиялық қубылысларды (көрнү, гүллеў, жасаў т.б.) аңлатады. Фейилдиң бундай хәр қыйлы мәнилери бир термин менен „хәрекет“ деп жүритемиз. Солай етип хәр қыйлы хәрекет мәнисин билдиретуғын сөзлер фейил деп аталады. Хәрекетти билдириў—бул фейилге ғана тән қәсийет, соның менен ол басқа сөз шақапларынан ажыра-лады.

2. Фейилдиң грамматикалық (морфологиялық, синтаксислик) белгилери бар. Морфологиялық жақтан фейил мәхәл, мейил, түр (дауамлы дауамсыз түрлери), бет, сан, дәреже, категорияларына, сондай-ақ ауыспалы ауыспасыз, болымлы-болымсыз, келбетлик фейил, хал фейил, атаўыш фейил болып бир қанша түрге бөлинеди. Бул категорияларды, түрлерди билдиреди, соларға қатнасы фейилдиң грамматикалық (морфологиялық) мәнилери делинеди. Мысалы: „бул“ фейилиниң хәрекетти аңлатыўы—оның лексика—семантикалық мәниси болса буйрық мейил, II бет, бирлик сан, келер мәхәлди аңлатыўы оның—грамматикалық мәнилери. Фейилдиң лексика—семантикалық хәм грамматикалық мәнилери органикалық байланыста болады. Бир фейил сөздиң өзинде еки я бир неше грамматикалық мәни синтезленип келеди.

Синтаксислик жақтан гәп ишинде хәрекетти билдиретуғын баянлаўыш болыў, сондай-ақ сөйлеўде (гәпте, сөз дизбеклеринде) басқа сөзлерди басқарыў, өзине бағындырыўда—булар тек фейил ушын характерли. Мысалы: Қамысты бос усласаң, қолыңды қыяды (нақыл).

Фейил өзиниң лексика—грамматикалық белгилери менен басқа сөз шақапларынан парықланып, соның ишинде сондай-ақ бирде фейил, бирде атлық, келбетлик болып келетуғын омоним сөзлерден де ажыралып турады. Салыстырайық: 1. Сени көптен бери көрмедик, Турымбет иним, (Т. Қайыпберген). Өзиң бай болсаң да, көрмедик екенсең (Т. Қайыпберген).

Көрмедик сөз мысаллардың бириншисинде фейил, екіншисинде атлық екенлигин айырып таныу қыйын емес.

Мейил категориясына қатнасына, бетленіу, бетленбеу қасиетіне, грамматикалық формаларына қарай барлық фейил сөзлер мейилдар фейиллер хәм хәртәреп фейиллер болып үлкен еки топарға бөлинеди;

1. Мейилдар фейиллер хәм оның түрлері: 1. Буйрық мейил (*тур, ислесин*); 2. Анықлық мейил (*гүлледиди, мийуеледиди*). 3. Шәрт мейил (*билсе, көрсек*), 4. Тилек мейил (*сауалғай, исләсек еди, отырғысы келди*). Мейилдар фейиллердің хәммесі бир ортақ қасиетлерге ийе: а) хәммесиде үш бетте, бирлик, көплик санларда бетленеди, хәр бири бетлик формада қолланылады; б) хәммесі де гәште баянлауыш функциясын атқарады. Мысалы: Көзін аұырса, қолынды тый (*нақыл*).

2. Хәр тәреп фейиллер хәм оның түрлері: 1. Атауыш фейил (*танысыу үйретіу*). 2. Хал фейил (*оқып, көре-биле, үйренгели, көргенше*) 3. Келбетлик фейил (*билген, көрер, алатуғын*). Бул фейиллер бир жағынан фейиллик қасиетлерге ийе болса, екінши жағынан атлыққа усап сепленеди (*атауыш* фейил) келбетикке усап предметтің сын-келбетин билдирип, гәште анықлауыш болып та келеди (*келбетлик* фейил), рәуишке усап хәрекеттің сынын аңлатып, гәште пысықлауыш болып келеди (*хал* фейил).

Мейилдар фейиллер менен хәр тәреп фейиллердің тийкары морфологиялық көрсеткіши—олардың формалары (*аффикслери*). Формалары өзгеріу менен олар бир-бирине өтеди. Мәселен, хал фейилге, келбетлик фейилге бетлик формалар жалғаныу менен олар мейилдар фейиллерге айланады: ислеп (*хал* фейил)—ислепти (*мейилдар* фейил), билген (*келбетлик* фейил)—билгенбиз (*мейилдар* фейил), бара (*хал* фейил) баражақ, бармақшы (*мейилдар* фейиллер) т.б.

§ 64. ФЕЙИЛДИҢ БЕТЛИК ФОРМАЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ СИНТЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АНАЛИТИКАЛЫҚ ТҮРЛЕРИ.

Фейил грамматикалық формаларға бай. Бирақ сол формалардың бетлик категорияны билдиретуғынлары да, билдире алмайтуғынлары да бар. Мәселен: **көрип, отырыу, барғанша, кеткени, көре-сала, келер-келместен** усаған формалы фейиллер өзлигинен I, II я III бетти билдире алмайды. **Шақырып атыр, барайын, келемен** фейиллери болса хәр қайсысы белгили бир бетти аңлатады. Мысалы:—Апам шақырып атыр. Жылдам барайын. Дәриу келемен (*Н. Дәуқараев*) Көмекши фейил атыр III бетти (*хәм хәзирги мәхәлди*)—**йын, -мен** аффикслери I бетти (*хәм бирлик санды, келер мәхәлди*) билдирип тур. Бул жағдай фейилдің бетлик формалары делинеди. **Өз-ара сөйлеснүде, айтажақ пикирди тыянақлы түрде баян етнүде** фейилдің бетлик формалары айрықша әхмиетке ийе.

Фейилден аңланатуғын хәрекеттің ийесин, оны ислеушиниң ким я не екенин билдиретуғын аффикслер хәм көмекши фейиллер бетлик форма (*вербум финитум*) делинсе, фейилге қосылып жазылып I, II я III бетти билдиретуғын аффикслерди синтетикалық бетлик форма деп атаймыз. Алды, жазылса, **тәуір болғай, қайтсын, көрсейик, усаған** фейиллердеги **-ды, -са, -ғай, -сын, -ийик** синтетикалық бетлик формаларға жатады. Фейилге бир неше бетлик форма қабатласып жалғана береді: **оқы-ды-қ, айт-қай-сыз** х. б.

Фейилге тиркелип, I, II, я III бетти аңлататуғын хәм фейилден бөлек жазылатуғын көмекши фейиллер аналитикалық бетлик формалар делинеди. **Еди** (*едим, едик, едиң, едиңиз*) жүр, (*жүрипти*) **екен** (*екенсиз, екенмен* т.б.) **тур** (*турыпты*), **отырыпты** т.б көмекши фейиллер хәртәреп фейиллерге, әсиресе—II формалы хал фейилге тиркелип, бетлик мәни аңлатса, фейилдің аналитикалық формалары деп қаралады. Мысалы: **көрип еди** (*III бет, өткен мәхәл*) **көрип един** (*II бет, өткен мәхәл*) **ойнап жүр, ислеп жүр, дем алып атырыпты**. (*III бет, хәзирги мәхәл*). Сондай-ақ **шәрт мейилге еди, екен** көмекши фейиллери тиркеліу менен олардың бирлигинен тилек мейил пайда болады: **келсе** (*шәрт мейил*)—**келсе еди, келсе екен** (*тилек мейил*). Биз буннан тилек мейил фейилдің аналитикалық бетлик формасы аркалы жасалатуғынын көреміз. Фейилдің синтетикалық хәм аналитикалық бетлик формаларының бир-биринен мәнилик айырмашылықтары да бар. Салыстырың: 1. Қонақлар киятыр. 2. Қонақлар келип атыр.—**Киятыр**—фейилдің синтетикалық бетлик формасы, **келип атыр** бетлик аналитикалық формасы.

§ 65. ФЕЙИЛДИҢ ЖАЙ, ҚОСПА ХӘМ ҚУРАМА ТҮРЛЕРИ.

Фейил сөзлериниң мәнилери дара фейил аркалы да, еки я бир неше сөздин бирикпелери аркалы да билдирилиуи мүмкин. Усы жағынан фейил сөзлер тилимизде жай фейиллер, қоспа фейиллер хәм қурама фейиллер (*составлы* фейиллер) болып үш түрде ушырасады.

1. Жай фейиллер: **излеу, қууаныу, орынлау, электрлестиріу** т.б. Бул сөзлер хәр қайсысы бөлек турып-ақ мәлим бир хәрекетти билдире алады.

2. Қоспа фейил. Бул фейил емес сөз бенен фейил сөздин бирикпесинен жасалып, белгили хәрекетти билдиреди. Мысалдар: **ғайрат салыу, хайран болыу, кеуил бөлиу, таяк жеу, пәнт жеу** т.б. Булардан аңланатуғын ис-хәрекеттерди жай фейиллер аркалы билдириу қыйын, хәттеки мүмкин емес. Усы себептен тилде усындай қоспа фейиллердің пайда болға көпшилиги тилимизде атлық пенен фейилдің бирикпесинен жасалады. Сондай-ақ, келбетлик фейил, еликлеуиш фейил схемасында х.т.б. усыларда жасалатуғын түрлери де ушырасады:

жақсы көриу, жаман көриу, жарқ етиу, шырт етиу, тырп етпеу т.б. Жай фейиллер қалай бетленсе, қоспа фейиллер де солай бетленеді, бірақ бетлік, мәхәллік, мейиллік формалары қоспа фейилдің кейінгі компонентіне қосылады: ғайрат салыу-ғайрат салса, ғайрат салған екен.

3. Қурама фейил екі түрлі схемада жасалады: а) Қоспа фейилге (*п,-а,-е,-й,-ған* қ.б. формаларда тұрады) бір я бір неше көмекші фейиллер тиркеліп: ғайрат салып жиберіу, ғайрат сала баслау, пәнт жеп қала жазлап қалыу; б) Жай фейилге (*-п,-а,-ған* т.б. формаларда) бір я бір неше көмекші фейилге тиркеліп: ислеі алыу, ислеіп таслау, жығылып кете жазлап қалыу, қайтайын деп отыруу; бирінші компоненттері жай яки жетекші фейил, қалғандары—көмекші фейиллер. Қоспа фейил мәлім хәрекетті аңлатыу менен шекленсе (*қосық айтыу*), ал қурама фейил сол хәрекет пенен қоса оның ислене алыу я ислене алмау мүмкіншілігін (*қосық айта алыу, қосық айта алмау*), бәрхә дауам еге беріуін (*қосық айта беріу*) т.б. үстеме мәнілерін билдиреді. Усындай өзінше өзгешеліклеріне байланысты қоспа хәм қурама фейиллер бір-бирінен дифференцияланады.

Тек жай фейиллер ғана емес, соның менен бирге қоспа хәм қурама фейиллердің екеуі де синтетикалық хәм аналитикалық формаларда қолланыла береді (бетленген жағдайда) Мысаллар: дем алыу (*қоспа фейил*)—дем алмақшы (*синтетикалық формасы*)—дем алмақшы еді (*аналитикалық формасы*): дем ала баслау (*қурама фейил*)—дем ала баслапты (*синтетикалық формасы*), дем ала баслаған еді (*аналитикалық формасы*), сөз алысып қала жазлау (*қурама фейил*) сөз алысып қала жазлады (*синтетикалық формасы*), сөз алысып қала жазлаған екен (*аналитикалық формасы*).

§ 66. ФЕЙИЛДІҢ ТИЙКАРЫ

Фейилдің барлық дөренді түрлерін, формаларын жасауда оларға негіз болатуғын бөлегі фейилдің тийкары ямаса тийкар фейил деп аталады. Мысалы: ал, бол, исле, сана, нәзер сал, құрмет ет. Басқа түркі тиллері сыяқлы, қарақалпақ тилинде де тийкар фейил II бет, бірлік сан формасында тұрады, бұйрық мәнілі хәрекетті билдиреді. Тийкар фейиллерді „ноль—формалы“ фейил деп атайды, себебі оларда көрініп тұрған аффикс жок.

Тийкар фейилге тийисли аффикслер жалғаныу менен мынадай фейиллер жасалады; бетлік формалы фейиллер: көрсет-син, көрсет-ти, көрсет-се т.б.; атауыш фейил: көрсетиу, келбетлік фейил: көрсет-кен, көрсет-ер, хал фейил: көрсетип, көрсет-кели, болымсыз түрі: көрсет-пе.

Жасалыуы, грамматикалық қурылысы бойынша тийкар фе-

йиллер үш түрде—түбір, дөренді хәм қоспа түрлерде ушырасады:

1. Түбір фейиллер: же, иш, өс, таны, оқы, айда, т.б. фонетикалық қурылысы бойынша түбір фейиллер көбінше бір я екі бууынлы болып келеді, морфологиялық жақтан бір мәнілі бөлекшеден—морфемадан ибарат болады. Түбір фейиллер барлық дөренді фейиллерді жасауда база болады. Фейил дәрежелері де түбір фейилдің негизінде жасалады: көр—көрсет, көрис, көрин. Соны да айтыу керек: қалжыра, бежирей, манаусыра усаған үш-төрт бууынлы сөзлерде түбір фейилге киреді, себебі хәзіргі қарақалпақ тилинде олар морфемаларға бөлінбейді, сонлықтан хәр қайсысы бір түбір деп қаралады. Жарыс, оян, оят түбір фейиллері де солай қаралады.

2. Дөренді тийкар фейил Аффикация усылы менен төмендегіше жасалады: а) атауыш я басқа сөзге (*фейил емес сөз*) фейил жасаушы аффикс қосылып: ис-ле, ақ-ла, ағар, ақ-ар, қар-ай, ун-ле, жоқары-ла, бир-ле, жуғыр-ла т.б. б) фейил+аффикс: қозға-л, ойла-с, үйрен-ис, узай-т. Айырым тийкар фейиллер фонетикалық өзгеріске ушыраған хәм тилде сол өзгерген түрінде қолланылады: сөйле (*сөз-ле*).

3. Қоспа тийкар фейиллер. Булардың барлығы дерлік аналитикалық усыл менен жасалып, компоненттері бір-бирінен бөлек жазылады: бел байла, тил ал, бек бол (*сақ бол мәнісінде*)—айтып бар, жазып ал, беріп қой, сөйлеп бер. Кейінгі компоненттері II бет бірлік санда я ноль—„формада“ тұрады. Қоспа тийкар фейилдің синтетикалық усылда биригіп жазылатуғын айырым түрлері де ушырасады: апар, әкел, әпер, булар қарапайым сөйлеу стили ушын характерлі.

§ 67. ФЕЙИЛДІҢ БОЛЫМЛЫ ХӘМ БОЛЫМСЫЗ ТҮРЛЕРІ

Хәрекеттің иске асыуы я аспауы, болыу-болмауы жағынан фейил сөзлер мәнісі бір-биріне қарама-қарсы болып, екі түрде қолланылады: а) болымлы түрі, б) болымсыз түрі.

Фейилдің болымлы түрі ис—хәрекеттің болғанын, болып атырғанын, болатуғынын билдиреді: ислеген, ислепти, киятыр, жүреді, танийтуғын т.б. Болымлылық мәні билдиретуғын арнаулы аффикс жок, сонлықтан болымлылық фейилдің семантикалық мәнісін аңлау керек.

Фейилдің болымсыз түрі ис-хәрекеттің болғанын, болмай атырғанын я болмауының билдиреді хәм арнаулы аффикстің я басқа арнаулы сөздің жәрдемі менен жасалады. Болымсызлық мәні билдиретуғын аффикс-ма (фонетикалық варианттары—*ме, ба, па, бе, пе*). Буны болымсызлық аффикс ямаса болымсызлық форма деп атайды. Болымсызлық аффикс бәрхә фейилдің тийкарына түбирине жалғанады, оннан кейін басқа фейил формалары қосылады. Дара фейилдерде болым-

сызлык аффиксти қолланыуы былайынша иске асады: тийкар яки түбир фейилге болымсызлык аффикс-**ма**, бетлик формалар я басқа формалар—**ған**, **-ут** қосылып жазылады. Мысаллар: Қозғама-ды, шар-шат-па-ңыз, келтир-ме-се, айт-па-ған-ша, көр-ме-гели.

Қурама фейиллерде **-ма** болымсызлык аффикси түрлише қолланылып, ҳәр қыйлы мәни аңлатады. Қурама фейилдин аңлататуғын мәнисине қарай **-ма** аффикси бирде тийкарғы фейилге (*аңла-май қалды, бил-ме-й жүрди*) бирде көмекши фейилге (*биллип қой-ма-ды, жазып бол-ма-ды*) жалғанады. Салыстырың: карап отыр-ма-ды, „тыным таппады“ деген мәниде, карамай отырды—„нәзер аудармады“, „мәнисинде. Егер аффикси қурама фейилдин кейинги компонентине жалғанса, онда қоспа фейил турысы менен болымсызлык мәни аңлатады, яғный көмекши фейилдин болымсызлык тәсири тийкарғы фейилге де өтеди: қайтып айлан-ба-ды, жазып ал-ма-дық, Егер-**ма** аффикси көмекши фейилге жалғанбай, тек тийкарғы фейилге жалғанса, болымсызлык мәни тек тийкарғы фейилдин өзине ғана тән болады, көмекши фейилге өтпейди. Мысалы: көрмей турыпты.

Қурама фейиллерде **-ма** аффикси барлык компонентлерине тийкарғы хәм көмекши фейиллерине теңдей жалғаныуы да мүмкин: айт-пай бол-ма-ды, келмей жүр-ме-син. Бундай қоспа фейиллер керсинше, болымлылык мәни билдиреди, Мысалы: билмей қоймайды—ақыры билди деген мәниде, келмей жүрмесин зинҳар келсин мәниде, алмай келмейик—қалай болса да алып келейик мәнисинде т. б.

Жуп фейиллерде **-ма** аффиксиниң қолланылыуы, мәниси жоқарғылардан басқашарақ. Әдетте, жуп фейилдин биринши компоненти болымлы түрде, екіншиси болымсыз түрде қолланылады. Мысалы: билинер-билинбес қар жаўды. Ол отырар-отырмастан, Мәтекелер кирип келди (*К. Султанов*). Билинер-билин-бес, „тегараң“ „азмаз“ деген мәнини аңлатады. Демек **-ма** аффикси тийкарынан болымсызлык мәни аңлатады. Сонын менен қатар қурама фейиллерде оның жәрдеми менен тилде ҳәр түрли нәзик мәнилер де ҳәрекеттиң түрли реңлерин де баян етиледі.

Фейил сөзлерде болымсызлык мәни жалғыз-**ма** аффикси арқалы билдирилместен, соның менен қатар оның эквиваленти ретинде „емес“, „жок“ сөзлери де қолланылады. Бирақ бул сөзлер көбинше келбетлик фейил хәм атаўыш фейилге тиркелип, болымсызлык мәни аңлатады. Мысалы: 1. Бул дүнья—дүнья болғалы, патша әдил болған емес, шайырлар қәлем алғалы, хатқа дуўры салған емес (*Бердақ*). 2. Адамды кемситиў-хәзиллесий емес. 3. Жаўын болған жок. Рети келгенде **-ма** аффикси менен „емес“ қабатласып та келеди: кара-ма-ған емес. Бундай жағдайда **-ма** болымсызлык мәни билдиреди, бирақ оны „емес“ сөзи бийкарлайды, айланып келгенде екеуи

қосылып, болымлы мәни аңлатады. Мысалы: бил-ме-ген емес „билген“, деген мәниде, көр-ме-й жүрген емес—„көрип жүрген“ мәнисинде.

§ 68. АҰЫСПАЛЫ ХӘМ АҰЫСПАСЫЗ ФЕЙИЛЛЕР

Сөйлеуде—гәпте, сөз дизбеклеринде табыс сеплигиндеги туўра толықлаўышларды басқарыў—басқармаў қәсийетине қарай фейиллер аўыспалы хәм аўыспасыз болып еки топарға бөлинеди: Көпшилик фейиллер ашық хәм жасырын, табыс сеплигинде турып *кимди? нени? не? қайсысын? қандай?* сораўларына жуўап беретугын туўра толықлаўышларды басқарады, солар менен дизбеклесип келеди: Мысалы: баланы жубатыў, бала жубатыў—бунда „бала“ туўра толықлаўыш, жасырын табыс сеплигинде тур, китапты (*китап*) излеў, ертек айтыў, нама тынлаў, ата-ананы ҳүрметлеў, бағ егиў, мийўе териў, баланы хошеметлеў т. б. Бундай фейиллерди аўыспалы фейил деп атайды. Билиў, таныў, есаплаў, онлаў, ремонт қылыў, ашыў, табыў, көтериў, тийеў, түсириў т. б. буларда аўыспалы фейиллер, себеби *кимди? нени? не?* сораўына жуўап беретугын туўра толықлаўышларды басқарады яки сондай сөзлерди басқарыўды талап етип, тилеп турады. Мысалы: Таныдың ба?—Сени шырамытып турман-аў, бирақ атынды умытыңқыраппан, соны есиме түсире алмай турман (*Н. Дәү-қараев*).

Аўыспалы фейиллер еки түрде ушырасады: 1. туўра толықлаўышы көринип турады яғный соның менен дизбеклесип келеди: „Қыз Жийреншеге жалғыз буўаз ешкисин сойып, оны қондырады. Қыздың: „тапқан биреўин сояды, таппаған екеўин сояды“ дегениниң мәниси сол екен („Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары“). 2. Аўыспалы фейиллердин жанында туўра толықлаўыш болмаўы мүмкин, бирақ оның ким я не зат екени контекстен я сөйлеў жағдайынан билинип турады:—Алып кетти ме?—Ашып кетти ғой! Қызым бийшара залымның қолында жылап кетти ғой... (*С. Хожаниязов*) Бул мысаллардан көрингендей, аўыспалы фейиллерден аңлатылған ҳәрекетлерге тиккелей туўры объектке, яғный туўра толықлаўышқа өткенин яки аўысқанын көремиз.

Аўыспасыз фейиллер. Фейил сөзлердин табыс сеплигиндеги сөзлер менен үйлеспейтуғынлары да бар. Меселен, *суўға үңилиў* дизбегин „суўды үңилиў“ деп айтыўға болмайды, себеби, *үңилиў*—аўыспасыз фейил. Табыс сеплигиндеги туўра толықлаўышларды басқара алмайтуғын хәм оларды талап та етпейтуғын фейиллер аўыспасыз фейил делинеди. Олар табыс сеплигинен басқа сепликлердеги сөзлерди басқара бериўи мүмкин. Мысаллар: адамға исениў, рабочийларға жолығыў, жасаўышларға сәлем бериў, дослар менен кенесиў т. б. Барыў, келиў, қайтыў, кириў, қатнаў барып қайтыў, келип кетиў т. б. қыймыл қозғалыс мәнили ҳәрекетлерди билдирету-

ғын фейиллер ауыспасыз мәниге ие болады. Олар *қаяққа?* *қаяқтан?* сорауларына жууап беретұғын сөзлерди басқарады: үйге қайтыу, жұмысқа қатнау, ауылдан келиу, мектепке бару т. б.

Фейил сөзлердиң биразлары бирде ауыспалы, бирде ауыспасыз мәнилерде келе беріуи де мүмкин. Мысаллар: 1. Жолды өт (ауыспасыз фейил) — жолды кесип өт (ауыспалы). 2. Бала еле жас, мектепте оқыйды (ауыспасыз). Бала китапты оқыйды (ауыспалы). 3. Ол қалада жүрди. — Ол шахмат ойынында атты жүрди. „Жүрди“ фейил алдыңғы гәпте — ауыспасыз, кейинги де — ауыспалы мәниде келген. Ауыспасыз фейиллер басқа сөзлерди басқармай-ақ тек субъекттиң хәрәкетин билдириуи мүмкин, бул жағдай тилде жүдә көп ушырасады. Мысалы: Қонақлар келди. Той басланажақ болып атыр. Ауқат тартылды.

Фейилдиң ауыспалылық хәм ауыспасызлық қәсийетлери оның дәреже жасаушы аффикслерине, олардың характерине байланысты болады. Басқаша айтқанда ауыспасыз фейиллер *дир, гиз, -т* т. б. дәреже аффикслери жалғаныу менен ауыспалы фейилге айлана т. б. Мысалы: Бала кийинди (ауыспасыз фейил). Анасы баласын кийиндирди (ауыспалы). Төрге шығын (ауыспасыз) Қонақты төрге шығарың (ауыспалы). Керисинше *-л, -н, -с* дәреже аффикслери жалғаныу менен ауыспалы фейиллер ауыспасыз фейилге айланады: Табақ-қасықты жуу (ауыспалы), жууың (ауыспасыз).

Жоқарыдағыларды жууақлап айтқанда, фейилдиң табыс сеплигиндеги туура толықлауышты басқаратуғынлары яки сондай толықлауышты талап ететуғынлары ауыспалы фейиллер, ал қалғанлары — ауыспасыз фейиллер деп қаралады. Соның менен қатар баянлауыш ауыспалы фейилден жасалған гәптерде тек туура толықлауыштың бир өзи болмастан, оның менен бирге қыя толықлауышлар да қабатласып келе береді: Малды тапқанға бақтыр, отынды шапқанға жақтыр (нақыл). Ауыспалы фейил тийкарында жасалған сөз дизбеклеринде де сондай: баланы китап оқытуға үйретіу, жасларды жарамсыз қылғалардан сақлау т. б. Бундай грамматикалық кубылыслар тилде көплек ушырасады. Демек, ауыспалы фейиллер тек *кимди? нени?* сорауларына жууап беретұғын сөзлерди басқарыу менен бирге „*нени-кимге*“ (отынды шапқанға) „*кимдинеге*“ (баланы китап оқытуға) усаған хәм сол сыяқлы комплекс түрдеги сорауларға жууап беретұғын сөзлерди де басқара алады. Бирақ ауыспасыз фейиллерде бундай қәсийетлер байқалмайды.

§ 69. ФЕЙИЛДИҢ ДӘРЕЖЕ КАТЕГОРИЯСЫ

Дәреже категориясы *-н, -л, -с, -т, -дыр, -ғыз, -сет*, хәм басқа да аффикслердиң жәрдеми менен жасалады. Буларды „дәреже аффикслери“ деп жүргизеди. Басқа түркий тиллери сы-

яқлы, карақалпақ тилинде дәреже аффикси тиккелей тийкар (түбир) фейилге жалғанады: *көр-ин, көр-ис, көр-сет, жаз-ыл, жаз-ыс, жаз-дыр, жаз-ғыз*. Айырым жағдайда мәселен, басқа бир дәрежени билдириу зәрүр болғанда, еки дәреже аффикси қатарынан жалғаныуы да мүмкин: *кий-ин-дир, көр-сет-киз*. Дәреже аффиксинен кейин фейилдиң басқа дөрэнди түрлерин жасайтуғын аффикслери ретине қарай жалғанады: *көрин-ди, көрис-се, көрсет-пе-генше, кийин-дир-иу* т. б.

Фейил сөзлерге дәреже аффикслери жалғанғанда, олардан аңланған ис — хәрәкеттин мәниси, бағдары өзгерип, хәр түрли кубылысқа ушырайды. Фейилдиң дәреже категориясында усундай түрли хәрәкетлик кубылыслар тексериледи. Мысалы: Бала кийинди. „Кий, фейилиниң аффикси жалғаныу менен „кийинди“ фейил жасалады. Енди „кийинди“ фейили субъекттин (хәрәкетти ислеушиниң яки хәрәкет ийесиниң) өзине бағдарланған хәрәкетин билдиреди: бала өзи кийинди — мәнисинде. Ана баласын кийиндирди дегенде „кийиндирди“ фейил субъекттин өзине (ана) емес, ал басқа предметке бағдарланған хәрәкетти билдирип тур. Жаслар жарысты, деген мысалдағы „жарысты“ фейили болса бир неше субъекттин қатнасы менен исленген хәрәкетти аңлатады. Сөйтип, фейил дәрежелери фейилден аңлатылған ис-хәрәкеттин субъектке я объектке болған хәр қыйлы катнастарын билдиреди.

Түркий тиллердиң илимий — норматив грамматикаларында фейил дәрежелерине түрлише характеристика берилип жүр. Түркий тиллерин изертлеуши илимпазлардың бир топары фейил дәрежелерин „сөз жасаушы категория“ деп қараса¹ екінши топары — сөз жасаушы емес, фейилдиң формасын өзгертиуши ямаса тек түрин өзгертиуши категория деп түсиндиреди. Карақалпақ тилиниң материалына қарағанда, фейил дәрежелеринде сөз жасаушылық қәсийет те хәм форма жасаушылық — сөздиң грамматикалық формасын билдириу қәсийет те бар. Мәселен, тилде ең көп ушырасатуғын *-дир-тир* деген дәреже аффиксин алайық. Ол еки түрли хызмет атқара алады: бириншиден; хәр түрли жана семантикалық мәнили фейиллер жасайды: *айттырыу* — қыз айттырыу, қосық айттырыу хәм сөйлетіу деген мәнилерде, *болдырыу* — шаршау, хәлсиреу, питкеріу деген үш мәнини аңлатады. Екиншиден: *болдыр, айттыр* өзлигинен II бет, бирлик санды хәзирги — келер мәхәлди билдирип, фейилдиң грамматикалық формасы хызметин атқарады. *Сөйлес, жәрдемлес* фейиллериниң *-с, -лес* аффикслери

¹ И. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. 79 бет.
И. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. 2, 333 бет. Казирги казак тили, Алматы, 1954-жыл „Егистик“ бөлими.

² А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского языка, изд. АН СССР Москва 1960 г. 197 бет.

еки функцияда қолланылады: I. шериклик дәреже аффикси, 2. II бет бирлик сан, ҳазирги—келер мәхәлди, буйрык мейилди—билдиреди.

Фейил сөзлер өзлик дәреже, өзгелик дәреже, шериклик дәреже хәм белгисиз дәреже болып төрт дәрежеге бөлинеди. Олардың ҳәр бириниң өзине тән аффикслери, мәнилери хәм жасалыу өзгешеликлери бар.

§ 70. ӨЗЛИК ДӘРЕЖЕ

Фейилдиң өзлик дәреже аффикслери: **-н, -ын, -ин-л, -ыл-ил**. Булар тийкар я түбир фейилге жалғанады да оннан кейин фейилдиң басқа тийисли фармалары тиркеледи: **мактан-ыу, ирк-ил-ди, кептир-ин-ген** т. б.

Өзлик дәреже фейиллеринде олардан аңланған ис—хәрекет тиккелей субъекттиң—хәрекет ийесиниң өзине өтеди, басқа объектке аўыспайды. Мысалы: Қырқағары гөш байлап, семирдим деп мактанба (*халық қосығы*). Бул гәптеги „мактанба“ сөз—өзлик дәреже фейили, дәреже көрсеткиши **-н** аффикси, ол „өзинди өзін мактама“ деген мәни аңлатады. Аўы томарға илинип, жигит бираз иркилди, жағаға шығып, курғақ кийимлерине оранды, отқа жылынды. **Илинип, иркилди, оранды, жылынды**—булар да өзлик дәреже фейиллери.

Өзлик дәреже аффикслери жалғанған фейиллер, әдетте, аўыспасызлық қәсийетке ийе болады яғни сөйлеуде табыс сеплигиндеги сөзди басқара алмайды. Себеби олардың билдиретуғын хәрекет субъекттиң өзине тийисли болады (*жоқарғы мысалларды қараңыз*). Сол себептен де аўыспасыз фейилдерден (*уықла, отыр, дем ал, тынық* т. б.) өзлик дәреже жасалмайды. Мәселен, „уықла“ сөзине **-н, -л** аффикслери жалғанбайды. Сөйтип өзлик дәреже барлық фейиллерден жасала бермейди екен. Оның тийкарғы жасалыу усыллары хәм тилде қолланылыу жағдайлары қысқаша төмендегилерден ибарат:

1. Аўыспалы фейиллерге **-н, -л** аффикслери жалғанса, олар өзлик дәреже фейиллерине айналып кетеди Мысалы:

аўыспалы фейиллер	өзлик дәреже
мақта, сүйе, дүзе, сазла, жаз, ирк, қамты, тара, ойла,	мактан, сүйен, дүзел, сазлан, жазыл, иркил, қымтан, таран, ойлан.

Бундай жағдайларда аўыспалы фейиллер **-н, -л** аффикслери менен келгенде аўыспалылық қәсийетин жоғалтады.

Өзлик дәреже фейиллериниң биреулері **-н** аффикси менен (*сүйе-н*) екіншилери **-л** аффикси менен үйлесип келеди (*дүзел*)

Солай етип: аўыспалы фейил **„м, н, ң,“** сеслерине питсе я оның кейинги буўынында усундай сес болса, **л** аффикси жалғанады: **жыйна—жыйналыу, тене—тенлеу, таны—танылды, жен—женилди**. Керисинше, фейилдиң соңғы буўынында **л** сеси болса, оған **-н** аффикси жалғанады: **тикле—тикленеди, бүкле—бүкленди**.

2. Өзлик дәреже аффикси фейил түбирине қосылып, биригип кеткен бир топар фейиллер ушырасады: **сағыныу, жалғаныу, ийбениу, уялыу, өкиниу, өтиниу** т. б. Бирақ **-н**-аффикслерин олардың түбиринен айырыу мүмкин емес, айырсақ мәниси бузылады, мәселен: **уял—бир түбир, бир морфема** хәм өзлик дәреже фейили.

3. Биз жоқарыда **-н, -л**, аффикслерин өзлик дәреженің „тийкарғы форманты“ деп едик. Сонын менен қатар айырым жағдайларда **-лан, -лен**, аффиксиниң жәрдеми менен де өзлик дәреже жасалыу мүмкин: Мысалы: **аўқатланыу, хәллениу, хәуижлениу, магнитлениу, екилениу, сырқасланыу, тынышлик дәреже** фейиллерине жатады. Тек айырмасы: **-лан** аффикси, бириншиден: атаўыш сөзге жалғанады, екіншиден: ол (*лан*) бирден еки хызмет атқарады: а) атаўыш сөзлерден **фейил жасайды**, б) өзлик дәреже жасайды. Бала жуўынды, аўқатланды дегенде жуўынды фейилиниң хәрекет субъектке қандай қатнаста болса, аўқатланды фейили де сондай қатнаста.

4. Өзлик дәреже аффикси курама фейиллердиң (*ылғый фейиллерден жасалғанда*) жетекши (*алдыңғы*) компонентине жалғанады: Бала жуўынып болды. Душпан жеңилип қалды.

Өзлик дәреже фейиллериниң гейпара семантикалық стильлик мәнилери жөнинде мыналарды айтыуға болады. **Салланыу, долланыу, қыялланыу, назланыу** т. б. фейиллер әдебий тилдиң барлық тараўларында қолланыла бериуи мүмкин, сөйтсе де олар көркем әдебиятта персонажды тәрийплеуде көп ушырасады. Мысалы, халық қосықларында, Бердақ, Әжинияз хәм басқа да шайырларда „қаршығадай қыялланып“, „таўыстай тарапып“ „доланып“ фармалары бар.

Сондай-ақ сөйлениу, айтыныу, толғаныу буўырқаныу, бастырыныу т. б. психикалық сезимлерине байланыслы хәрекетлерди билдиреди. Сондай-ақ өзлик дәреже фейиллериниң көпчилиги адам менен бирге басқа да жанлы-жансыз затларға тән хәрекетлерди аңлатады.

Өзлик дәреже аффикслери VIII әсирден берги жағындағы түркий жазба нускаларда ушырасады, оннан бұрынғы жазба нускалар бизге еле белгисиз. Мысалы: *Узэ көк теңри эсра йагиз йир қылымдукда, эркин ара киси оглы қылымсы*¹.

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, изд. АН СССР. М.—Л. 1951, 28-бет.

(Бул мысал VIII әсирге жағатуғын жазба руникалық нұсхадан алынды). Ондағы „қылындукда“ (*жаратылғанда*) „қылынымыс“ (*жаратылды*)—өзлик дәреже фейиллери, аффикси-*ын*. Бундай фейиллер Махмуд Қашғарийдің „Дивану лугатит түркинде“ Юсуб кос Хажибтің „Кудатгу билги“ мийнетинде хәм басқа да ески жазба нұсқаларда қийи ушырасады. Усыған қарағанда хәзирги өзлик дәреже фейиллери түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де илгери дәуірлерден бар грамматикалық кубылыс деп айтыуға болады.

§ 71. ШЕРИКЛИК ДӘРЕЖЕ

Фейилдің шериклик дәрежеси бир неше субъекттиң өз-ара бирлесип ислейтуғын ис-хәрекетин аңлатады. Тийкарғы аффикси *с*, сөйле-*с*, тан-*ы-с*. Кейини дауыссызға питкен фейил тийкарына *ыс*, *ис* түрінде жалғанады: көр-*ис*, айт-*ыс*, жаз-*ыс*. Соның менен қатар шериклик дәреже-*лас-лес-дас* аффиксиниң жәрдеми менен де жасалыуы мүмкин. Мысалы: сәлем-*лес*, үәде-*лес*, кол-*лас*, ортақ-*лас*, дос-*лас*, хош-*лас-ыс*, истиккелей фейилге жалғанады (*тубир фейилге*) қатнас-*ыу*, кел-*ис-иу*, *лас*, *-лес-дас* аффикс болса атауыш сөзлерге: сәлем-*лес-иу*, ақыл-*лас-ыу*, бир-*ле-сиу*, үәде-*ле-сиу*. Уқсаслығы—аффикси қандай шериклик, биргелик мәни аңлатса, *лас*, *лес*, аффикси де сондай мәни аңлатады. Салыстырып: Еки дос кушақласып көр*исти*. Еки дос хәзиллест*и*.

Тилимизде-*лас-лес* аффиксиниң жәрдеми менен жасалатуғын шериклик дәреже фейиллери жүдә көп. Соны да айтыу керек: *-лас -лес*, аффикси көп мәнили. Оның жәрдеми менен атауыш сөзлер де жасалады. аўыллас, сырлас, жерлес. Фейил аффикси ретинде *-лас -лес*, бир уақытта үш түрли хызмет атқарады: а) атауыш сөзден фейил жасайды хәм де б) шериклик дәреже аффиксиниң ұазыйпасын атқарады, в) II бет, буйрық мейил, бирлик сан, келер мәхәл—усы төрт грамматикалық мәнини аңлатады (*бөлек-дара турғанда*;) хошлас, шериклес, беллес, (*гүрес*) жарнақлас ғ. б.

Айырым фейиллерде *лас* аффикси-„*дас*“ түрінде ушырасады: кол-*дас-ыу*, қап колдасыу (қап колдасыу емес) Демек, шериклик дәреже *с-ыс-ис-лас,лес* аффикслериниң жәрдеми менен жасалады.

Бир топар фейиллер бәрхә шериклик дәреже аффикси-*с*-пенен бирге келеди, онысыз, әдетте колланылмайды: жары-*сыу*, кенес*иу*, шекни*сиу* т. б.

Шериклик дәреже фейиллериниң биреулері гәпте туура толықлауышты басқарып, аўыспалы қасийетке ийе болады, екіншилери аўыспасыз мәниде келеди.

1. Шериклик дәреже биргелик мәнидеги ис-хәрекетти билдиреди: Мысалы: сөйлес*иу*. сәлемлес*иу*, хошлас*ыу*, табыс*ыу*, кушақласып көр*исиу* т. б. Бул сыяқлы фейиллер еки я бир

неше субъекттиң тиккелей қатнасы менен исленетуғын ис—хәрекетти аңлатады. Мысалы: Келиң, дослар, сөйлесейік, пикир алысайық, ойласайық („Әмударья“ журналы), Ашығым атқа минипсиз, көрисейік, қолыңды бер (Алпамыс“ пьессасы).

Жууырыу, шабысыу, айтысыу, беллесіу, таласыу, усаған шериклик дәреже фейиллери жарыс—бәсеки мәнисиндеги биргелик хәрекетти аңлатады. Жаслар жарысты. Қосық айтысты. Балалар жууырысты. Жарыспаққа жумбақ айтысты. Биргелік хәрекетти билдириуши бундай фейиллер аўыспасыз харақтерге ийе болады, себеби олардың хәрекеті сол хәрекетти ислеуши субъектлерге тийисли болады, басқа предметке аўыспайды.

2. *-с-ис* аффикси излеу, сүйеу, тийеу, писириу, тигиу, ойлау усаған аўыспалы фейиллерге жалғанғанда, ондай фейиллер биреуге „жәрдемлесіу“ мәнисин аңлатады: излесіу, сүйісіу, писирісіу т. б. Мысалы: Қыз анасына аўқат писиристі (писириуіге жәрдемлесті деген мәниде). „Жәрдемлесіу“ мәнисинде өзлик дәреже фейиллери гәпте табыс сеплигиндеги туура толықлауышты басқарып, аўыспалы харақтерге ийе болады: Бала атасына қауын егисти, суу ашысты. (қауын, суу—туура толықлауыш). Бундай фейиллерде басқа субъект барыс сеплигиндеги толықлауышка айланып кетедн (анасына, атасына), ал жәрдемлесіуши (қыз бала) атау сеплигинде турып, грамматикалық баслауыш хызметин атқарады. Гейде шериклик дәреже фейиллери гәпте биргелик мәнидеги ис-хәрекетте де, „жәрдемлесіу“ мәнисинде де келиуі мүмкин. Бала жолдасы менен сөйлесті. (биргелик мәниде)—Бала жолдасына есап шығарысты. (жәрдемлесті мәнисинде).

Ески түркий жазба нұсқаларда—VIII әсирдеги хәм оннан соңғыларда шериклик дәреже аффикси көплеп ушырасады. Бірақ қарақалпақша *-с-ыс-ис* аффикси ески жазба нұсқаларда *ш-иш*, *-уш* түрінде гезлеседи. Мысалы: Эништи қутлағанда эдиз бирле сунуш димиз¹. Мәнисі: „екінши рет кушлақта эдизлер менен урыстық“. Және бир мысал:

•Ей киш
Била қаришти
Ардам есин күрүшти
Чирик тутуб қорушти.²

Шериклик дәреже аффиксиниң этимологиясы, неден хәм қалай келип шыққаны тууралы айырым изертлеуши тюркологлар *-с* аффиксин монгол тилиндеги *-ча* аффикси менен теклес болыуы керек деп болжайды (Рамstedт, Введение в алтайское языкознание, Москва, 1957, 83). Айырым тюркологлар оны көплік жыйнақлау мәнисиндеги-з аффикси менен

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 32-бет.
² М. Қашғарий. Дивану лугатит түрк, т. I. 149-бет.

(түркий тиллердеги) байланыслы пайда болған шығар дейди. (Рясянен, фонетика, 158). Бизинше, шериклик дәреже аффиксин (*с-*), оның этимологиясын аўыллас, курдас, сырлас, усаған атауыш сөзлердеги *-лас, -дас*, аффикслери менен байланыслы тексеріу керек болар деймиз. Балки ол (*с*) уса аффикслер менен ертеректе төркинлес шығар, себеби олардын улыўмалық мәнилери бир-бирине жакын, шерикликти билдиреди. Оның үстине „сырлас“, муңлас“ усаған омонимлер ҳазирги каракалпақ тилинде атауыш сөз ҳәм феил мәнилеринде колланыла береді. Мысалы: „сырлас“ сөзи. Сен оның менен сөйлес, сырлас, дегенде феил балса Садық—Аббаздың сырлас досты еди. Бул жерде атауыш сөз.

§ 72. ӨЗГЕЛИК ДӘРЕЖЕ

Өзгелик дәреже жасаушы аффикслери (*-дир, -гиз, -т, -ир, -ал, -кер, -из, дар, -гит, -сет, -гир*) фонетикалық вариантлары менен қосып есапланғанда жүдә көп. Мысаллар: жаз-дыр-ды, сана-т-ты, отыр-ғыз-ыу, бат-ыр-ыу, пит-кер-иу, ем-из-иу. т. б.

Феил дәрежелеринин ишинде аффиклере ең байы-өзгелик дәреже. Бул дәреженің мәнилери де ҳәр түрли. Бирақ олардың барлығы аўыспалы қасийетке ийе болады, сөйлеуде кимди?, нени? сорауларына жууап беретугын туўра толықлауышты басқарады.

Өзгелик дәреже аўыспасыз феиллерден де, аўыспалы феиллерден де жасала бериуи мүмкин. Оның аўыспалы феиллерден жасалғандағы мәниси менен аўыспасыз феилден жасалғандағы мәнисинин арасында әдеуір айырмашылық сезиледи. Усыған қарап өзгелик дәреже еки түрли мәни аңлатады.

Биринши мәниси: егер өзгелик дәреже аффикслери аўыспасыз феиллерге, соның ишинде өзлик шериклик дәрежелерге жалғанса, ол субъекттиң өзи бежеретугын ҳәрекетти аңлатады. Мысалы: Бала үкесин ойнатты. Ойна—аўыспасыз феил, ойнат—өзгелик дәреже, аўыспалы феил. Ойнатты феили субъекттиң (*бала*) тиккелей өзи бежерген ҳәрекетти аңлатады.

Екинши мәниси: аўыспалы феиллерден жасалған өзгелик дәреже феиллеринде субъект тек ис—ҳәрекетти буйырыушы ямаса ислетиуши ролин атқарады, ал ҳәрекетти бежertiуши, орынлаушы басқа предмет болады. Мысалы: Муғаллим оқыушыларға нәшелер ектирди. Бригадир рабочийларға суу аштырды, төгин тасытты, отақ отатты. Мысаллардағы грамматикалық субъект муғаллим, бригадир ҳәрекетти ислетиуши ролин атқарады да, ал ҳәрекетти бежериушилер барыс сеплигиндеги сөзлер (*оқыушыларға, рабочийларға*). Өзлик дәреже мысалларда „ек“, „аш“, „тасы“, „шығар“ деген аўыспалы феиллер тийкарында жасалған. Ҳәрекетти бежерауши барыс сеп-

лигиндеги сөз белгили себеплер менен сөйлесиуши оның ким екенин билмесе я оны ашып айтқысы келмесе, гәпте айтылыуы мүмкин. Мысалы: Усы хатлардың бәрин бүгин почтаға салдыр: (*биреу арқалы сал* мәнисинде, бирақ сол „биреу“ гәпте аталмаған).

Өзгелик дәреже феиллеринде грамматикалық субъект бирде ҳәрекетти тиккелей бежериуши, бирде тек буйырыушы, ислетиуши болып та келеди. Бир феилдиң өзи контексте жоқарғы еки мәниде де жумсала бериуи мүмкин. Мысалы: Ғарры арқанды жаздырды (жаздырыушы ғаррының өзи). Ғарры баласына хат жаздырды. (Хатты өзи жазбай, басқа биреуге жаздырды). Булар—омоним феиллер.

Грамматикалық субъекттиң ҳәрекетти өзи бежермей, биреуге ислеткенин анығырақ көрсетиу керек болған жағдайда—өзгелик дәреженің еки аффикси феилге қабатласып жалғанады: Командир өргшилерге отты өширтти (өш-ир-т-ти).

Өзгелик дәреже аффикслери өзлеринин актив ҳәм пассив колланылыуына қарай өнімли ҳәм өнимсиз болып екиге бөлинеди. Өзгелик дәреже аффикслеринин ҳазирги тилде актив колланылатугын өнімли түрлерине төмендеги аффикслер жалғанады: *-дыр, -т, -ғыз, -қар, -ир* (фонетикалық вариантлары менен). Ал өнимсизлери: *-сет, -дар, -ар, -гит, -из* аффикслеринен ибарат. Мәселен: көрсет (*сет*), аўдар (*-дар*), илгит (*гит*), емиз (*-из*) усаған жекке-сийрек ушырасатуғын феиллерге жалғанады.

Өзгелик дәреженің өнімли аффикслери ҳәр бири өз алдына феиллерге жалғанып, жаңа сөзлер пайда етиуин бир неше топарға бөлиуге болады:

1. *-дыр, -тыр, -дир, -тир*. Ҳазирги каракалпақ тилинде бул аффикслер өзгелик дәреже жасауда барынша актив колланылады. Кейни даўыссызға питкен көпшилик феиллерге жалғанып, олардан аўыспалы феиллер доретеди. Мысалы: алдыр, билдир, арттыр, кептир. Мысалларда көрингендей, *-дыр-дир* үнли даўыссызға питкен тийкар түбир феилге (*ал-дыр, бил-дир*) *-тыр-тир* үнсиз даўыссызға питкен тийкар феиллерге (*кеп-тир, арт-тыр*) жалғанады. Бирақ „кел“ феили бул қағыйдаға бағынбайды. Кейин үнли даўыссыз болыуына қарамастан оған *-тир* аффикси жалғанады: кел-тир (*кел-дир*) емес.

Түркий тиллерин изертлеушилер арасында *дир-тир* аффиксинин этимологиясы жөнинде қәлиплескен бир пикир жоқ. Пикирлер ҳәр түрли. Айырым изертлеушилер *-дир-тир* аффиксин еки аффикстин, атап айтқанда *т-ир* ямаса *ти-р* дин қосындысынан пайда болған деп есаплайды¹. Мүмкин, усылай

¹ Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание, Москва, 1957, 75—83-параграфлар. Зайончковский А., Суффиксы... Краков. 1932, 110—129-бетлер.

да болуы. Бирақ ески түркий жазба нускаларда **-дир-тир** аффикси „тур“ түрінде ушырасады. Мысалы: *башлығығ йу-кутурмыс ...*, *Темир қапығқа тәки* контурмыс¹. **Йуқунтурмыс** (*жүгиндирди*), **контурмыс** (*қондырды*)—фейилдің өзгелик дәрежеси, аффикс-**тур**, усыған карағанда ҳазирги **-дир-тир**, суффикслери бурынғы „тур“ дан келип шығуы да итимал. Ҳазирги „алдыр“, „келтир“, феиillerи бурынғы „ал“ хәм „тур“ „кел“ „тур“ түриндеги коспа феиillerден „тур“ феили аффикске (*тир*) айланып, баскаша мәниге ийе болмадыма деген болжаулар да бар.

2. **-т-ыт-ит-**. Буның этимологиясы жөнинде де тюркологларда түрли пикирлер бар. Мәселен, Н. А. Баскаков-**т** аффиксин „илгит“ сыяқлы феиillerдеги—гит формантынан келип шыққан² дейди. Гейпара тюркологлар **т-эт** (*ет*) көмекши феилинен (*Банг*). биреулер „те“ (*де*) феилинен (*Котвич*) жасалған деген болжаулар айтады. А. Н. Кононов оның шығысын **-тыр** суффикси менен байланыстырады³. Кейинги пикир бираз дурыслыққа келеди. Аффикс-**т** өзгелик дәреженин-**тыр** формантының басқа сесинен қысқарған варианты болуы мүмкин: Илгери уақытларда, сөйле, исле, үрк, усаған феиiller сөйле-с-**тир**, ислет-тир, урк-тир түринде жумсалып, келе-келе белгили фонетикалық өзгериске ушырап, қысқарып, соң ҳазирги сөйле-т, исле-т, үрк-ит түринде кәлиплесип кеткен болуы итимал.

Ҳазирги каракалпак тилинде **-т** төмендегише қолланылады: а) дауыссыз сеске питкен көп бууынлы түбир хәм дөренди буйрық мейилге (II бет бирлик сан) жалғанады да, оннан дауыспалы мәнили буйрық мейил жасайды. **Кур-т, дүзе-т, ор-ынла-т, бийле-т, оқы-т, ери-т, сазла-т, айда-т** т. б..

б). кейин **рк, рк**, кос дауыссызларға питкен бир хәм көп бууынлы түбир феиillerге-т аффикси **-ыт, -ит** түринде жалғанады, сөйтип олардан дауыспалы феил яғный өзгелик дәреже пайда болады: **урк-ит, қорқ-ыт** хәм т. б.

в) кейин **и, р, л**, сеслерине питкен дауыспалы феиillerге (түбирине) **-т** аффикси жалғанса, олардан дауыспалы феил жасалады: **ерт** (*ер-т*: изине ерт), **азай-т, тазар-т, молай-т, жөнел-т** т. б.

э. **ғыз, -гиз, -қыз, -гиз**. Қолланылуы: **-дыр-тир** аффикси сыяқлы, дауыссызға питкен дауыспалы мәнили тийкар түбир феиillerге жалғанады: **ал-ғыз, айт-қыз, көр-гиз, жаз-ғыз** т. б.

Бундай феиiller де дауыспалы қасийетке ийе болып, „би-

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. 29-бет.

² Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык. т. 2. 343 бет.

³ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М—Л., 1960. 194-бет.

реўге бир нәрсени ислеткизиу“ мәнисинде қолланылады: Сен оларға қосық айтқыз, сүүрет салғыз.

Көпшилик феиillerге **ғыз-** хәм-**дир** аффикслери бириниң орнына бири алмасып, жалғана береді: **алдыр-алғыз, айт-тыр айт-қыз**. Бирақ **атыр, тур, жат** усаған дауыспалы феиillerге **-ғыз** аффикси жалғанады, **-бир** жалғанбайды: **жат-қыз, отыр-ғыз**.

4. **-кар-кер**. Булар үнсиз дауыссызларға питкен бир бууынлы түбир феиillerге, онда да көбинше **т, с** сеслерине питкен түбирлерге жалғанып, олардан өзгелик дәреже феиillerи жасалады: **жет-кер, өт-кер, жат-қар, пит-кер, бас-қар**, Жоқарыда айтылған **дыр-т -ғыз** формантларына карағанда **-кар -кер** аффикслериниң қолланылуы сферасының әдеуир тар экени байқалады.

5. **-ыр, -ир, -ар**: **көш-ир, өс-ир, өт-ир, түс-ир, кет-ир, шық-ар, (шығар)** т. б. Мысалы: Отты геўлеме **өширерсен**, қоңсыны геўлеме **көширерсен** (*нақыл*). Мысалларымыздан көрингендей, бул аффикслер үнсиз дауыссызларға питкен бир бууынлы түбир феилге, онда да көбинше **ш, т, с, к** үнсизлерине питкен түбирге жалғанады да, сөйтип олардан өзгелик дәреже феиillerи жасалады.

Этимологиялық жақтан карағанда **-ир (ыр)** аффикси **-тир (тыр)** менен төркинлес деўге болады. Себеби, бираз феиillerге ҳазирдиң өзінде олар параллель жалғана береді. Салыстырайық: **пит-ир—пит-кер, жет-ир—жет-кер** т. б. Усыған карағанда **-тир (тыр)** аффиксиниң алдыңғы дауыссыз сеси түсип қалуы нәтижесинде **-ир (ыр)** аффикси келип шыққан болуы керек.

Биз жоқарыда өзгелик дәрежениң өнимли аффикслерине, олардың қандай феилге жалғаныуына хәм этимологиясына тоқтадық. Оған қосымша соны да айтыу керек, **дир, -ир, -гиз-қар** аффикслери бир феилдің өзине алмасып жалғанғанда, ол хәр түрли семантикалық, стильлик мәнилер аңлатады. Мәселен: **жаздырыу**—хат жаздырыу, бир нәрсени жаздырып жиберу т. б, кең мәниде қолланыла береді. Бирақ **жазғызыу** варианты ондай кең қолланылмайды, мәселен, **жипти жазғызыу** деп айтылмайды, хат жазғызыу деп қолланылады. **Билдириу**—билгизу, **кеширилиу**—кештириу (*суу*) усаған түбирлес феиiller де сондай.

Айырым феиillerде өзгелик дәреже аффикси оның түбирине қосылып кеткен: **қутқару, жасыру, азғыру**, т. б. **Қутқар, жасыр, азғыр**—булар түбир феиiller, буларды морфемаларға ажыратуға, жиклеуге болмайды.

Қурама феиillerде өзгелик дәреже аффикси, әдетте, олардың жетекши компонентине, алдыңғысына жалғанады: **көрсет-ип кел, тер-гиз-ип бол, жаз-дыр-ып ал, өт-кер-ип жибер**.

Фейилдің түбирине я дөрөңди тийкарына—*л-ыл, ил,-н* (*ын, ин*) аффикслериниң жалғаныуы менен белгисиз дәреже жасалады. Кейини-*л* сесине питкен түбир фейиллерге, сондай-ақ *ла (ле)* аффикси арқалы жасалған тийкар фейиллерге-*н, ың, иң* аффикси жалғанады: *орын-ла-н-ды, исле-н-ди, алын-ды*. Басқа жағдайларда *-л,-ыл, ил* аффикси қолланылады: *тасы-л-ды, кара-л-ды, кий-ил-ди, көр-ил-ди* т. б.

Белгисиз дәреже фейиллери басқа биреу тәрәпинен ислетуғын я исленген хәрәкетти аңлатады. Мысалы: Трактор ремонтланды. Жер сүрилди. Бул гәплерде грамматикалық баслауыш—трактор, жер. Ремонтланды, сүрилди деген өзгелик дәреже фейиллеринен аңлатылатуғын хәрәкетти ислеуши сол грамматикалық баслауышлары емес, басқа адамлар. Бирақ сол „басқа адамлар“ айтылмаған, „жасырынып“ қалған. Бул гәплерде тийкаргы айтылажақ ой—трактордың ремонтлануы менен жердің сүрилиуи, хәрәкеттиң ким тәрәпинен исленгени нәзерде тутылмаған. Сонлықтан белгисиз дәреже фейиллеринде көбинше хәрәкетти ислеуши логикалық баслауыш жасырынып, айтылмай қалады. Мысалы: Совхозда жаңа жайлар салынды. Оларға электр, радио, газ өткерилди („Совет Қарақалпақстаны“). Керек болған жағдайда хәрәкетти бежерийши логикалық баслауыш гәпте айтылыуы да мүмкин, бирақ ол толықлауыш ролінде келип, „ким тәрәпинен?“ яки „ким я не менен?“ сорауына жууап береді, баслауыш ролінде келмейди: Бул әжайып бағ мектеп оқушылары тәрәпинен кемалға келтирилди. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң барлық тарауларында—көркем шығармаларда, илимий, техникалық әдебиятта, аўызеки сөйлеуде „Жер сүрилди“ типіндеги белгисиз дәреже фейиллердің қатнасы менен жасалған гәплер ертиниң биринде ушырасады.

Белгисиз дәреже фейиллери бәрхә аўыспасыз мәниге ийе болады. гәпте кимди? нени? сорауларына жууап беретуғын туўра толықлауышты басқара алмайды, оны талап та етпейди. Белгисиз дәреже аффикслери барлық фейил сөзлерге шетинен жалғана бермейди. Мәселен, *уйықла, сарғай, қызар, көгер* усаған аўыспасыз фейиллерге жалғанбайды. Мысалы: *каўын сарғайды, (сарғай-ыл-ды емес).*

1. Белгисиз дәреже аффикси, әдетте, *-тасы, аш, жап, барла, изле, суўғар, сал, бекит, жаз, оқы* т. б. усындай аўыспалы фейиллерге жалғанады: *Жүк тасылды, Есик ашылды.* Китап оқылды. Жай салынды.

2. Барлық өзгелик дәреже фейиллеринен дерлик белгисиз дәреже жасалады: *Көрсетилди (фильм), бергизилди (хабар), өткерилди (сабақ), бастырылды (жай).*

3. Рети келгенде *л-ыл-ил* аффикси шериклик дәреже фейиллерине жалғанып, олардан белгисиз дәреже фейиллерин

жасайды: *ойлас-ыл-ды, кел-ис-ил-ди, сөйлес-ил-ди, План көпшилик пенен ойласылды, жақында бул додаланды.*

Белгисиз дәреже аффикслери курама фейиллерде түрлише қолланылады. Бирде олар қоспа фейилдің барлық компонентлерине теңдей жалғанады. Мысалы: „Ленин“ совхозында пахта қысқа мүддет ишинде терилип болынды. Бирде белгисиз дәреже аффикси курама фейилдің тек кейинги компонентине ғана жалғанады да қояды. Мысалы: Шаруашылық бәлиминде маллардың от-шөби тасып алынды („Совет Қарақалпақстаны“)

Анлатыу: айрым фейиллерге белгисиз дәреже аффикси *-лин* түринде жалғанады. Мысалы: *же-лин (Ауқат желинди).*

§74. ФЕЙИЛ ДӘРЕЖЕЛЕРИНИҢ ӨЗ АРА ҚАРЫМ-ҚАТНАСЫ

Фейил дәрежелери гәп ишинде келгенде бәркулла өз ара қарым-қатнаста болады.

1. *-с,-ыс,-ис,-лас,-лес* аффикслери жалғанған фейиллердің басым көпшилиги шериклик дәреже мәнисин аңлатады. Бирақ *буралыу, ерисиу, кирисиу, жабысыу, аўысыу, орналасыу* усаған фейиллер өзлик—шериклик мәниге айналып кеткен, яғный олар өзлик дәреженің мәнисинде де, шериклик дәреженің мәнисинде де қолланылыуы мүмкин. Мәселен: тери *бүристи*. Бүрkit яңлы *бүристи*. „Бүристи“ фейили биринши мысалда өзлик дәреже мәнисин аңлатса, екиншиде—шериклик дәреже мәнисин аңлатады. „Ерисиу“, „кирисиу“ усаған фейиллерде шериклик дәрежеден гөре өзлик дәреже мәниси басымлау: Ол мол табысқа *еристи*.

2. *-л,-ыл,-ил* аффиксли фейиллердің айрымлары: жазылыу, дүзелюу, сызылыу, жайылыу т. б. мәнилерине хәм гәпте қандай грамматикалық баслауыш пенен келиуине қарап бирде өзлик дәреженің, бирде белгисиз дәреженің мазмунын аңлатады.

өзлик дәреже	белгисиз дәреже
Наўқас жазылды Адамлар газетаға жазылып атыр. Хәзир маллар өз аяғы менен өристе жайылып атыр.	Бүгин класста баян жазылды Шығарма жазылып атыр. Хәзир атызларға төгин жайылып атыр.

3. *-л,-н* аффикслериниң екеуи де хәм өзлик дәреже жасауда хәм белгисиз дәреже жасауда қатнасады.

Бир топар фейиллер (*сора, қымта, қара, кий, безе* т. б.)

-н аффикси менен келгенде, бэрхэ өзлик дәрежени, -л менен келгенде белгисиз дәрежени аңлатады. Салыстырың:

Өзлик дәреже	Белгисиз дәреже
Безениў, кымтаныў, сораныў, қараныў, кийиниў, жағыныў, жасаныў. Мысалы: Қыз безенди.	безелиў, кымталыў, сора-лыў, қаралыў, кийилиў, жағылыў, жасалыў. Мысалы: Жай безелди.

4. Болдырыў сыяқлы өзгелик дәреже фэйиллери (аффикси-*-дыр*) „шаршаў“, „хэлсиреў“ мәнисинде өзлик дәрежеге жатады, *пи-тир-тиў*, *тамамлатыў* мәнисинде өзгелик дәреже деп есапланады. Ат болдырды (өзлик дәреже). Аўқатты әрли-берли болдыраман деп атыр (*болдыраман*—өзгелик дәреже).

Басқа да сыр-сыпатлары көп, жоқарыда сөз етилди.

§75. ФЕЙИЛДИҢ БАСҚА СӨЗ ШАҚАПЛАРЫНАН ЖАСАЛЫҰ УСЫЛЛАРЫ

Басқа сөз шақаптарынан жасалған дөрэнди фэйиллер тилимизде көп ушырасады. Мысалы: *суўғарыў*, *ақлаў*, *көгериў*, *көклеў*, *санаў*, *бирлеў*, *екилениў*, *арсар болыў*, *бел байлаў*, *мирәэт етиў*, *қол қойыў*, *хүрмет етиў*, *тақ турыў* т. б. Дөрэнди фэйиллер тийкарынан еки усылда жасалады; 1. аффиксация усылы: (атлық, келбетлик т. б. Фэйил емес сөзлерге фэйил жасаўшы аффикслер жалғаў арқалы) 2. аналитикалық усыл (сөзге сөз қосыў арқалы) Фэйил жасаўдың бул аталған еки усылы да қарақалпақ тилинде кеңнен қолланылады. Дөрэнди фэйиллердің аналитикалық усыл менен жасалғанын „қоспа фэйиллер“ деп атаймыз.

§76. ФЕЙИЛДИҢ АФФИКСАЦИЯ УСЫЛЫ МЕНЕН ЖАСАЛЫҰЫ ҲӘМ МӘНИЛЕРИ

Фэйилдің өзине тән айрықша бир морфологиялық өзгешелиги сонда, оның басқа сөзлерден фэйил жасаўшы арнаўлы аффикслери бар. Олар: *-ла*, *-лас*, *-сыра*, *-сы*, *-а*, *-ырқа* т. б. Буларды фэйил жасаўшы аффикс яки қосымта деп атайды.

Аффиксация усылы бойынша фэйил емес басқа бир сөзге аффикс жалғануы арқалы екінши бир жаңа семантикалық мәниге ийе болған фэйил пайда болады. Мысалы: қабат-ла (*қабатла*), жа-сар (*жасар*), са-на (*сана*), ұйқы-сыра (*уйқысыра*), тыпыр-шы (*тыпыршы*), өзим-симе (*өзимсиме*), ҳәзил-лес (*хәзиллес*) т. б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде фэйил жасаўшы аффикслердің қолланыў сферасы хәр қыйлы. Олардың биразлары ата-ўыш, еликлеўиш т. б. сөзлерге жалғанып, олардан хәр түрли мәнили фэйиллер жасаўда актив қолланылады. Бундай түрлерин „өнимли аффикслер“ деп атайды. Оның аффикслери: *-ла*, *-ай*, *-сыра*, *-сы*, *-син*, *-лан*, *-лас*, *-а-ар-қар*, *-ық*, *-шы* (*фонетикалық вариантлары менен*) тар көлемде, айырым сөзлерге ғана жалғанатуғынларын „өнимсиз аффикс“ деп атайды. Өнимсиз аффикслер: *-дас*, *-ырқа*, *-у*, *-ы*, *-ал*, *-ыл*, *-ра* т. б. Булар тек айырым сөзлерге ғана жалғанады, қолланыў сферасы тар. Мысалы: *-дас* аффикси „қол“ хәм басқа да бирен-саран сөзлерге жалғанып, олардан фэйил жасайды: *қолдасыў*—қол қолдасыў мәнисинде ғана келеди, ал басқа мәнилерде „қоллаў“ түринде. Басқа өнимсиз аффикслердің қолланылыўы да сондай: *таң*—танырқаў, *ес*—есиркеў, *кем*—кемиў, *жоқ*—жоғаныў т. б. жүдә кем қолланатуғынлықтан өнимсиз аффикслерге айрым тоқтаўдың кәжети жоқ.

Өнимли аффикслердин жәрдеми менен жасалауғын фэйиллер хәзирги қарақалпақ тилиндеги барлық фэйил сөзлердин әдеўир бөлегин қурайды. Олардың фэйил жасаўдағы мәнилик өзгешеликлери хәр түрли.

1. *-ла-ле*. Бул аффикс фэйил жасаўшы аффикслердин ишиндеги ең өнимлиси. Себеби *-ла*, *-ле* аффикси тек атаўыш сөзлерден ғана емес, соның менен қатар еликлеўиш, таңлақ хәм басқа да сөз шақаптарынан фэйил жасайды; Соның менен бирге *-ла*, *-ле* аффикси менен фэйил сөзлер жасаў әйемги түркий жазба нускаларда да ушырасады, Мәселен, *сақла*, *қыйқыўла*, *усаған*—*ла* арқалы жасалған дөрэнди фэйиллер VIII әсирдеги жазба нускаларда жийи ушырасады¹.

а) *-ла-ле* аффикси көпшилик атлық сөзлерге жалғанады: *ой-ла*, *атыз-ла*, *белги-ле*. Ол совет—интернационаллық сөзлер менен де үйлесип келе береді: *сорт-ла*, *дезинфекция-ла*, *магнит-ле*, *дифференция-ла*.

Қандай атлық сөзге жалғануына, сол жалғанатуғын сөзиниң лексикалық мәнисине қарап *-ла-ле* аффикси хәр түрли мәнили фэйиллер жасайды. *-ла*, *-ле* аффикси хүрмет иззег, баян, тәрип усаған атлықларға жалғанса, „ет“ деген көмекши фэйилниң мәнисин аңлата береді. Салыстырың: *Хүрмет ет*—хүрметле, баян *ет*—баянла, тәрип *ет*—тәрипле. Егер *-ла-ле* қурал-жарак, әсбап атларын билдириўи атлықларға жалғанса, сол қурал-жарак, әсбап пенен исленетуғын ис-хәрәкетлерди аңлатады: *жарғы-ла*, *егеў-ле*, *тырма-ла*. Жас төл атларын билдириўи „қозы, бузаў, қулын, бала“ усаған сөзлерге жалғанғанда, *-ла*, *-ле* „туўыў“, „төллеў“ мәнисиндеги фэйиллер жасайды: *бузаўлаў*, *балалаў*, *қозылаў*, *палапанлаў*.

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., изд. АН СССР, 1951.

„Апа, ата, аға“ усаған туұысқан—туұғанлық қатнастарды билдириуши атлықларға **-ла, -ле** аффикси жалғаныу арқалы төмендегідей жаңа мәнилі дөренді фейиллер жасалады: **ағалау, апалау, аталау, апажанлау** т. б. Бундай фейиллер жалыныу, жақсы көриу усаған эмоциялық сезімлерге байланысты хәрәкеттерди аңлатады хәм көркем шығармаларда, жанлы сөйлеуде актив қолланылады. Мысалы:

Тилеп отыр Бегзаданы мапалап,
Бир сөз айтса, зордан сөйлеп апалап...

(А. Муусеев).

Бундай фейиллерде **-ла, -ле** аффикси мәниси бойынша „деп“ көмекши фейилине де жақын келеди. Салыстырың: Бала „апалап“ еркеледи, — Бала „апа“ деп еркеледи.

-Ла-ле аффикси жалғанған атлықтардың айырымлары фонетикалық өзгерістерге де ушырайды: Мәселен „уйқы, уры“ усаған атлықларға **-ла, -ле** жалғанса, олардың кейінги дауысты сесі түсіп қалады: **уйқы-уйқлау, уры-урлау** (*уйқылау, урылау* емес) керісінше, гейпара атлықларға **-ла, -ле** жалғанса, атлық пенен аффикстин арасына байланыстырыушы сес қосылады; **ер-ертле** (*т*—байланыстырыушы сес), **дизе-дизерле** (*р*—байланыстырыушы сес). Сондай-ақ айырым атлықтардан (*сөз, бау*) **-ла, -ле** аффикси арқалы фейил жасалады, ондай атлықтардың кейінги сесі басқа сеске алмасыу жағдайында ушырасып қалады: **сөйле, байла**. Усындай фонетикалық кубылыс нәтижесінде „бау“ атлығынан **байла** хәм **баула** фейиллери пайда болған хәм уақыттың өтиуі менен мәнилері дифференцияланып кеткен. Пишенди **баула**. Бузауды **байла** дегендеги **баула, байла** фейиллериниң лексикалық мәнилері хәр түрлі.

б) **-ла-ле** келбетлик сөзлерге, көбінше ренди, сапаны, сынды билдиретугын тийкар келбетликлерге жалғаныу арқалы олардан „бежеріу“, „ислеу“ мәнісіндеги ауыспалы фейиллер жасайды: **Дүзиулеу, ақлау, жақсылау**. Келбетликтен жасалған дөренді фейиллердің биразлары көп мәнилі болып келеди. **Ақлау**—жай ақлау, бирейди ақлау (*гүнасыз деп*), сөкти ақлау, көкпеу—мал көкпеу, жер көкпеу, булар екеуінде ауыспалы фейиллер. Кийимди көкпеу (*тепишип тигиу*), керегени көкпеу т. б.

в) Санлық плюс-**-ла-ле**: **бирлеу, үшлеу, мыңлап, жүзлеп, онлап**. **Бирлеу, үшлеу**—ауыспалы фейиллер: Гауашаны **бирлеу**: Жыйнақлау санлықтарына жалғанады **-ла-ле** „биригиу, күш қосыу“ мәнісін аңлататугын фейиллер жасайды. Мысалы: Жүкти екеулеп көтерди.

г) **-ла-ле** аффикси жалғаныу арқалы рәуиш сөзлерден ауыспалы фейиллер жасалады (*көбінше сын хәм орын рәуишлерден*) **шетлеу, бәлентлеу, пәсенлеу**. Көпшиликтен шет-

леп былайрақ шығып, қызды күтип турды (А. Бегимов). „Жылдам“, „шаққан“ усаған рәуишлерге **-ла-ле** аффикси **-лат-лет** түрінде жалғанады: **шаққанлат, жылдамлат**, булар ауыспалы фейиллер.

д) **Бар, жоқ, зор, мәжбүр** усаған сөзлерге **-ла, -ле** аффикси жалғанса, ауыспалы фейиллер жасалады: **барлау, жоқлау, мәжбүрлеу**. Мысалы: Ерполат ший есикти әстен ашып, ергенектин зұлпын **барлады**. (М. Дәрибаев).

в) **-ла, -ле** аффикси елікпеуиш, таңлақ хәм модаль сөзлерге жалғаныу арқалы олардан ауыспалы фейиллер жасайды: **партлау, гүрлеу, парлау, үхлеу, тыпырлау, жыбырлау, жанлау**. Бундай фейиллер психикалық сезімлерге (*үхлеу*), сеслик елікпеуге (*партлау*) хәм басқа да характердеги хәрәкеттерди аңлатады. Мысалы: Атызда жаслардың қосық айтқан хәуазалары жаңлады. Трактор гүрледі. **Жанлады, гүрледі** адамның еситиу қәбилетине байланысты хәрәкеттерди аңлатады. Таңлақ елікпеуиш сөзлерден ауыспалы фейиллер жасалуы менен бирге айырым жағдайларда олардан жасалған фейиллер ауыспалы болыуы да мүмкин. Мысалы: ол отты үпледи—үпледи—ауыспалы фейил.

2. **-ай -ей, -и** аффикси. Фейил жасауда бул аффикс те актив қолланылады. Әдетте ол атлық хәм келбетлик сөзлерге жалғанады да, олардан ауыспалы фейиллер жасайды: **күшей, күшейиу, қарай—қарайиу, молай—молай-иу** фейилдің бундай түрлери предметтиң сын, келбетиниң өзгеріу процесстерін аңлатады. Мысалы: Дене ыссылықтан кеңейеди, суықтылықтан тарайады (*физиканың заңоны*). Қас қарайып, күн батқанда, ханнан жаушы келген екен (*Бердақ*).

„Са“ келбетлигинен фейил жасалғанда **-ай** аффикси **-ғай** түрінде өзгеріп жалғанады хәм түбірдеги „ы“ сесі түсіп қалады: **сары—сарғай**, сондай-ақ „үлкен, қатты“ келбетликлеринен фейил жасалғанда, үлкен сөзинен кейінги—**-н**, қатты сөзинен „ты“ буыны түсіп қалады: **қатайиу, үлкейиу. Улғайиу** менен **үлкейиу** фейиллери этимологиялық жақтан сабақлас, мәнилері бөлек болған менен бир-бирине жақын: Ис улғайып кетти. Бала үлкейип кетти.

3. **-сыра-сире** аффикси. Бул аффикс атауиш сөзлерге, көбінше атлыққа жалғанады, сөйтіп олардан предметтиң хәр қыйлы ишки хәм сыртқы өзгеріу процесстерін билдиретугын ауыспалы фейиллер жасалады. **Қансырау, хәлсиреу, жетимсиреу, жалғызсырау, жеккесиреу, уйқысырау**. Жалғанатугын сөзлердің лексикалық мәнилерине қарап бундай фейиллер хәр түрлі хәрәкетти билдириуі мүмкин. Мәселен „қансырау“—„қаннан айырылу, қаны ағып азайып қалу“ деген мәнилерди аңлатады. **Хәлсиреу** фейили де сондай синоними—хәлсізлениу, қызылсырау, ағарғансырау усаған фейиллер „күсеу, хәуес етиу“ мәнісіндеги характерлерди билдиреди. Байсырау фейили хәм тап сондай. Мысалы: Ишанағымды

жоғалтпайман, байсырап отырғаным жоқ, жалғыз қызымды асырай аламан,—деп Гүлзийра көнбеде (*Н. Дәуқараев.*)

4. *-сы, -си* бул аффикс айырым атауыш сөзлерге—атлыққа, келбетлікке, алмасыққа жалғанады да, олардан „менменлік етиу, мақтаншақлық етиу“ усаған унамсыз мәнилі фэйиллер, онда да ауыспасыз фэйиллер жасайды“ **адамсыу**—өзин басқалардан артық тутыу, **байсыу**—байман деп менменлік етиу, **кәуендерсиу**—кәуендерлік еткен болып жалған түс билдиріу, **билгишсиниу**—мақтаныу, **өзимсиу**—өзинен басқаны пи-сент етпеу т. б.

Бундай фэйиллер тилдің барлық тарауларында, әсіресе ауыспалы фэйилде, көркем шығармаларда актив қолданылады. Мысалы: Төреш дағдарысқа ушыраған жағдайда, екеуі де кәуендерсил қалады (*К. Султанов*). Өтириктен мүнәйм-сиуі сөйлеуінен анық көринип турды (*Ә. Шамуратов*).

Сондай-ақ *-сы-си* аффиксиниң жәрдеми менен жасалған айырым фэйиллер предметтиң кубылыу, өзгеріу процессин аңлатады: **толықсыу, пәсенсиу, босансыу**. Мысалы: Әмиу-дәрья толықсып ағып тур.

5. *-сын-син* аффикс. Атауыш сөзлерге жалғанып, олардан ауыспалы фэйиллер жасайды. Қандай сөзлерден жасалыуына қарай *-сын (син)* аффиксли фэйиллер хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан мынадай мәнилерде жумсалады: Сен неге елди **бассынасан!** (*С. Хожаниязов*).

Айырым тюркологлардың пикирине қарағанда, *-сын-син* аффикс өзиниң этимологиясы бойынша „санау“ сөзинен келип шыққан¹ Мысалы: **Бөтенсиниу**—бөтен санау, **жатсыныу**—жат санау.

6. *-лан, -лен* аффикс. Булар атауыш сөзлерге, әсіресе, атлықларға жалғанып, олардан предметтиң тек ғана өзине тән болған хәрекетлерин билдиретуғын ауыспасыз фэйиллер жасайды: **хәллениу, тамақланыу, ашыұланыу, ғайратланыу, ғамланыу, қуралланыу** т. б. Тракторшылар мәдениет шертекте аұқатланып атыр (*„Совет Қарақалпақстаны“*).

7. *-лас-лес*. Бул аффикс *те-лан, -лен* аффикс сыяқлы көбинше атлық сөзлерге жалғанып, ауыспасыз фэйиллер жасалады: **сәлемлесиу, беллесиу, тиллесиу, орайласыу, жәрдемлесиу, ийкемлесиу, даұласыу, досласыу** т. б. Сениң ашығына ортақласайын деп келдим бе? Әдира қал, деп шығып кетти (*К. Султанов*). Мысалдан көрингендей *-лас-лес* аффикс аркалы жасалған дөренди фэйиллердің басым көпшилиги еки я бирнеше субъектке шерик болған хәрекетлерди аңлатады. Тек айырымлары бир субъектке тән болған хәрекетти билдиріу мүмкин: **ийкемлесиу, жайласыу, орналасыу**.

8. *-а, -е, -й* аффикс көпшилик жағдайда атлық сөзлерге

жалғанып, олардан ауыспалы және ауыспасыз фэйиллер дөретеди: орын—**орнады**, сан—**санады**, түн—**түнеди**, қан—**қанады**. Сондай-ақ *-а, -е, -й* аффикс айырым келбетлик сөзлерге де жалғаныуы мүмкин: **мөлдир—мөлдиреу, қыйын—қыйналыу, кыйнау** т. б.

9. *ар-ер-ир-р* аффикс атауыш сөзлерден, әсіресе келбетлик сөзлерден ауыспасыз фэйиллер жасайды: **боз-бозарыу, жана-жанарыу, ески-ескириу, көк-көгериу, қызыл-қызарыу**. Қызыл сөзиниң кейинги-ыл сеслери түсип қалады т. б. Анау қатынның тусында шашым ағарып еди, мынаның тусында сүйегимде ағаратуғын түри бар (*С. Хожаниязов*).

Сондай-ақ „түн, қайғы“ усаған атлықлардан *ар-ер-р*, аффиксиниң жәрдеми менен фэйил жасалады: **түнериу (түнер) қайғырыу (қай-ғы-р)**. Бундай фэйиллер ауыспасыз қәсийетке ийе болады. Түнгерген күн ашылып кетти.

10. *Қар-кер-гер* аффикс. Булар тийкарынан атлық сөзлерге жалғанады, сөйтип олардан ауыспалы фэйиллер жасайды: **суу-сууғарыу, ес-ескериу, бас-басқарыу, аң-аңғарыу** т. б. Мысалы: Қыз үлкен бригаданы басқарады.

11. *-ық-ик-к* аффикс айырым атауыш сөзлерге—атлыққа келбетлікке, санлыққа жалғанып, олардан предметтиң хәр қыйлы өзгеріу процесслерин билдиретуғын фэйиллер дөретеди: **жол-жолық, жолығыу көз-көзик, көзигиу, тар-тарығыу аш-ашығыу, бир-биригиу, толы-толықты, толығыу**. Бундай *ық-ик* аффиксиниң жалғаныуы менен жасалған фэйиллер, әдет те ауыспасыз характерге ийе болады яғнай олардан аңласылған хәрекет сол хәрекет ийесиниң өзине өтеди, басқа предметлерге ауыспайды. Мысалы: Олар турмыстан тарықпады, гәпиндеги **тарықпады** фэйили **баслауыштың (олар)** тек өзине тән характерин аңлатады.

12. *-лат-лет* аффикс көбинше уақытлық мәни аңлатыушы атауыш сөзлерге жалғанып, олардан фэйиллер жасайды: **кеш-кешле-тиу, түн-түнлетиу, ертелетиу, генже-генжелетиу** т. б. Көпшилик жағдайларда бундай фэйиллер гәпте пысықлауыш хызметинде келип, хәрекеттиң уақытлық санын билдиреди. Мысалы: Қонақлар кешлетип келди. Жууерини генжелетип египти.

13. *-ы-и* аффикс **ашшы, душшы, ыссы, жасық, сасық** усаған атауыш сөзлерге жалғаныу менен, предметтиң өзгеріу процессин билдиретуғын ауыспасыз фэйиллер жасайды. Мысалы: **ашшы-ашыды, жасық-жасыды**. Бундай жағдайларда атауыш сөзлердеги екеуі де бирдей *ши, сс, лл*, сеслеринин бирейу түсип қалады: **жыллы-жылыды, ыссы-ысыды, душшы-душыды**.

14. *-Шы-ши* айырым атауыш хәм еликлеуиш сөзлерге жалғанып олардан предметтиң өзгеріу процессин билдиретуғын ауыспасыз фэйиллер жасайды. **тер-тершиди, төнбек-төнбекшиди, тыпыр-тыпыршыды**. Бир сөзге түрлі фэйил жа-

1. С. Е. Малев. Хәзирги казак тили, егистик, Алматы, 1968, 22—бет.

саушы аффикслер жалганады: аклау, агартуу, булар екеуи еки түрлі мәни аңлатады, аңлау-аңгаруу, жақсылау-жақсартуу фейиллери де сондай. Бул сыяклы дөрөңди фейиллердин мәнилери бирде өз ара қарама-қарсы болып келеди: өзимсиу -өзимсиниу, бирде мәнилес болады: тенеу-тенгериу.

§ 77. КОСПА ФЕЙИЛЛЕР

Тилимизде атлық яки басқа бир фейил емес сөзлерге бир фейил сөзиниң мәнилик жақтан биригип келиуи арқалы қоспа фейиллер жасалып, еки компонентли болып келеди хәм бир-биринен бөлек жазылады, бирақ екеуи қосылып жаңа мәнилик хәрекетти аңлатады. Қоспа фейиллер гәпте бир ағза болады. Мысалы: —Май байрамы келди нуры шашылды, кел, жолдаслар, қутлы болсын айтайық (*Аяпберген*), Эпиу етин, жолдаслар болса кәтеси... (*сонда*). Залымға күн тууды гедей бай болып... (*сонда*) Қутлы болсын, эпиу етин, күн тууды-булар қоспа фейиллер, хәр қайсысы бир гәп ағзасы. Ол Жумагүлге және көз тикти. Жумагүл сыр бермеу ушын өзин тутууға бел байлады (*Т. Қайыпберген*). Көз тикти, сыр бермеу, бел-байлады—булар да қоспа фейиллер.

Тилдеги көп гана хәрекет мәнилери билдириуде жай фейиллер көп жағдайларда кемислик етеди, усындай мұтажлықтан, тилде қоспа фейиллер пайда болады. Мәселен: „айбат шегіу“ деген хәрекет түсинигин дәл сол мәнисин сақлап, бир дара фейил менен билдириу қыйып. Пәнт жеу, пәнтқумар болуу, кеуил айтыу, тәп бериу, дыққат аударуу фейиллериде сондай.

КОСПА ФЕЙИЛЛЕР:

1. Атлық плюс фейил схемасында жасалады. Атлық компоненти көбинше атау формасында яки жасырын табыс сеплиги формасында турады. Мысалы: қулақ салуу, қулақ асыу, сәлем бериу, хайран қалуу, тил қатпау, тил бириктириу, сыр бермеу, көз-қулақ болуу т. б. Хәр қыйлы атлық сөзлер тек бир фейилдин өзи менен қосарласып келип, хәр қыйлы қоспа фейиллер дөрөуи мүмкин. Мысалы: таяқ жеу, пәнт жеу пушайман жеу, дем алыу, өш алыу, кеуил алыу. Бирақ атлық сөз бенен хәр қыйлы фейиллер қосарласып, олардан түрлі қоспа фейиллер жасалууы да мүмкин: кеуил сорау, кеуил айтыу, шәрт айтыу, сәлем айтыу, алғыс айтыу дем бериу, сауал бериу, йош бериу, ғыжақ бериу, пәнт бериу, сәлем бериу, тәсир етиу, сабыр етиу, хұрмет етиу. Атлық плюс фейил схемасында жасалған қоспа фейиллер көркем әдебиятта хәм тилдин басқа да тарауларында актив қолланылады. Мысалы: Қай бирин сөйлетсең айтар лап урып.

2. Хал фейилдин *-а, -е, -й* аффиксли түри менен бере, баслаусаған көмекши фейиллердин дизбегинен жасалған курама фейиллер хәр түрлі характердеги дауамлы қайталана беретугунын билдиреди. Мысалы: келе бериу, күле бериу, айта бериу, ислей бериу т. б. Жақсы көреді деп бара берме, береди деп ала берме (*нақыл*) Ал ислей баслады, оқый баслады, келе баслады типиндеги курама фейиллер ис-хәрекеттиң тек баслануу уактын баян етеди:

Тарих бир мың үш жүз отыз үшинде,
Заман хәр тәрепке дөне баслады...
Журт жыласып Николайдын тусында,
Хәр түрлі хұкимге көне баслады (*А. Мууһаев*).

§82. ФЕЙИЛДИҢ ДАУАМСЫЗ ТҮРИ

Фейилдин бул түрине ис-хәрекеттиң дауамсыз екенин—үзил-кесил тамамланууын, қайталанбанбай бир мәрте болып қоятуғунын билдиретуғун фейиллер киреди. Мысалы: пахта егилип болынды. Мәдений төгинлер химикатлар тасып алынды, (*„Совет Қарақалпақстаны“*) Жай жақын арада салынын питеди. Дауамсыз фейиллер грамматикалық формасына карай үзил-кесил тамамланатуғун (*салынып питеди*) хәрекетлерди билдиреди. Олар келбетлик фейил, хал фейил, шәрт мейил т. б формаларда да келе бериуи мүмкин. Ондай жағдайда да дауамсызлық қәсийетин сақлайды. Мысалы; „Жатып қалғанша, атып қал“ (*нақыл*) Дайысы кирип келгенде, Жумагүл қууанып кетти (*Т. Қайыпберген*).

Дауамсыз фейиллер, әдетте, хал фейил менен арнаулы көмекши фейиллердин (*бол, пит, қой, шық, қал, кел, кет, өт, сал, түс, тасла, жибер, ал*, т. б. дизбегинен жасалады.

Бундай көмекши фейиллер хал фейилге тиркеліу менен хәр түрлі характердеги дауамсыз хәрекетлерди билдирип келеди:

1. *бол, пит, қой, шық* көмекши фейиллер ис-хәрекеттин биротала питкенин я питетуғунын, кейин дауам етпейтуғунын билдиреди. Мысалы: Механик машинаны дүзетип болды. Енди инженер бир қағар тексерип шығады.

2. *Кал, сал, кет, түс* бирден болып қалатуғун дауамсыз хәрекетти аңлатады: билмей қалды, айтып салды, жығылып түсти, сынып кетти т. б.

3. *Жибер* фейили хәрекеттиң бирден басланууын аңлатады: күлип жиберди, бақырып жиберди, қосық айтып жибер.

4. *Ал, бер, тасла, кел*, көмекши фейиллери белгили бир нәтийже менен тамамланатуғун дауамсыз хәрекетти аңлатады: Барлық ау—дәскелерди дүзетип алайық (*К. Султанов*). Берилген тапсырманы орышлап келди.

Дауамсыз фейиллер болымсыз түрде келгенде олардын мәнилик уйкасына қарап болымсызлық аффикс-*ма* бирде көмекши фейил компонентине, бирде хал фейил компонентине

жалғана бериуі мүмкін. Көпшилик жағдайда болымсызлық аффикс көмекши фейиліне жалғанады: жазып ал-ма-ды, ислеп бол-ма-ды, тексеріп шықпа-ды. Айырым жағдайларда қал фейил компонентіне жалғанады (қал, кет көмекши фейилдері менен келгенде): суу ақ-па-й калды.

Солай етип, фейилдің дауамлы түрі аналитикалық хәм синтетикалық усылы менен жасалады, ал дауамсыз түрі бәрхә аналитикалық усыл менен жасалады.

Дауамлы хәм дауамсыз фейиллердің жасалуы үлгиси

	дауамлы фейил	дауамсыз фейил	
тийкар фейил	синтетикалық усыл менен жасалуы	аналитикалық усыл менен жасалуы	тек аналитика- лық усыл ме- нен жасалуы
исле оқы айт тер сүрт жон тарт шап	исле-нкире-ў оқы-нқыра-ў айт-ынқыра-ў тер-гишле-ў сүрт-кишле-ў жон-ғышла-ў тарт-қыла-ў шап-қыла-ў	ислей бериў оқый бериў айта баслаў терип жүриў сүрте бериў жона бериў тарта баслаў шаба бериў	ислеп питириў оқып питириў айтып болуў терип таслаў сүртип таслаў жонып таслаў тартып жибериў шаўып қойуў

§83. ФЕЙИЛДИҢ БЕТЛИК КАТЕГОРИЯСЫ

Фейилдің бетлик категориясы фейилден аңласылған ис—хәрекеттің кимге я неге тийисли екенін билдиреди. Бизге белгили фейиллер бетлик формалардың (қосымталардың) жәрдеми менен I, II хәм III бетлерде, бирлик және көплик санларда бетленеди. Бундай грамматикалық қубылысты фейилдің бетленіуі деп ағайды. Грамматикада I бет деген терминен сөйлеўшини (мен) я бирнеше сөйлеўшилерди (бизлер), II бет дегеннен—тыңлаўшыны (сен) я тыңлаўшыларды (сизлер), ал III бет дегеннен сөйлеўши менен тыңлаўшыдан басқаны (ол) я басқаларды (олар) түсinedи. Фейилде қосымталар көп. Бирақ олардың хәммеси бетлик форма (вербум финитум) бола бермейди. Мәселен, атаўыш фейилдің-ў-мақ қосымталары, сондай-ақ қал фейилдің-п, а, -е, -й, ғанша-ғалы қосымталары өзлигинен белгили бетти, санды билдире алмайды, сонлықтан оларды бетлик формалар деп қарамаймыз. Салыстырын: алды-алып, ислеиди—ислеў, барамыз—барғанша, кетсе—кеткели

Бундай фейиллердің биринши сыңарлары—бетлик формалы-лар, себеби олар белгили бетти, санды аңлатады, ал екншилері—аңлатпайды. Усы қәсийетлерине қарай фейиллер бетлик формалы хәм бетлик формасыз болып еки түрде ушырасады. Олардың-у, мақ-п, ғанша, -ғалы, -а, -е-й қосымталары бетлик формасыз фейиллерге жатады, қалғанлары—бетлик формалы фейиллер.

Сөзлерге жалғаныў менен белгили бетти, санды билдирип туратуғын қосымталар, көмекши фейиллер бетлик формалар делинеди. Бетлик формаларды тилилимизде „предикативлик аффикслер“ „баянлаўышлық аффикслер“, (аффикс сказуемости) „бетлик формантлар“, деп те ағай береді. Олар бәрхә I, II яки III беттиң бериўине байланыслы болып келеди.

Фейиллердің бетлик формалары хәм олардың бетленіуі үлгиси төмендегише:

бетлер:	бирлик:	көплик	бирлик	көплик
I бет:	-ман, -мен т.б -м -йын, -йин	-мыз-миз т.б -ққ -йық, -йик	бара-ман, исле-мен алды-м, көр-ди-м, оқы-йын, исле-йин	барамыз, исле-миз, алды-к көр-ди-к оқы-йық, исле-йик.
II бет:	-саң-сең ң	-сыз, сиз, -ыз, -из -ын, -н, -ин -ңлар-ңлер	жаза-саң, келе-сең үйренди-н, алды-ң	жаза-сыз, келе-сиз, үйренди-ңиз, алдыңыз. қаран, айт-ын, бил-ин, барыңлар, қараңлар.
III бет:	-ди, ды, ты -син, сын -ажақ-ежек -мақшы-мекши -са-се, -гей-ғай		келди, болды үйренсин, басласын кележак, бара-жақ келмекши, қайтпақшы болса, үйренсе, саўалғай, кел-гей	

Үлгидеги шэрт мейилдиң—се (се) тилек мейилдиң-ғай (ей)-масымталары да бар. Олар тек шэртти я тилекти билдирип қой бестан өзлигинен III бетти де билдиреди. Сол себептен олар тлик формалардын қатарына киреди.

Булардан тысқары фейилдиң аналитикалық формаларында **ислеп атыр, келип еди т.б атыр, еди усаған** көмекши фейиллер мәхэллик мәнилер менен қатар III бетти аңлатады. Мысалы: той басланып атыр. Хабар берилип еди. Бунда III бетти билдириўши элементлер—атыр, еди. Басланып, берип фейиллери оларсыз III бетти билдире алмас еди. Бир өзгешелиги: фейилдиң III бет формаларына өзбек, татар хэм баска да түрк тиллериндегидей-лар (лер) қосымталары жалғанбайды. Сонлықтан олар III бет формалары контекстеги мәнисине қарай бирлик я көплик сандағы баслаўыш пенен келиўине қарай бирде бирлик санды, бирде көплик санды билдиреди. Мысалы: Ол келди—олар келеди. Ол ислейжақ—олар ислейжақ келдилер ислей жақлар, түринде қарақалпақ тилинде фейиллер қолланылады.

Баска түркий тиллери сыяқлы қарақалпақ тилинде „ноль формалы“ деп аталатуғын түбир, тийкар фейиллер бетлик формалар жалғанбай-ақ өзлигинен II бет бирлик санды билдире алады. Мысалы: **ал, бил, көрсет, исленкире, кулак сал, дыққат ет, үйренип ал.** Булардан тысқары тийкар фейиллер басқа фейил формаларын жасаўда оларға негиз болады. Түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, бундай мәнилер тийкар фейиллерге әзелден тән қасийетлер. Өзлигинен белгили бетти, санды билдирген себепли тийкар фейиллердиң барлығы да бетлик формалы фейиллер сисге асына киреди. Олар бетлик формалы фейиллердиң айрықша бир түри деп қаралады, себеби басқа бетлик формалы фейиллердиң арнаўлы бетлик қосымталары бар, ал олардын көринип турған ондай формасы жоқ.

Бетлик формалар, фейилдиң барлық түрлерине қатарынан жалғана бермейди. Мәселен: **исленгенше, ислегели, ислеў** усаған фейиллерге бетлик форма жалғаў мүмкин емес. Олар бир-бирине үйлеспейди. Бирақ бетлик формалар ҳал фейилдиң—**п.-а.-е.-й** аффиксли түрлери менен, сондай-ақ келбетлик фейиллер менен үйлеседи: **алып-ты, ала-мыз, келе-сиз жаңыл-майды, айтқан-сыз, келер-миз, сүйер-сиз** т.б. Буннан биз бетлик формалардың белгили фейил негизлерине жалғана туғынын көремиз. Бетлик формалар фейилдиң төмендеги түрине жалғанып, олардың түринше фейил мәхэллери хэм мейиллери жасалады:

1. Тийкар фейил плюс бетлик формалар: **қара-ды, ой-ла-са, бар-мақшы, кел-син, орын-лай-ық, жазыл-ғай.**
- Хал фейил -п.-а.-е.-й формалы түрлери плюс бетлик формалар: **дүзетип-ти, баслай-ды, биле-сиз, қарай-мыз, қорғай-мыз**
3. Келбетлик фейил плюс бетлик формалар: **үйрен-ген-сиз**

изленер-сиз, ойласар-сыз, әзиллесетуғын-быз, (әзиллесип туратуғын едик мәнисинде).

Қоспа фейиллер, қурама фейиллер бетлегенде, бетлик формалар олардың кейинги компонентине—көмекши фейилдине жалғаады. Мысалы: **бел байлапты, саўал бердик, талап етпекшимиз, ислеп болды, таўып алайық, айтып көрин, нәзер салып қараса, пикир алыстық.**

Бетлик формалы фейиллер солардың ишинде тийкар фейиллерде көп мәнили болып келеди, себеби олар: бетти, санды мейилди, мәхэлди аңлатады. Мысалы: Тийкар фейил **басла—II—бет, бирлик сан, буйрық мейил, келер мәхэл, баслансын—III бет, буйрық мейил, келер мәхэл, баслайман—I бет, бирлик сан, анықлық мейил, келер мәхэл, басласақ—I бет, көплик сан, шэрт мейил, келер мәхэл т.б.** Биз буннан бетлик формалы фейиллердиң ҳар биринде фейилдиң бет сан, мейил хэм мәхэл категориялары жәмлесип келетуғынын көремиз. Бул бетлик формалы фейилдиң айрықша қасийети. Фейилдиң бет сан, мейил, мәхэл категориялары өз ара ажыралмас байланыста болады.

Бетлик формалар тилде бәрхә баянлаўыш функциясында қолланылады. Фейил—баянлаўышлар болса сөйлеўде гәпте хабар, буйрық, шэрт, тилек мәнили ҳәрекетлерди билдиреди. Мысаллар: **I. Әўез, сен көрежақ қыйыншылықлардан бас тартпасаң, мен саған кеўлимди мәңгиликке бердим (С. Хожаниязов), Сөйлестим. Қаңбақ былай деп жуўап берди: бизип көшеримизди жел биледи, конарымызды сай биледи... деп жуўап берди. („Қарақалпақ фольклорынан“).** Фейил баянлаўышлар—**сан, ди** бетлик формалар арқалы баянлаўыш сыпатында қәлиплесип тур, болмаса оларсыз бул гәптерди дүзиў, сол мысалларды, ойларлы баян етиў мүмкин болса еди. Бас тартпасаң деген фейил—баянлаўыш шэрт мейили II бетке тийисли ҳәрекетти, **бердим—I бет, бирлик сан** түриндеги реаль хабарды, жуўап берди—III бетке тийисли сондай хабарды аңлатып тур. Барлық бетлик формалы фейиллер усундай предикативлик пикирди баянлап, қарым—қатнастарды аңлатады.

Пәт қарақалпақ тилинде сөздиң кейинги буўынына түседи деген бурыннан киятырған традициялық қағыйда бетлик формалы фейиллерде сәйкес келмейди. Бетлик формалы фейиллерде мәселен: (**алды, жаз-ың, бер-се**) **ал, жаз, бер** морфемаларын (сөздиң биринши буўынларын) пәтли айтылады да, бетлик формалар оларға қарағанда хәлсизирек айтылады. **Бас-ла-дық, ойласа-мыз, келип-ти, т.б.** фейиллерде де бетлик формалар пәтсиз айтылады. Сөйтип, сөйлеўде бетлик формаларға пәт түспейди.

Пәт бетлик формалы фейиллерде бетлик формалардың алдындағы буўынға түседи: **алды, көрсетти, ислесе, барсын, орынлайық, келипти, көргенбиз, үйретин.** Болымсыз фейиллерде болса пәт болымсызлық аффиксине де, бетлик форма-

ларға да түспейди, олардың алдындағы бууынға түседі: ашыу-ланбады, көрсетпеді.

Тюркологлардың изертлеулеріне қарағанда, бетлик формалардың біразлары дәслеп айырым сөз болып, келе-кеде аффикске айланып кеткен. Бетлик формалардан III беттиң *ды(ты)* аффикси „турар“ феилинен келип шыққан. Фонетикалық өзгерістерге ушырап, ол әдеп *тур, дур* түріне, кейін „р“ сесі түсіп қалып хәзирги—*ты (ды)* формасы пайда болған. Сондай-ақ I беттиң—*ман. (мен)* аффикси „мен“ алмасығынан, *-быз (биз)* ииз аффикси „биз“ алмасығынан, II беттиң—*сан (сен)* аффикси „сен“ алмасығынан, *-сиз(сиз)* аффикси „сиз“ алмасығынан жасалған. Биз буннан *туратур, мен, сен, биз, сиз* сөздеринин лексикалық категориядағы сөзлерден грамматикалық категорияға яғный қосымталарға айланып кеткенін көреміз. Бетлик формалардың басқа түрлері де дәслепки шығысында айырым сөзлерден жасалып, кейін қосымталарға айланып кетиуі итимал. Олардың *-ды, -мен, -сен, -биз, -сиз* формаларынан басқаларының қайсысының қандай сөзден жасалғаны жөнінде хәр түрлі болжаулар бар.

Қарақалпақ әдебиятының классик шайырларында, мәселен, Бердікға, Әжинияз, Аяпбергенде *-қы—ты*, аффиксиниң *-тур (дур)* түрінде баянлауышларда келиуі жийи ушырасады. Мысалы: Өзине бериптур хукимет еркин, хукиметтиң қәдириң билмек керекдур (Аяпберген).

§84. ФЕЙИЛДИҢ МЕЙИЛ КАТЕГОРИЯСЫ

Бұл категория—бетлик формалы (*бетленетуғын*) феиллерге тән қәсийет. Бундай феиллер хәр қыйлы формаларда қолланылып, биреулері; реаль болған, болатуғын я болып атырған хәрекетлерди билдирсе, (*хабарластық, келмеді*) екіншилери; буйрықты (шакыр, кирсин), үшиншилери; шәрти (*хабарласса*), төртиншилери; *тилек, өтиништи (сауалған билсек еди)* билдиреди. Феиллерден аңлатылатуғын ис-хәрекеттиң шын барлыққа мәнасибети яғный хабар, буйрық, шәрт, тилек мәнили хәрекетлерди билдириуі хәм оларды билдиретуғын грамматикалық көрсеткишлери—мейил категориясы делинеди. Төрт мейил категориясы бар: 1. Буйрық мейили (*ек. көгерсин*) 2. Анықлық мейил (*айтылды, келеди*) 3. Шәрт мейили (*келсе, көрсек*). 4. Тилек мейил (*сауалғай, көрискилиз келеди*). Булардың хәр бири феилдың мәхәл хәм бетлик категориялары менен ажыралмас байланыста болады. Мәселен, „билди“ феили үш грамматикалық категорияны—анық-

1. Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. II, изд. АН ССР, Москва, 1952 324 бет. Н. К. Дмитриев, К истории аффикса сказуемости: сб. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, II, изд. АН СССР, Москва 1956, 5, 15 бетлер т.б.

лық мейилди, өткен мәхәлди хәм III бетти қоса аңлатады. Бетлик формасы—*ди* аффикси, көрсек—шәрти; формасы—*се*, келер мәхәлди хәм I бет көплик санды бирге аңлатады, бетлик формасы—*к*, Феил мейиллери жай, қоспа хәм курама түрлерде қолланыла береді. Мысалы:—Усыдан қызыңды жылатып жиберетуғын болсаң, өле-өлгенше еки қолым жағанда кетеди!—Тап ақыретке асылып барсаң да, сөзиң босқа кетеди тоқтат сөзинди! (С, Хожаниязов).

§ 85. БУЙРЫҚ МЕЙИЛ

Буйрық, өтиниш—тилек, алғыс, сүрен—шақырық мәнилери аңлатыушы феил түрлері буйрық мейил делинеди. Мысалы: жибер, жаңылма, албырамайық, дүзетейин, келиң, көриниз, отырыңлар, жыйналсын. Бизге белгили, бундай буйрық мейил феиллери үш бетте, бирлик хәм көплик санларда бетленеди хәм де болымлы және болымсыз түріне қолланылады.

Сеплеуде, гәпте буйрық мейил предикативлик қатнастарды билдирип, белгили бетти, мәхәлди хәм буйрық я өтиништи аңлатыушы баянлауыш болады, онда да жай гәптиң еки дизбекли қоспа гәптиң тыянақлы пикирди билдириуши компонентиниң баянлауышы болып келеди. Мысалы: Мәтеке жууыр, үш жылым, жүзлеген ау таярлансын! Мен өгизлерди шанаға жегейин! Бир жан қалмай кеңсеге жыйналсын! (К. Суатанов). Феил баянлауышлар: жууыр, таярласын, жыйналсын, жегейин, енди исленетуғын ис хәрекетлетлерди аңлатып тур. Буннан биз буйрық мейилдиң келер мәхәлге байланыслы айтылатуғынын көреміз. Айрым жағдайларда дауамлы феиллерден жасалған буйрық мейил хәзирги келер мәхәл мәнисине ийе болууы да мүмкин. Мысалы: ислеи берин, истиң тауын жаздырмаң. Бундай феиллер хәзирги—келер мәхәлди аңлатады.

Буйрық мейил тек буйрық мәни ғана емес, соның менен бирге өтиниш—тилек, алғыс, үндеу—шақырық, кенес беріу мәнилери де билдиреди. Буйрық мейил кескин түрде айтылған буйрықты, соның менен бирге буйрық аралас өтиништи, тилекти т.б. мәнилери де аңлатыуы мүмкин. Оның қандай мәни аңлатыуы контексте, сөйлеу жағдайына (*ситуация*) сөйлеудеги интонациялық парқына қарай анықланады. Егер буйрық мейил сөйлеуде көтеринки интонация менен айтылса, буйрықты, аңлатады, егер пәсеңдеуши интонация менен жай менен жай түрде айтылса—тилекти, өтиништи билдиреди.

Буйрық, сүрен—шақырық мәнисинде келген буйрық мейилдиң кейнине жазыуда үндеу белгиси, басқа жағдайларда точка яки үтир (*қоспа гәпте*) қойылады. Мысалы: Өрттен сақланың! Абайла, музға ойылып кетпе! Усла, бала кулап түспесин! Достыңды еглеме, жолдан қалмасын, душпанды еглеме сырыңлы алмасын (*нақыл*). Сақланың феили—үндеу—шакы-

рықты, абайла, ойылып кетпе, усла, жығылып кетпесин— буйрықты билдиреди. Кейинги мысалдагы еглемө, қалмасын, сырынды алмасын—нақылда келгенликтен, хәммеге қарата айтылған өтиниш—мәслахат мәнилери аңлатылады. Сонлықтан да олардан кейин үндеу белгиси қойылмайды.

Буйрық мейилдин қандай мәниде қолланыуы оның ким тәрәпинен хәм кимге қарата айтылыуына қарай да анықланады. Мысалы: Алтақлама, талтақлама, биреу урды деп жылама... (Бердақ). Бул мысалда алтақлама, талтақлама, жылама, фейиллеринде буйрық мәниден көре кеңес бериу, насият айтыу мәниси анағурлым басым. Биз бул айтылғанлардан буйрық мейилдин тилде кен мәниде жумсалатуғынын, оның „буйрық“ деген аты улыуа екенин, мәнисине бирдей сай келетуғынын көремиз.

Буйрық мейил формалары хәм олардың мәнилери. Буйрық мейилдин тилде бурыннан киятылған негизги түри—тийкар фейиллер. Мысаллар: отыр, же, көрсет, таныс, жарыс, т.б. Жоқарыда айтылғандай тийкар фейиллер „ноль—формалы“ болып келеди хәм өзлигинен II бет, бирлик сан түриндеги буйрық тилек—өтинишлерди аңлатады. Олар болымлы хәм болымсыз түрлерде қолланылады. тий-тийме, жаз-жазба, көрин-көринбе. Буйрық мейилдин қалған түрлеринин барлығы да арнаулы бетлик формалардың тийкар фейиллерге жалғаныуы арқалы жасалады.

Қарақалпақ тилинде, әсиресе оның ауызеки сөйлеу формасында тийкар фейиллерге ғыр, қыр, гир, кир қосымтасы жалғаныу менен, айрықша отенокке ийе болған II бет бирлик сан, буйрық мейли жасалады, берекет тап-қыр, аман бол-ғыр сау бол-ғыр, өспе-гир, буйырма-ғыр, келе болма-ғыр. Бундай фейиллер алғыс кошөметлеу:—(берекет тапқыр, сау бол-ғыр) ғарғау кейиниу (өспегир, келе болмағыр) мәнилерин аңлатады. Мысалы: Берекет тапқыр, ини-ай, сен болмағанда, машинаны бул батпақтан маған шығарыу қайда! (Әмиүдәрья) Онбағыр қәпелимде қайда кетип қалды! (сонда).

Буйрық мейилдин II бет көплик сан формалары-н, ың, иң, ңыз, ыңыз, иңиз. Булар тийкар фейилге жалғаныу менен сөйлеуши тәрәпинен еки я бирнеше тыңлаушыға қаратылған буйрықты, өтиниш—тилекти я буйрық аралас өтиништи аңлатады: жүр-ин, қара-н, исле-н, айт-ың, ойлан-ыңыз, сана-ңыз. Мысалы: Балалар тынышланып, тапсырманы ислен. Қәдирли жолдаслар, ишке кириңиз. Тилде-ңыз формасы көплик хәм хұрмет-иззет мәнилерин қоса аңлатады. Соның менен қатар көплик формалар-н, ыңыз, „сиз деу“ мәнисинде бир адамға тыңлаушыға қаратылған буйрық, өтиниш—тилек мәнилеринде жумсалады. Жасулы, келиң! Ишкерилен, отағасы! Буйрық мейилдин хәм-ңыз формаларының арасында азлы-көпли парқ та жоқ емес. Олардан-ңыз формасында сыпайылық, иззет-хұрмет мәнилери басымырақ болады.

Буйрық мейилдин II бет көплик сан формаларына ретли жерлеринде-лар,-лер, аффикси де жалғанады. Мысалы: көрин-лер, айтын-лар, ислей бериниз-лер, тауып алыңыз-лар. Бундай жағдайда-лар аффикси ис-хәрекеттин бир неше тыңлаушыға қарата айтылғанын анықлап көрсетиу, көплик мәнини күшейтиу мақсетинде буйрық мейилге жалғанады. Мысалы:

Барыңлар, көриңлер, яшларның тойын,
Қылады хұкимет хәр түрли ойын,
Жигит болсан ууайым-қайғыны қойын,
Хұкиметтен үлес алмақ керекдур. (А. Муусәев).

Буйрық мейилдин I бет, бирлик, көплик саны фейил тийкарынан-йын-йин, йық-йик, аффикслеринин жалғаныуы менен жасалады: қара, исле, тийкар фейиллер-қарайын, ислейин, I бет буйрық мейилдин бирлик саны, қарайық, ислейик, көп сан формасы. Кейни дауыссызға питкен тийкар фейиллерге йын,-йық, -йин, -йик аффикслери-айын, ейин, айық-ейик, түринде жалғанады. Бар, кел тийкар фейиллер-барайын, барайық, келейин, келейик. а, е сөзлери дауыссызға питкен тийкар фейил менен йын-йин,-йық-йик аффикслерин бирбирине жалғастырыушы элементлер, себеби, а, е сөзлерисиз олар үйлеспейди. Ал буйрық мейилдин I бет болымсыз түринде а, е байланыстырыушы элементлер түсип қалады: Сөйтип-йын-йин, йық-йик аффикслеринин өзлери қолланылады: умытпа-йын, умытпа-йық, кетпе-йин, кетпе-йик.

Мәнилерине келсек, I бет буйрық мейилде буйрық тилек, инта мәнилеринин араласып келетуғыны байқалады. Буйрық мейилдин I бет бирлик сан формасы сөйлеушинин хәрекетти ислеуге болған тилек—интасын билдиреди. Сөйлеуши белгили хәрекетти бежерууге өзи рухландырууы, жедел бериуи, мәжбүрлеуи, я бир исти ислеудин өзін-өзи иркиуи, өз-өзине тәселле бериуи мүмкин. Усындай мәнилерде буйрық мейилдин I бет бирлик сан формасы қолланылады: Кой, мен қарап отырғанды қояйын, батпан ууайымнан онсери пайда жоқ деген жумысымды ислейин, („Совет Қарақалпақстаны“) Ал I бет бирлик сан формасына қарағанда буйрық мейилдин I бетлик көплик сан формасының тилде қолланыуында азлы-көпли парқ болады. Ол сөйлеуши өзи менен қоса тыңлаушы я бир неше тыңлаушылар бир иске умтылдыруу, сүрен шақырық, үндеу мәнилерин аңлатады: Қәне, жигитлер, енди иске кирисейик. Егисти қысқа мүддет ишинде тамамлайық. Жүрин, қызлар, суу бойына барайық, өткен-кеткенлерге нәзер салайық... (халық қосығы).

Буйрық мейилдин III бети-сын-син аффиксинин жәрдеми менен жасалады: Мысалы: ал-сын, басла-сын, өткер-син, -син бирлик хәм көплик санларға бирдей. Буйрық мейилдин III бети сөйлеуши менен тыңлаушыдан басқаларға қаратылған буйрықты, өтиниш—тилекти билдиреди хәм гәпте биянлауыш функциясында келеди.

Хожамурат үйде жатсын,
Бармаса, батпакка батсын,
Яўмыт келсе, мени атсын,
Көлге каш, ярым, көлге каш (А. Муусеев).

Хаў маңлайым курсын, жыйынлык шапаным жок. (С. Хожаниязов).

Буйрық мейил қоспа хэм курама феџиллерден де жасала береді: бел байласын, карап шық, ислеп болайын, көрнп шығын, ен жайдырайық, оқып болсын, жығып кетпесин. Бундай жағдайда қоспа хэм курама феџиллердің соңғы компонентине буйрық мейил формалары жалғанады: бол-айын, шығын, бол-сын, кетпе-син, бай-ла-сын.

§86. АНЫҚЛЫҚ МЕЙИЛ

Хабар мәнилі хәрекетти билдиретуғын хэм үш бетте, бирлик хэм көплик санларда бетленетуғын феџиллер анықлық мейил деп аталады. Анықлық мейил (*индикатив*) өзиниң арнаўлы формаларына ийе. Олар: *-ды, -жық, -мақшы, -ған, -ар, -ер, -р бет-ман, -мыз, -м-қ, -к* I бет, *-сан, -сыз, -ң, -ыз* II бет. Мысалы: *өрын-ла-дым, айтты-н-ыз, бар-ған-сыз, ал-ар-мыз, кара-мақ-шы-мыз*, т.б.

Тилде өз-ара пикир алысыў процессинде хәрекет түриндеги хәркыйлы хабарлар болжаўлар, тастыйықлаўлар информациялық билдириулер, мағлыўматлар хэм және басқалар анықлық мейил арқалы баян етиледі. Анықлық мейил, әдетте сөйлеўде тыянақлы ойды билдиретуғын баянлаўыш болып келеді. Тыянақлы ойды билдире алыўының тийкарғы себеби сонда, ол белгили мәхәлди, бетти, санды билдиретуғын формаларға ийе болады хэм ҳақыйқат болып өткен, болып атырған яки енди болатуғын анық хәрекетлерди билдире алады. Сонлықтан қайсы гәптиң баянлаўышы анықлық мейилден жасалса, сол гәп тыянақлы ой-пикирди баян етеди. Мысалы: Жумагүл түйиншигим кемпирге усынды, Мә шеше, чай алып ишерсең. Бүгин кетпекши усайман (Т. Қайыпбергенов).

Анықлық мейил болымлы хэм болымсыз түрлерде (*айтты, айтпады*) даўамлы хэм даўамсыз мәнилерде (*терип болды, тере берди*) сондай-ак аўыспалы хэм аўыспасыз мәнилерде (*таныды, танысты*) қолланылады. Бетлик формалардың жәрдеми менен үш мәхәлде де—өткен, хәзирги, келер мәхәлде бетленип, хабар мәнисин аңлатыў-бул тек анықлық мейилге тән белгилер. Сол себептен де айырым илимпазлар анықлық мейилдің мейиллер категориясына кириўине гүман келтиреді. Мысалы: уйғыр тили грамматикасының авторлары былай дейди: Анықлық мейил туўралы айтқанда, ҳақыйқатында да мейил туўралы емес, феџил мәхәллери туўралы сөз болыўы

ғана мүмкин, себеби анықлық мейил формалары деп аталғанлардың хәммеси мәхәллер категориясын ҳасыл қылады¹.

Анықлық мейилге киретуғын феџиллердин басым көпшилиги реаль мәнилі хабарды-хәрекетти билдиреди. Сондай-ак түрли қосымша мәнилі хабарды билдиретуғын айырым феџиллер де киреди. Мәселен: Бала сөйлей алмайды, бирақ жүре алады. Ол жығыла жазлады. Ол ислеген болды, бирақ келистире алмады. Бундай аналитик феџиллердин биреўлери бир нәрсени ислей алыў я ислей алмаў мәниси бар хабарды (*сөйлей алмайды, жүре алады*), екншилери реаль мәнилі яғнай иске аспаған яки жалған мәнистеги хәрекетлерди (*жығыла жазлады, ислеген болды*) аңлатады. Салыстырың: *жығылды*—реаль болған хәрекет, *жығыла жазлады*, демек, жығылыў қәўпи туўылды, бирақ жығылмаған, *иследи*-реаль болған хәрекет, *ислеген болды*-демек, ислеген менен ислеўди келистире алмады.

§ 87. ШӘРТ МЕЙИЛ

Шәрт мейил *са, се* аффиксиниң жәрдеми менен жасалады. Бул аффикси III бетти билдиреди, бирлик хэм көплик санларға ортақ, оннан кейин-*лар, лер*, көплик аффикси жалғанбайды. *Са, се*, аффиксли қоспа хэм курама феџиллердин барлығы шәрт мейилге жатады. Мысалы: *Отырса, хәўиж алса, айттып жиберсе, жуўап берсе, айбат шексе*. Бул аффикс тийкар феџилге, оның болымлы хэм болымсыз түрлерине жалғанады. *кәле-се, кәле-ме-се, тарт-са, тарт-паса*. Шәрт мейилдин I, II бетлериниң бирлик хэм көплик санларда-*са, се*, аффиксинен кейин тийисли бетлик формалар жалғанады: *көрмесе, -көрмесе-м көрмесе-ң, көрмесе-к*.

Шәрт мейилдин бетлениў үлгиси.

бет	формалар		
	бирлик	көплик	мысаллар
I	-са, -м, -се-м	-са-к, -се-к,	алсам, келсем, алсақ, келсек
II	-са-ң, се-ң	-са-ңыз, -се-ңиз -са-ңлар	алсаң, келсең, алсаныз келсениз, алсаңлар, келсеңлер
III	-са	-са	Бала оқыса, балалар оқыса

¹ Хәзирги заман уйғыр тили, II қисим, Алматы, 1966, 217—бет

Шәрт мейилдин болымсызлык түри мынадай схема бойынша жасалады: тийкар фейил плюс болымсызлык аффикс-*ма (ме)* плюс-*са(се)* аффикси орынламаса, үйренбесе, аңламасам, алып келмесе, ислеп болмасаныз. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде шәрт мейил төмендегидей мәнилерде хәм синтаксислик функцияларда жумсалады:

1. Көпшилик жағдайда қоспа гәп составында бағыныңқы гәптиң баянлауышы хызметинде келеди хәм бас гәплердин мазмунына байланыслы реаль шәртти, тилекти, ұақытты хәм басқа да мәнилерди аңлатады. Шәрт мейилдин қандай мәни аңлатыуы бас гәпи менен органикалық байланыста анықланады. Мысалы: 1. Төребай, „кемпир бәд дауысқа салып бақырып жиберсе, қоңысы-қобалар жыйналып, маған кейисе, минези шеп қызымнан тағы аўыр сөз еситсем, бул үйге қайтып адым атлауым қыйын болады ғой“ деген де қыялда еди (К. Султанов). 2. Жигит бир өзи киятырса, алдынан бир шопан шығарды („Қарақалпақ халық ертеклери“) 3. Қай исте болсаң да жақсы, хызмет етсең-жарасар (Т. Жумамуратов). Шәрт мейил фейиллери биринши мысалда шәртти, онда да реаль шәртти, екншиде-бас гәптиң ұақтың, үшіншиден қарсылас мәнисти аңлатады,

2. Шәрт мейил бәрхә қоспа гәпте келе бермейди, гейде жай гәпте оның баянлауышы хызметинде келеди: Ал егер еки қол, еки аяқтан айрылса ше? (К. Султанов). Растрата болуы мойнына түспесе (сонда), Биринши мысалдағы-шәрт мейил аралас сорау мәнисин (*ше* жанапайының жәрдеми менен) екншидеги: түспесе—гүдиклениу мәнисте бар шәртти билдиреди. Шәрт мейил арқалы сөйлеуши өзиниң иззет-илтипат түриндеги тилегин, өтинишин билдиреди: иске кирисиуге рұхсат етсениз. Енди бизлер истиң басына кете берсек (Әмиу-дәрья). Усы хатты ийесине кууыстырсаңыз, берекет тап.

Шәрт мейил бол, еди, екен, усаған көмекши фейиллер менен керек, итимал, усаған модаль сөзлер менен сондай-ақ *ма-ме, ғой, ше*, жанапайлары менен дизбеклесип келгенде, хәртүрли мәнислер, оттенокларды: береді: келсе болды, келсе еди, айтпаса ма, көрсе ме т.б. Мысалы: Әжет әкем әжетлигин етпесе болғаны ғой. Хау, нәшебент болғанда да жас жигит, қызының тең болса екен... мыржыйып қалған биреу ғой (С. Хожаниязов).

Шәрт мейил еди, екен көмекши фейиллери менен дизбеклесип келгенде оның шәртлик мәниси бир қанша гүңгиртленеди де, онда тилек мәниси болады. Мысалы: келсе еди, келсе екен, көрсениз еди, барсақ екен, билсең екен. Керек, итимал сөзлери менен дизбеклесип келгенде шәрт мәнисиндеги болжауды билдиреди: келсе, керек, айтса итимал. Мысалы: Ғарры ақлық баласы Сейтжанды моллаға берейин деп киятырса керек. (Ә. Шамуратов). Киятырса плюс керек—булар екеуи қосылып, шәрт болжау мәнили хәрекетти аңлатады,

Шәрт мейилдин мәхәллик мәнилери. Көбинше шәрт мейил тилде қоспа гәпте, оның бағыныңқы гәп деп аталатуғын компонентиниң баянлауышы болып келеди. Усындай синтаксислик функциясына бола шәрт мейилдин мәхәллик мәниси салыстырмалы характерге ийе болады. Мысалларды салыстырайық: 1. Баласы келсе, кемпир-ғаррысы той бережақ- („Әмиу-дәрья“).

2. Бизлер механикти излеп атызға барсақ, ол үйине кетип қалыпты, үйине барсақ, атызға кетипти (сонда) Биринши мысалда бас гәптиң баянлауышы (бережақ) келер мәхәлди билдиреди. Соған қарай „келсе“ шәрт мейили де келер мәхәлди аңлатады. Екинши мысалда „барсақ“ шәрт мейили өткен мәхәл мәнисинде, себеби бас гәптиң баянлауышлары (кетип қалыпты, кетипти) өткен мәхәлди аңлатады. Шәрт мейил аўыспалы—„жылжымалы“ мәхәлди билдиреди дегенниң мәниси усы. Ал шәрт мейил хәзирги—келер мәхәл мәнисин билдириуи де мүмкин: „Ишин аўырса, аўынды тый“ аўырса—хәзирги келер мәхәл мәнисин аңлатады. Бундай жағдайда бас гәптиң баянлауышы да (тый) келер мәхәлди яки хәзирги—келер мәхәлди билдирип келеди.

Демек, қоспа гәплерде шәрт мейилдин мәхәллик мәниси бас гәптеги баянлауыштың мәхәллик мәнисинен тиккелей ғәрезли болады екен. Қандай баянлауышы бас гәпте келиуине қарай-*са,-се*, формалы фейилдин өзи бирде келер мәхәлди, я хәзирги—келер мәхәлди, бирде өткен мәхәлди аңлатыуы мүмкин: Салыстырың: Қонақлар келсе, той басланады. Қонақлар келсе, той басланып кетипти.

Шәрт мейил формасындағы дауамлы фейиллердин буйрық мейилден жасалған бас гәплер менен келсе хәзирги мәхәл мәнисин аңлатады: Ислеп жүрсе, тийме, жүре берсин. Хәзир уйқлап атырса—тийме. Баянлауышы өткен мәхәл формасында турған бас гәплерде дауамлы фейиллер өткен мәхәл мәнисин аңлатыуы мүмкин: Жүрип киясырса, алдынан бир адам шығыпты.

Жай гәптиң баянлауышы ролинде келип, тилек—өтиништи билдирген жағдайда шәрт мейил келер мәхәлди аңлатып келеди; Енди дем алсақ, машинаны ремонтлап алсақ еди.

VIII әсирлерге жағатуғын руникалық түркий жазба нускаларда хәзирги-*са-се* аффикси-*сар-сер*, түринде—*р* элементи менен ушырасады. Мысалы: *Ол Йиргару барсар турк будук, ол тәчисән, мәниси: о, түрк ели, ол елге барсаң, қырыласаң. Бир киси ианылсар, оқыушы будуни, бисук инатаги, қылмаш эрмиш.* Мәниси: бир киси жаңылса да, айнысада, басқалары тап урым пұтағына дейин қайтпады.¹

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, изд. АН СССР, М-Л, 1951. 28—бет.

Оннан кейинги нускаларда: мәселен, XI әсирдеги, оннан соңғыларында шәрт мейилдің *-сар, -сер* формасын ушыратпайды, оларда хәзирги *-са, -се* түрінде ушырасады.

§88. ТИЛЕК МЕЙИЛ

Фейилдің тилек—өтиниш, алғыс мәнилерин билдиретуғын формалардағы түрлерин тилек мейил деп жүритеди: болғай, кеткей, алғысы келеди. т. б. Тилек мейил формаларындағы фейиллер хәр қыйлы мәнилерде, мәхәллерде, қосымша келе беріуи мүмкин, олардың бундай қәсийетлерине байланыслы сөйлеуде, контекстте айқынырақ көринеди. Мысалы: Ақырында хәзир молла кеткейдағы, оннан қала берсе тезирек кеш болғайдағы деу менен отыратуғын болдым (Ә. Шамуратов). Жумагүл арбасын дәрүазаның алдына иркип гөш алғысы келди (Т. Қайыпбергенов). Тилек мейиллер хәзирги карақалпақ тилинде қоспа түрінде де, жай түрде де ушырасады хәм бир қанша усылда жасалады.

1. Тийкар фейилге *-ғы, -ги, -қы, -ки*, аффикси плюс тартым қосымтасы *-м, -миз, -ң, -ңыз, -сы, жалғанып*, оған “кел” феибли тиркелип, тилек мейилдің қоспа түрлери пайда болады: *үй-рен-ги-си* келеди, *көр-ги-миз* келди, *ис-ле-гин* келди, *дем ал-ғы-ңыз* келипти, т. б. Тилек мейилдің қоспа түри бирлик көплик санларда, үш мәхәлде, үш бетте, өзгереди, бетленеди, бул жағынан ол анықлық мейилге уқсас, айырмасы тек мәнисинде.

Қоспа тилек мейилдің өткен мәхәлинің бетлениуі үлгиси:

бет	бирлик сан	көплик сан
I	үйренгим келди тапқым келди	үйренгимиз келди тапқымыз келди.
II	үйренғиң келди тапқың келди	үйренғиңиз келди тапқыңыз келди
III	үйренгиси келди тапқысы келди	үйренгиси келди тапқысы келди

Биринши компоненти „бетлик“ категорияны билдиреди. Екинши компоненти қайсы мәхәл формасында турса, қоспа тилек мейил де сол мәхәлди билдиреди: көргиси келди—өткен

мәхәл, көргиси келеди—келер мәхәл. Бирақ хәзирги мәхәлде „кел“ хал феибли формасында турып, оған атыр, тур, отыр, жүр көмекши феиллеринен биреуи тиркеледи: көргиси келип атыр, қайтқысы келип жүр, билгимиз келип тур т. б. Сондай-ақ болымсызлық аффикси (*ме*) қоспа тилек мейилдің еккинши компонентине жалғанады: айтқысы келеди—болымлы түри,—**айтқысы келмейди**—болымсыз түри.

2. Тилек мейилдің еккинши түри аффиксация жолы менен, атап айтқанда *-ғай-гей, қай-кей* аффиксиниң жәрдеми менен жасалады. Бул аффикс болымлы түрінде тиккелей тийкар феилге жалғанады, келгей, қутылғай, жазылғай, аман қайтқай, мурадына жеткей. Болымсыз түриниң жасалуы: тийкар феил плюс болымсызлық аффикс плюс *-ғай-гей* аффикси: **бузыл-ма-ғай, үзил-ме-гей**. Тилек мейилдің *-ғай-гей* аффикси бәрхә III бетти (бирлик хәм көплик санларға ортақ) билдиреди, сонлықтан I хәм II бетлерде оннан кейин сол бетлердің тийисли бетлик формалары жалғанады. Мысалы: қапаланбағай-сыз, қапаланбаған-саң, жеткей-мен, жеткей-миз. Тилек мейилдің *-ғай* формалы түри де үш бетте, бирлик хәм көплик санларда бетленеди, келер мәхәлге байланыслы айтылып, енди болажақ ис хәрекетке тилек билдириледи.

Бетлениуі үлгиси:

бет	формасы		мысаллар	
	бирлик	көплик	бирлик	көплик
I	ғай ман	ғай-мыз	сауалғайман	сауалғайсыз
II	ғай-саң	ғай-сыз	сауалғайсаң	сауалғайсыз
III	ғай-	бирлик сандай	Ол сауалғай	олар са- уалғай

Тилек мейилдің *-ғай-гей* аффикси арқалы жасалған түри көбинше, жалыныу, жалбарыныу, алғыс айтыу, мәнилердеги тилекти билдиреди. Мысалы: илайым шырағым, айтқаның келип, бахтыңыз ашылғай—деп кемпир Нураддин татардан еситкенлерин есине түсирди (Т. Қайыпбергенов).

3. Тилек мейилдің және бир аналигик формалы түри бар.

Ол шәрт мейил менен „еди“ я „екен“ көмөкши фейилдин дизбегинен жасалады: келсе екен, жетсе еди, ислеп болса еди, той басланып кетсе екен (*III бет келер мэхэл*). Тилек мейилдин бул түри де баска түрлериндей үш бетке, биринши хэм көплик санларда бетленеди. I. II. бетлерде бетлик формалар хэм болымсызлык аффикс биринши компонентине жалганады, „еди, екен“ көмөкши фейиллери өзгериссиз қалады: келсе-еди, келсе-мекен, келсе-н еди, келсе-низ екен. Болымсыз түри: күтпесек еди, отыра берсек екен, қыйланбасаңыз еди.

Тилек мейиллер былай да жасалады: шәрт мейил плюс „болар“ көмөкши фейили плюс „еди“ я „екен“ көмөкши фейили (*үш компонентли аналитик түри*) Мысалы: келсе болар еди, кешикпесе болар еди, кетпесе болар екен. Булар келер мэхэлди, гүдиклениу мәнидеги тилекти аңлатады. Ал, „келсе болар екен“ „кетпесе болар екен“ түри екинши мәнидеги тилекти билдиреди: әдетте ол өтип кеткен иске байланыслай айтылады. Салыстырың: алдың кеш, бир өзиң кетпесең болар еди.—Алдың кешке алып бийкар кетипти, кетпесе болар екен. Әлбетте фейиллерде тилек, алғыс, өтиниш мәнилери буйрық мейил формалары арқалы (*бере көрме*) келбетлик фейил арқалы (*келгенде еди*) т. б. түрлерде берилиуи де мүмкин. Мысалы:

Өзи жақын бай хэм бийге,
Күниң кесип, салың үйге,
Зинҳар боска қоягөрмең (*А. Муусәев*).

§89. ФЕЙИЛДИҢ МӘХЭЛ КАТЕГОРИЯСЫ

Мэхэл категориясы—бул фейиллердин белгили уақытқа қараслай ис—хәрекетти билдириу қасийети, өткен, хәзирги хэм келер мэхэл формасында түрлениуи. Фейилдин мэхэл категориясы оның мейил хэм бетлик категориялары менен тығыз байланыслай. Мәселен: оқыды, оқымақшы фейиллеринен аталған категориялардың хәммесин табыуға болады. Сондай-ақ фейилдин мэхэл хэм түр категориялары да бир-бири менен тығыз байланыслай, көп жағдайларда айырыу да қыйын аңлатыу мүмкин емес. Мысалы: Қарағым, сен отырып тур, мен дәриу қайтып келемен,—деп шығып кетеди (*Н. Дәуқараев*). Отырып тур—фейилдин дауамлы түри, хәзирги мэхәли, шығып кетти—дауамсыз түри, өткен мэхәли.

I—Мэхэл категориясы тийкарынан еки формада—синтетик хэм аналитик формаларда билдириледі: қайтпақшы—келер мэхәл, синтетик форма қайтпақшы болып атыр—хәзирги мэхәл, аналитик форма, үш сөз бенен билдирилген,—қайтпақшы болып еди өткен мэхәл, аналитик форма, көрди—өткен мэхәл, синтетик форма,—көрип атыр, көрип тур, көрип жүр—хәзирги мэхәл, аналитик формалар т. б.

2. Өткен, хәзирги хэм келер мэхәл формалары өзиниң тийкары мэхәллик мәниси менен бирге байланыслай сөйләуде, контекстте ауыспалы мәнилерде де қолланыла береди. Басқаша айтқанда, өткен мэхәл формасы мәниси бойынша хәзирги я келер мэхәлди, керисинше, келер мэхәл формасындағы фейил өткен мэхәлди аңлатыу мүмкин. Мэхәл категориясы формаларының ауысып қолланылуы кубылысы транспозиция деп аталады. Транспозициялық кубылысқа мысаллар: 1. Қарақалпақлар 1760—жылы Хорезмге көшеди (*Жийен—Тағай улы „Посқан ел“*) 2. Қорықпа, қорықтың—жығылып түсесең. Көшеди грамматикалық формасы келер мэхәл, реаль мәнисі—өткен мэхәл, бундай фейилдин конкрет мэхәллик мәнилери контекстте анықланады.

3. Модальлық мәниси жағынан қарағанда фейил мэхәллери тыянақлы (*анықлық мейил*) хэм тыянақсыз (*қал фейил, шәрт мейил*) болып келеди. Салыстырың: 1. Егин писти. 2. Егин пискенше келеди. 3. Егин пискенше келди. Писти, келеди—булар хәр қайсысы тыянақлы мэхәлди билдире алады. Пискенше—екинши мысалда келер мэхәлге, үшіншиде өткен мэхәлге қараслай хәрекетлерди аңлатады, соның мэхәллик мәниси бас гәптеги „келди“, „келеди“ баянлауышларының мэхәллик мәнисинен ғәрезли болады.

§ 90. ӨТКЕН МӘХЭЛ

Өткен мэхәл фейиллери сөйленип атырған уақыттан бұрын болып өткен, бұрын басланған ис-хәрекетлерди аңлатады. Олар үш бетте бирлик хэм көплик санларда бетленеди. Өткен мэхәлдин оннан аслам формалары бар. Олардың көпшилиги бирнеше мәнилерде қолланылады.

1. Анық өткен мэхәл. Тийкар фейилге *-ды-ди, ты-ти* бетлик форма аффикс жалғаныу менен анық өткен мэхәл жасалады: *қара-ды, көрсет-ти, таныс-ты, көрди (III—бет)* I хэм II бетлерде *-ди* формасының үстине сол бетлердин тийисли бетлик формалары жалғанады: *қарады-м, көрсетти-и, танысты-к, көрдиниз*. II беттиң көплик сан формасы бирлик мәниниң сыпайы түри ушын да қолланылады. Мысалы: Ата, аман келдиңиз бе, шаршамадың ба? Көплик мәнини анығырақ көрсетиу керек болған жағдайда *-ңыз* қосымтасынан соң *-лар-лер* жалғанады: Бәрекелла азаматлар, егисти сапалы етип питкердиңизлер. Мәдениет төгинлерди тасып алдыңызлар ма? Болымсыз аффикс *-ма, -ме, -ба* тиккелей тийкар фейилге жалғанады: *абайла-ма-дыңыз-ба, көрмедидиңиз-бе*.

Анық өткен мэхәл сөйләушиниң өзи көрген, билген я оның болғанына толық исенген ис—хәрекетлерди билдиреди. Мысалы: Арзыу орнынан турды. Басқалардың ойнағанына қызықты, сөйтип Лизаға қарады. (*Ж. Аймурзаев*).

Анық өткен мэхәл дауамлы хэм дауамсыз фейиллерден де

жасала береді. Мысалы: Тамашагөйлер келип болды.—Тамашагөйлер келе баслады. Анық өткен мәхәл формасындағы дауамсыз фейил ис—хәрекеттиң үзил-кесил питкенин (*келип болды*) дауамлы фейил ис—хәрекеттиң анық басланғанын (*келе баслады*) билдиреди.

Айырым жағдайларда әдетте, дизбекли қоспа гәплерде анық өткен мәхәл формасы шәрт мәнили келер мәхәл түриндеги хәрекетти де билдиреди. Мысалы: Мийманлар келмей атыр, келди—тойды баслап жиберемиз. **Келди**—бул жерде „келсе“ деген мәниде, соң дәрхал келеси гәп басланады. Мәңиллик—интонациялық өзгешелигин айрықша көрсетиу ушын „келди“ фейилинен кейин сызыкша қойылады.

2. **Өткен мәхәл келбетлик фейилдин-ған-ген, қан-кен** аффикслериниң жәрдеми менен жасалады. Бул аффикслер тийкар фейилге жалғанады, алған, көрген, еситкен, айтқан. Болымсыз түри тийкар фейил плюс болымсызлық аффикси-*ма-ме* плюс-*ған-ген* схемасында жасалады: ал-ма-ған, көр-ме-ген, есит-пе-ген, айт-па-ған. Сондай-ақ оның болымсыз түри „емес“, „жоқ“ сөзлериниң жәрдеми менен де жасалады: алған жоқ, көрген емес.

1 хәм II бетлерде-*ған-ген*, аффиксине тийсли бетлик формалар жалғаныу арқалы жасалады: оқыған-ман, үйренген-биз, түсинген-сең, анық-лағансыз. Бул I, II бетлердиң болымсыз түри „емес“ „жоқ“ сөзлери арқалы жасалғанда, бетлик формалар сол, „емес“, „жоқ“ сөзлерине жалғанады: көрген емес-ңиз, билген жоқ-саң. Келбетлик фейил болымсызлық түрде турып, оған „емес“ сөзи тиркелиуи де мүмкин; билмеген емес, көрмеген емесен, аңламаған емессиз. Бундай жағдайда болымсызлық аффикс пенен, „емес“ сөзи—екеуи қосылып, болымлы мәни аңлатады, айрықша оттеңоги де болады. **Көрмеген емесен**—көргенсең—мәнисин береді.

Өткен мәхәлдин-*ған-ген* формалы түри тилде хәр қыйлы оттеңоктеги ис-хәрекетлерди баян етеди. Оның негизги мәхәллери қысқаша төмендегише:

а. Сөйленип атырған уақыттан әлле қашан бурын болып өткен, сөйлеуши оқып я еситип билген ис-хәрекетлерди билдиреди. Мысалы: Бул дүнья—дүнья болғалы, патша әдил болған емес, Шайырлар қәлем алғалы, хатқа дууры салған емес (*Бердақ*). Усындай мәнилерде-*ған-ген* формасы ертеклерде, дәстанларда көп ушырасады: бир ғарры болған („*Ертеклер*“). 2. Мийуалыны жайлаған, сауашқа белин байлаған... Гүлайымдай перийзат („*Қырық қыз*“).

б. Сөйленип атырған уақыттан бурынырақ болған, бірақ сөйлеуши өзи көрмеген бірақ болғанына көзи жәткен, исенген хәрекетти аңлатыуы да мүмкин. Мысалы: Машина жаңа ғана өткен, изи де құрғамапты билинип тур.

в. Өткен мәхәлдин-*ған* формалы түри „болды“ фейили менен дизбеклесип келген жағдайда мысқыллау, кекетіу мә-

нисине жақын я көзабаға жорта исленген хәрекетти аңлатады. Хәрекетке сөйлеушиниң түрли субъективлик қатнасын билдиреди: Ол ислеген болды. Қәуендерлик еткен болды. Ислеген болды—иследі, бірақ келистире алмады. Қәуендерлик еткен болды—көзабаға қәуендерлик еткенсиді деген мәнилерде.

г. Өткен мәхәлдин-*ған-* формасы шығар, усайды, кусайды, көринеди сыяқлы көмекши фейиллер менен дизбеклесип, келип, болжау, шамалау, дусмаллау усаған субъективлик—модальлық мәнилерди билдиреди. Мысалы: Машина келген шығар (*келген*—өткен мәхәлди, *шығар* болжауды аңлатады). Ауылға электр линиясы апарылған кусайды, (*апарылған*—өткен мәхәлди, *кусайды*—шамалауды билдиреди.)

3. **Хал фейилли өткен мәхәл синтетикалық** формаларда жасалады: I-*п -ып-ип*, аффиксли хал фейилге I, II хәм III беттиң бетлик формалары жалғаныу арқалы (*синтетикалық форма*) *умытыппан, умытып-сыз* (I бет) *умытып-саң, умытып-сыз*, (II бет) *умытып-ты* (III бет) шеклемей *-п, -ып, -ип*, аффиксли хал фейил плюс „еди“ көмекши фейили қосарласып келиуинен пайда болады. Аналитикалық формасы: Бул жерде „еди“ компоненти ғана бетленеди: хабарлап едим, хабарлап едик (I бет) хабарлап едим, хабарлап едина (II бет) хабарлап еди (III бет) Синтетик—аналитик формасы: бетлик формалы хал фейил плюс „екен“ көмекши фейили т.б. Мысалы: келипти екен (*келип-ти екен*). Өткен мәхәлдин бул түри бәрхә әйемги өтип кеткен хәрекетти билдире бермей, тап хәзир ғана болып өткен хәрекетти де билдире алады. Мысалы: Ол жаңа ғана келипти. Сондықтан оны „бурынғы өткен мәхәл“ деп шеклемей (*усылай аталып жүр*). „Хал фейилли өткен мәхәл“ дегенимиз жөн.

Хал фейилли өткен мәхәлдин уақытлық мәнилері:

а) Сөйленип атырған уақыттан әлле қашан бурын болып өткен, бірақ сөйлеуши өзи көрмеген, тек ғана китаптан оқып я биреуден еситип билген хәрекетлерди аңлатады. Мысалы: карақалпақлар ата журты—Туркстаннан көшип келип, Арал теңизиниң бойларынан қоныс алыпты. Хийуаның ханлары Тахиатастың тусынан Әмиүдәрьяны байлатып, Арал теңизинә ағызыпты. Айбүйирдин сууы тартылып, дийқаншылыққа мал жайылуға қолайсыз болыпты (*Н. Дәуқараев*). Аңызлар, анекдотлар, легендалар көбинше өткен мәхәлдин усы формасы менен бериледи. Мысалы: Бир күни Өмирбек заманында қалың қар жауыпты. Хәмме сонарға шығыпты... (*Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары*.)

б) Сөйлеушиниң басынан өткен қандай да бир түс, елес түринде болған ис-хәрекетин баян етиуде, еске түсириуде балалық гезиндеги саналы түрде ислеменген т.б. хәрекетлерин билдириу керек болған жағдайларда қолланылады; Мысалы:

Жасымда тентек болыппан, анамның айтқанларын тыңламап-пан. Соған енди өкинмен,—деди ол,

Бизни билсең, бир ғайбана тәлиппиз,
Бир қыялдан қолға қәлем алыпмыз
Бир пинхан сыр еди айтып салыпмыз.
Енди сөздің паркын өзің билерсең (А. Мұсағәв).

в) Күнделікли турмыста сөйленип атырған ұақыттан сәл-ақ бурын болған, бірақ сөйлеуші абайламай қалған яки биреулер арқалы билген хәрекеттерди аңлатады. Мысалы: бузау емип **кетипти**, абайламай **қалыппан**.

Хал фейилли өткен мәхәлдің аналитик формалары синтетик формасына қарағанда басқашарак. Оның „деди“ көмекши фейил қатнасы менен жасалған аналитик формасы анық өткен мәхәл менен мәнилес яғный сөйлеуші өзи тақық көрген-билген хәрекетти аңлатады. Мысалы: Бала келип еди, бизлер оны **көрип едик**. Оның „екен“ көмекши сөзиниң қатнасы менен дөреген синтетик—аналитик формасы сөйлеуші көзи менен көрмеген, кейин еситип я көрип билген хәрекеттерди билдиреди. Мысалы: Атаң келди ме екен, көрип кел,—келипти екен. Солай етип, хал фейили өткен мәхәл хәр қылы формаларда хәм мәхәллик мәнилерде қолланылады екен.

Аңлатыу: **отырыпты, турыпты, жүрипти, жатыпты** фейиллери бирде өткен мәхәл мәнисиндеги хәрекеттерди, бирде хәзирги мәхәл мәнисиндеги хәрекеттерди билдире алады. Салыстырың: Бала бағана бираз ұақыт далада турыпты, сөйтип аязлап қалыпты, (өткен мәхәл.) Бала хәзир далада **турыпты**, алып кел (хәзирги мәхәл).

Хал фейилли өткен мәхәл формасында келген дауамсыз фейиллер биротала тамамланған хәрекетти, ал дауамлы фейиллер басланған, бірақ үзил-кесил тамамланбаған хәрекетти аңлатады. Салыстырың: 1. Жер сууғарылып болыпты (*дауамсыз фейил*) 2. Жер сууғарыла **баслапты** (*дауамлы фейил*)

4. **Бурынғы өткен мәхәл**. Сөйленип атырған ұақыттан әдеуір бурын болған ис-хәрекеттерди баян етеди. Ол бәрхә аналитик формада жасалады.

а) Келбетлик фейил плюс „екен“ көмекши фейили: **көрген екен, жасаған екен**,—Бетлегенде I хәм II беттин бетлик формалары көмекши фейилге жалғанады: **көрген екен мен, көрген екен сиз т. б.** әйемде болып өткен ис-хәрекеттер ертектерде, дастанларда т. б. көбинше өткен мәхәлдің усы формасы арқалы баян етиледі. Мысалы: Араллылар қарақалпақлар менен биригип, Хийұаға атланыс жасап, халықты өз қолдына алып турған ұақытлары да болған. (Н. Дәуқараев).

б) Хәзирги—келер мәхәл формасындағы анықлық мейил менен „екен“ көмекши фейилниң дизбегинен бурынғы өткен мәхәл жасалады. Мысалы: Ерназардан хан қорқады екен

(қарақалпақ халық легендалары). Сууенлиниң аяғы барып Айбуйир теңизине қуяды екен (Н. Дәуқараев).

в) Келбетлик фейил менен „еди“ көмекши фейили—екеуи дизбеклесип, сөйлеу ұақтынан илгериректе болған, бірақ сөйлеуші өзи көрген-билген хәрекетти аңлатады: **барған еди, көрген едик, барар еди, келетуғын еди**: Бурынлары дийқанлар жерди ким шығырдан, ким сериппе менен сууғаратуғын еди. Зүрәт төмен болған еди. (сонда)

Бурынғы өткен мәхәлдің „екен“ көмекши фейили арқалы жасалған түри менен „еди“ арқалы жасалған түри—екеуиде бурын болған хәрекетти аңлатады. Сөйтсе де олардың арасында нәзик айырмашылық бар. Әдетте, сөйлеуші өзинен илгері болған яки өзи қатнасқан ұақыяны, хәдийсени баян еткенде „екен“ көмекши фейилли қолланылады. „Екен“ болжау—шамалау модальлық мәниге ийе болады. Өзи қатнасқан я анық билген ұақыяны баян еткенде „еди“ көмекши фейили қолланылады. Мысалы: Бурынғы заманда Әмиүдәрья Каспий теңизине қуйған екен. Егер усы гәптеги „екен“ көмекши фейилин „еди“ менен алмастырсақ, бурынғы замандағы ұақыяны тап көрип қалған адамның сөзиндей болып ерси болар еди. Демек, бундай жағдайда „екен“ хәм „еди“ көмекши фейиллериниң бурынғы өткен мәхәлде қолланылуында мәнилик стильлик айырма бар екенін көреміз.

г) Бурынғы өткен мәхәлдің болымсыз түри бирде фейилдің *-ма-ме, па-пе, ба-бе* болымсыздық аффиксиниң келбетлик фейил компонентине жалғаныуы менен, бирде сол компонентине „емес“ жанапай сөзиниң тиркелиуи менен жасалады. Мысалы: **Көрмеген еди, билмеген екен, көрген емес еди**. Кітапты умытып кеткен емес еди, балаға сауғаға әкелген еди.

5. **Нийетли өткен мәхәл**. Бул *-жақ-жақшы, -мекши-пақшы, -пекши* формалы анықлық мейил менен „еди“, „екен“, „болды“ көмекши фейиллериниң биреуиниң қосарласып келиуинен дөрейді, сөйтип аналитик формада жасалады. Мысалы: алмақшы еди, билмекши болды, ислемекши едик, айтажак едиң, қайтпақшы екен. Сондай-ақ анықлық мейил компонентине болып болған хәм еди я екен көмекши фейиллериниң екеуи тиркелиуи де мүмкин. Мысалы: **Айбат шекпекши болған екен, айтпақшы болып еди, басламақшы болып едик, калажак болған екен**. Нийетли өткен мәхәл қоспа хәм қурама фейиллерден хәм жасала береді: „айбат шегіу“ қоспа фейил—„айбат-шекпекши болған екен“, „айбат шегежак болған екен“, „айбат шегежак болған еди“—нийетли өткен мәхәл, аналитик формасы: **Айбат шеге баслау**—қурама фейил—айбат шеге басламақшы болған екен, айбат шеге баслайжак еди—нийетли өткен мәхәл аналитик формасы. Болымсыз түри „емес“ жанапайының қатнасы менен дөрейді: **келип кетпекши емес екен, ислеп қалажак емес екен, тоқтатпақшы емес едик т. б.** „кележак екен (еди)“ үлгисинде жасалған нийетли

өткен мәхәлдің болымсыз түри бирде-*ма-ме* болымсызлық аффикси, бирде емес жанапай сөзи аркалы жасалады: *келмейжақ едик, кележақ емес едик, кетпейжақ екен, кетежақ емес екен, кешигежақ емес едим—кешикпейжақ едим.*

Нийетли өткен мәхәл фейиллериниң уақыттық мәниси өткен мәхәлдің басқа түрлерине қарағанда басқаша. Ол ислеуге нийетленген, бирақ қандай да себеплер менен бежерилмей қалған хәрәкетти аңлатады. Мысалы: *жигит келмекши екен*, оны иркип қалыпты. Анау бизиң мурындық сиңли биреу менен *кетежақ екен*, әкеси айтқанын қылажақ емес (*Т. Қайыпбергенов*). *Қайтпақшы болып едик*, көликтің рети болмай атыр. Өткен мәхәлдің бес түриде хәр қайсысы грамматикалық, стильлик өзіншелikleri, мәнилик айырмашылықлары менен парықланады. Салыстырың: *келди—келген-келипти-келмекши болыпты—келген еди—келген екен—кележақ еди—келетуғын болыпты.*

6. *Дауамлы өткен мәхәл.* Өткен мәхәлдің бундай түри сөйленип атырған уақытта басланған хәм дауам ете беретугын хәрәкет—кубылысларды билдиреди. Ол, әдетте қурама фейилдің дауамлы түрлеринен жасалады. Бетлегенде кейинги компонентине тийисли бетлик аффикслер жалғанады: Мысалы: Арыслан оған жақынласып келе берди, бирақ Нугманға тиймеді. Ол Нугманнан жәрдем сорағандай жалтақлай берди... Сол-сол екен, Нугман арыслан менен бир үнгирде жасай берди. (*„Совет Қарақалпақстаны“*) „Жақынлап келе берди“, „жалтақлай берди“, „жасай берди“—булар дауамлы өткен мәхәл формасындағы дауамлы фейиллер, хәр қайсысы бир баянлауыш. Дауамлы өткен мәхәл „еди“, „екен“ көмекши фейиллериниң қатнасы менен аналитик формада жасала беріуі мүмкин: *ғайрат сала баслаған едиңиз, күн кешире баслаған екен.*

§ 91. ХӘЗИРГИ МӘХӘЛ

Фейилдің хәзирги мәхәли сөйлеу уақтында болып атырған, сол уақытқа сәйкес келетуғын ис-хәрәкетлерди, кубылыс—процесслерди билдиреди. Мысалы: *киятыр, дем алып атыр, көгерип киятыр, жәрдемлеспекши болып атырмыз. ушып баратыр* т.б. Хәзирги мәхәл фейиллери хәр қыйлы формаларда, усылларда, жасалуына хәм мәнилериниң бирдей емеслигине қарай болады. Тийкарынан үш түрге бөлинеди. 1. Негизги хәзирги мәхәл (*бәрқулла хәзирги мәхәлди билдиретуғын фейиллер*); 2. Ауыспалы яки хәзирги—келер мәхәл; 3. Дауамлы келер мәхәл.

1. Негизги келер мәхәл тийкарынан аналитик формада, атап айтқанда *-п, -ып, -ип* аффиксли хал фейилге *атыр, отыр, гур, жүр, киятыр, баратыр* көмекши фейиллеринен биреуін тиркеу аркалы жасалады. Бул—хәзирги мәхәлдің қарақалпақ

тилинде ең өнімли жүдә актив қолланылатуғын түри: *Ислеп атыр, гүллеп киятыр, осип баратыр, писип тур, отлап жүр.* Булардың хал фейил компонентти тийкаргы хәрәкетти, ал көмекши фейил компонентти хәзирги мәхәлди хәм III бетти—усы еки грамматикалық мәнисти қоса билдиреди. Мәселен: „оқып атыр“ дегенде биз хәзир болып атырған хәрәкетти хәм III бетти (*ол яки олар*) қосып түсинемиз. I, II бетлерде хәзирги мәхәл фейиллери бетленгенде, бетлик формалар көмекши фейил компонентине жалғанады, ал болымсыз түрде келгенде *-ма, -ме* болымсызлық аффикси хал фейил компонентине жалғанады. Мысаллар: *сууғарып атыр, сууғармай атыр (III бет), сууғарып атырсыз, сууғармай атырмыз (I, II бетлер).* Қоспа фейиллерде хәзирги мәхәлдің аналитик формасында қолланылады, бетленіуі жай фейиллер қандай болса, олар да сондай. Мысалы: „ғайрат салыу“ қоспа фейил—„ғайрат салып атыр, ғайрат салып атырсыз“ т.б.

Хәзирги мәхәлдің аналитик (*қоспа*) түри қарақалпақ тилинде көбинше атыр көмекши фейилниң жәрдеми менен жасалады. Мысалы: Кегейлиниң теңгедей майда толқынлары бири менен бири ойнап, жылысып ағып атыр (*Н. Дәуқараев*). Балық муздың үстине торс-торс түсіп атыр (*К. Султанов*). Өзиниң этимологиясы бойынша қарақалпақша „атыр“ көмекши фейили, „жатыр“ деген көмекши фейилден келип шыққан. „Атыр“ сөзи озлигинен хеш қандай лексикалық мәни аңлатпайды. Басқа көмекши фейиллер, мәселен: *тур, отыр, жүр*, мәни береді. Хәзирги орфографияда бөлек жазылғанлықтан, оны шәртли түрде ғана „көмекши фейил“ деп атау мүмкин, хақыықатында, „атыр“—хәзирги мәхәлдің формасын билдиретуғын грамматикалық қуралға айланып кеткен элемент. Ол хәзирги мәхәлдің актив қолланылатуғын, былайынша айтқанда, универсаль формасы.

Отыр, тур, жүр, киятыр, баратыр бирде хал фейилге тиркелип, көмекшилик ұазыйпада келеди де, хәзирги мәхәл мәнисип аңлатады, бирде хал фейилсиз, өзлигинен хәзирги мәхәлди аңлата алады. Мысалы: *Машина ислеп тур.*—*Машина далада тур.* Бала китап оқып отыр. Бала үйинде отыр. Еки жағдайда да *тур, отыр* фейиллери хәзирги мәхәлди аңлатады. Демек, *отыр, тур, жүр, киятыр, баратыр*—буларды да хәзирги мәхәл фейиллери деп атаса болады. Бирақ булардан *отыр, тур, жүр*, сөзлеринен буйрық мәни де аңланады (*II—бет, бирлик*); *сен отыр, сен тур.* Олардың қандай мәниде келгени гәптиң мазмунына қарай анықланады. Салыстырың: 1. *Тур, жоғал, үш пулға хайтлық беремекен.* 2. *Жыйналған көпшилик күлсип тур.* 3. *Тынышына отыр.* 4. *Атам менен апам қапаланған түринде отыр (Ә. Шамуратов).*

Қоспа, қурама фейилдің кейинги компонентине (*атыр, отыр, жүр, киятыр, баратыр* көмекши фейиллерине)—II хәм бетлик форма жалғанып та қолланылады. Мәселен, „биреу

күтип тур" деген гәп "биреу кутип турыпты" түрінде де келе береді, екеуі де хәзирги мәхәл. Көмекши феиллердин "-п -ты" формалы (*турыпты*) түринен көре "тур" түри көбирек қолланады. Киятыр көмекши феибли сөйлеген уақытта жаңа басланып киятырған хәрәкетти аңлатады: Арқа бет түнерип киягыр (*К. Султанов*). Күн қызарып шығып киятыр (*Ө. Шамуратов*). Сондай-ақ ол (*киятыр*) сөйлеген уақытта дауам етип атырған хәрәкетти аңлатыуы да мүмкин: Көзимди ашып, көзимнің жеткен жерине карап киятырман (*Ө. Тәжимурастов*). Баратыр көмекши феибли де сондай. Киятыр феибли сыяқлы ол да сөйленип атырған уақытта басланған я дауам етип атырған хәрәкеттерди аңлатады: Суу атызға қарай ағың баратыр. Терек кем-кемнен өсип баратыр.

"Жүр" көмекши феилинің жәрдеми менен жасалған келер мәхәл үзликсиз болып атырған дауамлы хәрәкетти аңлатады:—Не болды—деп жууырып шығып, еки-үш механик машинаны айландырып көрип жүр (*Н. Дәуқараев*). "Тур" көмекши феилинің жәрдеми менен жасалған хәзирги мәхәл тилде жийи ушырасады. Ол көбинше сөйленген уақытта болып атырған хәрәкетти билдиреди: Жел муздың бетин жалап тур (*К. Султанов*). Даладағы қорада дигирманның дауысы тынбай тур (*Т. Кайыпбергенев*).

Хәзирги мәхәлдің басқа да аналитик формалары аз емес. Олардың негизги, тилде актив қолланылатұғын түрлери деп төмендегилерди атауға болады:

а) буйрық мейил менен, деп хәм атыр көмекши феиллериниң дизбегинен жасалады. Мысалы: шығайын деп атыр, жүрейин деп атырмыз. Атыр компонентиниң орнына хәрәкеттиң характерине, үйлесимине қарай отыр, тур, жүр, киятыр, баратыр көмекши феиллериниң биреуи қолланылуы да мүмкин: Күн шығайын деп киятыр. Алма гүллейин деп тур. Ол оқыйын деп жүр. Қал феилдин бундай аналитик формасы сөйлеу уақтында басланып атырған ис-хәрәкетти аңлатады. Сондай-ақ сөйлеу уақтында питейин деп турған хәрәкетти де аңлатыуы мүмкин: Күн батайын деп баратыр (*тур, атыр, киятыр*).

б) Анықлық мейилге болып хәм атыр яки отыр, тур, жүр феиллериниң биреуи бирлесип, сөйлеу уақтың, басланып атырған хәзирги мәхәлди аңлатады. Мысалы: ислемекши болып атыр, қалажақ болып жүр, көмекши болып атыр. Мийманлар қайтпақшы болып атыр, ал сизлер аўқат аспақшы болып атырсызлар. Бундай аналитик формалар хәзирги мәхәлди билдириу менен бирге келер мәхәллик мәни де сезиледи.

2. Хәзирги—келер мәхәл. Хәзирги мәхәлдің бул түри-а (е-й) аффиксли қал феилге бетлик формалар-ды,-ман,-саң т.б. жалғаныу арқалы жасалады: бара-ды, ислей-мен, жүре-сен, оқый-сыз, ала-мыз. Болымсыз түри: билмеймен, кетпеймен. Бундай феил формалары келер мәхәлде де сөз етиле-

ди, себеби олар хәзирги және келер мәхәллердин мәнисин аңлата береді, қандай мәниде келиуи контексте анықланады. Хәзирги—келер мәхәл формасы сөйленген уақытта болып атырған ис-хәрәкетти аңлатады. Мысалы: Кебирлик жайылым суўдай жалтырап атыр. Узағырақта жекенлер қараўытады (*Т. Кайыпбергенев*). Ол хәзир заводта ислейди, кеште бир мезгил оқыйды. Иниси бесинши класста оқыйды. Караўытады, ислейди, оқыйды феиллери сөйленип турған уақыттағы хәрәкеттерин билдиреди, сонлықтан ондай феиллер формасы бойынша хәзирги-келер мәхәл деп, ал мәниси бойынша хәзирги мәхәл деп қаралады.

Хәзирги—келер мәхәл формасы уйғыр тили грамматикасын да хәзирги мәхәлдин тийкаргы бир түри сыпатында¹, өзбек тили грамматикасында "Хәзирги-келаси замон" деп аталып, келер мәхәлдин ишинде қаралады². Хәқыйкатында да, түркий тиллеринде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, хәзирги-келер мәхәл формасы түрли уақытлық мәнилерди аңлатады ("Келер мәхәлди" қаран).

3. Дауамлы хәзирги мәхәл. Орын сеплигиндеги атауыш феилден жасалады. Мысалы: өсиўде, көтериўде, байымақта (*III бет*). I хәм II бетлерде тийисли бетлик формалар жалғанады: өсиўдемиз. Дауамлы хәзирги мәхәл I хәм II бетлерде сийрек ушырасады, ол III бетте көбирек қолланылады. Болымсыз түрде дерлик қолланылмайды.

Дауамлы келер мәхәл феиллери сөйленген уақытта болып атырған хәм алдағы уақытта да дауам ете беретұғын ис-хәрәкеттерди аңлатады. Мысалы: Гүңиренген ашыулы буйра толқын дауыл менен алысыўда...Ашхабадтағы ағылшын солдатлары менен бухар баспашылары биригип, Чаржаўды қамаўда (*Н. Дәуқараев*). Арттырыўда—артып атыр, раўажланбақта—раўажланып атыр, алысыўда—алысып атыр, қамаўда—қамап атыр—бул салыстырылған формалар, улыўма өз ара мәнилес болған менен биринши жубайлары үзликсиз дауам етип атырған хәрәкетти баян етсе, екіншилери—сөйлеу уақтында болып атырған хәрәкетти көз алдымызға келтиреді.

§ 92. КЕЛЕР МӘХӘЛ

Келер мәхәл феиллери сөйленип атырған уақыттан сон болатұғын ис-хәрәкеттерди билдиреди. Мысалы: Әбден келиспей баратырса, Хийўа жаққа алып кетемен. Бир-еки жыл болып қайтамыз. Оған шекем ашыуы басылар. Сол мақул болар (*К. Султанов*). Мысалда көрингениндей, феилдин келер мәхәл формалары да хәр түрли болып келеди, оның үстине

1. Хәзирги заман уйғыр тили, II кисм, Алматы, 1966, 223—226-бетлер.
2. Хәзирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1966, 293—296-бетлер.

олардың биреулері анық болатуғын ис-хәрекетти (*алып кетмен*), екіншілері—болжауды (*басылар*) аңлатады. Фейилдің келер мәхәли төрт түрде жасалады: 1. хәзирги—келер мәхәл, 2. болжаулы келер мәхәл, 3. нийетли келер мәхәл, 4. уйғарынды келер мәхәл.

1. Хәзирги—келер мәхәл формасы. Бул форма хал фейил, (-а,-е,-п аффиксли) негизинде жасалады. Жасалыу схемасы: хал фейил плюс бетлик форма. Мысалы: *бере-ди (III бет)*, *ала-ман, ала-мыз (I бет)*, *түсине-сен, түсине-сиз (II бет)*. Болымсыз түрінде *-ма-ме* аффикси фейилдің тийкарына жалғанады, оннан соң хал фейил аффикси хәм бетлик форма қосылады: *бер-мей-ди, ал-ма-й-ман, иркил-ме-й-сен, кешик-пей-сиз*.

Хәзирги—келер мәхәл формасы, жоқарыда ескертилгендей, хәзирги—келер мәхәл мәнисинде де, келер мәхәл мәнисинде де жумсала береді. Оның қандай мәниде келгенин контекстте, дөгерегиндеги басқа сөзлер я гәплер менен байланыста анықлаймыз. Салыстырың: 1. Оның адресин билемен. 2. Оның адресин ертең билемен. „Билемен“ фейили биринши мысалда хәзирги мәхәл мәнисин аңлатса, ал екіншиде—келер мәхәл мәнисинде, оның келер мәхәл екенін „ертең“ сөзи анықлап тур.

Хәзирги—келер мәхәл бир қанша ўақытлық мәнилерге ийе:
а) Сөйленип атырған ўақыттан соң болатуғын хәрекетти баян етеди. Мысаллар: Тап периниң қызы болса да, беремен дедим, беремен, Сүтине берген гәлеллерин хәзир тап десе, не қыламан (*С. Хожаниязов*). Енди жабымызға суў толады, —деди Рәўшан (*Ж. Аймурзаев*).

Хәзирги—келер мәхәл фейиллери сөйленип атырған ўақыттан соң болатуғын хәрекетти билдириу менен шекленеди. Бирак, сол хәрекеттин сөйлеу ўақтынан қаншелли кейин болыуы, ўақытлық өлшеми гәпте ўақыт пысықлауышлар (*соңырақ, ертең, жарын, бир әсирден кейин* т.б.) арқалы анықланады: Ислей бериң, **соңырақ** қайтамыз. **Келеси** жыл көпир салынады.

б) Хәзирги—келер мәхәл формасындағы фейиллер предметке бәрха тән болған хәрекетти билдиреди, басқа мәхәл формаларының хеш бири бундай ўақытлық мәнини аңлата алмайды. Мысаллар: Жер Қуяшты айналады, Ай болса Жерди айналады. Дене ыссылықтан кеңейеди, суўықлықтан тараяды. Балық сағағынан дем алады. Бул жерде фейиллер: бириншиден, сол предметлердің (*Жер, Ай, дене, балық*) әзелден өзлерине тән хәрекетин билдиреди, конкрет бир мәхәл менен шекленбейди; екіншиден, бәрха хәзирги—келер мәхәл формасында хәм III бетте турады, басқа мәхәл формаларындай ислетилмейди, ислетилсе—мәнисі бузылады я өзгереди. Мәселен. „Жер Қуяшты айналады“ деген гәпти „Жер күнди айналып атыр“ десек гәптиң стильлик қурылысы бузылады.

„Балық сағағынан дем алады“ деген нақылды „балық сағағынан дем алып атыр“ десек, нақыллық мәнисі жоғалады.

Хәзирги—келер мәхәл формасындағы даўамсыз фейиллер келешекте үзил-кесил тамамланатуғын, созылмайтуғын хәрекетти, ал даўамлы фейиллер қайталана беретугын я даўам ете беретугын хәрекетти билдиреди. Мысаллар:

Даўамсыз фейиллер	Даўамлы фейиллер
Пахтаны тез күнде терип боламыз. Усы китапты оқып шығасаң.	Пахтаны тере беремиз. Усы китапты оқып жүресен.

2. Болжаулы келер мәхәл. Келер мәхәлдің бул түри-*ар, -ер-р* аффиксли келбетлик фейилге тийисли бетлик формалар жалғаныу арқалы жасалады: *айт-ар-ман (I бет, бирлик)* *айт-ар-мыз (I бет, көплик)*, *оқы-р-саң (II бет, бирлик)*, *оқыр-сыз (II бет, көплик)*, *ке-лер (III бет.)* Болымсыз түри тийкар фейилге-*мес, -мас, бас, -пас* аффикслери жалғаныуы арқалы жасалады: *айт-пас, кел-мес-пен, жүр-мес-пиз, асық-пас-сыз, умыт-пас-саң*.

Ис—хәрекеттин келешекте болыу-болмауы болжаулы түрде айтылғанда яки сөйлеуши ушын гуманлы болғанда, болжаулы келер мәхәл формасы қолланылады. Мысалы: Мәксетине жетерсең, жүрген жериңе барарсан, қәлегенинди аларсан, достыңа дәрман берип, душпаныңа ойран саларсан (*Ж. Аймурзаев*).

Хәзирги—келер мәхәл формасы келешекте исенимли түрде болатуғын хәрекетти аңлатса, болжаулы келер мәхәлде сөйлеуши хәрекеттин болыу-болмауына анық исенбейди, оның болыу-болмауын болжайды, салыстырың:

Хәзирги—келер мәхәл	Болжаулы келер мәхәл
Ертең кетемиз Быйыл да пахта планды орындайсыз, нәллер жақсы екен.	Ертең кетермиз Быйыл да пахта планды орындарсыз, нәллер жаман емес.

3. Нийетли келер мэхэл. Формалары: **-мақшы,-мекши,-бақшы,-бекши,-пақшы-пекши,-жақ**. Нийетли келер мэхэл формаларында турған фэйиллер сөйленген уақыттан кейин болатуғын хәрәкетти билдиреди. Нийетли келер мэхэлдиң өзгешелиги сонда, ол хәм енди болатуғын хәрәкетти, хәм сол хәрәкеттиң белгили мақсет, нийет пенен исленетуғынын қоса билдиреди: Қолдан келсе, Уатанымды гүл жайнатпақшыман („Әмиүдарья“) „Гүл жайнатпақшыман“ фэйили хәм енди болатуғын хәрәкетти хәм сол хәрәкетти ислеүдеги сөйлеүшиниң нийет—мақсетин билдиреди.

Нийетли келер мэхэл фэйиллери қарақалпақ әдебий тилинде еки түрли формада жасалады:

а) Тийкар фэйилге **-мақшы-мекши** аффикси жалғаныуы менен нийетли келер мэхэлдиң тийкарғы түри жасалады (III бет), I хәм II бетлерде бетленгенде сол бетлердиң тийисли бетлик формалары жалғанады: **жүрмек-ши-мен, келмекши-миз (I бет), басламақшы-саң, басламақшы-сыз (II бет)**. Болымсыз түри „емес“ жанапайының жәрдеми менен бериледи. I хәм II бетлердиң бетлик формалары „емес“ сөзине жалғанады, тийкарғы фэйил өзгериссиз қалады. Мысалы: Бирге жүремиз, сени бул манда қалдырмақ-шы емеспиз (Ә. Шамуратов). Жумағұлди қайтадан алмақшымысаң?—деди ол (Т. Қайыпбергенев).

б) Нийетли келер мэхэлдиң екінши түри **-жақ** аффиксли айықлық мейилден жасалады. Мысалы: Бара-жақ, кете-жақ. **-Жақ** аффикси III бетти хәм келер мэхэлди қоса билдиреди. I хәм II бетлерде оған керекли бетлик формалар қосылады: **баражақ-пан, баражақ-пыз (I бет), кетежақ-саң, кетежақ-сыз (II бет)**. Болымсыз түри **-ма** қосымтасы арқалы хәм „емес“ жанапайы арқалы да бериледи: **иркилмейжақ, иркилмейжақ-пыз, кетежақ емеспиз, кетежақ емес-сен** т.б. Мысалар: —Отырыңлар, чай қайнатаман, —Жоқ, суу бойына баражақпыз (С. Хожаниязов). Олар жақында Москваға барып кележақ.

4. Уйғарынды келер мэхэл аналитик формада жасалып, көбинше еки компоненттен, гейде еки-үш компоненттен қуралады. Биринши компоненти **-мақшы,-жақ,-туғын** аффиксли фэйиллерден, екінши компоненти **болды, болады, қусайды, көринеди, шығар, көринеди** болжау—уйғарыу, шамалау усаған субъективлик модалық мәнилерди аңлатады. Мысаллар: 1. Жумысқа келмекши усайды. 2. Ертең келетуғын болды. 3. Тез арада қайтажақ қусайды. Бирақ уйғарынды келер мэхэлдиң болды, болады көмекши фэйиллери бар аналитик формасы тек келер мэхэлди ғана емес, гейде өткен мэхэл мәнисинде де келиуи мүмкин. Мысалы: ол кеше Ташкентке баратуғын болды (өткен мэхэл).

Нийетли келер мэхэл формаларының болымлы хәм болымсыз түрлерде бетлениу үлгиси:

бет	болымлы түри		болымсыз түри	
	бирлик сан	көплик сан	бирлик сан	көплик сан
I.	бармақшы-ман баражақпан	бармақшы-мыз баражақпыз	бармақшы емеспен бармайжақпан баражақ емес-пен	бармақшы емеспиз бармайжақпыз баражақ емеспиз
II.	бармақшы-саң баражақсаң	бармақшы-сыз баражақсыз	бармақшы емессен баражақ емес-сен бармайжақсаң	бармақшы емес-сиз бармайжақсыз баражақ емес-сиз
III.	бармақшы баражақ	бирлик сандай	бармақшы емес бармайжақ баражақ емес	бирлик сандай

Уйғарынды келер мэхэлдиң „болды“ фэйили арқалы жасалған түри анық болатуғын уйғарынды хәрәкетти, **қусайды, шығар, көринеди**—болжау, шамалау мәнисиндеги уйғарынды хәрәкетти аңлатады. Салыстырың: Жарын үлкен завод салына-туғын болды.—Завод салына-туғын қусайды.

Уйғарынды келер мэхэлдиң бетлениу үлгиси.
Болымлы түри:

бети	бирлик	көплик
I	келетуғын болдым келетуғын қусайман	келетуғын болды-к келетуғын қусай-мыз
II.	келетуғын болдың келетуғын қусайсаң	келетуғын болдыңыз келетуғын қусайсыз
III	келетуғын болды келетуғын қусайды	келетуғын болды келетуғын қусайды

Болымсыз түрі:

бети	бирлик	көплик
I	келмейтуғын болдым	келмейтуғын болдың
II	келмейтуғын болдыңыз	келмейтуғын болдыңыз
III	келмейтуғын болды	келмейтуғын болды

ХЭРТЭРЕП ФЕЙЛЛЕР

§ 93. АТАҰЙШ ФЕЙИЛ

Атауыш фейил ис-хәрекеттин атын билдиреди: алыу, егиу, келмек. Фейилдин бир түри өзлигинен мәхәлди, бетти, санды, мейилди (*хабарды, шәртти, тилекти, буйрықты*) билдире алмайды, тек хәрекеттин атын атап көрсетеди. Сонлықтан да хәр кыйлы сөзликлерде фейиллер атауыш формасында бериледи.

Атауыш фейил жасаушы аффикслер: *-у-ыу-иу, -мақ-мек, -бақ-бек, -пақ, -пек*. Бул аффикслер тийкар фейилдин болымлы хәм болымсыз түрлеринен жалғанып, дара, қоспа хәм курама атауыш фейиллер жасалады. Дара атауыш фейиллер: *баслау, табыу, келисиу, орынламақ, қайтпақ, қорқытпау*; қоспа атауыш фейиллер: *ен жайдырыу, құрмет көрсетпек, бас тартпау* х.б. Курама атауыш фейиллер: *ен жайдыра баслау, билип алыу, ислеп отырыу, карап шығыу* т.б.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде—көркем шығармаларда, аүйзеки сөйлеуде хәм басқа да стильлерде атауыш фейилдин *-у* аффиксли түри көбирек қолланылады. Мысалы: Сүйгениңе қосылыу—дуу тарға тар таққандай (*С. Хожаниязов*). Мен бул пышақты жолбарысты аўлау ушын дүзеттирген едим (*Ә. Шамуратов*).

-Мақ-мек, -пақ-пек аффиксли атауыш фейиллер көбинше ески жазба нускаларда, ертеклерде, дәстанларда, нақылларда жийи ушырасады. Мысалы: Бас кеспек бар, тил кеспек жоқ (*„Мәспатша“*). Жаўластырмақ жаўшыдан, елестирмек елшиден (*„Алпамыс“*) Қос айдамақ—барып келмек (*нақыл*). Атауыш фейилдин хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги ең өнимли формасы *-у-ыу-иу* аффикси (*қазақ, татар, қырғыз* тиллеринде қарақалпақ тилиндегидей, ал, керисинше, *азербайжан, түркмен* хәм басқа да оғуз топарына жататуғын түр-

1. Қарақалпақ грамматикасында белгисиз фейил, инфинитив, „хәрекет аты фейил“ болып аталып келген фейил түри үшін сонғы тил программаларында „атауыш фейил“ термини қабыл етилген (*авт.*)

кий тиллеринде *-мақ* аффикси атауыш фейилдин ең өнимли тийкарғы формасы болып есапланады).

Тилдин раўажланыу процесинде атауыш фейиллер де әдеуир өзгериске ушырап, мәнилери кеңейген, атап айтқанда:

1. *-шы, -шылық, -лы, -сыз, -ыш* аффикслери жалғанып, олар атауыш сөзлерге айналып кеткен. Мысалы: *жазыушы*—конкрет мәнили ғалабалық атлық, *жазыушылық*—абстракт мәнили атлық, *санаулы*—келбетлик (*санаулы күн*), *карауысыз*—келбетлик, *желпиуиш*—атлық т.б.

2. Көп ғана атауыш фейиллер хәрекет атын билдириу менен қатар предметтин де атын билдиреди. Мәселен, *егеу, бурау, қашау* сөзлери хәм хәрекет атын хәм предмет атларын билдирсе, ал, *алыу, бөлиу, қосыу, көбейтиу*—булар да бирде арифметикалық термин атларын, бирде хәрекет атын аңлатады. *Куймақ, оймақ, жазбақ* сөзлери де сондай. Сөйтип атауыш фейиллер, бир жағынан фейиллик қасийетке, екінши жағынан, атлық қасийетине ийе болады. Атауыш фейиллер *-у, -мақ-мек* аффиксли атлықлардан төмендеги белгилери менен айрықшаланады:

а) бәрхә хәрекетлик ұғымды билдиреди;

б) фейилдин дәреже аффикслери жалғанады (*алыу—алыныу, алысыу, алдырыу*);

в) фейилдин *-ма-ме* болымсызлық аффикси жалғанады; (*отырмау—отырыу, таныу—танымау*). Егеу, қашау, оқыу, жазыу, қосыу, усаған атауыш фейил менен түрлес атлықларға *-ма-ме* болымсызлық аффикси жалғанбайды;

г) дауамлы хәм дауамсыз мәнили хәрекетлерди билдиреди; (*ислеу—ислеп болыу, ислей беруу, ислеқкиреу*);

д) орын сеплигинде турып, дауамлы келер мәхәлди аңлатады (*ис қызыуда, турмыс гулленбекте*);

е) *-мақ-мек* формалы атауыш фейил плюс *-шы-ши* аффикси—екеуи қосылып нийетли келер мәхәлди аңлатады; (*келмекши, журмекши-миз*);

ж) гәпте табыс сеплигиндеги туўра толықлауышты басқарады (*планды орынлау, кеуилди хошламақ*).

Түркий тиллеринде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де атауыш фейиллерге сеплик, көплик хәм тартым жалғаулары жалғана береді: Күлисиу ден саулыққа пайдалы, қапаланыу—зыянлы. Ренжиуди қой. Ренжиуден пайда жоқ. Барыуыннан келиуиң тез болсын. Фашистлер қайта топылыуға урынып атыр екен (*Н. Дәуқараев*). Атауыш сөзлерге усап, атауыш фейиллер де „емес“, „жоқ“ сыяқлы бийкарлаушы сөзлер менен бирге дизбеклесип келеді: Мақсет—келип кетиу емес, жұмыс ислеу. Сеплениу, тартымланыу, сондай-ақ „емес“, „жоқ“ сөзлери менен дизбеклесип келиуи атауыш фейилдин атлыққа уқсас қасийетлери. Атауыш фейиллер сөйлеуде итимал, мүмкин, керек, лазым, тийис, дәркар, зәрүр усаған модаль сөзлер менен де бирге дизбеклесип келеді: келиуи итимал, ай-

дизбеклесип келиўине қарай гәп ишинде қәлеген ағза болып келиўи мүмкин. Атаўыш фейил айырым арнаулы изертлеулерде кеңирек сөз етилген.¹

§ 94. КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛ

Келбетлик фейил предметтин хәрекет түриндеги сынын билдиреди. Оның хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қолланылатуғын тийкарғы формалары (*аффикслери*) **-ған-ген, -қан-кен, -ар-ер-р-туғын**. Мысалы: оқыған, айтқан, кеткен, билген, барар, келер, ислер, оқыйтуғын. Булар—дара келбетлик-фейиллер. Келбетлик фейиллер қоспа түрде де келеди. Мысалы: бел байлаған, хәуиж алған, жақсы көретуғын, айбат шегер, пикир алысатуғын. Қурама түринде де жасала береді: егип болған, тере баслаған, көрип жүретуғын, ислеп берер, көрип қайтар т. б.

Тилде келбетлик фейиллер гәптеги орнына хәм хызметине қарай фейилдин хәм атаўыш сөзлердин мәнисинде жумсала береді. Мәселен: Сабылған алма менен сабылмаған алманын айырмасы болады деген гәптеги келбетлик фейиллер (*сабылған, сабылмаған*) келбетлик сыяқлы предметтин сынын билдирип, қандай деген сораўға жууап береді соның менен бирге хәрекетлик уғымды да аңлатады. Усындай қәсийетлерине бола оларды „келбетлик фейил“ деп атайды. Усы тәризде барлық келбетлик фейил атаўлы сөзлер фейил хәм атаўыш сөзлерге ортақ мәниге ийе болып келеди. Бирақ бул сөзлердин фейиллик қәсийети басым.

Келбетлик фейиллер атаўыш сөзлерден төмендеги тийкарғы фейиллик қәсийетлери менен өзгешеленеди: а) хәрекетлик уғымды аңлатады; б) белгили уақытты—өткен, хәзирги я келер мәхәлди аңлатады; в) фейил дәрежелериниң аффикслери жалғанады (*билер—билдирер, билинер, билисер, ислеген—ислеткен, ислескен, ислеттирген, исленген*); г) фейилдин **-ма-ме-бейтуғын**); д) келбетлик фейиллер де фейилдин басқа түрлерин сыяқлы даўамлы хәм даўамсыз, аўыспалы хәм аўыспасыз мәнилерди аңлатады: *жазып болған*, даўамсыз түри; *жазып жүрген, жаза баслаған*—даўамлы түри. *кийинген*—аўыспасыз, *кийиндирген*—аўыспалы. Келбетлик фейилде фейилдин барлық дерлик қәсийетлери болады. Сонлықтан ол фейилдин айрықша бир түри деп қаралады. Келбетлик фейилге бетлик формалар жалғанады.

Атлықтың сеплик, тартым, көплик жалғаулары жалғанып, келбетлик фейил атлық мәнисинде де келеди. Мысаллар:

¹ Н. А. Баскаков. Карақалпақский язык, II. Москва, 1952, 415—423-бетлер; Б. Қутлымуратов. Хәзирги карақалпақ тилинде хәрекет аты фейил. Нөкис. 1967.

тыўы тийис (*керек, зәрүр, дәркар*), жүрийи мүмкин. Бундай жағдайларда модаль сөзлер атаўыш фейилге болжаў, шама-лаў, тастыйықлаў усаған модальлык мәни қосады және келер мәхәллик мәнис билдиреди: Қонақлардын ертең келиўи де мүмкин (*Т. Қайыпбергенев*).

Атаўыш фейилдин алмақ, бермек, айтпақ усаған **-мақ-мек, -пақ-пек** аффиксли түри барыс сеплигинде фонетикалық өзгериске ушырап, алмаға, бермеге, айтпаға формасында қолланылады: (синонимни: алыўға, бериўге, айтўға). Мысалы:

Ақыл керек сөз мәнисин билмеге,
Рахбар керек түрли жолдан жүрмеге,
Бай, жарлыны бир көз бенен көрмеге,
Ғәрип айтар: адалатлы хан кайда (А. Муўсаев).

Атаўыш фейилдин синтаксислик хызмети. Гәп ишинде атаўыш фейил тийкарынан төмендегидей синтаксислик хызметлер атқарады:

1. гәптин ийеси—баслаўыш хызметинде келеди: Анадан бир туўылмақ, бир өлмек бар. Қолдан келгенинше... қутылыўдың жолында болайын (*Ә. Шамуратов*). Бирақ бурынғыдай жер баўырлап жылысыў қыйынласты (*Н. Дәўқараев*).

2. Атаў, орын, шығыс сепликлеринде турып баянлаўыш хызметин атқарады: Жаўын кем-кемнен пәг алыўда. Кемпир қурғақ отынның хәммесин ишке тасыўда (*Н. Дәўқараев*). Хәммениң талабы, ықласы—планды орынлаў („*Совет Қарақалпақстаны*“). Атаўыш фейил шығыс сеплигинде турып, бағыныцқы гәптин баянлаўышы функциясында жийи ушырасады: Жаўза басланыўдан, гилең аш-жалаңашлардың жолы болып қалды (*Т. Қайыпбергенев*). Түрли модаль сөзлер, сондай-ақ көмекши сөзлер менен дизбеклесип, атаўыш фейиллер қоспа баянлаўыш хызметинде көбирек ушырасады: Бул хабарды еситип ол қайтыў менен болды („*Әмиўдәрья*“). Хәзир келип қалыўы тийис („*Әмиўдәрья*“). Бир гәпте атаўыш фейиллердин бири—баслаўыш, еккиншиси—баянлаўыш болып келиўи мүмкин. Ондай жағдайда араларына сызықша қойып жазылады: Әмирди жақсы көриў—душпанды жек көриў... (*Н. Дәўқараев*).

3. Хәр түрли сеплик формаларында турып, атаўыш фейиллер гәпте еккинши дәрежелі ағзалардың—толықлаўышты, анықлаўыштың хәм пысықлаўыштың хызметинде де келеди. Мысаллар: 1. Әмирбек болса олар менен бирге бармаўға, оларды өли бар жерде күлдирип масқара етпейге келисим берипти („*Қарақалпақ халық легендалары, анекдотлары*“). 2. Түйе бақырыўы менен аўылға кел, і (*Ә. Шамуратов*). 3. Оны қалай аўлаўдың тәсилин биле баслады (*Ә. Шамуратов*). Атаўыш фейиллер биринши мысалда толықлаўыш, еккиншиде—сын пысықлаўыш, үшіншиде—анықлаўыш болып келген.

Жоқарғы мысаллардан көрингендей, атаўыш фейил қандай формада турыўына хәм қайсы модаль я көмекши сөз бенен

Адамның көргенинен көрмегени көп болады. Атлық хэм келбетлик сыяқлы келбетлик фейил болымсызлык мәниде „емес“, „жоқ“ сөзлери менен дизбеклесип келеди: Бул дүнья дүнья болғалы, патша әдил болған емес... (Бердақ). Туўғаныңды көргеним жоқ, өлгениңе жыламайман (нақыл).

Келбетлик фейилдин бирде атауыш сөз—атлык, келбетлик мәнисинде, бирде өзиниң тийкаргы фейиллик мәнисинде қолланылыуы оның синтаксислик функцияларына, гәптеги орнына, қандай ағза болып келиўине байланыслы болады:

1. Гәпте келбетлик фейил баянлауыш ұазыйпасында келгенде, оған бетлик формалар **-ман-саң, -миз, -сиз** жалғанады, солай етип, ол анықлық мейилге айналады. III бетте турғанда келбетлик фейил арқалы формалары өзлигинен сол бетти билдиреди. Мысаллар: Бир уақлары түсинсе, Тазагүлин еслең *оралар...* Сениң де теңин *табылар (Т. Қайыпбергенов)*. Боз атау бойына төгин төккенмен (*Әжинияз*). Келбетлик фейил **кейин, сайын, менен** көмекши сөзлери менен, сондай-ақ орын, шығыс, барыс сепликлеринде турып, бағыныңқы гәптиң баянлауышы болып жийи ушырасады: Үркер жулдызы батқанда... жетип келди еки адам (*Бердақ*). Қыз ауылға жақынлаған сайын, түн қараңғысы қойыўланды (*А. Бегимов*). Бағыныңқы гәптиң баянлауышы ұазыйпасында келгенде де, келбетлик фейиллер белгилі мәхәлге байланыслы хәрәкетти билдирип, фейиллик мәнисинде қолланылады.

2. Келбетлик фейил гәп ишинде дара, қоспа, кеңейтилген анықлауыш ұазыйпасында барынша актив қолланылады: Айтылған сөз—атылған оқ (*нақыл*). Бундай жағдайда келбетлик фейил келбетликке усап предметтиң сын-сыпатын билдиреди. Келбетлик фейил анықланыўшы предметтиң реңин, сапасын, түр-түсин емес, ал белгилі уақытқа байланыслы болған хәрәкеттиң белгисин аңлатады (*айтылған, атылған*).

3. Гәпти ықшамлау, қысқарту хэм басқа стильлик грамматикалық себеплер менен көп жағдайда келбетлик фейил өзи анықлайтуғын атлық-анықланыўшының орнына қолланылады: Билмеген уў ишеди (*нақыл*). Бул гәпте келбетлик фейил *билмеген* „билмеген адам“ деген мәниде жумсалып, затласқан (*субстантивленген*). Субстантивленген келбетлик фейиллер тек атау сеплигинде емес, қәлеген сепликте келип, гәпте қәлеген ағза болуы мүмкин. Оларға көплик, тартым жалғаулары жалғаныуы да мүмкин: Отынды шапқанға жақтыр, малды тапқанға бақтыр. Бермегенди берип уялт (*нақыллар*).

Бир гәптиң ишинде бир келбетлик фейилдин атлық мәнисинде хэм фейил мәнисинде қолланылатуғын жағдайлары да ушырасып қалады: Көрмес—түйени де көрмес (*нақыл*). Оқыған озар, оқымаған тозар (*нақыл*).

Келбетлик фейилдин мәхәллик мәнилери, дөрени формалары да хәр қыйлы.

-Ған-ген, -қан-кен аффиксли келбетлик фейиллер жа-

салғанда аффикси тиккелей тийкар фейилге (болымлы және болымсыз түрлерине) жалғанады: **таны-ған, ойлас-қан, абайламаған, сезбеген**.

Келбетлик фейилдин бул түри тилде мынадай мәхәлдерде қолланылады:

а) Жай гәптерде, дизбекли қоспа гәптерде баянлауыш хэм сөз дизбеклеринде анықлауыш ұазыйпасында келгенде өткен мәхәлди аңлатады: **салынған жай, питкен жумыс**.

б) **Ислең атырған, оқып жүрген, ағып турған, жазып отырған** усаған аналитикалық усыл менен жасалған келбетлик фейиллер хәзирги мәхәлди билдиреди.

в) Келбетлик фейил орын, шығыс, барыс сепликлерде турғанда, сондай-ақ „кейин“, „соң“, „менен“ т.б. көмекши сөзлер менен бирге дизбеклесип келгенде, көбинше бағыныңқы гәптиң баянлауышы хызметинде қолланылады. Мысалы: Аяғына кийер нәрсеси болмаған сон, Қутымбайдың хаялының кийип-кийип тоздырған гөне етигин сорап алған еди (*Т. Қайыпбергенов*). —Ол келгенде, сен бар ма едиң (*сонда*). Келбетлик фейилдин **ған, -ген, -қан, -кен** аффикслиси бағыныңқы гәптиң баянлауышы болып келген жағдайда, ауыспалы-салыстырмалы өткен мәхәлди билдиреди. Буның мәниси мысалларда анығырақ көринеди. 1. Атасы келгенде, ақлықлары қуғансып күтип алды. 2. Атасы келгенде, ақлықлары қуғансып күтип алмақшы. „Келгенде“ келбетлик фейили биринши мысалда болып өткен хәрәкетти, екіншиде—енди болатуғын, бирәк бас гәптиң баянлауышына (*күтип алмақшы*) бурынырақ болатуғын хәрәкетти аңлатады. Усы тәризде келбетлик фейилдин сөз етилип атырған түри бағыныңқы гәптиң баянлауышы хызметинде келгенде оның уақытлық мәниси тыянақлы болмайды, бас гәптиң баянлауышы менен уақытлас болып келеди яки оннан бурынырақ болған хәрәкетти билдиреди.

Келбетлик фейилдин **ған, -ген** формалы түринен аффиксация усылы менен хәр қыйлы дөрени сөзлер жасалады:

1. Келбетлик фейил **плюс-дай, -дей** аффикси: **көргендей, ойлағандай, оқытқандай**. Бундай сөзлер предметтиң салыстырыу, мегзетиу, усатыу түриндеги хәрәкетлик сынын аңлатады, сонлықтан олар келбетлик фейилдин айрықша бир түри деп саналады:

Бағ ишинен ҳасыл гүллер тергендей,
Саўлаты оның күн орнына жүргендей
Күн шықпастан қырк жыл камал болса да,
Аппақ жүзи ай сәўлесин бергендей (*„Қырк қыз“*).

2. Келбетлик фейил **плюс -ли, -сиз**, аффикслери: **көргенли, көргенсиз**, бундай дөрени сөзлер көп емес. Булар фейиллик мәнисин жоғалтып, атауыш сөзге айналып кеткен. Келбетлик хэм субстантивленген атлық мәнилеринде қолланылады.

Мысалы: Ол-көргенли қыз. Көргенсиз дегенге кеўлице келмесин, адамның көргенинен көрмегени көп болады.

Көргенли, көргенсиз үлгисиндеги сөзлерден басқа да дөренди сөз пайда болыуы мүмкин: көргенлилик, көргенсизлик, булар—абстракт мәнилі атлықлар.

3. Келбетлик фейиллерге формасы жағынан усаған менен аңлаған, көреген, береген, жатаған, тебеген, сүзеген, қабаған, т.б. сөзлери келбетлик деп қаралады, себеби олар предметтің жай түріндегі сапалық сынын билдиреди, келбетлик фейил болса, предметтің өткен мәхәл мәнилі хәрәкеттик сынын аңлатады. Салыстырың: көреген (алдын ала болжаған) көрген (өткен мәхәлдеги хәрәкет) адам, сүзеген тана-сүзген тана. II бет, бирлик сан буйрық мейилдің болымлы хәм болымсыз түрлеринен жасалады: алған-алмаған, көрген-көрмеген. Алаған, көреген усаған сөзлердің жасалыу үлгиси басқаша. Оларға фейилдің (на-ме) болымсызлық аффикси жалғанбайды.

4. Келбетлик фейилдің ар,-ер,-р, аффиксли түри хәзирги қарақалпақ тилинде барынша актив қолланылады. Бул аффикс тиккелей тийкар фейилге жалғанады: оқы-р, басла-р, түсин-ер. Болымсыз формасы болымсыз тийкар фейилге-с аффикси жалғаныу менен жасалады: оқытпа-с, болма-с, түсинбе-с.

Келбетлик фейилдің бул түри де тек жай фейилден емес, қоспа хәм қурама фейиллерден де жасала береді: үйренип кетер, келе болар, турмыс кеширер, жақсы көрип қалар, қарап жүре бермес. Мысаллар: Ар-намысы болмас хасла бийинде (А. Муўсаев). Көлге барған қайғы жемес, келген адам қайтып келмес (А. Муўсаев). Жақсының жаты болмас, жаманның уяты болмас (нақыл). Болымсыз түри „емес“ сөзиниң жәрдеми менен де жасалады: Ол сирә келер емес, қозғалар емес.

Келбетлик фейилдің болымлы және болымсыз түрлери тилде өз ара биригип, жупласып та келеді: билинер-билинбес из, болар-болмас т.б. Рети келгенде олар субстантивлесип, атлықтың орнына қолланылыуы да мүмкин: Жетер-жетпеске ерме. Болар-болмасты гийне етпе. Мен инанар-инанбасымды билмедим (Ә. Шамуратов).

-Ар,-ер,-р, аффикси келбетлик фейил тийкарынан келер мәхәлди аңлатады, сонлықтан оны келбетлик фейилдің келер мәхәли деп атайды. Оның колер мәхәлди билдириуи әсиресе гәпте баянлауыш ұазыйпасында келгенде анық көринеди.

Үш бетте, бирлик, көплек санларда бетленеди, гәпте баянлауыш функциясын атқарады. Бундай жағдайда -р,-ар,-ер, аффиксли келбетлик фейиллер анықлық мейилге айланады („Болжаулы келер мәхәлди“ қараң). Мысалы: Шеше, балаң да аман қелер, той да ислерсең, Тойында хызмет ислермиз. Мардыйып та отырарсаң („Әмиўдәрья“). Журт күлер, қошқым (К. Султанов).

Хәзирги ўақытта -ар,-ер,-р, аффиксли дара хәм қоспа келбетлик фейиллердің ишине, биразлары фейиллик мәнисинен қатар атауыш сөзлердің мәнисинде де жумсалады. Атауышлық мәнисинде жумсалыушы келбетлик фейиллер: Күн шығар, күн батар, орың басар, бет ашар, айғабағар, қарды жатар т.б.

5. Келбетлик фейилдің алдың-туғын аффиксли түри -а,-е,-и, формалы хал фейилге жалғанады. Болымсыз түри: алмайтуғын, бермейтуғын, келип туратуғын, алатуғын. Озиниң этимологиялық шығарысы бойынша-туғын, аффикси „турған“ көмекши фейилден келип шыққан.¹ Баратуғын, алмайтуғын сыяқлы келбетлик фейиллер бурынлары тилде „бара турған“, „ала турған“ түринде қолланылған, соң ала фонетикалық өзгериске ушырап, бурынғы „турған“ көмекши фейили „туғын“ аффиксинен айналған.

Хәзирги қарақалпақ тилинде-туғын аффиксли келбетлик фейиллер хәзирги-келер мәхәлди аңлатады хәм гәпте көбинше анықлауыш ұазыйпасында жумсалады. Мысаллар: Ертен исленетуғын жұмысларды анықлайық. Шел шабатуғын машиналарды көрейк („Совет Қарақалпақстаны“). Соның менен қатар -туғын аффиксли келбетлик фейил гәпте баянлауыш ұазыйпасында да келе береді. Буны еситип мен бе туратуғын (Ә. Шамуратов). Жолбарыс... сескенетуғын емес (сонда). Келбетлик фейил шығар, көринеди, қусаған сөзлери менен қосарланып баянлауыш болғанда, енди алатуғын болжаулы ис-хәрәкетти аңлатады: Соның ушын оны баслық я аўылкенең етип қоятуғын шығар (К. Султанов). Еди көмекши фейили менен дизбеклесип баянлауыш ұазыйпасында келгенде өткен мәхәлдеги ис-хәрәкетти аңлатады: Жумагүл гүрсинип, уйқысыз шығатуғын еди (Т. Қайыпбергенов).

§ 95. ХАЛ ФЕЙИЛ

Фейилдің бул түрин жасайтуғын негизги аффикслер: -п,-ып, ип,-а,-е,-й; -ғалы-гели, қалы-кели, ғанша,-генше, -қанша,-кенше. Усы аффикслер тийкар фейилге (II бет, бирлик сан буйрық мейилдің болымлы және болымсыз түрлерине) жалғанса, олардан хал фейиллер жасалады. Мысалы: сөйле—сөйлеп, сөйлей, сөйлегенше, сөйлегени (болымлы түрлері), умыттырма, умыттырмай, умыттырмағанша, келмегели. Хал фейилдің қоспа хәм қурама түрдеги тийкар фейиллерден дөреуи: дем-ал (қоспа тийкар фейил), дем алып, дем алғалы, дем алғанша, ғайрат сала басла (қурама тийкар фейил), ғайрат сала баслап, ғайрат сала баслағалы. Нәтийжеде хал

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпақский язык, II. Москва, 1952, 429-бет Д. С. Насыров. Каракалпақ тилинде келбетлик фейил. Нәкис, 1964-ж. 116-бет.

Фейиллер қурылысы бойынша жай, қоспа хәм курама түрлерде, мәниси бойынша болымлы және болымсыз түрлерде ушырасады. Сондай-ақ олар жуп түрінде де, тәкирарланған түрде де қолланылады. Мысалы: **көре-көре** көсем боларсаң, **сөйлей-сөйлей** шешен боларсаң (*халық нақылы*). Жуп хал фейиллер: **көре-биле**, **бөлип-жарып**. Бир компоненти болымлы мәниде, екіншиси болымсыз мәни де келетуғын жуп хал фейиллер де ушырасады: **Айтып-айтпай** не қылайын.

Өзиниң фейиллик қасиетлерин сақлау менен хал фейиллер рәуишке усап гәпте пысықлауыш, көбинше сын хәм ўақыт пысықлауышлар функциясында келеди.

Хал фейилдиң негизги синтаксислик хызметлери хәм мәнилери:

1. Гәпте пысықлауыш болып, фейил, ағзаның хәрекет түріндеги сынын билдиреди, **қалай?** сорауына жууап береді: **Душпан күле кирип, гүбирлене шығады. Анламай сөйлеген аўырмай өледі (нақыллар).** Бәрхә сын пысықлауыш емес, рети келгенде ўақыт пысықлауыш хызметинде келип, **қашан?** сорауына жууап бериуи де мүмкин: **Сениң жақсылығыңды өлгенше ұмытпайман.**

2. Хал фейилдиң **п, -а, -е, -й** формалары даўамлы хәм даўамсыз мәнили курама фейиллер жасаўда барынша жиий қолланылады: **оқып шықты, барып жүрдик, еге баслады, кетип қалды, кулай жазлады** т.б. Бундай курама фейиллердиң тийкарғы-жетекши компоненти—көмекши фейил. Жәрдемши компоненти фейилдиң қәлеген формасында турыуы мүмкин: **аўқатланып алыу, аўқатланып алғанда, аўқатланып алсақ** т.б. Мысалы: **Хә демей-ақ жетип бардым. Хаўлығып қалдым (Ә. Шамуратов).**

3. Жай гәптиң кеңейтилген ағзаларын жасаўда, оны басқа ағзалар менен байланыстыруўда хал фейил формалары қолланылады. Мысалы: **Бүгинги ўмитимди үзип, мылтығымды ийниме салып, қосық айтып, қайтып киятырман (Ә. Шамуратов).** Хал фейил сөйлеўде басқа сөзлерди өзине бағындырып, олар менен бир сөз дизбегине биригеди (**ўмитимди үзип, ийниме салып**).

4. Хал фейил формалары бир неше жай гәплерди бир-бирине байланыстырып, олардан бир қоспа гәп жасайды. Қоспа гәптиң алдынғы компоненти хал фейил формасында турады: **Күн көтериле, фермаға келдик („Әмиўдәрья“).** Бундай хал фейил конструкциялары (**күн көтериле**) бағыныңқы гәп деп қаралады.

Бир қоспа гәп ишинде еки үш хәм гейде оннан да көбирек бағыныңқы гәплер хал фейил формасында турып, қатар келиуи мүмкин: **Жыл қолайсыз келип, көл-дәрьяның ернеги қатып, терең айдылардың бети қаймақласады да турады. Биреулер аў салып, биреулер нәретесин орналастырып, тағы биреулер ат жылымды сүйретип, балықтың қызығы менен қас қарайғанын да сезген жоқ (К. Султанов).**

Демек, хал фейил формалары сөйлеўде сөзлерди, гәплерди бир-бирине байланыстырып, қоспа фейиллер хәм қоспа гәплер жасаўда әҳмийети оғада уллы.

Аффикслер арқалы жасалыуына қарай хал фейил төрт түрге бөлинеди.

1. **-п, -ып, -ип** аффиксли хал фейил. Бетлик формалар жалғануы менен **-п** аффиксли хал фейил, анықлық мейилдиң өткен мәхәлин жасаўда оған база болады; **болып-ты, көрмей-миз, байқамап-пан, айтпап-сан, абайлап қалмап-сыз.** Мысалы: **Ат болыпты Миянкөлдиң тайлары. („Алламыс“).** „Тап, жап“ усаған кейни-**п** сесине питкен тийкар фейиллерге **-п** аффикси жалғанғанда, тийкар фейилдиң-**п** сеси алмасып айтылады хәм солай жазылады: **тап-тайыпты, жап-жаўыпты.** Егер кейинги көмекши фейил даўыслыдан басланса қоспа фейиллерде хал фейилдиң **-п** аффикси сөйлеўде **б** сесине усап айтылады. **таўып алды (жазылыуы) -таўыбалды (сөйлениуи).**

Хал фейилдиң-**п** аффиксли түри өткен мәхәлге байланыслы хәрекетти аңлатады, сол себептен оны хал фейилдиң өткен мәхәл формасы деп атайды. **Сораў гәптиң баянлауышы болып келеди (сораў жанапайы менен)** ондай жағдайда ол өткен мәхәлди аңлатады: **Балалар келип пе? Бағыныңқы гәптиң баянлауышы болып келгенде, бас гәптиң баянлауышынан бұрын, болған я бұрын болатуғын салыстырмалы өткен мәхәлди аңлатады: Күн жылып, қар ериди.—Күн жылып, қар ерийди.** Хал фейил-баянлауыш (**жылып**) бас гәплерине байланыслы салыстырмалы өткен мәхәлди аңлатады.

2. **-а, -е, -й**, аффиксли хал фейил қарақалпақ тилинде, әдетте, хабар мәнили жай гәптиң баянлауышы ўазыйпасында қолланылмайды. Бирақ бағыныңқы гәптиң баянлауышы болып келиуи мүмкин. Мысалы: **Күн шыға, маллар өриске кетти.** **Сораў жанапайы менен бирге келген жағдайда көбинше сол гәптиң баянлауышы ретинде қолланылады: Ертең той баслана ма? Гүрес бола ма?**

Хал фейилдиң **-а, -е, -й**, аффиксли түрин анықлық мейилдиң хәзирги-келер мәхәлин жасаўда база болады: Мысалы: **Жүзеди, таний-ды, табыла-ды, жүре-миз, иркилмей-сиз.** Татар, башқурт тиллеринде **-а, -е, -й** аффиксли фейиллер анықлық мейиллердиң хәзирги келер мәхәл мәнисинде бетлик формасыз қолланылады (III бетте). Салыстырып: **табылады (қарақалпақша) табыла (татарша).**

3. **-Ғалы-гели, қалы-кели**, аффиксли хал фейилге, әдетте бетлик формалар жалғанбайды. Сонлықтан бул хал фейилдиң өзгермейтуғын, бетленбейтуғын бир түри, бундай хал фейиллер көбинше бағыныңқы гәптиң баянлауышы болып келеди, бас гәптиң фейил баянлауыштан бұрын болған салыстырмалы өткен мәхәл түриндеги хәрекетти аңлатады. Мысаллар: **Хүкимет орнағалы, ол күнлер ұмыт болып кетти (К. Султанов)** **Баласы армияға кеткели, ана тыным таппады (К. Султанов).**

Сөйлеуде-ғалы формалы хал фейил конструкциясы кеңейтілген ағза болып та келеді: Колхозға киргели оның турмысы дүзелді (К. Султанов). Қазақ хәм өзбек тиллерінде ғалы,-гели формалы хал фейил мақсетлик мәни де аңлатады. Қазақ тилинен мысал: Ағайлар шөп шапқалы қырға кетти.¹ Өзбек тилинен мысалы: Уни кургали тез-тез келиб тураман. Бул гәплердеги „шапқалы“ „кургали“ хал фейиллериниң мәниси карақалпақша шабыу ушын, көриу ушын атауыш фейиллери арқалы бериледи. Карақалпақ тилинде-ғалы,-гели, аффиксли хал фейил мақсетлик мәниде қолланылмайды. тек болғаны уақытлық мәниде келеди.

4. -ғанша-генше, -қанша-кенше, аффиксли хал фейиллер де бетленбейди, сонлықтан бул да хал фейиллердиң өзгермейтуғын түри, сөйлеуде бундай хал фейил түри жай гәпте пысықлауыш, қоспа гәпте бағынықы гәптиң баянлауышы уазыйпаларында жумсалады. 1. Өзимнен команда болғанша, атыуға болмайды. 2. Күн батқанша, сыйырға суушингин орып әкелдим (Ә. Шамуратов). 3. Әкең мурап болғанша, жериң ой болсын-(нақыл) 4. Сени көргенше асығып жүрдик, (К. Султанов). Хал фейилдин-ғанша-генше, аффиксли түри бирде салыстырма мәнили хәрекетти (3-мысал) бирде хәр қыйлы уақытлық мәнилердеги хәрекетлерди аңлатады (1, 2, 4 мысаллар).

§ 93. ХӘРЕКЕТ МӘНИСИН БИЛДИРИҮШИ ТУРАҚЛЫ ДИЗБЕКЛЕР

Көпшилик хәрекетлик уғымлар тилде дара қоспа хәм курама фейиллер арқалы бериледи. Усының менен қатар айырым хәрекетлик уғымлар әдебий тилде турақлы сөз дизбеклериниң жәрдеми менен де бериледи. Мысалы: Бизлер ишек-силемиз қатып отыр едик (Ә. Шамуратов).

Хәрекетти аңлатыушы турақлы сөз дизбеклери кеминде еки компоненттен қуралады. хәм барлық компонентлери қосылып, бир хәрекетлик уғымды аңлатады. Ауызға шөп өлшеу, пәйик болуу, үнине суу қууылыу, сазайын тартуу, омырау қақты етиу, қагаберди етиу, ауызды қақпалау, түйени түги менен жутуу, қызыл кегирдек болуу, үскини куйылыу, шек келтириу, сууға кетиу, төбе шашы тик турыу, еки көзи төрт болуу, жолы болып қалуу т. б.

Қәдимги фейил сөзлер сыяқлы, турақлы дизбеклеринде қәлеген фейил формасында турыуы мүмкин. Мысалы: омырау қақты еткен (келбетлик фейил), омырау қақты етсе (шәрт мейил). Сондай-ақ олар көмекши фейиллер менен бирге келип, дауамлы хәм дауамсыз хәрекетти аңлатыуы мүмкин:

1. И. Ф. Маманов. Қазирги қазақ тили, етностик. 95-бет.

2. Қазирги узбек адабий тили, 1 қисм. 332-бет.

ишек-силеси қатты-ишек силеси қатып отырды (дауамлы фейил), ишек-силеси қатып қалды. (дауамсыз фейил). Қулласы, хәрекетти билдириуши турақлы сөз дизбеклерине фейилдиң барлық қәсийетлери тән болады.

Синтаксистлик планда хәрекет мәнили турақлы сөз дизбеклери кеше компоненттен қуралмасын, гәпте бир ағза болып келеди, олар көбинше баянлауыш хызметин атқарады. Мысалы: Хаял деген жууға болады, қәпелимде аузына шөп өлше тип алма (Т. Қайыпбергенов). Бул тапсырма оған ушан теңиз болып көринип, салысы сууға кетип атыр (Т. Қайыпбергенов). Дәужанов пенен Тилемис қызыл кегирдек болып атыр. (К. Султанов). Хәрекет мәнили турақлы сөз дизбеклери баянлауыш функциясын атқаруу менен бирге гәпте пысықлауыш т. б. ағзалар функциясында келе беріуи мүмкин, бул оларды қандай грамматикалық формада турыуында және гәптеги орнында байланыссы: Тәжим мурттың келгенин көргенде төбе шашы тик турып, кетип қалмақшы болды (Т. Қайыпбергенов). Төбе шашы тик турып—сын пысықлауыш. Үскини куйылып отыруу—баслауыш.

Қоспа фейил менен хәрекет мәнили турақлы сөз дизбеклериниң улыума уқсаслық хәм айырмашылық жақлары бар. Олардың екеуи де, әдетте, атлық, келбетлик яки басқа атауыш сөзлердиң қатнасы менен жасалады, екеуи де хәрекетлик уғымларды аңлатады: қосық айтыу, жақсы көриу, (қоспа фейиллер) хұрреси ушыу, кирпиги айқаспай шығыу, жаны ушып кетиу (турақлы дизбеклер). Бундай турақлы дизбеклердиң қоспа фейилден айырмасы, тилде узақ дәуірлерден берман қолланыла келе, турақлы дизбеклердиң компонентлери яки олардың биреуи өзлериниң дәслепки лексикалық мәнисинен басқа мәниде қолланылып кеткен. Мәселен, салысы сууға кетип отыр, дизбегиниң төрт компоненти қосылып „қапаланыу“ мәнисине уқсас бир хәрекетти аңлатады. Турақлы дизбеклерден аңласылатуғын ис-хәрекетлерди көп жағдайда бир фейил сөз бенеп аңлатыу мүмкин емес, олар—хәрекет мәнисин аңлатыуда айрықша бир тил қуралы. Мысалы: жан ишине от түсти, зәрреси қалмады, урқанаты ушты т. б.

VII. РӘҮИШ

§ 97. УЛЫҰМА ТҮСИНИК.

Рәуишлер—қандай да бир процесстиң белгисин, хәрекеттин белгисин, ямаса белгиниң белгисин билдиретуғын сөз шақабы.

Олар көпшилик уақытта фейил сөзлерге байланыссы келип, хәрекеттин себеп—мақсетин, қалай, қашан, қайерде болажағын аңлатып келеди.

Мысалы: Бир майданнан автобустың иши адамға лыққа толып калды. Мен жанадан минген жолаушыларға көз жуу-ырта басладым. Бираз ўақыт үнсиз отырдық. Гәпти қасымдағы кемпир өзинен-өзи-ақ баслады.

—Асыққанда, атлаған адымың кейинге кеткендей болады екен...

—Шеше, усынша зымыраған машинада баратырсаңыз да кеўлиңиз кеншимей отыр ма?—деп күлимсиредим. (*Қамбарова Н.*).

Рәуишлер келбетлик, атлық хәм басқа рәуишлердин белгилерин де көрсете алады:

Күтә бир әхмийетли ис питкерип келген кисидей және азырақ дем алдым. (*А. Шамуратов*).

Қоразжан, сен дым бийик саз даўысқа саласаң! (*Ц. Айтмуратов*).

Көпшилик илимпазлар рәуишти өз алдына бөлек сөз шақабы сыпатында ажыратыўдың қыйын екенин көрсетеди. Өйткени, рәуиш топарына киргизетуғын сөзлердин биргелки емеслиги, рәуиштиң хәмме түрлерин өз ишине қамтытуғын бирден-бир парадигманың хәм семантиканың кригерийдин жоқлығы, және де рәуиштиң хәмме типлерин бир синтаксислик категория қатарына киргизиў мүмкин емеслиги көп ғана қыйыншылық туўдырды.

Рәуиш категориясы ишинде бир-биринен мәниси жағынан да, функциясы жағынан да әдеўир парықланатуғын тийкаргы еки типти ажыратыўға болады: *сапалық рәуишлер* хәм *жағдайлық рәуишлер*.

Сапалық рәуишлер өзиниң семантикасы, хызмеги жағынан келбетликке жақын болып, ис-хәрекеттиң ямаса белгиниң ишки сапалық көринисин айқынлап келеди.

Мысалы: Дүньяда Зийўардек дәртли киши йок,
Бийдәртлиниң буның билен иши йок,
Ялғаншыда зәрре көңил хошы йок,
Мәзи тықыр-тықыр тили болмаса. (*Әжинияз*).

Бул мысалда рәуишлер анықлаушылық хызмет атқарып тур. Рәуиш келбетлик қусап дәреже категориясына ийе: ерте, ертерек-жүдә ерте; Бул да ис-хәрекеттиң, белгиниң белгилерин билдире алады. Мысалы: Көп сөз ешекке жүк. Көп жасаған билмейди, көпти көрген биледи (*нақыллар*).

Жағдайлық рәуишлер ис-хәрекеттиң орынланыўының сыртқы шәрт шараятын билдирип, процесстиң ўақыт, аралық, себеп, мақсетлик қатнастарын айқынлап келеди.

Мысалы: Онда бәхәр еди, онда жаз еди,
Бизлер дийдарластық еки мәртебе,
Басқан кәдемлерің жилюа—наз еди,
Лекин бенденики мұдама қамтөме. (*У. Хожаназаров*).

Бул мысалдағы рәуишлер пысықлауыш ўазыйпасында тур.

Рәуиш өзгермейтуғын сөз шақабы. Олар, тек дәреже формаларын есапқа алмағанда, я фейил қусап өзиниң парадигматикалық ишки системасына ийе емес хәм қандай формада шекленип қалған болса сол формада таяр лексикалық бирлик сыпатында қолланыла береди, өйткени, рәуиш өз ишине төркини, формасы түрли-түрли сөз шақаптарына тийисли хәм олар менен тығыз байланыссы хәр қыйлы лексикалық қатламларды қамтыды, атлықтан: күни-түни, ақшалай, тосыннан, демде, кешқурын, көзбе-көз; келбетликтен: аман-есен шалт, абайсызда, тоқтаўсыз, жортаға, жана ғана, жападан-жалғыз, ашықтан-ашық; санлықтан: бирден, бирге, жарым-жарты, мың сан, бирме-бир; алмасықтан:—олай, булай, сонша, бунша, пүткиллей анда-санда; фейилден: аса, билегөре, ҳармай-талмай, тынбастан, қайта, бара-бара; хәм басқа дизбеклерден:—хә демей-ақ, өлдим азарда, өйер-бүйерде, билқастан, қалай болса солай, бир күн болмаса бир күни хәм т. б.

Мине усы процессти, яғный басқа сөз шақабы сөзлериниң рәуишлесуи күни бүгинге дейин көриўге болады: минутына, секундына, актив (*ислейди*) хәм т. б.

Рәуишлердин басым көпшилиги мәлим бир синтаксислик хызмет этирапында жийи қолланылыўдың арқасында тоқтасып, консервацияланып, өзлериниң әзел бастағы мәнилик шеңберинен кем-кем алыслау арқалы ауысып келген лексикалық бирликлер есабынан толықтырылған сөзлер. Және де, бул ауысқан сөзлердин дәслепки конкрет мәнилери әдеўир улыў-маласып бир пүтин тутас бирликке ямаса турақлы дизбекке айлана баслаған.

Мысалы: 1. Биз жолдас болғалы Сизиңдей досқа. Бәри бирдей болды жер менен аспан (*А. Дабылов*).

2. Хайтта, мерекеде жигит жыйылса, күни-түни бирдей тамаша болса (*Әжинияз*).

3. Қыйынның қыйынның бастан кеширип,
Талай таў-төбени геўлеп көширип (*А. Дабылов*).
4. Баланы жастан, келинди бастан (*нақыл*).

Бул келтирилген биринши мысаллардағы сөзлер (*бирдей, бастан*) өзлериниң түпкиликли мәнилерде қолланылып турса, ал еккиншилери жаңа рәуишлик мәниде қолланылып тур.

Келтирилген мысаллардың көпшилигинен рәуишлескен сөзлердин сеплик, тартым жалғаўларының бир формасында ямаса басқа да қандай да бир формада тоқтасқанлығын байқаймыз. Бирақ, гейде көрсеткишлерсиз-ақ сөзлер рәуишлеседи.

Мысалы: Жер айдасаң гүз айда, гүз айдамасаң жүз айда (*нақыл*). Ахыр бир абрайсыз етер өзинди, өлтир көк ийгинди Дүйсен кәндекли (*Әжинияз*). Бундай процесслер көбише ўақыт, аралықты билдиретуғын сөзлерде ушырасады.

Рәуиш сөз шакабы сыпатында элеге шекем кәлиплеснү процессинде хәм тыянақлы бир морфология—синтаксислик көрсеткишлерине толық ийе болып жетилскен жоқ. Бул жағдай өз-ара төркинлес атлық, келбетлик, рәуишлердин бири-биринен биротала дифференцияланып кәлиплеспегенлигинен болыу керек. Бул процесс хәмме түркий тиллерине кең кубылыс, әсиресе ол сапалық мәнилерди билдиретуғын сөзлер топарында көп ушырасады. Олардың конкрет мәнилери тек контекстте ғана белгили болады. Мысалы: Күн жыллы, жыллы кийим, жыллы сөйлейди. Қайырлы кеш! Кеш бәхәр, кеш келдик. Соның ушында базы бир сөзлерди рәуиш сөз шакабына киргизерде олардың қандай жағдайларда, қайсы сөзлер менен байланысқа түсе алатуғынлығына, сол сөзлер менен дизбеклесип қолланылуының жиийлигине хәм де лексика—грамматикалық белгилерине нәзер тасланады.

Мысалы: „Көйлекшең“ сөзин алып қарайық, ол атлықтан жасалған. „Көйлекшең бала“ деп гейде айтпасак, көпшилигинде „көйлекшең жүрме“, „көйлекшең шықла“, „көйлекшең отыр“ деймиз. Сол себепли де бул сөзди көпшилик изертлеушилер рәуиш қатарына жатқарады.

Солай етип, рәуиш дегенимиз составы хәр қыйлы сөз шақапларынан жыйналып, хәшқандай қатнаслық аффикслерин қабыл алмайтуғын, формасы жағынан шекленген, тек ис-хәрекеттиң белгисин ямаса белгиниң белгисин билдириу ушын бир категорияға топланған өзгермейтуғын сөз шакабы.

§98. РӘУИШЛЕРДИҢ ДУЗИЛИСИ ХӘМ СОСТАВЫ

Рәуишлер өзлериниң составына қарай дара хәм қоспа рәуишлер болып еки группаға бөлинеди:

1. Дара рәуишлер. Бир сөзден ғана туратуғын рәуишлерге дара рәуишлер делинеди. Олар қурылысы жағынан, өз нәубетинде, тағы да еки топарға бөлинеди: тийкар рәуишлер хәм дөрэнди рәуишлер.

а) Тийкар рәуишлер. Тилимиздиң тарийхий раўажланыу процессинде мәлим бир сөз шақапларынан ажыралып шыққан, хәзирги ўақта морфологиялық таллауға онша келмейтуғын сөзлерге тийкар рәуишлер делинеди. Олардың морфемалық структурасы тек этимологиялық тексеріулер арқалы ғана түсиндириледі. Ен, енди, әдеп, әуел, ары, бери, бурын, былтыр, дәслеп, шапшан, шалт, жылдам, жүдә, хәзир, еле, кейин, ерте, кеш, дым, оғада, аса, күтә аз, көп, тосыннан, тосаттан, және, жол- (*жөнкей*), орасан, әбден, оғыры, наятый, әдеуир, зәрре, сәл (*пәл*), хәдден, бирге, бирде, бирден, зорға, сирә, әсте, илгери, жоқары, алға, бағана, удайы-әншең, ылғый, түуел, тез, нағыз, әдейи ертен, жорта, (*ға*) мәзи, ешейин, гил (*ең*), дәрхал, дәрриу, кәпелимде, желбе-

гей, озал, хәргиз, мутлақ, хасла, тағы, жедел, бәрхама, биротала хәм т. б.

Бундай сөзлер тилимизде онша көп емес. Олардың хәрқайсы өзинин узақ фонетикалық, лексика—семантикалық грамматикалық раўажланыу тарийхына ийе. Гейпараларының генетикалық төркини жақсы изертленген болса, гейпараларыники толық изертленбеген ямаса пүткиллей белгисиз. Мысалы: „бирге“ рәуишиниң этимологиясы анық усаған: барыс сеплигиндеги „бир“, Бирақ оның этимологиясына нәзер тасласан „зорға—зор-ық-қа“ сыяқлы „бирге—бир-ик-ке“, феилл формасынан келип шыққанын көремиз. Және бир неше мысал алайық: былтыр—бир йыл-дыр, ешейин—әнчайий—укчайин у +и (*л*) чә-йин, және (*йәнә*) йан—ески түрик тилинде „*иан*“ қайтыу феилине синонимлес сөз болған. Феилл түбирине хал феиллдиң „а“ аффикси қосылуы арқалы „яне“ (*иана*) пайда болған. Кейинирек „яна“ сөзи „кайта“ сөзиндей пүткиллей рәуишке өтип кеткен. Кейин кәд-ин: енди ем + ти „м“ дауыссыз „т—д“ алдында толық болмаған регрессив ассимиляцияға ушырап, „н“ сестине өткен хәм „т“ „д“ ға айналған¹.

Тийкарғы рәуишлердиң бир бөлеги қарақалпақ тилине басқа тиллерде сөйлеуши халықлар менен тығыз қарым қатнас жасаудың арқасында келип кирген сөзлер: Дәрхал, пияда, бәрхама, әсте, хәмийше, хәргиз, дәрриу—парсы, тилинен; хәзир, мудамы, мутлақ, хасла, базы, нукул, жүдә—араб тилинен кирген.

б) Дөрэнди рәуишлер: хәр қыйлы сөз шақапларынан рәуиш жасаушы арнаулы аффикслер жалғаныуы арқалы пайда болған ямаса сөзлердиң барыс, шығыс орын сепликлеринде хәм феиллдердиң хал феилл формаларында шекленип қатып қалуы нәгийжесинде рәуишлескен сөзлерге дөрэнди рәуишлер делинеди: қарақалпақша, мәртлерше, қуралай, тонналап, соншама, рухсатсыз, астыртын, хәкисине, нахақтан, биймәлел, көптен, көтере, кайта, күтилмегенде, анағурлым ғапылда, бирдей (*ине*) хәм т. б.

2. Қоспа рәуиш. Курама еки ямаса оннан да артық сөзлердин дизбеклеринен биригиуинен, жупласыуынан жасалған бир топар рәуишлерге қоспа рәуишлер делинеди. Қоспа рәуишлер мынадай түрлерге бөлинеди:

а) Бириккен рәуишлер: бүгин, бийыл, күндиз, барқулла, билегөре, етбетинен, түнәүгүни хәм т. б.

б) Составлы рәуишлер: бирталай, кескин түрде, бес бетер, хәдден тыс, ана кәрада, тан ерте, тез арада, өз бойына хәм т. б.

¹ С. Фузаилов. Азалий равншлар ҳақида.—Научные труды ТашГУ, языковедение, вып. 260. 182—бет

в) Жуп рәуишлер: коярда-қоймай, арлы-берли, ушты-күйди, өлип-талып, жекпе-жек, ың-жынсыз, сәл-пәл, азын-аулақ, хәм т. б.

г) Фразеологиялық бирликлер: күнниң бир күнинде, қарде болмасын, хә демей атырып хәм т. б.

Коспа рәуишлердин составы хәр қыйлы хәм хәр түрли жоллар менен жасалады. Толығырақ оны рәуишлердин жасалығында қараймыз.

§99. РӘУИШЛЕРДИҢ МӘНИЛИК ТҮРЛЕРИ

Рәуишлердин бәри бир лексика—грамматикалық категорияға жатқаны менен олар арасында бир қанша мәнилик айырмашылықлар сезилип тур.

Мысалы: кеше, түнәүгүни, оер-буерде, билкастан қусаған сөзлер ис—хәрекеттиң тек ұақыт хәм аралыққа байланыссыз қатнастарын ямаса сыртқы көринисин ғана көрсететуғын болса, тез, дәрхал, жүдә, бираз, сонша рәуишлери ис—хәрекеттиң, белгиниң, муғдар сапалық өзгешеликлерин, сыпатын билдирип келеди. Сол себепли рәуишлер үлкен 2 топқа бөлинеди: сапалық рәуишлер хәм жағдайлық рәуишлер.

§100. САПАЛЫҚ РӘУИШЛЕР

Хәрекет—қыймылдың, белгиниң сапалық қасийетин, сыпатын көрсетип келетуғын сөзлерге сапалық рәуишлер делинеди. Бул топарға сын рәуиши менен муғдар дәреже рәуишлери киреди.

§101. СЫН РӘУИШИ

Ис—хәрекеттиң қай тәризде иске асыу усылын, қалай хәм қандай жағдайда орынлауын көрсетип, *қалай? қайтип? қай тәризде?* қусаған сорауларға жууап беретуғын сөзлерге сын рәуиш делинеди. Мысалы: Хәммеси фронт ушын деп аянбай хызмет иследи (*газетадан*). Қырмызы тауларды нық тутып, беккем (*И. Юсупов*). Сонда Өмирбек:—қойсаңа, Ережеп, тентекликти, өлмей берсең бе сен теңгени, өлип зордан алдың ғой мың теңге,—депти (*ауыз еки халық творчествосы*). Себеби хәр адымымыз жаңаша, қызығаман кууанаман балаша, (*Т. Жумамуратов*). Мәнзилге кетсекте пайыу пияда, кел, гәуекел хәк нийетке бердим кол (*С. Хожаниязов*). Яр қасын қакса тауланып, Зийуар айтар күйип-жанып, өз-өзинен отқа түсер (*Әжинияз*). Гүзги, қысқы жұмысларды барынша тез ен жайдырайық (*газетадан*). Келтирилген мысаллардағы рәуишлер бирде хәрекет атқарушы субъекттиң кейпин (*балаша, аянбай*) билдирсе, бирде ис—хәрекеттиң ислениу пәтин (*тез*) билдиреди, ямаса қандай таклетте бежерилгенликлерин (*пайыу пияда, өз—өзинен, зордан*) көрсетип тур.

Сын рәуишлер өзиниң қолланыу жийилигине қарағанда да, саны жағынан да айрықша бир группа. Олар көбинесе фейил сөзлери, оның хәрқыйлы формалары менен байланысқа түсип, морфологиялық составы жағынан рәуиштиң түрли қатламын өз ишине алады: *әсте, тез, жылдам, олай, булай, шарта, қайта, пияда, емески, жаяу, биймәлел, булжытпай, заглай, нахактан, шетинен, қахарманларша, тосыннан, бийкар, жедел, мәзи, шийкилей, онаша, аман, дәрриу, дәрхал, мәжбүрий, азлап, жөнлеп, зорға, бирге, бирден, халынша, керегинше, мейлинше, өзинше, сеспей, көйлекшен, өңменинен, жүрисинен, кәпелимде, әсте ақырын, емин-еркин, купыя, сөйте-сөйте, рети менен, еплеп-сеплеп, шыны менен-ак, ауызеки, өрлиғырлы, арлы-берли, избе-из, бир ауыздан, гезекпе-гезек, алма-гезек, дара-дара, астан-кестен, тым-тырақай, ғаз-қатар, олпылы-солпылы, ишпей-жемей, болар-болмас, өзи-қайттыдан, бир жағадан бас шығарып хәм т. б.*

Бул топардың ишинде коспа рәуишлердин көп түрлерин ушыратуға болады.

Рәуиштиң бул түри тыянақлы болып, тек субстантивлескенде ғана (*өлимнен басқаның тези жақсы*) қатнасылық аффикслерин қабыллайды.

§102. МУҒДАР ДӘРЕЖЕ РӘУИШИ.

Ис хәрекеттиң, белгиниң сапалық өзгешелигин көрсетип, олардың күшейиу я кемейиу дәрежесин, абстракт мөлшерин аялатып, *қалай? қанша? қай дәрежеде?* усаған сорауларға жууап беретуғын сөзлерге муғдар дәреже рәуиши делинеди.

Мысалы: бир сөзден қалсаң „хәу“ деме, сәл нәрсени дау деме (*Т. Жумамуратов*). Усындай тегаран қапалансам, есиме Әүез түседи (*С. Хожаниязов*). Ким менен кимниң иси бар, базарда мыңсан киси бар, хәрким өз танығанына сәлем береди (*нақил*). Сени көрсем болур көңилим күтә шад, жәхәнниң жабиридан болурман азат (*Әжинияз*). Сәл-пәл қыя салсаң ышқы соқпағын, айралық отына жағарда кетер (*И. Юсупов*). Миршахардин патшасы урысларда укыплы шаққан екен, дүньяға тойымы жоқ нәпсин әбден ашқан екен (*ертек*). Усынша халық шыдай алмай салыққа, өскен жерди таслап көшти балыққа (*Омар*). Бурынғыдан бес бетер басында қамшы ойнады. (*А. Дабылов*). Соншалық басымның ғаулап ауырғанына қарамастан, көзден жастың сорғалауы менен тахтайымнан сабағымды ізлей басладым (*А. Шамуратов*).

Келтирилген мысаллардағы рәуишлер гәптерде хәрқыйлы мәнилик хызметлер атқарып тур. „Күтә, бес бетер“ сөзлери хәрекет—қыймылдың, нәрсениң белгисин нығайтып, күшейтип келсе, „сәл“ „тегеран“, „сәл-пәл“ рәуишлери керисинше, оларды кемситип келеди. Ал „көп“, „аз“, „усынша“, „соншалық“ рәуишлери ис хәрекет, белгиниң анық муғдарын бил-

дирип тур. Бул рәүишлер өзиниң сан жағынан азлығына қарамастан экспрессив, қызғын гәплерде жийи қолланылатуғын группа, олар мыналар: жүдә, дым, оғыры, аса, буншама, әбден, ҳәдден, тыс, оғада, наягый, күтә, әдеүйр, недәүйр, анағурлым, солғурлым, жийи, әжайып, бирталай, көп, мың-сан, талай, гилен, барынша, сонша, усыншама, буншама, буншелли, соншелли, сондай, мол-молақай, қыялдай, зәрре, сәл, сәл-пәл, питегене, тегераң, шамасы, азмаз, азғана, азы-кем, азғантай, бираз, бирен-саран, бирли-ярым, бирқатар, бирсыпыра, киргтай, бес бетер, мүмкин болғанша т. б. Муғдар дәреже рәүишлериниң ишинде бирқатарларын атап айтқанда: ен, жүдә, күтә, дым, оғада, ҳәдден тысқары хәм т. б. күшейткиш рәүишлери делинеди де; сәл, зәрре, тегераң, азмаз, қыялдай, питегентай, сәл-пәл рәүишлери кемейткиш рәүишлер делинеди.

Муғдар дәреже рәүишлериниң гейпаралары сөз жасаушы аффикслер қабыл алса да өзиниң рәүишлик мәнисинен шығып кетпейди. Сонша—соншама—соншалық—соншелли. Олар тек субстантивлескенде ғана қатнасық аффикслерин қабыл алыуы мүмкин.

§103 ЖАҒДАЙЛЫҚ РӘҮИШЛЕР

Ис-хәрәкеттиң ўақыт хәм аралыққа қатнаслы сыртқы сыпатын ямаса жағдайдың сыртқы себеплик белгилерин көрсетип келетуғын сөзлерге жағдайлық рәүишлер делинеди. Бул топарға ўақыт, орын хәм себеп-мақсет рәүишлери жатады.

§104. ЎАҚЫТ РӘҮИШИ

Ис-хәрәкеттиң орынланыў ўақтың анықлап ямаса белгиленген ўақытқа байланыслы жағдайын көрсетип қашан? қашаннан бери? қашанға шекем? қайсы ўақытта? деген сораўларға жуўап берип келетуғын сөзлерге ўақыт рәүиши делинеди.

Мысалы: Душпаннан ҳешўақыт алма аманат, көтерерсең ақырында жаман ат (*Бердақ*). Бара-бара удетти, жолдан шығып Нуратдийн (*Өтеш*). Қарақалпақ көре алмай ҳешўақта жарық, удайына болып келди келгинди (*Омар*). Қыста қатқан қара муз бәхәр мәўсими келгенде бир күнде ерийди (*нақыл*). Бирде айтарсаң сүйгеннен, бирде айтарсаң күйгеннен (*нақыл*). Бағыр енди сол мәхәл тулпарға қамшы салады. („*Қурбанбек*“). Ашкөзлик ертели-кеш әкеледи бәлеге баслап (*Д. Айтмуратов*). Сәскеде де, түсте де, азанда да, кеште де, куўанбақта еситкен кеңседе де, үйде де (*Рамберген*). Мен жаңа бир майданлықта сизиң қоңсыңызға келип едим. (*Ә. Тәжмуратов*).

Келтирилген мысаллардағы ўақыт рәүиши мәнисиндеги

сөзлер ис-хәрәкеттиң орынланыўындағы хәрқыйлы ўақытлық моментлерди конкретлестирип, сол мәхәл—ис-хәрәкеттиң басқа бир хәрәкет қыймылының бир ўақта жүзеге асқанын, жаңа бир майданлықта—ис-хәрәкеттиң басқа бир ис-хәрәкеттен сәл ертөрөк болғанын аңлатады; удайына, бара-бара—ис-хәрәкеттиң турақлылығын, даўамлылығын көрсетип тур хәм т. б.

Бул топарға жататуғын сөзлер сан жағынан ең көп, жасалыуы жағынан өнимли хәм жийи қолланылатуғын рәүишлерден болып есапланады.

Бул рәүишлерди ўақытлық мәнилери билдириўине қарай мынандай шәртли түрлерге бөлиўге болады: а) ис-хәрәкеттиң сөйлесиў пайтына байланыслы ўақытты көрсетиўши рәүишлер: жаңа, ҳәзир, демде, ҳәзирше, әпсәтте, ҳә дегенше, емди, бүгин, азанда, кеше, таң қараңғысында, ярым ақшамда, бир майданлықта, бағана, алды бурын хәм т. б.

б) ис—хәрәкеттиң белгили бир ўақыт ишинде ямаса ўақытқа дейин питер-питпеслигин көрсетиўши рәүишлер: бурын, былтыр, быйыл, кейин, сон, күндиз, баяғыда, түнәўгүни, әўели, жақында, ертели-кеш, күнлерде бир күн.

в) ис—хәрәкеттиң даўамлылығын көрсетиўши рәүишлер: еле, бәрхама удайы (*на*), мудары, қашан көрсен, хәрғиз, ҳешўақытта, ҳәмийше, бурыннан соңғылай хәм т. б.

г) ис—хәрәкеттиң қайталаныў ўақтың көрсетиўши рәүишлер: бирде, базда, екиленши, ара-тура хәрдайым, андасанда, ўақтың -тектин, ретинде хәм т. б.

Ўақыт рәүиши (*тек гейпаралары болмаса*) қатнасық хәм сөз жасаушы аффикслерди қабыл алмайды, қабыл алса да рәүишлер шеңберинен шығып кетпейди. ертеде, удайына, хәрўақта, ҳәзирше, былайша хәм т. б.

§105. ОРЫН РӘҮИШИ

Ис-хәрәкеттиң әмелге асыў орнын, бағыт—бағдарын көрсетип, қайда? қайерде? қаяқтан? қусаған сораўларға жуўап берип келетуғын сөзлерге орын рәүиши делинеди.

Мысалы: „Өлә—пайданың астында, Өмирбек!“—депти, астында жатып бир қап қарынның (*И. Юсупов*). Алға қағла, ашық жолың, Хорезм (*Ж. Айиурзаев*). Пәлен жерде пайда бар, туўған жердей қайда бар (*нақыл*). Ережеп тентек сөзден утылып өз жөнине кетипти (*халық анекдоты*). Мениң достым тумлы-тустан хабарлы („*Әмиўдарья*“). Берман қара, арман қара, кимлер екен гүнакара (*Өтеш*). Арамызда душпанлардың сөзи бар, қапашылық заман болды, дилбарым (*Бердақ*).

Келтирилген мысаллардағы рәүишлер хәрәкет—қыймылдың орынланыў жайын (*астында, пәлен жерде, арамызда*) хәм бет алыс бағдардың (*алға, өз-жөнине, жан-жаққа, тумлы-тустан, берман, арман*) көрсетип тур.

Орын рәуишине мынандай сөзлер жатады: шепте, онда, пәсте, анда, мында, алда, артта, алға, ишке, сыртқа, этирапқа, айналысына, тыстан, аркадан, төменнен, ары, бери, кырын, териске, арман, бермен, ишкери, тысқары, жоқары, илгери, кери, кейин, соң, анда-мунда, ары-бери, оер-буерден, алды-артына, ояқ-буяқтан, ана жақта, мына тәрепте, усы тәрепте, усы жерден, өз жөніне, куұыс-қолтықтан, усы манда, ана маннан, туу ана жерде, күтпеген жерден, топаторыстан, әллекаякларда, хәржақта хәм т. б.

Кейин, соң, анда-санда, жақында, илгериде, ара-арасында, кейиннен қусаған сөзлер уақытлық мәниде де хәм орынлық мәниде де бирдей қолланыла береді. Өйткени олар уақытлық мәниде жиі қолланылғаны менен, өзіннің дәслепки орынлық семантикасынан онша алыслап кетпеген. Мысалы: Ақмақтың алдынан, ақылдың кейиннен жүр (нақыл). Тойға барсаң барғыл бурын, хәшүак кейин қалма, балам (Бердақ).

Морфологиялық структурасы жағынан орын рәуишлердин барлығы дерлик ески (арман, бери, тысқары) хәм хәзарги (териске, төменде, сырттан) сепликлердин орын бағыт формаларында “тоқтасып қалып” рәуиш категориясына ауысқан сөзлер.

Орын рәуишлери қатнасықлық аффикслерин қабыл алмайды, гейпаралары қабыл алса да (кейин-де, жоқары-ға, ары-дан) орын рәуишлик шеңберинен шығып кетпейди.

§106. СЕБЕП—МАҚСЕТ РӘУИШИ

Ис—хәрекеттиң әмелге асыуының себебин хәм мақсетин көрсетип не мақсет пенен? не себепли? не ушын? деген сорауларға жууап беретугын сөзлерге себеп-мақсет рәуиши делinedi. Мысалы: Алғаннан ант ишип йигит ғаррысы, нахақтан қырық тилла алышын көриң (Әжинияз). Ағарды күйиктен шашым, кеулимде көп дәртим мениң (Бердақ). Қәлемди ериксиз түрде қолға услаттың, Шымбай (Рамберген). Кейинирек турыңыз кийингенше, келгениңди ғапылда билмей қалдым. (Әжинияз). Мен жүдә онайсызланып, бетим қызарып, илажсыздан оған күлип, қасына келдим (Б. Бекниязова). Бәхәрде, әдейиден барып әкелген салы тухымлар себилген атызлар бар (газетадан).

Бул мысалларда „күйиктен“, „ериксиз түрде“, илажсыздан“, „ғапылда“ деген сөзлер хәрекет—қыймылдың бежерилу себепин билдирип келсе, „ялғаннан“ „әдейиден“ сөзлери оның иске асыу мақсетин көрсетип тур.

Себеп—мақсет рәуишлери сан жағынан көп емес. Олардан бир бөлеги: әдейи, билкастан, көзгереки, хәкисине, әдейилеп жалғаннан, жорта, жөги, қырсығына, биле-тура, көзоба ушын хәм т.б. ис—хәрекеттиң қандай мақсет пенен бежерилгенин

билдирсе, еккинши белги: ғапылда, қысынғаннан, илажсыздан ансызда, илаж жоқтан, бахытсызлыққа қарсы, шара жоқтықтан, бостан-босқа, бийқарға, күйиктен, қорыққаннан, күйгеннен, босқа хәм т.б ис—хәрекеттиң не себептен әмелге асқанын хәм нәтийже—салдарын билдиреди.

Себеп—мақсет рәуишлери қатнасық хәм сөз жасаушы аффикслерди қабыл алмайды.

§107. РӘУИШЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Қарақалпақ тилинде рәуишлер тийқарынан 3 түрли усыл менен жасалады:

1. Морфологиялық усыл. 2. Синтаксислик усыл, 3. Семантикалық усыл.

§108. МОРФОЛОГИЯЛЫҚ УСЫЛ МЕНЕН РӘУИШЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Морфологиялық усыл деп жекке мәнили сөзлердин түбинен ямаса дөрени негизлерге сөз жасаушы аффикслерди қосып, жаңа мәнили сөзлер дөретиуге айтылады. Қарақалпақ тилинде рәуиш жасаушы суффикслер онша көп емес. Солардың ншиндеги ири баслылары мыналар:

1. *-ша-ше*. Бул ең өнімли рәуиш жасаушы суффикстиң жәрдеми менен атлық, келбетлик, алмасық, рәуиш хәм фейилдерден ис-хәрекеттиң жағдайын, сыпатын, билдиретуғын рәуишлер пайда болады: а) атлықтан қарақалпақ ша, жигит ше, бала-ша а) келбетликтен: жана ша, жай ша қәдимги ше, түрли ше, б) алмасықтан: бизиң ше, онша, өзинше, бунша г) рәуиштен: быйылша, солайша, хәзирше: д) фейилден: өлгенше, жарылғанша.

2. *-ларша-лерше*. Бул суффикслер арқалы атлық хәм субстантивлескен сөзлерден мәнили-*ша гие* суффиксине жақын, хәрекет хәм белгиниң улыума уқсаслығын билдиретуғын рәуишлер жасалады: тууысқанларша, қахарманларша, жигитлерше синлилерше, жылларша хәм т. б.

3. *-лай-лей, -дай-дей*. Бул суффикслер атлық, санлық, келбетлик, алмасық, фейиллерге жалғанып, олардан сын хәм уақыт рәуишлерин жасайды: қыздай, жаслай, қурылай, шийкилей, жарым-жартылай, еккиншилей, тиккелей, солай пүткиллей, бирдей, олардай, бәледей, ақшалай, дәнлей хәм т.б.

4. *-ғанша-генше, -ынша-инше, -сынша-синше*, суффикслери атлық келбетлик, рәуишлерге жалғанып, ис-хәрекеттиң әмелге асыуындағы дауамлылық шегарасын көрсетіуши уақыт рәуишин дөретеди: елегеше, жақынғаша, таң сәхәргеше, уақығша, көбинше, керисинше хәм т. б.

5. *-лап-леп*. Бул рәуиш жасаушы өнімли суффикслердин бирейи. Ол атлық, келбетлик, санлық, рәуишлерден уақыт,

сан хэм муғдар дәреже рәүишлерин дөрөтөди: айлап, жыллап, центнерлеп, еплеп, мыскыллап, еки қоллап, әдейлеп (*атлық сөзлерден*), жаксылап, баплап, шынтлап (*келбетликлерден*), биримлеп, екеўлеп (*санлықлардан*), көплеп, карақалпақша-лап, кешегिशелеп, жөгишилеп (*рәүишлерден*).

6.-шама. Бул аффикс силтеў хэм сораў алмасықларына жалғанып, муғдар-дәреже рәүишлерин жасайды: буншама, соншама, усыншама, қаншама, оншама.

7.-шалық-шелик. Бул суффикслер алмасық хэм рәүишлерге жалғанғанып муғдар дәреже хэм ўақыт рәүишлерин дөрөтөди: буншалық, соншалық, қаншалық, усыншалық кейиншелик.

8.-шаң-шең. Бул аффикс атлықларға жалғанып сын рәүишлерин жасайды: майкишен, костюшен, камзолшен, мәсишен хэм т.б.

9.-сына-сине, -ына-ине суффикслери келбетлик хэм рәүишлерден ис—хәрекеттиң қай тәризде иске асқанын билдиретуғын сын хэм ўақыт рәүишлерин жасайды: кесесине, терисине хәкисине, қатарсына, узағына, хәргизине, тиккесине, узынына, көлдененине, бирдейине, солайына, қосқабатайына.

10.-лайынша, -дейинше суффикслери рәүишлердин өзлеринен сын хэм ўақыт рәүишин жасаўға катнасады: услайынша, былайынша, солайынша, бирдейинше хэм т.б.

Келтирилген суффикслерден тек-ша-ше, -лай-лей, -лап-леп суффикслери ғана азы-кем өнимли қоланылады. Ал, қалғанларының сөз дөрөтөдишлик имканияты жүдә тар.

§109. СИНТАКСИСЛИК УСЫЛ МЕНЕН РӘҮИШЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Бул усыл менен қоспа рәүишлер жасалады, яғный сөзлердин биригиўи арқалы (*бийыл, анаерде*), қурасыўы арқалы (*күни кеше, бир аз*), жупласыўы арқалы (*ара-турх, бастан-аяқ*) хэм фразеологиялық дизбеклер арқалы (*қас қақпастан, қас пенен көздиң арасында*) рәүишлердин бир топарыпайда болынады. Қоспа рәүишлер төмендеги түрлерге бөлинеди: 1. Бириккен рәүишлер, 2. Составлы рәүишлер, 3. Жуп рәүишлер, 4. Фразеологиялық дизбеклер.

§110. БИРИККЕН РӘҮИШЛЕР

Бириккен рәүишлер қурамына енген сөзлердин бәри ямаса биреўи ғана фонетикалық өзгериске түсип, өтлесип кеткен сөзлер ямаса түбир формалары толық сақланғаны менен бир интонациялық бирликте айтылатуғын сөзлер жатады: бийыл, (*буйыл*), бүгин (*бул күн, түнәўгүни* (*туў анаў күни*)) бөлек-лерин әбден фонетикалық өзгериске ушыраған сөзлер: танертең, хәрдайым—онша өзгермеген сөзлер. Сондай-ақ: ояқта, буюқта, анакарада, мынакарада, солманнан, усыманда, кеш-

курун, гилен, соғурлым, қайғурлым, оғурлақым, аўызеки, бираз, азмаз, елеберин, аржак-бержак, қаншелли, буншелли, оншелли, ара-арасында, жалаңаяқ, жалаңбас, билегөре, билкастан, биржола, бирсыпыра, бирталай, хәпзаматта, намазшамда, жазатайымда хэм т.б. Булардан тысқары арапарсы тиллеринен кирген тийкар рәүишлердей болып сезилетуғын бирқанша қоспа бириккен рәүишлерди де тилимизде ушыратамыз: бәрхәма, бәрқулла, дәрхәл хэм т. б.

Бириккен сөзлер составына кирген түбирлер анықлаўшы—анықлаўыш болып қосылып, мәлим бир тиллик шараятта әниўайыласыўдың нәтийжесинде жүдә ажыратылмастай болып сиңисип кеткен.

§111. СОСТАВЛЫ РӘҮИШЛЕР

Қоспа рәүиштиң бул түрине еки ямаса оннан да артық сөзлерден куралып, бир-бири менен қандай да мәнилик қатнаска түсип, бир пүтин түсиникти көрсетиўши және өз алдына интонациялық бирликке ийе рәүиш сөзлер жатады. Олар жекке мәнили сөзлердин бир-бири менен байланысыўы арқалы да, жекке мәнили сөз бенен көмекши сөзлердин дизбеклесиўи арқалы да жасала бередиде:

а) биринши компоненти "бир", екинши компонент лери сепликтин атаў, барыс, шығыс, орын түрлеринде тартым формаларында келиўи арқалы хэм т.б. бир мәхәл, бир мәрте, бир рет, бир күни, бир майдан, бир түрли, биржерде, бир жақтан бир сапары, бир қатар, бир ўақлары, бир тәрептен, бир жағынан, бир күнде, бир күнлери, бир жерлерде, бир жақлардан хэм т.б.

б) силтеў алмасықларының ўақтың, орнын билдиретуғын сөзлер менен дизбеклесиўи арқалы: сол мәхәл, усы ўақта, бул күнлери, усы күни, сол арадан, бул ортада, сол жерден, ана жерде, ана жерден хэм т.б.

в) хәмме, барлық, хәр, хеш, әлле (*ең*) қусаған белгилеў, болымсызлық хэм белгисизлик алмасықларының катнасы менен ўақыт, орын аңлатыўшы хәрқыйлы сөзлер арқалы бир қатар рәүишлер пайда болады: хәмме (*бирлық, хәр, хеш*) ўақыт, хәмме (*барлық, хәр, хеш, әллен*) ўақытта, хәр (*хеш, барлық*), жақ, (*қа, та, тан*) хәмме (*хеш, барлық*) жер (*ге, де, ден*) хәр (*хеш*) қашан, хеш (*әлле*) қайда (*н*) хәр сапары хэм т. б.

г) формасы, интонациялық айтылыўы жуп рәүишлерге уқсас, бирақ өзиниң гәрәзсизлигин еле сақлап қалған, биринши бөлеги шығыс сеплик формасында, ал екиншиси атаў, барыс сеплик формаларында бир-бирине үнлес келип қосарланған рәүишлер жатады: өзинен өзи, бостан босқа, жападан жалғыз, жылдан жылға, күнен күнге, ашықтан ашық, бийкар-

дан бийкар, әйтеуірден әйтеуір, қурыдан қуры, узақтан узақ, узыннан шубай, хәм т.б.

д) биринши компоненти екінши компоненттеги ўақыт, орын түсиниклерин аңлатыўшы сөзлердин мәнилерин конкретлестирин келип куралған рәуишлер: таң қараңғысында, анаў күни, бүгин, өз жайында, гейпара ўақлары, шаңқай түсте, инир жауылғанда, геўгим түсерде, ярым ақшамда, түн жарпында, ары таман, оң жаққа хәм т.б.

е) ўақытлық, орынлық, белги, жағдайлық түсиниклерин аңлатыўшы сөзлерге тиркеўишлердин ямаса тиркеўиш мәнисиндеги сөзлердин дизбеклесип, байланысып келиўи арқалы да қоспа рәуишлер жасалады: кешке қарай, бирмайданнаван сәл, көпке шекем, баяғыдан бери, әуел бастан, күни бойы, азан менен, алды бурын, өмир ишинде, елеге дейин сәл кеширек, жан-тәни менен, гезек пенен, сол күйинде, ана турысында, баяғы қалпинде, кең жағдайда, түс қайта, соннан бери оннан кейин, жаз паслында, жас күннен баслап, буннан ары қарай, ендигиден былай, соннан берман тартып, тап жана зәрре бурынырақ хәм т. б.

ж) басқа хәрқыйлы жоллар менен: жети түнде, хәдден тыс бир нәуийе, олай-пулайына қаратпай, өз ара, тик аяқтан, екеў ара хәм т.б.

Сөзлерди дизбеклеў усылы рәуишлердин жасалыўындағы ең бир өнимли жоллардың бири. Бул сөзлердин компонентлери жәмийет ағзаларының сөйлесиў процессинде усы дизбеклердин жийи-жийи қолланылыўы себепли мәлим бир таяр моделге айналып кеткен.

§112 ЖУП РӘУИШЛЕР

Қоспа рәуиштин бул түрине бир сөз шақабынан шығын, бир-бири менен тең байланысқан, компонентлерине бирдей пәт түсип бир түсиниктин хәрқыйлы таманларын көрсетиў арқалы ямаса дәслепки сөз қайталанып, күшейтилиў арқалы аўқамласқан рәуиш сөзлер жатады. Олар барлық ўақта дерлик еки сөзден куралып, араларына сызықша, қойылады. Аңлататуғын мәнилерине қарай, компонентлериниң составына қарай жуп рәуишлер бир қанша түрлерге бөлинеди:

1. Компонентлери бирине-бири ыңғайлас келген сөзлер: аман-есен, саў-саламат, азып-тозып, әсге-ақырын, ҳармай-талмай, кейинли-соңлы, астан-кестен, хәрўақ (қайўақ)-бирўақ, анда-саңда, еплеп-сеплеп, азық-аўқат, некен-саяқ, ара-тура, таласып-тармасып, жан-жағына хәм т.б.

2. Компонентлери бири-бирине қарсылас келген сөзлер: күн-түн, бастан-аяқ, қоярда-қоймай, билинер-билинбес, жазы-қысы, арлы-берли, ояққа-буяққа, оннан-муннан, кеште-күндиз, азы-кем, ерте-кеш, алы-кем, азлы-көпли, бирли-ярым, барлы-жоқлы хәм т.б.

3. Компонентлери де толық мәнили: қатар-қатар, үсти-үстине, бетпе-бет, сөзбе-сөз, қолма-қол, қусаған атлықларғ, узак-узак, басқа-басқа, жеккеме-жекке, қусаған келбетликлерден, қайта-қайта, бара-бара, сөйте-сөйте, күле-күле, барып-барып қусаған фейил сөзлерден: тез-тез, көп-көп, бирте-бирте, кем-кем, сон, қусаған рәуиш сөзлерден куралған.

б) Еки компоненттин биреўи тек үнлес хызмет атқаратуғын ямаса делексикаланған: сәл-пәл, емин-еркин, шала-пула, бирен-саран, олпылы-солпылы хәм т.б.

4. Еки компоненттин хеш қайсысы да өз алдына мәни аңлатпайды: окта-текте, апыл-тапыл, убыр-шубыр, егил-тегил, быт-шыт, ың-жыңсыз, шенде-шен, шыр-гүбелек, топа-горыстан хәм т.б.

Бул усыл да рәуишлердин жасалыўындағы өнимли усылларының биреўи болып, гейде еки түрли сөздин жупласып, гейде бир сөздин тәкирарланып келиўи арқалы рәуишлердин пайда етеди. Жупласқан сөзлер тилимизде қандайда да бир ис-хәреттин, белгинин мәнисин көбейтиў, созыў, қайталаў, дәрежесин арттырыў ушын пайдаланады. Ал, тәкирарий сөзлер болса сол мәнилерди жыйнақлаў, улғайтыў, күшейтиў, улыўмаластырыў ушын қолланылады.

§113. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ДИЗБЕКЛЕРДИҢ РӘУИШЛЕСИҮИ

Рәуишлердин қатары ис—хәрекеттин орнын, ўақтын, сын-сыпатын, жағдайын билдиретуғын турақлы дизбеклер есабынан да толықтырып турылады. Олар жай рәуишлерге қарағанда ис—хәрекеттин белгиси образлы етип мәнилик составы жағынан турақлы, өтлескен түринде келеди: хә демей отырып, хәйлепәйлесине қаратпай, бир ет писирим ўақта, гәптин бир бәнтинде, күн узак күн, кирерге жер таппай, ийт өлген жерде, қас пенен көздин арасында, аяқ астынан, таң кулан ийек атқан ўақта, қайда болса сонда, қалай болса солай, жылан жалағандай, алды-артына карамай, бир күн емес бир күн, қай ўақ бир ўақ, бир жағадан бас шығарып, кесек гүллегенде, түйениң қуйрығы жерге жеткенде, алты ай қысы-жаз, акыр соң хәм т. б.

§114 СЕМАНТИКАЛЫҚ УСЫЛ МЕНЕН РӘУИШЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫ

Бул усыл адвербиализация делинеди, яғный басқа сөз шақаптарының рәуиш категориясына етиўи деген сөз.

Тилимиздин раўажланыўы процессинде ис—хәрекеттин, қыймылдың тәрийпин, белгисин, муғдар—дәрежесин, қалай, қандай жағдайда иске асқанын көрсетиў ушын коллектив ағзалары хәр қыйлы сөз шақаптарының түрли-түрли формаларынан пайдаланып келген. Сол формалардың гейпарала-

ры, әсиресе, ұақыт, жағдай, сапа мәнилерін аңлатыушы сөзлер жиі-жиі қолланылуының нәтижесінде, мәлім бір синтаксислік хызметтің дегерегінде тоқтасып, қатып қалады. Сөйтіп, өзіннің дәслепкі аңлататуғын конкрет мәнісінен әдеуір алыслап, абстрактлесіп, рәуиш категориясына өте баслайды.

Мысалы: Мың күн қайғыдан бір күн ұақты хошлық жақсы (нақыл). Ойланбастың түбі ойран, ақыр бір күн болар хайран (Бердақ).

—Қара гүзге шекем күннің усы жаңғаны жанған—деди, бизлерге күнде күйіп қарауытып, тершиген сызатлы маңлайын сыпырып турып (Қ. Камалов). Алжаспауды жүректегі адамшылық арымды, дос таңлаудан, күнде жүрген соқпағынан билерсең (Т. Жумамуратов.).

Келтирилген мысаллардың бириншилдердегі „бір күні“, „күнде“ сөзлері анық конкрет атамаларды көрсетіп тұрса, сол сөзлер екінші мысалларда тек ұақытлық мәнілерді ғана аңлатады.

Мине, усындай сөзлер қусап, мәлім бір шекленген синтаксислік хызмет атқаруының нәтижесінде қандай да бір морфологиялық формаларда „қатып қалып“ жумсалып жүрген сөзлерді гейпара тилшилер морфология—синтаксислік усыл менен жасалған сөзлер деп те айтады.

Адвербиализацияланған рәуишлерге сөз шақапларының төмендегі формаларында келген сөзлер жатады:

1. Барыс, шығыс хәм орын сепликлері формаларында келген сөзлер:

а) барыс сеплигинде: түске, бирге, жақынға, жортаға, күніне, алға, артқа, зорға, босқа, абайға, бийкарға хәм т.б.

б) орын сеплигинде: азанда, кеште, бирде, сонда, күнде жақында, бир отырыста, ешейінде, баяғыда, баста, гейде, усында, кәпелимде, ғабырыста хәм т.б.

в) шығыс сеплигиндегі сөзлер: әуелден, бирден, бастан, жақыннан, тосаттан, яддан, тезден, кейнінен, өзлигинен, шалқортасынан, усыннан, илажсыздан, қайтадан, билместен, тынбастан хәм т.б (соңғы үш мысал фейилден жасалған).

2. Түркий тиллердегі ески көмеклес сеплигинің формасында *ын, -ин, -ыртын, -иртин* келген сөзлер: алдын, астын, үстин, кейін, жасырын, бирин-кетин, кешкурун, қырын, ақырын, астыртын, үстиртин хәм т.б.

3. Түркий тиллеріндегі ески барыс-жөнелиу сеплигинің формаларында *-қары, -кери, -гери, -ры, -ри, -ман, -мен*, келген сөзлер: жоқары, тысқары, ишкери, ары, бери, кери, арман, бермантамам, төмен хәм т.б.

4. Хал фейил формасындағы сөзлер: қайта-қайта, және, өрре, қыя жорта, қатырып, келистирип, еплеп хәм т.б.

5. Тек контексте ғана рәуишлік мәнісі билинетуғын сөзлер: кеш, ақшам, сәхәр, жаңа, күн, түн, қыс, жаз хәм т.б.

Мысалы: Қыс киятыр қылышын сүйреп (атлық). Қыстың ғамын жаз ойла, жаздың ғамын қыс ойла (рәуиш).

§115. РӘУИШТИҢ ДӘРЕЖЕЛЕРИ

Рәуишлердің келбетликлер менен уқсаслықларының бири олардың дәрежелери. Булар да келбетликлердей *-рақ, -рек, ырақ, -ирек* аффикслери арқалы салыстыруу дәрежесинен хәм ен, дым, жүдә, оғада, оғыры күтә, усаған сөзлер арқалы өзіннің арттыруу дәрежесин жасайды. Дәрежелік қосымша мәнілер көпшилик ұақта, тек гейпара тийкар рәуишлерге ғана тән (ерте, —ертерек, —оғада ерте, тез—тезирек—дым-тез).

Рәуиштиң салыстыруу дәрежесі ис-хәрекет белгисинің ямаса белгинің белгисинің бұрынғы қәдіндегі мәнісінен я күшейіңкирегенин я кемейіңкирегенин көрсетеди. Мысалы: жаның барда төменирек қон сен жерге әстен-әстен (Т. Жумамуратов). Кейниирек турыңыз кийим кийгенше, келгениңди ғапылда билмей қалдым (Әжинияз). Сен сайрар едің буннанда сазырақ, егер оннан үйренгениңде ең болмаса азырақ (Д. Айтмуратов).

Рәуиштиң арттыруу дәрежесі өзі көрсетіп тұрған белгинің әдеуір күшейгенин болмаса бир қанша кемейіп кеткенин аңлатады.

Мысалы: теримшилердің ишиндегі ен бир шапшаң ислейтуғыны да усы бизін Разия (газетадан).

Айырым рәуишлер редупликация (жартылай қысқаруу) арқалы белгинің интенсивлигин көрсетеди: күпә-күндиз, еп-ерте, теппе-тен хәм т.б.

Айырым рәуишлерге „ғана“ жанапайы дизбеклесіп, рәуиш аңлатқан мәніні конкретлестірип турады. Мысалы: Әйтеуір ғана гүнгирт нағыс ойылған... „хәйтлық“ қағазды алып атыр (А. Шамуратов). Ал, биреу жаңа ғана от жағып, қууырып жеуге таярланып атыр еди услап алған балықты (Д. Айтмуратов).

§116. РӘУИШЛЕРДІҢ СИНТАКСИСЛИК ФУНКЦИЯСЫ

Рәуишлер гәпте қәлеген гәп ағзасы болып келе алады. Бирақ олардың тийкарғы атқаратуғын хызметі—фейил сөзлер жасалған байлауышларға пысықлауышлық ролин атқаруу.

а) Сын пысықлауыш ұазыйпасында: Арғымағым омпатүсіп шарта қулады (Т. Жумамуратов).

б) Орын пысықлауыш ұазыйпасында: Елимиз бағ, мысал уллы бир дарак, шақасы кеткендур хәржерге тарап (А. Муусав).

в) Ұақыт пысықлауыш ұазыйпасында; Ерте оңбаған кеш оңбас, кеш оңбаған хеш оңбас (нақыл).

г) муғдар дәреже пысықлашы уазыппасында: Иним, азмаз ушын шырпысак, питегене кыз қәлегендей болмай ма? (С. Хожаниязов).

§117. ГЕЙПАРА РӘҮИШЛЕРДИҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Қарақалпақ тилинде сөзлердиң бир сөз шақабынан екіншисине өтиў процесси жиһи болып туратуғын кубылыс. Рәуишлер өзиниң сөзлик составын баска сөз шақаплары есабанан толтырып туруўына қарамай, өзи де көпшилик жағдайда көмекши сөзлердиң пайда болуўында белгили роль атқарады.

Мәселен, ҳәзирги қарақалпақ тилинде бирде рәуиш, бирде тиркеуиш, бирде жанапай, дәнекер ретинде қолланылып жүретуғын рәуиш сөзлер аз емес. Олардың қатарына: кейин, сон, ары-бери, бурын, таман, алдын, әуел, былай, және, онда, жүдә, күтә, енди, бир таманнан, бир жағынан, тағы хәм т.б. сол сыяқлы сөзлерди киргизсе болады.

Бул келтирилген сөзлердиң гейпаралары тиркеуишлик хызметин атқаруўда шығыс сепликли сөзлерге байланыслы қолланылады: Соннан кейин бул арнаға „Сүүенли—деп ат қойыпты (Н. Дәуқарев). Әсиресе, үш күннен бери жумыстың пәти қызып кетти (Н. Дәуқараев). Бир суўық хабар екенлигин ешеклиниң өзинен бурын түри айтып тур (М. Дәрибаев). „Соң“ рәуиши тиркеуишлик уазыйпада өткен мәхәл келбетлик фейил менен де байланыса алады: Арадан бир хәпте өткен соң ораққа шығатуғын уақыт жетипти (ертек).

Рәуиш гәпте дәнекерлик хәм жанапайлық хызметлерди сийрек атқарады. Олар жанапайлық рольде күшейткишлик мәниде қолланылады:—Ермек қылар адамды, сен жүдә тапқан екенсең! (И. Юсупов).—Қой деймен енди, бир айға жарылып кетпейсизлер (М. Қалимбетов).

Дәнекерлик функцияда ары, бери, және, тағы, онда сыяқлы рәуишлер биргелкили гәп ағзалары менен қоспа гәп араларын айырымлау ушын хызмет атқарады:—Ары ақылласып, бери ақылласып, шинкилдекке:—Өгизинди сойып жейик, буўдай пискен соң жуп өгиз алып беремиз,—депти (ертек)—Сен өлгенше, қойды бақ, мен сеинң орныңа патша болайын,—депти койшы.—Болсаң болағой, онда қаптың аузын шеш,—деди (ертек).

VIII. МОДАЛЬ СӨЗЛЕР

§118. МОДАЛЬ СӨЗЛЕР ҲАҚҚЫНДА ТҮСИНИК

Қарақалпақ тилиниң сөзлик составының белгили бөлегин өзиниң лексика—семантикалық, грамматикалық өзгешеликleri бойынша баска сөз шақапларынан ажыралып туратуғын модаль сөзлер курайды.

Гәпте қандай да бир нәрсе ҳаққында хабар (коммуникация) билдириўи менен бирге сөйлеўшиниң оған көзқарасы да бериледи. Сөйлеўшиниң гәптеги айтылған улыўма пикирге қатнасы модальлық мәни делинеди. Бундай қатнастарға анықлық, гүман, исеним, бийкарлау, шамалау, тастыйықлау сыяқлы түсиниклер киреди. Модальлық мәнини лексикалық, грамматикалық усуллар менен бериўге болады.

Грамматикалық усул: модальлық мәни сөзлерге аффикслер қосыў арқалы атлықтың киширейтикиш, еркелетиў т. б, мәнисин беретугын аффикслерин қосып: аға-й, ини-шек, апажан, қыз-алақ сөзлери келбетликтиң дәреже категориясы, фейилдиң мейил, мәхәл, түр (вид) категориясының формалары менен бериледи. Сондай-ақ, интонация адамның өз ойына хәр түрли қатнасын билдириўде актив қатнасады: Ағам келди. Ағам келди! Ағам келди?... х. т. б.

Лексикалық усул еки түрли болады:

1. Айырым сөзлердиң симантикасында модальлық мәни—оттенкасы болады: айланайын, қарағым, яман, яндырады, оңбаған, қыршын, көзгененнен, хә бәле, өркени өскир т. б. Ал базы бир сөзлер тек контексте модальлық мәни береді: Жигиттиң жуўабы оған унады билемен, әсте мыйығынан күлип қойды (К. Султанов). Келиншек жумысқа кетейин деп атырған усайды (Н. Дәуқараев).

Жоқарыдағы „билемен, усайды“ сөзлери болжау, дусмаллау уғымларын аңлатып, модальлық мәни берип тур. Бирақ бул топардағы сөзлер гейде өзиниң тийкарғы мәнисинде де жумсала береді. Сонлықтан буларды негизги модаль сөзлерге киргизиўге болмайды: Мен дайымның минезин бурыннан-ақ жақсы билемен (Ш. Сейтов). Салған сүүрети маған айнымай усайды (Ш. Сейтов).

2. Модальлық мәни арнаўлы сөзлер арқалы бериледи: ити-мал, бәлки (бәлким), мәселен (мәселенки, мәселенкиден), керисинше, айтпақшы (айтқандай), қысқасы, шынында, шамасы, мысалы, сыяқлы, мәгар, мүмкин, дәркар, лазым, тийис, керек, зәрүр, аўа, жоқ т. б. Саны жағынан сөзлик составта аз болуўына қарамастан модаль сөзлер сөйлеу процессинде жүдә актив қолланылады.

Семантикалық мәниси жағынан гәптеги айтылған тийкарғы ой-пикирге сөйлеўшиниң хәр қыйлы субъектив қатнасын (гүман, исеним, болжау, бийкарлау, тастыйықлау т. б.) билдиретуғын сөзлерге модаль сөзлер делинеди.

Олар материаллық мәниге, бир нәрсени атау қәсийетине ийе емес; белгили бир сорауға жуўап бере алмайды; гәптеги пикирге улыўма мәни оттенкасын береді. Бул жағынан олар жанапай сөзлерге жақын. Дегенменен олар арасында атқарарлықтай өзгешеликлерде бар: жанапайлар мәниси жағынан модаль сөзлерге қарағанда көбирек грамматикализацияланған—дара турғанда лексикалық мәниси жоқ дерлик. Сонлықтан да

жанапайлар көмекші сөзлер қатарына киреди. Екіншіден: модаль сөзлердің көпшілігі гәптегі басқа ағзалардан интонациялық өзгешелігі менен ажыралады, ал жанапайлар гәптің бір ағзасы менен байланысады хәм соның менен бирге бір ағза составына киреди.

§119. МОДАЛЬ СӨЗЛЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Модаль сөзлерди мынадай семантикалық топарларға ажыратыуға болады:

1. Гәптегі ой-пикирдің орынланыуы яки орынланбауына сөйлеушінің исенимин, реал екенлігін, тастыйықлауын билдиретуғын модаль сөзлер: **әлбетте, сөзсиз, шубхасыз, хақыйқаттанда, шынында, расында** т. б. Булар пикирге исенимди билдириу менен бирге бурын айтылған гәптердегі ойдың жуумақлаушысы хызметін де атқарады. Мысаллар: **Шынында** да қойдың сүті қорғасындай салмақлы, палдай мазалы болады (*М. Дәрибаев*). **Хақыйқаттан** да буны Сәйдадан соразақ болады екен ғой (*А. Қаххар*). **Расында** да, бағман атамыз жәрдемлескели мектеп этирапы гүлленип кетти. **Шубхасыз**, мына орамалдың ийеси ким болса, сууды сол ашқан (*Т. Нажимов*).

—Бул жерге пахта егемизбе?

—Әлбетте.

2. Сөйлеуші тәрәпинен айтылған ой-пикирдің гүманлылығын, болжауын, шамалауын билдиретуғын модаль сөзлер: **бәлким (бәлки), сирә, сыяқлы, секилли, итимал, мүмкин** т. б. Мысаллар: **Сирә**, районнан келген үәкил болса керек (*М. Дәрибаев*). **Бәлким**, ол киси жеме-жемеге келгенде қарсылық көрсетип жүрер (*Т. Қайыпбергенев*). **Мүмкин**, бул кешегі асау толқынның тийгизген кесіри шығар (*Ө. Айжанов*). Басқаша сөйлесеміз сиз бенен енди, онысыз танымассыз, **бәлки**, дәкенди. (*И. Юсупов*). Адамларды қудай ылайдан жаратқан, ал маманды я полаттан, я шойыннан қуйса **итимал**. (*Т. Қайыпбергенев*). **Шамасы**, қонақ сыншыл болды ғой. (*Ш. Сейтов*).

3. Айтылған пикирди бийкарлау яки тастыйықлау мәнісін билдиретуғын модаль сөзлер: **ауа, жоқ (жақ, яқ), яқшы, бар** т. б. Бул топардағы **ауа-жақ, бар-жоқ** сөзлери өз-ара антоним сөзлер көбинесе олар сөйлеу тилине тән. Мысаллар:

—Бюро ағзалығына шөкелеп жүрген адамларыңыз барма?

—**Жоқ**, Арысланбек аға, ылайықлы адамды сиз өзиңіз билесіз.

—**Яқшы**, мен бир ойланып көрейин ертең айтаман (*А. Қаххар*). Жолбарыстың ашыуы келерме екен десем, **жоқ**, еркелеген түр билдирди (*А. Шамуратов*).

4. Айтылған пикирге талап қойыуды, зәрүрлікті, миннет-

дилікті билдиретуғын модаль сөзлер: **керек, лазым, тийис, дәркар, зәрүр**. Бул топарға киретуғын сөзлер өз-ара бир синонимлік қатарды қурайды, олар ой-пикирдің болыуы яки болмауына сөйлеушінің жай ғана көз қарасын билдиреди. үзил-кесил шешім айтылмайды. Мысалы: „қапыны ашыу керек“ деген гәптегі **керек** сөзі арқалы сөйлеушінің тек интасы ғана баянланған. Мысаллар: Қолы менен қылған қылмысқа адам мойны менен жууап бериуі **тийис** (*М. Дәрибаев*) **Хәзир** егистің ұақты, ис пәтин жаздырмауымыз **лазым**. Бир айтарым сол, жасларды өз бетінше жибере бермей, тәжирий-бели балықшылардың қасына қосылуымыз **зәрүр** (*Ө. Айжанов*). Киси уйқлайман деп жары өмирінде не болғанын билмесе **керек**. (*Т. Қайыпбергенев*).

5. Бурын айтылған ой-пикирге сөйлеушінің логикалық бахасын билдиретуғын модаль сөзлери, яғный бурын айтылған пикирлерди жуумақлау, соған сүйениу, ядқа түсириу, бирер факт пенен дәлиллеу усаған мәнилерди аңлатады: **демек, кулласы, ғарез (алғарез), мәселен (мәселенкиден), айтпақшы, қысқасы, әсиресе, хәттеки, кулласы қәлем** т. б. Мысаллар: **Демек**, сиз бе оны жумыстан кууған. (*И. Юсупов*) **Айтпақшы**, кешегінің изи не болды? **Кулласы қәлем**, дайым менен хабаршы бири-бирине түсинисип, газетаға бизің ферма жөнінде мақала жазылатуғын болды. (*Ш. Сейтов*). Алжасты ма, я билқастан айтты ма, **кулласы**, бирден „жалғызак“ деп жиберди (*М. Сейтаниязов*). Әсиресе, сыйқырлылау дауысың сеің. жанға дәрт салады сынқ-сынқ күлгенің (*И. Юсупов*) **Күн**, ай, жулдыз, мынау тау, хәттеки анау тас қапы да **зәрүрли** болғаны ушын турыпты (*Т. Қайыпбергенев*). **Алғарез**, сөзди еситің Жийдели Байсын елинен („*Алпамыс*“). **Демек**, колхоз бул—жер, суу, ғәлле, пахта деген сөз (*Ш. Сейтов*).

Мысаллардағы модаль сөзлер гәптегі тийкарғы ой-пикирлерге сөйлеушінің түрлі көзқарасын билдириу менен бирге бурын айтылған пикирлерди жуумақлау (**кулласы қәлем, алғарез, демек, кулласы**), ал айырымлары ажыратып көрсетиу (**әсиресе, хәттеки**) хызметінде қолланылып тур.

§120. МОДАЛЬ СӨЗЛЕРДІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Тийкарғы модаль сөзлерден (**әлбетте, әсиресе, ауа, бәлки, итимал**) тыс басқа сөз шақаплары есабынан модаль сөзге айланып кеткен сөзлерде көп: Мәселен: атлық хәм затласқан басқа сөз шақапларынан: **шамасы, расында, мысалы, қысқасы, шынында, хақыйқатында, мәселен** т. б. келбетліклерден: **сәзсиз, шубхасыз, даусыз, сыяқлы, яңлы, тәризли** т. б. Рәуишлерден: **сирә, керисинше** т. б. Бул сөзлер өзлеринің дәслепки шығысы менен омоним болып қалады. Өз ара мәнилік айырмашылықлары аңсат билініп турады. Салыстырың: Келтирилген мысалы жүдә орынлы екен. Жалғыз жү-

рип ишим пискенликтен ҳәр нәрсени бир шатпақлайман, мысалы, қосық айтаман, ыңылдайман (Ш. Сейтов).

Модаль сөзлер өзиниң семантикалық мәнінде жумсалғанда көплик, сеплик, тартым, бетлик жалғаулары менен түрленбейди. Олардың морфологиялық қурылысындағы айырым аффикслер (сөссиз, қысқасы, расында, керисинше т. б.) сөзлердің составына енисип кеткен, енди оларды айырып алыуға болмайды.

Қурылысы бойынша модаль сөзлердің көпшилиги дара түбірлерден ибарат.

Модаль сөзлер гәптеги басқа ағзалар менен байланысына қарай мынадай топарларға бөлінеди:

1. Гәп ишинде басқа ағзалар менен синтаксислик байланысқа түсе алатуғын сөзлер. Буған зәрүрлилик мәнісин билдиретуғын: **тийис, керек, дәркар** усаған модаль сөзлер киреди, көбинесе гәптиң ақырғы позициясында келеди хәм бир ағза менен дизбеклесип дара яки қосарлы баянлауыштың хызметин атқарады. Мысалы: Өзин билген қыз-жигитке елдің ар-намысы керек. Қатты қурылдауына қарағанда жолбарыс шаршаса керек. (Ә. Шамуратов) Бул топарға киретуғын айырым сөзлер субстантивлескенде сөз түрлендириуши аффикслерди қабыл ете алады: тартымланады (*керегим, керегин, кереги, керегимиз, кереги*), тартымлы формасында сепленеди (*керегимиз, керегимиздің, керегимизге, керегимизди, керегимизден, керегимизде*), бетленеди: (*керекпен, керексең, керек, керекпиз, керексиз, керек*). Бундай формалық өзгешелигине байланыслы анықлауыш, толықлауыш хызметин де атқара алады.

2. Гәптеги басқа ағзалар менен синтаксислик байланысқа түсе алмайтуғын сөзлер: **бәлки, мысалы, әсиресе, әлбетте, мәселен, алғарез, хәтте** т. б. Бул топарға киретуғын сөзлер гәптиң басында, ортасында хәм ақырында келип, кирис сөз хызметин атқарады, айрықша дауыс толқыны менен айтылады, сонлықтан жазыуда тийисли иркилис белгилери қойылады. Мысаллар: **Демек**, колхоз—бахытлы заманның, қурғын турмыстың басламасы. Сонша жерден хәлек болып келгеннен кейин, **әлбетте**, мениң де бир нәрсе шығарыуым керек (Ш. Сейтов). Жаслардың бақалы басламасын қууатлау керек, **әлбетте** (Ә. Шамуратов).

Булардан тысқары айырым модаль сөзлер басқа ағзалар менен синтаксислик жақтан байланысуы яки байланыспай келиуи олардың гәптеги орнына гәрезли болады: **мүмкин, итимал, сөзсиз, жоқ** усаған сөзлер гәптиң ақырында келсе, бирер сөз бенен дизбеклесип, гәп ағзасы хызметин атқарады, ал гәптиң басында ямаса ортасында келсе, айрықша дауыс толқыны менен айтылып, кирис сөз болып келеди. Салыстырын: Ол бүгин келиуи мүмкин. Мүмкин, ол бүгин келип қалар. Қуста сүт, жылқыда өт жоқ. **Жоқ**, кустың қасында түтин тү-

тетиуге болмайды (Ш. Сейтов). **Итимал**, айтқан сөзлери хат пенен қәлем болғанды (Ш. Сейтов). Сирә, балықшылардың бәри де уйықлап, дем алып атырған болыуы **итимал** (Ө. Айжанов).

Гейде, диалогларда, модаль сөзлер алдыңғы айтылған пикирлерге болған көз қарасты билдириуши жууап ретинде келип сөз—гәп хызметинде жумсалады. Мысаллар:

—Сизиң атыңыз Гүлзийба ма?

—Ауа.

—Жер берсе, ауқат берсе, баспашылардан қутқарса, енди бизге буннан артық не керек!?

—Әлбетте.

Модаль сөзлердің гәп ишинде еки ямаса бир неше рет қайталанып келиуи мүмкин. Бундай болып қайталаныу мәніни күшейтиу ушын хызмет етеди. Мысаллар: **Жоқ, жоқ**, еле бизлер той берген жоқпыз, Сизиң келиуиңизди күткен едик биз. (И. Юсупов)

—Онда мени де жақтылыққа шығар аға!

—Әлбетте, әлбетте, азат етемиз (М. Дәрибаев).

—Ауа, ауа, Әмиүдәрьяның жағасындағы елаттанбыз (К. Султанов).

Гәп ишинде бир неше модаль сөзлер де жумсала береді. Бундай жағдайда бириниң мәнісин екіншиси толықтырып сөйлеушиниң тийкарғы ой-пикирге көз қарасын анығырақ билдириу ушын хызмет етеди. Мысаллар: **Расында** да, өзиңизге сол керек шығар? (М. Дәрибаев). **Бәлким**, мен сондағы әкемиң жасына жеткенмендур, мен жетпесем, **итимал**, Мурат жеткен шығар. (Ш. Сейтов). Қәлендеров, шамасы, бул мәселеде өзиниң пикирин билдиргиси келген болса **керек**, сөз баслады (А. Қажар).

VII. §121. ЕЛИКЛЕУИШ СӨЗЛЕР

Қарақалпақ тилиниң сөзлик составының белгилі топарын еликлеуши сөзлер қурайды. Олар өзлериң лексика—семантикалық өзгешелиги жағынан да, морфологиялық формасы, синтаксислик хызмети, фонетикалық қурылысы жағынан да басқа сөз шақапарынан ажыралып турады.

Объектив дүньядағы затлардың, кубылыслардың бири бирине тийиуинен, қақлығысуынан, сондай-ақ түрлі жанлы жәниұарлардан шығатуғын сеслерге ямаса сол затлар, кубылыслар, жан-жәниұарлардың ис-хәрекеті, қәдди, жүрис-турысынан т. б. пайда болатуғын көринислердің түсинигин билдиретуғын сөзлерди еликлеуишлер деп атаймыз. Мысалы: **арсерс, ыржан-ыржан, малпақ-салпақ, тарбаң-тарбаң, буж-бужалт, тарс, быйқ-быйқ, шүйк-шүйк, бүкшен-бүкшен, панқ-панқ, қалт-қалт, тарс-тарс, желп-желп, сыңқ-сыңқ, мыық, дүңк, шаңқ, ыңқ, гүңк, гүрт-гүрт** . б.

Еликлеуіш сөзлердің гейбیرهуі мәнісі жағынан бири-бирине жақын болып келеді: ұа-қа-қа (күліу), кеңк-кенк (күліу), мырс-мырс (күліу) т. б.

Гейбир еликлеуіш сөзлердің мәнісінде семантикалық өзгеріс болып лексикалануы процессі нәтижесінде басқа категорияға өтеді, олар тилдегі бар бурынғы формалары менен омоним болып, кеткен: тық-тық (бир нәрсеге тийіу), тық-тық (кустың аты), шыж-быж (жеңіл-желпи ауқат), мың сизбизден бир шыж-быж; лық-лық-сеске еликлеуіш, лық-лық-лықлық тийіу т. б.

Тилимизде еликлеуішлердің саны аз болса да, сөзлердің көп мәнілігі нәтижесінде олар адам ойының түрлі нәзік туйғыларын билдириуде актив қатнасады. Мысалы: жалт-жалт (қарау), жалт-жалт (жаныу), патыр-патыр (жаныу), патыр-патыр (қууырылыу): қалт-қалт (аязлау), қалт-қалт (қорқыу): жарқ-журқ (көринис), жарқ-журқ (қууаныу), жыбыр-жыбыр (жүриу), жыбыр-жыбыр (тыныш отырмау): ыбыр-жыбыр (көринис), ыбыр-жыбыр (көп).

Еликлеуіш сөзлер экспрессивлік, образдылық, өткирлік қасиетіне ие. Сонлықтан ауызеки халық творчествосының түрлі үлгілерінде, халықтың күнделікли сөйлеу тилинде жиі қолланады.

Еликлеуіш сөзлер тәбияты бойынша таңлақ сөзлерге жақын болғаны менен, олардан айтарлықтай өзгешеликтерге ие.

§122. ЕЛИКЛЕУІШ СӨЗЛЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГІ.

Тилимиздегі еликлеуіш сөзлер өзлерінің лексика—семантикалық өзгешелигіне, аңлататуғын түсиник орайына қарап еки топарға бөлінеді:

а) сеске еликлеуіш сөзлер

б) көриниске еликлеуіш сөзлер

Сеске еликлеуіш сөзлер. Тәбияттағы жанлы хәм жансыз затлардың бири-бирине соқлығысуынан, қубылыстардың ис-хәрекетлердің нәтижесінде пайда болатуғын жанлы мақлуқлардан шыққан сеске еликлеуден пайда болған хәм еситіу қәбилети арқалы белгилі бир түсиниклердің атамасы ретінде қәлиплескен сөзлерди сеске еликлеуіш сөзлер деп атаймыз. Мысалы: Ғарғаның баласы „ғарғ“ дейди (нақыл).

Сөйтип өзим менен болып киятырса, алдымнан гүбир-гүбир бир бیرهу сөйлейди.

Жоқарыдағы „ғарғ“ сөзи ғарғаның ғарқылдағынан шыққан сестің атын билдиреди, ал „гүбир-гүбир“—биреудің алысырақта сөйлеуінің еле толық түсиникли болмаған қалатын билдиретуғын сөз. Олардың хәр бири өзине ылайық сести дәлмедәл беріу зәрүрлігінен пайда болған. Қуслардың хәуазы яки затлардың бири-бирине соқлығысуынан шыққан сеслер комплекси белгилі бир түсиниктің атамасы болғанлықтан сөз иретінде қабыланады, сонлықтан да **бық-бық**—қоян, **мыррыу**—

мыррыу—пышық, **уау-уау**—ийт, **шүйк-шүйк**—шөже, **сынқ-сынқ**—күлкі т. б. деп түсиниледи.

Сеске еликлеуіш сөзлерді мәнісі бойынша еки группаға бөлеміз: а) Адамлардың сөйлеу ағзалары арқалы, сондай-ақ қуслардың, жәнликлердің хайуанатлардың дауысларынан пайда болған сеслерди билдиретуғын сөзлер. Олардың организмдерінің характеринен пайда болатуғын сеске еликлеулер де усыған киреди: **мырс-мырс**, **ғауыр-ғауыр**, **ларс-ларс** (жөтеліу) **шингир-шингир** (киснеу), **ғурт-ғурт** (шайнау), **дубир-дубир**, **ғанк-ғанк**, **ұарқ-ұарқ**, **гүрк-гүрк**, **сып-сып** (ушыу), **шөрп-шөрп** (сүйіу) Мысалы:

Тулпар тууған Байшубар,

Суулықты ғарш-ғарш шайнайды („Алпамыс“)

б) Жансыз затлардың бири-бирине тийіуінен, қозғалысынан пайда болған сеслерге еликлеуді билдиретуғын сөзлер. Объектив дүньядағы затлар бири-бири менен байланысы хәм мұдамы қозғалыста болады. Олардың соқлығысуын, қозғалысын билдириу үшін сеслик комплекс сөз қабыл етиледі. Мысалы: **сарт-сурт** (тийіу), **гүрс-гүрс** (жығылыу), **сар-сар**, **щор-щор** (ағыу), **лық-лық** (төгилиу) **шомп-шомп** (сууға түсіу), **томп-томп** (түсіу).

Көриниске еликлеуіш сөзлер. Тәбият пенен жәмийетте болатуғын затлардың сыртқы елесинен, көринисинен пайда болатуғын көз бенен көриу қәбилети нәтижесінде қәлиплескен сеслер комплекси көриниске еликлеуіш сөзлер деп жүргизиледи. Мысалы: Бет ауызлары **ғожалақ-ғожалақ** (Н. Дәуқараев). Дигирманды **дир-дир** айландырады (А. Бекимбетов) Мени көргеннен **зир-зир** қалтырап, дәрриу алдыма түсти (А. Бекимбетов) мысаллардағы „хожалақ-ғожалақ“—кирлеген бет ауыздың көринисин, „дир-дир“, „зир-зир“—қозғалыс, хәрекет нәтижесіндегі көринисти аңлатады.

Көриниске еликлеуіш сөзлер мәнісі бойынша мынадай семантикалық топарлауға бөлінеді:

а) Адамлардың, хайуанлардың, жәнликлердің хәрекетлери нәтижесінде пайда болатуғын көринисти билдириуші сөзлер **жалт** (қарау), **кемсен-кемсен** (жылау) **ийрең-ийрең** (жүриу) **жыбыр-жыбыр** (қыймылдау), **талтаң-талтаң** (жүриу), **арбаң-арбаң** (көриніу) т. б.

б) Тәбият қурылыстарының, хәрекетлерінің жансыз затлардың сыртқы көринисине еликлеуден пайда болған сөзлер. Мысалы: **жарқ-журқ** (жаныу), **жылт-жылт** (көриніу), **қалт-қалт** (қалтырау), **лап-лап** (жаныу), **ғуж-ғуж** т. б.

§ 123. ЕЛИКЛЕУІШ СӨЗЛЕРДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКТЕРІ

Еликлеуіш сөзлердің жасалуында хәм сес яки көринистің характерин белгилеуінде фонетикалық факторлардың ролі күшли.

1. Жууан дауыссыз сеслерден куралган еликлеуишлерде сес яки көриниси ашык, анык болып келеди, ал составында жиңишке дауыссызлары бар еликлеуиш сөзлерде сес яки көринистин хэлсиз, өлпең екенлиги сезиледи.

жууан	жиңишке
таңк, паңк	диңк, дүңк
шарт, шоңк	шинк, лип
ыңк, аңк	енк, елп
ғақ, быйк	гүңк, шүйк

2. Сес яки көринистин характерин белгилеуде бууын қурылысындағы фонемалардың орналасуында белгили ызығарлықлар бар. Қарақалпақ тилинде көбинесе еликлеуишлердин соңғы сеслеринин мынадай формаларын көриуге болады:

- 1) РС: тарс, тырс, мырс, дүрс, ғарс, гүрс, арс т. б.
- 2) РТ: шырт, шарт, сарт, сырт, гүрт, парт, пырт.
- 3) РП: гүрп, қарп, тырп, тарп, арп.
- 4) Р: патыр, шатыр, гүтир, тыр-тыр, пар, шыр, сыр, сар.
- 5) П: лып, тап, тап, сып-сып.
- 6) НҚ//НК: сыңк, гүңк, тоңк, паңк, ғаңк, дүңк, қаңк, саңк, шаңк, ыңк, шинк, диңк.
- 7) РҚ//РК: ғарқ, ғорқ, гүрк, жарқ, зырқ-зырқ, жырқ-жырқ.
- 8) ЛҚ//ЛК: былқ, селк, солқ, сылқ, қылқ, шылқ.
- 9) МП: гүмп, төмп, жамп, қөмп-қөмп, сымп-сымп, жымп-жымп.
- 10) Н: даң, дың, зың, гүн-гүң, шын.
- 11) ЛП: жылп, салп, желп, елп, шылп, шолп-шолп.
- 12) Ж: быж-быж, шыж, ғуж-ғуж, шаж.
- 13) З: ыз, тыз, дыз, мыз, быз.
- 14) Ұ: гүү, зуў, дуў, саў, лаў, суў, жуў-жуў, гуў-саў.
- 15) ЛШ: былш, қалш-қалш.
- 16) С: пыс, тыс.

Еликлеуишлердин қурылысындағы ақырғы дауыссызлардың орналасуы сес яки көринистин бирден жулып алғандай тез болғанын, яки өлпең, созылық болғанын аңлатады. Мысалы: *риш, рс, рт, ың, ик, лп, лш*, сеслик комплексине питкен еликлеуишлерди созыпайтуў мүмкин емес, олар сес яки көринистин кескин, жылдам болып өткенин билдиреди. *ң, ж, ұ, з, р*, сеслерине питкен еликлеуишлер кескин емес, жай айтылады, сес яки көринистин созылықлығын көрсетеди.

Сес яки көринистин дауамлылығын еликлеуиш сөздин составындағы дауыссыз, сондай-ақ сөз ақырындағы дауыссыз фонеманы созыу арқалы да берилге болады.

Тилдеги еликлеуиш сөзлердин көпшилигинин дерлик бир бууынлы болып келиуи хэм жабық бууын ретинде қалиплеси-

уи сес яки көринистин характерин дәл белгилеуге тәсир етеди.

Қарақалпақ тилинде сес яки көринистин хәр қыйлылығын аңлататуғын жуп еликлеуишлердин жасалуында да фонетикалық фактордың актив екенлиги көринеди:

а) „ш“, „ж“ сеслери биринши компонентте түсип қалады: *ыбыр-жыбыр, уўдыр-жуўдыр, әлки-шәлки, ыпыр-шыпыр* т. б.

б) „т“, „д“ сеслери биринши компонентте түсип қалады: *апыр-тапыр, аң-таң, алба-далба, уйқы-туйқы*.

Биринши компоненттеги дауыссыз фонемалар екинши компонентте толық сақланып, тек бир дауыссыз фонеманың өзгерип алмасуы ямаса түсип қалуы арқалы рифмаласып, жуп еликлеуиш жасалады.

„а“ сеси „у“ сесине өзгереді: *Сарт-сурт, шарт-шурт, сатыр-сутыр, тақыр-туқыр, жән-жүн*.

2. „а“ сеси „ы“ сесине өзгереді: *тақ-тық, тапыр-тыпыр*.

3. Биринши компоненттеги бир дауыссыз сес түсип қалады хэм дауыссыз „а“ сеси екинши компонентте „у“ сеси менен алмасады: *апыр-тупыр, алақ-ғулақ, алба-жулаба*.

§124 ЕЛИКЛЕУИШЛЕРДИН МОРФОЛОГИЯЛЫК ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Еликлеуиш сөзлер морфологиялық қурылысына қарай дара хэм қоспа болып екиге бөлинеди.

Дара еликлеуишлер тийкарғы хэм дөрэнди түбир формасында ушырасады. Тийкарғы түбир еликлеуишлерге: *селк, мөлт, сыңк, саңк, былқ, мыңк, мырс, тарс, жарқ, жалт, гүмп, елп, дүңк, гүрс, арс, диңк, паңк, тоңк, жалп, шаңк* ұсаған хәзирги тилде формаларға ажыратуға болмайтуғын сөзлерден ибарат.

Дөрэнди түбирге сөз жасаушы аффикслер арқалы пайда болған еликлеуиш сөзлер топары киреди. Еликлеуиштин сөз жасаушы аффикслери аз болуына қарамастан, олар жаңа семантикалық мәниге ийе болған сөзлерди жасауда актив қатнасады.

Еликлеуиш сөзлердин аффикслери:

1. *-ң, -ың, -иң, -аң, -ең, -ақ, -ек*. Бул аффикслер арқалы дөрэнди еликлеуиш жасауға мынадай түбирлер негиз болады:

а) еликлеуиштен еликлеуиш жасалады: *елп-ен, жалт-ақ, талт-ақ, быжық, қалт-аң, жалт-аң, селт-ен*.

б) басқа сөз шақапларынан еликлеуиш жасайды; *ағыр-аң, былға-ң, жырт-аң, қызар-аң* т. б.

Тарийхий көз қарастан мына сөзлер де бурын усы модель менен жасалған: *ербән (ербий), жарб-аң (жарбий), гүрж-ен (гүржий) қайқ-аң (қайқы-қайқай), қылм-ың (қылмай), сопаң (сопақ), шонт-аң (шонтый)* т. б. Булар сиңисиу қубылы-

сы нәтиьжесинде бир морфема қаддине биригип кеткен. Хэ-зирги тил көз карасынан морфемаларға ажыратыўға болмайды.

2) **-ыр -ир** аффикслери сөз жасаўға аз да болса қатнасады **тақ-ыр, тық-ыр, шық-ыр, самб-ыр, жан-ғыр, пат-ыр.**

Қоспа еликлеўишлердиң қарақалпақ тилинде жуп хэм тәкирар түри бар.

Жуп еликлеўишлер хәр қыйлы сес яки көринистиң бир ўақыт ишинде болғанын жәмлеп көрсетеди: Столдың үстине қасықлар **тақыр-туқыр**, келип түсе берди (*М. Шолохов*). Қызда үн жоқ, **тақ-тук, тақ-тук** кетип баратыр (*Ш. Сейтов*).

Жуп еликлеўишлер: а) еки мәнили сөздиң жупласыўынан жасалады. Олар өз ара синонимлер (*гумбир-самбыр, салдыр-гүлдир, былқ-сылқ, ғаңғыр-гүңгир*) ямаса мәнилери бойынша бир топарға киретуғын сыбайлас (*тасыр-тысыр, пытыр-шытыр, тасыр-гүсир*) сөзлер болып келеди.

б) Мәнили сөз өзиниң фонетикалық „жаңғырыўы“ менен қайталаныўы арқалы жасалады. Бул еки түрли болып гезлеседи:

1. Биринши компоненти фонетикалық өзгериске ушыраған еликлеўишлер:

Баратыр ол әсте басып аяқты,

Қоршап алған **ыбыр-жыбыр** балалар (*Б. Қайыпназаров*).
Буған **уўдыр-жуўдыр, убыр-шубыр, албыр-жалбыр** т. б. типиндеги сөзлер киреди.

2. Биринши компонент мәнили, екнши компоненти бириншисиниң сеслик өзгерисине ушыраған „жаңғырығы“ болып келеди.

Бул типтеги сөзлердиң пайда болыўы, бириншиден, даўыс-лы сеслердиң алмасыўынан; (*жалақ-жулақ, сарт-сурт, тәкир-түкир, жалт-жулт*), екншиден, даўыссыз сеслердиң өзгерисинен; (қосылыўы, алмасыўы, түсип қалыўы) пайда болады: **шыр-пыр, қыбыр-сыбыр, алаң-ғулаң.**

Жуп еликлеўишлердиң үшінши бир группасын еки компоненти де дара қолланылатуғын сөзлер қурайды: **ыржым-тыржым, мыржым-тыржым, ғабыр-ғубыр, малпақ-салпақ** т. б.

Тәкирар еликлеўишлер тилимизде кең таралған. Бул арқалы түбир яки дөренди түбирдиң формасы қайталанып, сестиң яки көринистиң бир неше рет көрингенин ямаса еситилгенин, тәкирарланып турғанын билдиреди. Олар гәп ишиндеги басқа сөзлер менен байланысыўда стильлик жақтан ықшамлы болып келеди.

Адамлар бир-бирине жалт-жалт қарасты (*К. Султанов*).

Жүйриктен жүйрик шыкса,
Аяқлары тышыр-тыпыр,
Шешеннен шешен шыкса
Аўзы-басы жыбыр-жыбыр (*нақыл*)

Олардың **сыбыр-сыбыр** сөйлескенлери, **сынқ-сынқ** күлгенлери еситилип турар еди (*Ш. Сейтов*). Қыз кеңк-кеңк күле бере-

ди. Күле береді бүйреги бүлк-бүлк, ийиллери селк-селк (*Ш. Сейтов*). Егер сес яки көринистиң даўамлылығын аңлатыў керек болса еликлеўишлердиң компонентлери бир неше рет қайталанады: Майда қадемлери **тық-тық** басылады (*Ш. Сейтов*). Төбеден жаўып жаўып тур: **тырс-тырс, тырс-тырс** (*Ш. Сейтов*).

Составындағы компонентлериниң орналасыўына, мәжилк характерине қарай тәкирар еликлеўишлер еки группаға бөлинеди:

Биринши группаға киретуғын еликлеўишлердиң компонентлери семантикалық хэм структуралық жақтан бир бирлик болып, оның состав бөлегине айналған. Олардың компонентлери дара түринде қолланылмайды. **дуў-дуў гәп, талтаң-талтаң журиў, пыр-пыр уйықлаў, еңк-еңк жылаў, сынқ-сынқ күлиў, елпен-елпен ушыў, булдыр-булдыр көриниў** т. б.

Екинши группаға составындағы компонентлери дара сөз ретинде қолланылатуғын тәкирар еликлеўишлер киреди: **жалт-жалт (жалт қараў) гуў-гуў** еситилди. Еликлеўиш сөзлер өзиниң туўра мәнисинде қолланылғанда оларға көплик, сеплик, тартым аффикслери тиккелей жалғанбайды.

§ 125. ЕЛИКЛЕЎИШ СӨЗЛЕРДИҢ СИНТАКСИСЛИК ХЫЗМЕТИ

1. Еликлеўиш сөзлер гәп ишинде көбинесе фейиллерден болған ағзалар менен жупкерлесиў арқалы байланысып келеди, бирақ қәлеген фейил сөзге емес, тек өзиниң мәнисине сәйкес келетуғынлары менен ғана дизбеклеседи. Олар тийкарғы фейиллердеги ис—хәрекеттиң санын билдирип, сын пысықлауыш хызметин атқарады: Приемниктиң екнши қулағын таўлағаны да сол, бирден **ғаңғыр-гүңгир** сөйлеп кетти. Хәрўак-хәрўак **жалт-жалт** көринип турған жекке-сийрек жулдызлар да булттын аржағында қалды (*Ш. Сейтов*).

2. Атаўыш сөзлер менен жупкерлесиў арқалы байланысып, заттың белгисин билдиреди хэм анықлауыш хызметин атқарады: **Ербек-сербек** отынды ишке қалай киргизер екен десек, аңсат екен ғой (*Ш. Сейтов*). Түрик ерин, **уйпа-жуйпа** сақалы бар (*Т. Қайыпбергенов*). Әне сондай етип, пайда болыўы мүмкин болған **сыпсың-сыпсын** әңгимелерди тоқтатпақшы болды (*М. Шолохов*).

3. Гәп ишиндеги позициясына байланыслы субстантивлесип келгенде сеплик, көплик, тартым жалғауларын қабыл етеди. Бундай жағдайда гәптеги сөзлер менен келисиў, изафет, басқарыў арқалы байланысып баслауыш, анықлауыш, толықлауыш хызметин атқарады: Ол қызлардың **уўдыр-жуўдырлары** шарқ ийирип отырғанларға тәсир етти (*Т. Қайыпбергенов*). Алыстан еситилген **тасыр-тусырға** кулак салдым (*Ә. Шамуратов*). Үйдиң **қыбыр-сыбырына** айланысып қалды. Әскерлик-

те ұағыр-шағырға, көпшиликке үйреніп қалған екенмен (Ш. Сейтов).

4. Еликлеуішлер баянлауыш хызметін де атқарады. Күн узаққа кишкене устахананың иши жән-жүн, жүң-жүн (Т. Қайыпбергенев). Жер бетін қаппаған аппақ қар, аяқты бассаң қытыр-қытыр (Ш. Сейтов).

Х. ТАҢЛАҚ

§ 126. ТАҢЛАҚ СӨЗЛЕРДИҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Бұл топарға киретуғын сөзлерде моносемиялық, полисемиялық, омонимлик, антонимлик (О! Сиз жаслығымның сырласы—таллар!)

Ах, сол жағымлы қол жүзікп қоллар (И. Юсупов), активлик, пассивлик, неологизмлик (Алло! Ура! афарин! марш!) арханзмлик (лаббей, аумийин) усаған кубылыстар ушырасады.

Лексика семантикалық мәнісі бойынша таңлақ сөзлер басқа сөз шақаптарынан үзіл-кесіл ажыралып турады. Егер мәнісі сөзлер бір түсінікті атау яғнай номинативлик характерге ийе болса, таңлақлар адамның ишки сезимлерін, сезимлик қатнастарын билдириу хызметін атқарады. Таңлақ мәнісі жағынан гәптиң улыұма мазмунына қатнаслаы болады, бул жағынан ол модаль сөзлерге, жанапайларға, сеслик өзгешелиги хэм образлы түсінікті билдириуи жағынан еликлеуиш сөзлерге жақын, бирак олардан айырмасы бар.

Ой-пикирге сөйлесуішиниң хәрқыйлы сезимлерін билдиретуғын болғанлықтан (таңлақ сөзлердиң улыұма саны аз болғаны менен) айтылуы характерине қарай бир ғана таңлақ сөз экспрессивлик эмоциялық тәсирлиликке ийе болған бирнеше мәністи аңлатады.

Таңлақлар хәр қыйлы сезимлерди аңлатады: „хәй-хәй“ — рәхәтлениуи, яша—кууаныуи, әтген—өкиниуи, әттеген-ай—қыйналуи билдиреди. Ал базы бир таңлақлардың мәнісі контекст хэм сөйлеу мелодикасына байланысла анықланады. Бул таңлақ сөзлердиң көп мәнилігін пайда етеди. Мысалы: „Туу“ сөзи а) таңланыуи билдиреди: Туу. Адам деген де сөзге сондай шешен бола береді екен-ау. б) ашыулануи, хә-хәрлениуи аңлатады: Туу, қорқыт дегенде соншама қорқыт дедим бе.. (ертөктен). Бәрекелла сөзи а) хошабетлеуи билдиреди: Бәрекелла, жас келсе иске деген, ғайрат сала қойын, шырақларым (Ө. Айжанов). б) кеуили толмаслықты аңлатады: Бәрекелла. Адамгершилигине болайын, иним (Ш. Сейтов). Пай-пай сөзи а) хошабетлеуи ушын жумсалады: Пай-пай, дойнағыңнан айлансын ағаң, абройды қолдан бере гөрме (Ш. Сейтов). б) өкиниш сезимін аңлатады: Пай-пай күнделик дәптеримди неге толтырып бара бермедим. в) рәхәтлениуи

билдиреди: Пай-па-а-й. Дүньяның бейиши деп усы жерди айтса болады (С. Салиев); г) тынышсызланыуи, тәшүишлениуи-ди аңлатады: Пай-пай, бундай пешанасы келискен уллы адамға унамай калмасам болар еди (Т. Қайыпбергенев).

Таңлақлар семантикалық мәнілері жағынан еки группаға бөлинеди: 1. Эмоциональ таңлақлар. 2. Қарым-қатнас таңлақлары.

1. Эмоциональ таңлақлар: Адамлардың ишки сезимлерін рухый кеширмелерін билдиретуғын кеуил күйи таңлақлары үлкен группаны қурайды. Бул топарға кирген сөзлер мәнилик жақтан айтылуы характерине байланысла түрлі-түрлі болады: кууаныуи, шадланыуи, зауықланыуи, күйиниуи, таңланыуи, кейиуи, миннетдаршылық, шоршыныуи, қорқыуи, гәзеплениуи, наразылық, налуи, қайғыруи, хәз етиуи т. б. мәнілерди аңлатады.

Усы өзгешеликлерине қарай эмоциональ таңлақлар еки топарға бөлинеди.

1. Жағымлы эмоциональ сезимлерди билдириуи сөзлер: а) кууаныуи билдиреди: Яша, дайым келди (Т. Қайыпбергенев). Алақай. Бизиң ағам қыз әкеледи (Ө. Әтепов). Ақудай, бәне менен қызымды көреді екенмен (Т. Қайыпбергенев). Хожайным жаңа, оның үстине жаңа „Победа“, Урра. (А. Қаххар). Яша, яшасын суу келди, енди қармақ саламыз. (А. Бекимбетов). Уай яша, қызыл байрақ желбиреди. (Ө. Айжанов). Я бак, жылым майлады (Ө. Айжанов).

б) рәхәтлениуи аңлатады: Хай-хай, тууылған жердин самалын-ай (Ш. Сейтов). Хай-хай, жаным жаңа жай тапты (Т. Қайыпбергенев).

в) сүйсиниуи, кеули толғанлықты билдиреди: Уа-й-азаматай, саламат болсын, тағы не депти (Ш. Сейтов). Пай, жигитлерди қоя бер сирә. Сүйсе, жанын жалдап болар бийшара (И. Юсупов). Пай, пишен орыуға көмекшилерди жибергени жақсы болған екен ғой. Ой, Зәрекен деген дурысла жигит ғой. (Қайыпбергенев). Шүкир, мынауың үлкен олжа ғой (Т. Қайыпбергенев).

г) таңланыуи, тәэжилениуи билдиреди: Пай-пай, нәзелім екен-ау өзи де, жүзимнің сууындай... (Ө. Хожаниязов), О-хә, сулуылығына қара, қарасаң көзиң тоймайды (Ш. Рашидов). Япырмай, жора, былтырғы қазыудағы ислерди ислеген сиз бе едиңиз. О қанша тамаша дейсең сол кітап... (И. Юсупов). Бул ғайбар рус хаялы қандай қыйыншылық болса да жеңиуге таяр, әлхәббиз.

д) хошабетлеуи, марапатлауи аңлатады: Хәй бәрекелла, жасың узақ болсын, қызым (Ө. Айжанов). Пай, өзиниз бир күтә қайырқом, теңи-тайы жоқ адамсыз-дағы (Т. Қайыпбергенев). Хә бәле, дауысың қоңыраудай сыңғырлайды ғой (Т. Қайыпбергенев).

е) эрман етиў, қыял етиўди аңлатады. Паҳ, бәхәр әссен менен усы заводта ислегенде ме? (Ш. Рашидов). Пай, мына жерлерди ашып егин ексен дә, алтын көгерер еди (Ш. Сейитов). Хәссений, узун бир сым болып жүрегимниң дүсирлисин еситтирер ме едим саған (Т. Қайыпбергенев).

ж) басқаның пикирин мақуллаў, ядка түсириў, қуўатлаў мәнисинде қолланылады: хә-хә-хә, нағыз азаматсан, иним (Т. Қайыпбергенев). Хим, хим, өзим де солай боларын биллип едим (Ш. Сейитов). Бәсе, оны апарар екен (Т. Қайыпбергенев).

Хә-хә, мейли енди, ойыншы болсан,

Ендиги жағында үйде ойнарсаң (И. Юсупов).

—Хә-хә-хә, өзимиздин Қутымбайдың жийени екен ғой. (Т. Қайыпбергенев).

з) тилех, мазатлануўды билдиреди: Пай-пай, күн ыссы болған сайын нағыз нәшебенттиң өзи боламыз (Т. Қайыпбергенев). Илайым, усындай ўақтыхошлыққа хызмет еткеймен. (Т. Қайыпбергенев). Ишалла, айтқаныңыз, келсин, кәнекей душпанлардың үстине бир шықсак (А. Бекимбетов).

2. Жағымсыз эмоциональ сезимлерди билдириўши сөзлер:

а) ашыныў, өкиниў мәнисин аңлатады: Эттегене-эй, эттегене-эй оның баска жумысқа өтип кеткени шатақ болған екен (Ш. Сейитов). Ыақ, қармақтан жырылып кетти. Ыақ-ыақ, шатақ болыпты ғой, складта ямаса үйде аўысық биреуи жоқ па еди? (А. Бекимбетов). Ыақ, ўазшыларға сол күни жолыққанымда... (Т. Қайыпбергенев). Пай-пай, аўылдың жигитлериниң жуўаптан жеңилип қалғаны қыйын болған екен.. (Т. Қайыпбергенев).

б) қорқыў, сескениў, жеркеништи билдиреди: Ыай-ыай, тоғайдың арасы тысырлайды, қасқыр ма деймен (Х. Сейитов). Ий-я, муздай екен, етима қалтыратпа тийгизди ғой. Ишша, жүзиниң суўығын-ай, еки көзң тарса шыққырдың (Ш. Сейитов).

в) менсинбеслик, кеўил толмаўшылықты аңлатады: ээйи, қолда жарак турғанда неден қоркамыз? (Ә. Шамуратов). Фуў, көп болғанда сени таныйтуғын шығар (Ә. Айжанов). Ий, бул бир келиспейтуғын гәп қой, абысын. жерди де мутқа бере ме екен? (Т. Қайыпбергенев). Хай, сол ийттиң баласы, не қылатуғын еди? (И. Юсупов).

г) қәхәрлениў, гижиниўди билдиреди: Жаны көзине көринип, қысылып турғанда, орағы қолына илинер ме еди, хәссений? (Т. Қайыпбергенев). Аҳа, ғарры сағал, түстинбе қолға берип, әкенди танытар едим (Т. Қайыпбергенев). Хәссений, дарды безеп турар еди-аў сулыў денен (И. Юсупов). Ыай, чорт, оңбаған, сол ма кемпир болып көринген маған? (И. Юсупов). —Хэй, бул баланды билмеймен, шығысы жаман екен (А. Бекимбетов).

д) Ирониялық сезимди аңлатады: Паҳ, қызларды да оқыўға

әкетти-аў (Т. Қайыпбергенев). Пай, енди минип болыпсаң (Ш. Сейитов).

е) күйиниўди аңлатады: Ыай-ыай-ыай, адамның қылғанын қылып, айтқанына қулақ асатуғын бала болса екен-аў? (Ш. Сейитов). Пай, бәлени басыма сатып алдым-аў (Ш. Сейитов). Пай олар да бир, өзлери алып кете қойғанда не қылады екен? (Ш. Сейитов).

Айырым таңлақ сөзлер екинши биреўди өзине қаратыў мақсетинде жумсалады, сонлықтан көбинесе атлықтан болған қаратпа сөзлер менен аңсат дизбеклеседи: Олар бири екиншини толықтырып, улыўма мәни күшейеди хәм конкретлеседи: Хай, койып тур, саған үйге кириўге болмайды, қусым үркеди (Ш. Сейитов). Әй, келин бала, елиниң тоқшылық па? (Т. Қайыпбергенев). Хай, қызым ақылсыз болма, мен сени өлим ушы емес, өмир ушын туўғанман (Т. Қайыпбергенев). Хай, сен, молламыздың бабы етип бир палаў ас (Ә. Айжанов). Хай, баслық, мына жылымыңа ийелик ет (Ә. Айжанов). Хай тоқта, тоқта, әптапта қараўытып кеткенбисиз (Ш. Рашидов). Хай, онда, мүйеште турған екеў ким? (И. Юсупов).

2. Қарым-катнас таңлақлары: Бул топарға киретуғын сөзлер сөйлеўшиниң екинши биреўге қарым-катнасы нәтийжесинде пайда болатуғын хәр қыйлы сезимлерин билдиреди, сондай-ақ хайўанатларды бир хәрекетти орынлаўға, (шақырыў, тоқтатыў, жақсы көриў, жек көриў т.б.) мәжбүрлеўде пайда болатуғын кеўил туйғыларын аңлатады. Сәлем, хош, рахмет, қарма, күш-күш, жит, хәўкем-хәўкем т.б.

Бундай таңлақлар тыңлаўшыға II бетке қаратылғанлықтан мәнилик жақтан буйрық мейилге бираз жақын, бирәк мейил категориясынан өзине тән өзгешеликтери менен ажыралады.

Қарым-катнас таңлақлары қолланыў өзгешеликклигине қарай еки топарға бөлинеди: адамға қаратылған таңлақлар хәм хайўанларға қаратылған таңлақлар.

Адамларға қаратылған таңлақлар күнделикли турмыста кәлиплескен катнасты аңлатыў ушын жумсалады: кеш жарық байрамыңыз бенен х.т.б.

а) Сәлемлесиў, хал-аўхал сораһыў, миннетдаршылық билдиреў, қутлықлаў хәм хошласыўда қолланылады.

Әссалаўма әлейкум, ўәлийкумассалам, рахмет, нәлет, қулық.

Әссалаўма әлейкум.

—Ўәлийкумассалам. Класслар тарқадыма? (Т. Қайыпбергенев). Рахмет, аға, егер сиз айтып келмегенде, бул маған жоқ емес пе еди (Т. Қайыпбергенев), Қарма бийтап,—деп қос келиншек кирип келди (Т. Қайыпбергенев). Хош, аға, бөтен сөзим жоқ, тез кел, көз жасым жолдасым болды (М. Дәрибаев);

б) бир хәрекетти ислеўге буйырыў мәнисин аңлатады.

—Мә, мениң ким екенимди тастыйықлайтуғын қағаз усы, басқа документлерим жоқ.

—Полат сабақта басқа жаққа алан болыуға, биреу менен сөйлесип отыруға болмайды (Т. Қайыпбергенов).

—Алло. Бул жолдас Жаниязов турған балық заводы ма? (Ө. Айжанов). Ассалам әдиулим, көрмегели көп айдың жүзи болды. Қаякка әкетежаксаң байымды, ширкин, қаякқа оны. өлмей хешкимге бермеймен—деп жармасады хаял (Ш. Сейитов). Кәне атынды ертле, көрейик, қутлы болсын айтайық. (Ш. Сейитов).

—Саған бир әхмийетли тапсырма бар еди, соны айтайын ба?
—Ал,... (Ө. Айжанов).

2. Хайуанларға, сондай-ақ айырым кусларға қаратылған таңлақ сөзлер тийкарынан оларға хәр қыйлы қатнастан пайда болған туйғыларды аңлатады:

а) шақырыу ушын жумсалатуғын таңлақ сөзлер: күшко, кур-гур (пия-пия), пыш-пыш, мәх-мәх, қурруу-қурруу, диге-диге, хәүкем-хәүкем, хәу-хәу, төте-төте т.б.

б) бир хәрекетти тоқтатыуға, хәрекетти ислеуге мәжбүр-леуди билдиретуғын таңлақ сөзлер: үш-үш, тыр, шөк, иш-иш, хәл, қайт-жит, пыш, гәүис-гәүис, ық-ық. Шөк дегенде шөгермисең, көп жасаған түйе екенсең (Кунхожа). Ық-дегенде шықты жаным, тәрк етейин дүнья малым. Аяғының астынан кесек тауып, суу ишинде отлап жүрген баспақларға ылақтырып шуу-шуу, бәш-бәш деген менен тилсиз жәниуарлар адамбысаң деп бурылмады да (Т. Қайыпбергенов).

в) еркелетиуди билдиретуғын таңлақлар. күшим-күшим, шерим-шерим, пышым-пышым, хәүкем-хәүкем. „Шерим-шерим“ десең жолбарыс адамға тиймей өте береди дегенди еситетуғын едим (Ө. Шамуратов).

Не де болса бизлер „хәүкем-хәүкем“ деп бугаға жақынлап бара бердик (Ө. Шамуратов).

Ийтке күшим-күшим десең бойыңа шапшыйды (нақыл).

§ 127. ТАҢЛАҚ СӨЗЛЕРДИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Таңлақ сөзлер өзиниң фонетикалық кубылыулары менен басқа сөз шақапларынан айрықша ажыралып турады. Дауыссызлардың хәрқыйлы өзгериси, интонациясының хәр түрли өзгешеліктері гәпте айтылатуғын пикирге өткірлилик, тәсірлилик сезимди билдириуге хызмет етеди. Сонлықтан булар көбинесе күнделикли сөйлесіу процесинде диалогларда жийи қолланылады.

—Ұээәй шырағымәй, анық ислеймен деген адамға не табылмайды (К. Султанов).

Баураакеллә (бәрекелла) инилерим, қарыұды салағойың? (Ш. Сейитов).

Жоқарыдағы „ұай“ сөзиниң созылыңқы айтылыуы, кейин-

дегиде „бәрекелла“ сөзиниң кубылып айтылыуы айтайын деген пикирге тиккелей байланыссы болып тур.

Таңлақ сөзлердеги сеслик комплекс адам сезимлерин беріуге тиккелей қатнасты.

а) Жағымлы сезимди билдиретуғын таңлақлар ашық, жууан дауыссызлар менен, ал жағымсыз сезимлерди билдиретуғын таңлақлар жиңишке, қысық дауыссызлар менен қолланылады:

—Бизиң бала совхозда пахташылық бригадасын басқарады.

—О-хәоо. Жыл сайын пахта планын орынлап турған шығар?

—Орынлай алмай жүр, бала.

—Әй-ий... (Ө. Тәжимурастов).

Патшасына алып барды.

Ах, қууаныш бул деген... (И. Юсупов).

Ух, ортам толысқан сыяқлы енди.

Шүкир, умытпапсаң ғарры әкенди (И. Юсупов).

—Охәо, сулыулығына қарасаң көзин тоймайды? (Ш. Рашидов). Ийи әдира қалсын бузылды десеш... (И. Юсупов);

б) нормаль формасына салыстырғанда дауыссызлардың созылыңқылығы мәниниң өзгериуине себепши болады.

—Бай-байа-ай, қус салғанның несин айтасаң?

—Пай-ей, қошшым, келе қойсаң болмай ма, ақыры?

Бай-ба-е-й, аға, ол ауылдың қызлары күтә жууабый екен, ауылдың жигитлерин отырғызып таслады (Т. Қайыпбергенов).

—Мазза. Енди сизиң ауылдың қаладан айырмасы болмайды (Ш. Сейитов).

—Тууысқанлар менен тезирек көрисиу ушын, жеңис ушын ур-р-р-ра (Ө. Айжанов);

в) Таңлақ сөзлерде пәттиң орны турақлы емес. Пәт фонологиялық мәниде жумсала отырып, семантикалық функция атқарады хәм экспрессивлик оттеңок береди. Мысалы: „Бәрекелла“ сөзи пәттиң орнына қарай 1) нормаль айтылыуында хошаметлеуди (бул жерде пәт „ре“ бууынында) 2) кеуил толыуды (бул жерде пәт „кел“ бууынында); 3) кемситиу, иронияны (бул жерде пәт „ла“ бууынында хәм созылады) билдиреди.

—Бәрекелла, тезирек ислеп питкере, қойың, инилерим.

—Бәрекелла-а, адам болғаныңа сениң, жигит деген бир сөзли бәлыуы керек.

г) Таңлақ сөзлер қайталанғанда пәт кейинги сөзге ауысып, сезимниң характерин анықлайди: Пай-пай, пай-пай, жигитке жууаптың қоныуың ай (ертөктен). Контекстеги таңлақ сөзлердиң мәнилериниң айқынласыуында қосымша курал ретинде айтылыу манерасы, мимика (қол хәрекетти, бет-ауыз, қадди бой. т.б.) хызмет етеди.

Улыуа алғанда, таңлақ сөзлерде нормаль өрлеуши, төменлеуши пәсең хәм жоқары мелодиканың айрықша роли бар.

Морфологиялық жақтан таңлақ сөзлер өзиниң тийкарғы лексикалық мәнісінде қолланылғанда сөз түрлендириуши аффикслер менен өзгермейди. Сондай-ақ өзиниң сөз жасаушы аффикслерине ийе емес. Таңлақ сөзлер қурылысы бойынша үш группаға бөлип қаралады.

1. Дара (*тубир*) таңлақлар: **қау, о, ой, эттен, ух, түу, жит, ұақ, шуу, мә** т.б. Бул таңлақлар дара турып-ақ гәптеги айтылған ойға сөйлеушиниң түрли сезимин билдиреди: **Қау**, темир көрсек ғой биз басқа нәрсени умытып кетемиз (*Ш. Сейитов*). **Эттен**, дайымдикинен басқа аттын үйдиң дөгерегинде көринбеуи маған өкнишши еди (*Ш. Сейитов*).

2. Тәкирар таңлақлар. Адамның ишки сезимлерин тақыыклап, күшейтиу мақсетинде бир түбир таңлақ хешқандай фонетикалық өзгериссиз қайталанады хәм гәптеги сөзлерге стилистикалық ықшамлылық туудырады. Мәселен: **қай, бәхәрдиң жағымлы самалын-ай!**—деп айтқаннан гөре **„қай-қай, бәхәрдиң жағымлы самалын-ай!“** формасында айтыу көркем тәсирликке ийе.

Тәкирар таңлақлар:

а) Эмоциональ таңлақ сөзлердиң қайталаныуынан жасалады:

Пай-пай, жигиттин, намаздың мәнісине түсиниуин-ай!...

Ұай-ұай, таксыр, мен кеттим („Қарақалмақ халық легендалары хәм анекдотлары“).

б) Буйрық, тилек, шақырыу мәнилерин билдиретуғын қарым-қатнас таңлақларының қайталаныуынан жасалады: **Қәй-қәй**, енди болар ис болды, жарлыға мал да жаман емес (*Ә. Өтепов*). Сезимди беріу мақсетине қарай тәкирар таңлақлардың компоненти екиден артық болыуы да мүмкин. **Қай-қай, қай-қай**, жаным жаңа жай тапты ғой! (*Т. Қайыпбергенов*).

Қау-қау-қау, жигит, ис таппаған сор жигит (*фольклор*).

Сондай-ақ тек тәкирарланған формасында ғана қолланылатуғын таңлақлар да ушырасады: **күш-күш, қуррай-қуррай**.

Көп мәнили таңлақ сөз өзиниң бир мәнісінде қайталанады, ал екинши мәниси қайталаныуды талап етпейди; **Қай** (*шақырыу*), **қай-қай** (*рәхәтлениу*), **пай** (*өкниу*), **пай-пай** (*кеули толмаслық*).

Ұй қайуанларына қарым-қатнас жасауда мынадай таңлақ сөзлер тәкирар түринде қолланылады: жылқы ушын, **мәх-мәх, қуррай-қуррай**, қойларға **қуррай-қуррай** (*қуррайт-қуррайт*) ешкилерге **диге-диге** (*диге-диге-диге*), сыйырларға-қәукем-қәукем, түйелерге **гәүис-гәүис, соррап-соррап, шөк-шөк**, ешеклерге **гүр-гүр, ых-шуу, үш-үш** т. б.

Айырым таңлақларды дара қолланғанда мәниси өзгерип кетеди. Мысалы: пышыққа „пыш“ деген қууыу, ал „пыш-пыш“ шақырыу, тауыққа „төт“ деген қууыу, ал „төте-төте“—шақырыу мәнісін билдиреди.

3. Жуп таңлақлар. Мәнилик қатнасы бир хәрқыйлы таңлақ сөзлер ямаса бир компоненти фонетикалық өзгериске ушыраған таңлақлар жупласып, берилетуғын эмоциональлық сезимди түрлендириу ушын хызмет етеди: **Оқ-ақ, ақ-уқ, ақ-ақ** т.б. Мысалы:—**Ұай-буу**, бул ойынды бағана правление ағзаларының жыйналған ұағында айтсаң болады ғой (*А. Әлийев*). **Әй-әй, -әй**, сизди азамат жигит шығар деп бул жұмысты тапсырып едим! **Ә-қа, түстиң бе қақпанға** (*Ш. Сейитов*).

Жасалыуы жағынан таңлақлар еки группаға бөлинеди:

1. Тийкарғы таңлақлар: **қай, қай-қай, пақ, пай, ұак, ұай, ой, әй, ақ, әх, уқ** т.б.

2. Дөренди таңлақлар. Таңлақ сөзлердиң сөз жасаушы арнаулы аффикси жок. Бул группаға конверсия кубылысы нәтийжесинде өзиниң тийкарғы мәнилеринен ажыралып, таңлақ сөзлерге айланған лексикалық бирликлер киреди: **мәх-мәх, қарма, шөк-шөк, япырмай** (*я-пирим-ай*), **эттегене-ай**, (*өйт-дегени-ай*), **ақудай** (*а-қудай*), **хәссений** (*хе сени*), яша, түпәлам. Бул топарда сондай-ақ, эмоциональ экспрессивлик тәсирликке ийе болған: **атаңанәлет! ала өкпе! қудайым-ай, аұзына май тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери** де киреди.

Таңлақ сөзлер басқа сөз шақабын жасауға тийкар бола алады: **ақ урды, бай-бай салды, қай-пай дегенше, ақлады, үхледи, рахмет айтты**, т.б. усаған фейиллердиң негизи таңлақ сөзлерден ибарат.

Таңлақ сөзлер сеплик, көплик, тартым, бетлик жалғауларын қабыл етпейди. Олар, гәптиң улыу ма мазмунына тийисли болғанлықтан айрықша интонация менен айтылады, сонлықтан гәптеги басқа гәп ағзалары менен синтаксислик байланысқа түспейди, белгилі бир сорауға жууап бермейди, өз алдына дара гәп ағзасы бола алмайды.

Сөйлесиу процессинде таңлақлар көбинесе туура гәптиң составында қолланылады: Көп ұақытқа шекем **Қолтық көлдиң шығыс тәрәпинен узақласып баратырған туяқлардың шықылдылары, дайымның ғаррыларға тәи хәэйт, шуу-уу! Қәйт шуу!..** деген қарлығыңқыраған дауыслары емис-емис еситилип турды (*Ш. Сейитов*).

Мынаған қара, **хәссений, сени ме, сени...** тилинди кесип алайын!—деп **Өтемурат Дәметкенге** алып-топылып еди, жыйналған халық жибермеди (*Ж. Аймурзаев*).

—**Эттең**, адамлар бар, болмаса сени ме, бир жастар едим! деген қыялда ойлап, ғаррының зығырданы қайнады.

—**Ух, үх!**—деп басын көтерди (*Н. Дәуқараев*).

Гейде диалогларда гәптиң эквиваленти ретинде өзине тән интонацияға ийе болған бир составлы сөз—гәп формасында жумсалады. Бирақ жалғыз таңлақ сөзден дүзилген гәптиң мазмуны тыңлаушыға да, оқыушыға да белгисиз болып қалады. Сонлықтан пикир оннан бурын яки оннан кейин келген

басқа гәплер арқалы улыўма контексте конкретлеседи. Мысалы:

—Малыңызды орнына ким бағып қалды?

—Қашшан басқа биреўге алып берипти ғой!...

Ҳаў, (Ш. Сейитов).

Керек емес, қойды аўыл-ел менен тойға келгенде жермиз.

—Той болып кетти, дайы....

Ҳах?! (Ш. Сейитов).

—Мен оның атын айтпайман.

—Япырмай-а?!

—Ол кесени ернине тегераң тийгизип, қалғанын есик бетке серпип таслады.

—Ҳаў?! (Т. Қайыпбергенов).

Ташкентке жигирма этажлы жайлар салынған.

Туууу!

Таңлақ сөзлердің гәптеги байланысында да белгили нызамлылықлар бар, олар гәп ишинде гей бир сөзлер менен қабатласып қолланылғанда оның мәниси реальласады хәм стильлик ықшамлылыққа ийе болады:

а) таңлақ пенен таңлақ қабат айтылады, бири екіншисинин мәнисин толықтырады:—Ҳай, бәрекелла, аман-есен елге куўыстыңба қошшым? (Ш. Сейитов).

—Пай эттегене, жаңағы айтқанларымды соның қулағына тийгизгенинде қосып жазатуғын еди-дағы, әндийшеси совхоздың оның қалыўына алып келетуғын еди. Ара-тура дайымның ғаррыларға тән қарлығыңқыраған „хәт-шуў! хәйт шуў!“ деген даўысы емис-емис еситиледи. (Ш. Сейитов).

—Ұа, әлҳаббиз! Лара болмағанда мениң де гүман тири қаларым (Х. Турымбетов).—Ұай, яша, қызыл байрақ желбиреди (А. Бекимбетов).

—Ҳа, бәрекалла, рахмет. балам, рахмет! Қәне, сыпаға шығың, гөш жеймиз (А. Бекимбетов).

—Ҳаў түпәлам, мақсым бала, чайыңды дуўалап жибердиң бе, алды ғой! (Т. Қайыпбергенов).

б) Таңлақ сөзлер қаратпа сөзлер менен қабатласып келеди. Бунда сөйлеўшинин ишки сезиминиң кимге арналғанлығы айқынласады. Мысалы:—Ҳә бәрекелла, иним, мәслахаглескен жақсы, мениң гәпимди де солай түсин! (Ш. Сейитов) Ах, нәлетий урыс, адамлардың басына қаншадан қанша азап-ақыретлерди салмадың? Әйбей балажан, сен қайта көп жерди көрип жүрсен, мен жалғыз өзим төркинимди де таўып алыўым мусаллат (Т. Қайыпбергенов).—Әйбей шырағым, түс түйениң кумалағы деген усы екен-аў! (Т. Қайыпбергенов). Ҳаў, Иван, сен мени танымайтуғын адамдай бул не дегениң!? (Ө. Айжанов).

О, әдиўли муғаллимим—устазым!

Балалық өмиримниң болдың бағманы (И. Юсупов).

Бай-буў, сиңлим, қойып тур, мен саған дуз берейин! (Ш. Сейитов).

в) эмоциональ-экспрессивлик мәнили сөзлер менен қабат келеди хәм таңлақтың мәниси және де айқыниласады: Ұай, чорт, онбаған, сол ма кемпир болып көринген маған (И. Юсупов). Пай, нетесең-ай, сизлердиң чайға қарамайтуғыныңызды билгенде кемпиримди оятпайтуғын едим ғой! (Ш. Сейитов). Пай, нетесең-ай, нағыз кумарланып оқыған ўақытта шыраның өшкенин қара! (А. Бекимбетов).—Әйбей, маңлайым, әўлийедей қайнағамның атын айтыппан-аў! (К. Султанов).—Әйбей, мына мақаўды-ай, даўысы әп-әнедей екен ғой! (К. Султанов).—Байбуў, үйиң жаңғыр, маған неге бурын айтпадың?! (Ө. Айжанов).

Ий, әдира қалсын, бузылды десеш!... (И. Юсупов) —Эх, қум гелле, малды есаплай бергенше кейниңди ойла! (Ш. Сейитов).

—Әй, тентек-ай, бар кейин, билесен бе ким менен келгенимди! (Ш. Сейитов) Ҳәй, пушық, усы хәкис сөзиң менен отаў тиктиң бе?! (К. Султанов).

Таңлақ сөзлер көбинесе буйрық, үндеў, сораў, риторикалық сораў гәплердиң составында келеди.

г) ай, -аў жанапайлары менен қатар келип бири екіншисиниң мәнисин толықтырады.

—Кеше Қулымбет бийден де жаўшылар келип кетти. Япырмай-ай!? (К. Султанов).

—Өнес-ай, түн ишинде табалдырықты қармалап?! (К. Султанов).

—Әттегене-ай, есимнен шығып кеткенин қара (Ө. Айжанов).

—Ұай қарағым-аў, тил менен орақ органның бели аўырмайды деген, айтыўға бәри ансат (Ш. Сейитов).

—Ҳаў шырағым-аў, кемшиликти ким көреді енди (Ш. Сейитов).

—Түў, бала, өзи де бийик екен-аў, бундай бийик тораңғылды биринши көриўим! (Ш. Сейитов).

д) Кирис сөз хызметинде модаль сөзлер менен сондай-ақ, кирис конструкциялар менен қабат келеди:

—Ҳаў, өтирик сөйлеп мен бир баламан ба, расында да, Мирочкаға еркелик жарасады?! (Ш. Сейитов).

—Ҳаў, айтпақшы, меннен кишкене саўға, дослығымыздың нышаны болсын (Ш. Рашидов).

—Ҳаў, иним, ақыры, сениң менен базарда емес, ҳақыйқат жумыста таныстым ғой, сени мақтамай кимди мақтайын енди?! (Ш. Рашидов).

Семантикалық мәнилеринде өзгерис болып, аўыспалы мәнилерде қолланылғанда таңлақлар гәптеги басқа ағзалар менен байланысқа түседі; сеплик, тартым жалғаўларын қабыл ете алады; белгили бир гәп ағзасының хызметин атқарады:

Журттың **япырмайы** (*баслауыш*) жақсы емес (*К. Султанов*). Жанабай оның **хэинен** жүдә бир жаңалықты аңлап қалды (*Ш. Сейитов*). Бир мәхәли қатын шаршап **ұай-ұайын** қойған екен (*ертөк*). Бир **ұак-ұак**, бир **ұай-ұай** алып келеди (*И. Юсупов*). Бизлер ғажжа-ғаж жұмыстамыз да, ол **хэй бәрекеласын** жеткерип жүр. **Пай** Темиркөкти жолға бир қашырып көрдим, жүриси жүдә бәрекелла. (*Ш. Сейитов*).

Таңлақлар гәптің басында, ортасында хәм кейнинде қолланылады.

Хаў, мынау Жәлеке бай ғой, шырағым,

Ха, нәлет болғырдың айырсаң жағын (*И. Юсупов*).

Бағдағұлдың қызғанышы бурынғыдан да арта түседі, **эттен**, **илажсыз** (*Т. Қайыпбергенов*). Тезирек, алым болып бар, иним, маған жүдә керек болып турыпсаң, **эттен**, оқыўың үзіледі! (*К. Султанов*). Еситпеген, билмеген нәрселер көп қусайды дүньяда, **эстапыралла!** (*Т. Қайыпбергенов*).

ХІ. КӨМЕКШИ СӨЗЛЕР

§ 129. КӨМЕКШИ СӨЗЛЕР ТУЎРАЛЫ ҚЫСҚАША ТҮСИНІК

Көмекши сөз деген грамматикалық терминнен дара турғанда өз алдына қолланылмайтуғын хәм өзіннің лексикалық мәнісі жоқ ямаса лексикалық мәнісі белгисизленип, жоғалып кеткен сөзлерди түсінеміз. Бундай сөзлер дара лексикалық мәнісі болмаған менен гәптеги сөзлерди байланыстырып, ой-пикирди көркемлеп қолланыўда хәм сөзлердің мәнісин күшейтип толықтырыўда, өз ара байланыстырыўда үлкен әҳмийетке ийе болады.

Көмекши сөзлер деп мектеп грамматикаларында, сондай-ақ базыбир илимий мийнетлерде тек дара қолланылмайтуғын лексикалық мәнісі жоқ сөзлер ғана айтылып жүр. Яғный рус тилиндеги „Служебные части речи“ деген сөз шақабы көмекши сөзлер деп алынып киятыр. Солай етип, көмекши сөзлер: **тиркеўиш**, **дәнекер**, **жанапай** деп үшке бөлинеди. Бирақ **тиркеўиш**, **дәнекер**, **жанапай** сөзлерден басқа көмекши **фейил**, **көмекши атаўыш** сөзлер **фейил** сөзлер менен атлық сөзлердің ишинде тексерилген менен көмекши сөзлер менен улыўма мәнісі жағынан бир-бирине жақын. Мәселен, көмекши атаўышлар менен көмекши **фейил**лерди басқа көмекши сөзлер менен салыстырып қарағанымызда, лексикалық мәнісі басым болып олар атаўыш сөзлер менен **фейил** сөзлерге жүдә уқсас болып келеди. Деген менен булар бирде атаўыш, бирде көмекши сөзлердің хызметин де атқара береді. Бирақ бул көмекшилердің атқаратуғын хызметлери жағынан қандай өзгешеликлер бар, не ушын булардың биреўлерин дара сөз шақабы деп қарап, ал биреўлерин (**көмекши атаўыш**, **көмекши**

фейил) басқа сөз шақаплары менен қосып тексерилиўиниң себеплерин анықлаў, олардың толып атырған өзгешеликлерин дурыс шешиўге себепши болады.

Көмекши атаўыш та, көмекши **фейил**лер де, улыўма алғанда, дара қолланылатуғын көмекши сөзлер. Бирақ бундай көмекшилердің грамматикалық мәнісине қарағанда лексикалық мәнісі күшли. Бул көмекшилердің базы биреўлери бирде толық мәнили сөздің хызмегин атқарса, бирде көмекши мәнили сөз ретинде қолланылады. Мысалы: **бас**, **жан**, **қас**, **үй**, **ал**, **бер**, **көр** т. б. Бундай көмекшилер мәнили сөзлер менен дизбеклесип қосымша лексика — грамматикалық мәнини аңлатады. Бул көмекшилердің бир қатары (*асты*, *үсти*, *қасы*, *алды*, *арты*, *жаны*, *тусы*, *арасы* т. б.) атаўыш сөзлер менен, ал биразы (*еди*, *екен*, *бар*, *ал*, *қой* т. б.) **фейил** сөзлер менен байланыссы қолланылады. Соның ушын көмекши атаўышларды атлық категориясына, көмекши **фейил**лерди **фейил** категориясына байланыссы тексерилгени хәр тәрепке дурыс болады. Себеби бул семантикалық мәнісі бойынша да, өзгеріў формалары хәм хызметі бойынша да көмекши атаўышлар — атлық сөзге, көмекши **фейил** — **фейил** сөзлерге уқсас болады.

Ал дәнекер, **тиркеўиш**, **жанапай** сөзлерди көмекши сөзлер деп аталған менен жоқарыда аталған көмекши сөзлерден үлкен айырмалары бар. Бул көмекшилер тек гәптерди, сөзлерди өз ара байланыстырады. Олардың байланысларының қандай екенлигин анықлайды. Айырымлары белгили сөзлерге **дизбеклесип**, **дизбеклескен** сөзлерине қосымша мәни қосады. Булар өзлериниң дәслепки семантикалық мәнісі менен хызметі жағынан, сондай-ақ грамматикалық формалары жағынан да ажыралып, өз алдына бир топар, грамматикалық жаңа категория болып қәлиплескен. Соның ушын көмекшилердің бул топарын да белгили атама менен атап, улыўма көмекши сөзлерди атқаратуғын функциясына, хәр қайсысының дара-дара хызметлерине қарай: **көмекши атаўыш**, **көмекши **фейил****, **сап көмекши** деп үшке бөлеміз.

§ 130. САП КӨМЕКШИ

Сап көмекшилер деп дара турып қолланылмайтуғын, лексикалық мәнісі жоқ, мәнили сөзлерге қосылып, оларға хәр түрли мәни қосып, гәптерди ықшамлап өз ара байланыстыратуғын көмекшилердің бир топарына айтылады. Сап көмекшилерге **аффикслер** қосылмайды. **Дизбеклескен** тең мәнили компоненті де бола алмайды. Мәнили сөзлердің жетегинде болып, олардың бир-бири менен **дизбеклестиріўшиси**, **жанапайшысы** сыпатында қолланылады. Сап көмекшилердің мәнилери басқа сөзлер менен қарым-қатнасқа түскенде ғана анықланады. Сап көмекшилер гәп ағзасы бола алмайды хәм **суффикслер** сыяқлы оларға пәт түспейди. Сап көмекшилердің басқа кө-

жағынан аффикслерге ұсайды.

Сап көмекшілердің тилде бұрыннан қалыптасқан грамматикалық категория екенлігі анық. Тарихый шығуы негізін жағынан қарағанда, көмекші сөздердің бәрі де мәнилі сөздерден, демек, дәслепкі дара мәнилі атауышлардан, феиіл формаларынан шыққан. Булар дәуірлердің өтуі менен көп қолланыулардың, қайта-қайта дизбеклесип айтылуының нәтижесінде хәзирги ұазыйпасында қолланылатуғын болған.¹

Сап көмекшілердің барлығының атқаратуғын хызметлери бирдей емес. Биреулері сөз бенен сөзди, гәп пенен гәпти байланыстырады.

Бир топары айырым сөзлер менен белгили сепликте турып хәр түрли мақсетте қолланылса, ал гейпаралары сөз хәм сөз дизбеклерине, гәплерге қосымша мәни аялатыу ушын бир-биринен өзгешеликлерине қарай, сап көмекшілер: *тиркеуиш*, *дәнекер*, *жанапай* сөз болып үш түрли сөз шақабына бөлинеди.

ХІІ. ТИРКЕҮИШЛЕР

§ 131. ТИРКЕҮИШЛЕР ТУУРАЛЫ УЛЫҰМА ТҮСИНИК

Тиркеуиш өзи менен байланыслы сөзден кейин келип сол сөзлердің белгили формада турыуын талап етип турады хәм өзиниң байланыслы сөзиниң гәптеги басқа сөзлер менен грамматикалық қатнасын анықлау ушын хызмет атқарады.

Тиркеуишлер белгили сепликтеги мәнилі сөзлерге орайласып келеди де, дизбеклесетуғын сөзи менен басқарып байланысады. Тиркеуишлер гәптеги, ой-пикирди, жыйнақлап мәнисин күшейтип турыуда да үлкен әхмийетке ийе болады. Мысалы: 1. Енди олар ырашган түсип, қырман атып атырган адамға қарай бет алды (*Т. Қайыпбергенов*). 2. Әй қызым, мен өзим туұралы көбирек сөйлеп жибердим, бұрын еситкен де шығарсаң. 3. Шыраздың кишкене қайығы Әмиүдәрьяның толқынының бауырында шылпылдатып арғы жағаға шейин жүзди. (*Т. Қайыпбергенов*). Биринши гәптеги „қарай“ тиркеуишин алып таслап „Енди олар ырашган түсип қырман атып атырган адамға бет алды“ десек гәптиң мәнисине бираз өзгерис кирип, гәптиң көркемлігі төменлейди. Екинши гәптеги „туұралы“ тиркеуишин алып, „Әй қызым, мен өзим көбирек сөйлеп жибердим, бұрын еситкен де шығарсаң“ болып, ким хәққында сөйлегени белгисиз болып калады. Үшинши гәптеги „шейин“ тиркеуишин алып айтсаң да, гәптиң мәнисине өзгерис киреди. Демек, бул мысаллардан тиркеуиш сөзлердің гәпке, гәптеги

1. Ы. А. Ысқақов, Кәзіргі қазақ тілі, Алматы, 1974, бет.

айырым сөзлерге қосымша мәни беру менен, өзлериниң грамматикалық мәнислериниң гәп ишинде белгили сөзлер менен дизбеклескенде анықланатуғыны көринеди.

Тиркеуиш сөзлер де басқа көмекші сөзлер сыяқлы бұрын лексикалық дара мәнис бар сөзлерден пайда болған. Тиркеуиш сөзлердің бұрынғы мәнилери хәр түрли жол менен, кем-кемнен гүмилжиленип, бұрынғы мәнисин, формасын өзгертип (базыбиреулериниң формасы сақланған) тиркеуиш сөзге аумасқан. Нәтижеде басқа бир грамматикалық категория пайда болған.

Тиркеуиш сөзлердің семантикасы да мәнилі сөзлердің семантикасы сыяқлы базыбиреулері белгиди, ал базыбиреулериниң белгисиз екенин көремиз. Мәселен, *бенен*, *пенен* тиркеуиши „бир“ деген санлық сөзден тиркеуиш болып қалыптасип кеткен. Хәзирги өзбек тилинде бул сөз „билан“ болып қолланылып жүр, ал әйемги ескерткішлерде „бирлә“ болып қолланылған „*Иқи қулын билә олты*“¹

XVIII—XIX әсирдеги қарақалпақ жазушыларының творчествосында да бул форманың „билән“ болып сақланып келгенин көремиз.

Мысалы:

Ел хәм жер биләндур, жер хәм ел билән,
Жерсиз елдің өмири дәрбедир билән,
Өмир өтер жүректеги шер билән
Кәдириң сениң бизге өтги Бозатау (*Әжинияз*).

Көплеген тиркеуиш сөзлердің қандай сөзден пайда болғанын түсиниү қыйин емес. Оларды хәзирги формаларына қарап шамалауға болады. Мысалы: *сыяқ-лы* (*сыяқ*, *сықыл*, *секил*), *арка-лы* (*арқа*), *бой-ы* (*бой*), *гөре*, *көре* (*көр*) тағы басқа да тиркеуишлердің бұрын лексикалық мәнис болғаны менен дәуірлердің өтиуине байланыслы олардың лексикалық мәнислери гүңгиртленип я жоғалып, тиркеуиш сөзлерге айланған. Тиркеуиш сөзлердің гейбиреулериниң еле лексикалық мәнислерин сақлап, бирде тиркеуиш, бирде рәуиш сөз болып қолланылып жүргенлери де бар. Мысалы: Оны әкелген атлылар ауылға сиңгеннен кейин барып хәрекетлер басланады (*Т. Қайыпбергенов*). Булар да қатарға қосылып отырғаннан соң қолға суу алынды (*Т. Қайыпбергенов*). Соң кешикпей-ақ қонақлар да тарқады (*Ө. Айжанов*). Бекмурат кейин жәнжел шығарды (*Т. Қайыпбергенов*). Алдыңғы гәптердеги „кейин“, „соң“ тиркеуиш, ал соңғы гәптердеги „соң“, „кейин“ сөзлер—рәуиш.

Қарақалпақ тилинде тиркеуиш сөзлер атлық сөзлер сыяқлы аффикслер жалғанған формада да ушыраса береді. Мыса-

1. С. Е. Малов, Еписейская письменность тюрков, Москва, —1952,

лы: кейиннен, сонында, бойында тиркеуишлери (кейин-нен, соң-ы-нда, бой-ы-нда). Бирақ солай болғаны менен бурынғы тиркеуиш мәніси өзгермейди, тартым, сеплик категорияларының мәнили сөзлерге қосылғанда аңлататуғын қарым-қатнасын билдирмейди. Сийрек жағдайларда тартымланған формада тиркеуишлер өзнен бурынғы сөз бенен изафетлик байланысқа түсип қолланылады. Мысалы: Төрештиң кейнинде басқа да балалар бар еди (Н. Дәуқараев).

Демек, жуўмақлай келгенде, тиркеуиш дегенимиз—өзиниң дара лексикалық мәніси жоқ, ямаса бурынғы лексикалық мәніси белгисизленип кеткен, дара мәнили сөзлер менен бир дизбек болып айтылғанда өзнен бурынғы сөздиң сеплик жалғауларының биреуінде келиўин керек қылып, сол сөздиң мәнісин толықтырып я сөзди басқа сөзлер менен байланыстырып жүретуғын сап көмекшилердиң бир түри.

Тиркеуиш сөзлердиң аңлататуғын мәніслери олардың қай сепликти керек қылып байланыстырып турыўларына қарай ажыратылады. Мысалы: 1. Соннан кейин жәнжел—даў дерлик күн сайын шыға береді (Ө. Айжанов). 2. Печьтиң куйысына қарай аяғын созып жамбаслады (Т. Қайыпбергенев). 3. Ерли-зайыплы екеуи чайдан соң басалайды басып ишип отырып, узақ ойласыққа кетти (Ө. Хожаниязов). 4. Бул ҳаққында үзил-кесил сөйлесип, ўде етип болдық (Ж. Аймурзаев). 1—4 гәплердеги „сайын“, „ҳаққында“ тиркеуишлери атаў сеплигиндеги сөзлер менен байланысса, 2-гәптеги „қарай“ тиркеуиши барыс сеплигиндеги сөз бенен, ал 3-гәптеги „соң“ тиркеуиши шығыс сеплигиндеги сөз бенен бир дизбек болып қолланылған. Сонлықтан булардың грамматикалық мәніслеринин де ҳәртүрли бола бериўи мүмкин.

§ 132 АТАЎ СЕПЛИГИНДЕГИ СӨЗЛЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН ТИРКЕУИШЛЕР

Сайын тиркеуиши, турмыста жийи қолланылатуғын тиркеуишлердиң бири. Бул атлық сөзлер менен, өткен мәхәл формасындағы келбетлик фейиллер менен бир дизбек болып қолланылады да, ҳәрекеттиң даўам етиўин, ямаса дизбеклескен сөзин анықлап жүреді. Мысалы: Айтайық, балықшы жыл сайын ишки көлден қашады... териге ийне шанышқан сайын сәл дирилдегендей болды (Ө. Айжанов).

Сайын тиркеуиши көплик жағдайда ўақытқа байланыссыз қолланылғанда атлық сөзлер менен байланысып келеди. Мысалы: Қәхәрли қыс күн сайын күшине минип, өзин балықшыларға танытып турады. (Ө. Айжанов). Атамурат саат сайын кубылып турады. (Т. Қайыпбергенев).

Сайын тиркеуиши барлық ўақытларда ўақытқа байланыссыз сөзлер менен дизбеклесип айтыла бермей, гейде байланыссыз сөзин айрықша атап та көрсетеди. Мысалы: Көзи сайын

бир жыртқы (Ө. Айжанов). Үй сайын радио қурылды (А. Бекимбетов). Бул мысаллардағы сайын тиркеуишлери ўақытты билдирмейтуғын „көзи“, „үй“, сөзлери менен бир дизбек болып оларды айрықша атап көрсетип тур. **Сайын** тиркеуиши базы-бир жағдайларда шығыс сеплик формасындағы оннан, буннан деген алмасық сөзлер менен де бир дизбек болып қолланылады. Мысалы: Бекимбет оннан сайын олар не айтар екен деп қулағын салыўда (Ө. Айжанов).

Сайын тиркеуиши ўақыт мәнісин билдиретуғын атлық сөзлер менен бир дизбек болып қолланған жағдайларда, қарақалпақ тилинде **сайын** тиркеуишиниң хызмегин стильлик жақтаи орын сеплиги де атқара береді. Мысалы: Қарны шәмпиийип, күн сайын көйлегин жыйнай берди (Ө. Айжанов). Бул гәптеги **сайын** тиркеуишин алып таслап, „қарны шәмпиийип күнде көйлегин жыйнай береді“ деп, айта бериўге болады. Бирақ улыўма мазмуну бирдей болғаны менен, азда болса өзгешелик бар екени сезиледи. Гейпара жағдайларда „сайын“ тиркеуишиниң мәнісин усы тиркеуиш пенен байланыссыз айтылған сөз орын сеплигинде қолланылған менен оның хызметин атқара алмайды. Бирақ, ол сөздиң алдына „хәр бир“ деген сөзди қойып айтқан жағдайда ғана „сайын“ тиркеуишиниң хызмегин атқарыўы мүмкин. Мысалы: Бизлер саат сайын жаңалық күтемиз (Т. Қайыпбергенев). Бул гәпти „Бизлер саатта жаңалық күтемиз“ деп „сайын“ сөзин түсирип, „саат“ сөзин орын сеплигинде қолланылған менен бириши гәптиң мәнісин аңлатпайды. Бирақ „сайын“ сөзин алып таслап „саат“ сөзиниң алдынан „хәр бир“ сөзин қойып айтсақ „Бизлер хәр бир саатта жаңалық күтемиз“ болып, „сайын“ тиркеуишиниң түсирилип қалғаны менен гәптиң мәнісине нуқсан келмейди.

Ушын тиркеуиши атлық, алмасық, **-ў -ыў -иў** суффикслери қосылған атаўыш фейил, **-ған-ген, -қан, -кен** суффикслери қосылған (тартымланған формада) келбетлик фейиллер менен дизбеклесип келип, төмендегидей мәнилерде қолланылады.

1. **Ушын** тиркеуиши белгили бир себепти, мақсетти билдириў ушын қолланылады. Мысалы: Себеби, Айханның оқыўға кетиўи ушын келисим бериўине себепкер болды. Үйди ол усындай отырысла ушын сатқан болыўы керек. Бирақ оның менен көп қарсыласа берместен үндемей қалсаң болғаны, кем-кем пәсине қайтып, өз кемшилиги ушын кеширим сорады (Т. Қайыпбергенев). Азатлық ушын қурбан болған қаҳарманлардың қанына боялған Әмиўдәрья бүгин халқымыздың мәпи ушын туўлап толып-тасып, бурынғысынан да күшейди (Ж. Аймурзаев).

1. **Ушын** тиркеуиши алмасық сөзлер менен дизбеклесип айтылғанда, бир нәрсени атап көрсетиў мәнісин аңлатады. Егер алмасық сөзлер ийелик сеплигинде турып, ушын тиркеуиши менен байланысса, оның мәнісин бурынғыдан да күше-

йеди. Мысалы: Биз сол ушын келип отырмыз ба? Соның ушын Жийемурат буны тракторшылыққа қолайлап жүр деп Дәулетбай күлди (Т. Қайыпбергенов).

Деп тиркеуіші мәнісі жағынан *ушын* тиркеуішіне жақын болған менен, барлық уақытта атау сеплигиндегі сөзлер менен дизбеклесе бермей, басқа формадағы сөзлер менен де дизбеклесіп, төмендегідей мәнілерді аңлатады.

а) Атауыш сөзлерге дизбеклесіп, белгили бір объекти көрсетеди. Мысалы: Балама деп жыйған-тергенимди сандықтың төрине таслап қойып едим (А. Бекимбетов). 2. Мениң әрманым орынланса, әлбетте өзімді бахытлы деп санар едим (С. Бақадырова).

б) *Деп* тиркеуіші көпшілік орынларда *фейил* сөзлерге дизбеклесіп белгили мақсетти, себепти билдиреди. Мысалы: 1. Қашып баратырғанын биліп, усы ауылдың жесири шығар деп әкелди. Ал, бир нәрсе деуге күлгендей болар деп үндемеді (Т. Қайыпбергенов). 2. Садық оқысын деп оны мектепке де апарды (Ж. Аймурзаев). 3. Ол күни менен Елмураттан қызың бар ма деп сорамақшы болып, ретин тауа алмай қиркилип киятыр еди (С. Бақадырова).

Туұралы, қаққында тиркеуішлері. Бул тиркеуішлер қарақалпақ тилинде бир-бириниң синоними ретинде теңдей қолланыла береді. *Туұралы, қаққында* тиркеуішлері атлық, алмасық, атауыш *фейили* (у, ы, иу), келбетлик *фейиллер* (*ған-ген, қан-қан*) менен дизбеклесіп келип, предметтиң ямаса ис-хәрекеттиң хабарын аңлатады. Мысалы: Сен биринши болып терек егиу *туұралы* сөзге шықсаң тәуір болар еди (Т. Қайыпбергенов). Бул *қаққында* үзил-кесил сөйлесіп, үде етип болдык. Улым *қаққында*, өзим *қаққында*, келиним *қаққында*, сөйлейжақпан,—деди енем иркилип турып (Ж. Аймурзаев).

Қарақалпақ әдебий тилинде *туұралы, қаққында* тиркеуішлериниң синоними түринде „жөнинде“ тиркеуіші де қолланыла береді. Мысалы. Муғаллим жөнинде хеш хабар болмады (Т. Қайыпбергенов). Бул гәпте *жөнинде* тиркеуішин алып таслап муғаллим *қаққында, туұралы* хеш хабар болмады деп қолланыуға болады. Гейпара орынларда *туұралы, қаққында, жөнинде* тиркеуішлері дизбеклескен сөзлерде бул тиркеуішти алып таслап қолланылғанда, гәптиң мәнісине өзгерис кирмейди, тек стильлик өзгешеликтері ғана аңланады. Мысалы: Балалар *қаққында* олар умытып кеткен екен (С. Салиев). Бул гәптеги *қаққында* деген тиркеуішти алып таслап „балаларды олар умытып кеткен екен“ деп табыс сеплигиниң жалғауын қосып айта беріуге болады. Бунда стильлик өзгешелигі болмаса, мәни жағынан өзгешелик сезилмейди. Бирақ *қаққында, туұралы, жөнинде* тиркеуішлерин без келген жерлердиң барлығында алып таслап қоллана беріуге болмайды. Мысалы: Айсулыу *туұралы* сениң менен пикир алысып сөйлесіуім керек еди. Бирақ бул жөнинде хеш-

қандай уақыт таба алмадым. (Ж. Аймурзаев) Бул гәптердеги *туұралы, жөнинде* тиркеуішлерин алып таслап, усы тиркеуішлер дизбеклесіп турған „Айсулыу“, „бул“ деген сөзлерди табыс сеплик формасында қоллансақ, гәптерден мәни шықпай қалады. Ал, гейпара жағдайларда, қарақалпақ тилинде *қаққында, туұралы, жөнинде* тиркеуішлерин гәптеги дизбеклесіп турған сөзинен алып таслап қолланылса да, гәптиң мәнісине үлкен өзгерис кирмейди. Мысалы: Бул жерде Айдана *туұралы* хешқандай сөз болған жоқ (Ө. Хожаниязов). Бул гәпти „Бул жерде Айдана хеш қандай сөз болған жоқ“ деп айта беріуге болады. Деген менен бул гәптиң стильлик өзгешелигиниң бар екенлигі сезиледи.

Бой тиркеуіші қарақалпақ тилинде *бой* формасында тиркеуішлик мәни аңлатпайды. Тартымланған, сепленген, айырым суффикслерди қабыл алған (*бойы, бойына, бойында, бойынша*) түринде тиркеуіш болып қолланылады.

Бойы, бойында, бойына, бойынша тиркеуішлері атлық сөзлер менен бир дизбек болып қолланғанда, хәр түрли мәніс аңлатады. Мысалы: Сейдан ғарры өмири *бойы* балтыры сызлап, төсек тартып жатқан емес (И. Юсупов). Ол кеше күн *бойына* үйге келмеді (Т. Қайыпбергенов). Ерполат өмири *бойына* ауыр турмыс пенен гүрести (М. Дәрибаев). *Бойында* тиркеуіші дизбеклесіу менен белгили бир бағдар, мекан мәнісін аңлатады. Мысалы:

Сархауыз *бойында* отырма-турма,
Гүлдиң шақасына бұлбил қондырма, (Халық қосығы).

Жол *бойында* еки ой оны бирден бийледі (Т. Қайыпбергенов).

Бойынша тиркеуіші дизбеклескен сөз барлық уақытта мезгилге байланысly мәніс аңлата берместен, белгили бир меканның көлемин де аңлата беріуі мүмкин. Мысалы: Быйыл республикамыз *бойынша* пахта план мүддетинен бурын орынланды. („Совет Қарақалпақстаны“).

Қарақалпақ тилинде *бойы, бойына, бойынша*, тиркеуіші келбетлик *фейилдин-ған-ген, қан-кен* суффикслері арқалы жасалған түри хәм-*ыу, -иу, -у* суффикслері арқалы жасалған атауыш *фейил* менен бир дизбек болып та базы бир жағдайларда қолланыла береді. Мысалы: 1. Атажан ата фермалар келген *бойы* зоотехник пенен маллардың жайлауы туұралы әңгимеге киристи. (Ж. Сейитназаров). 2. Оқытушы класска кириу *бойына* барлық оқыушылар орындарынан турды (Т. Қайыпбергенов). 3. Бала конфетаны ылақтыруу *бойына*, маймыл оны қағып алды (Л. Толстой). 4) 1965-жылы декабрьде, Нөкесте байраққа ат жиберіу *бойынша* жарыс күтә қызықлы өтті. („Жас Ленинши“).

Сыяқлы (секилли, тәризли, тақыллетте) (қурлы қурлым, қурақым, ғурлым), **киби**, **яңлы** тиркеуішлери. Бул тиркеуішлер атлық, алмасық, атауыш фейил, келбетлик фейилдің өткен мәәли формасы менен байланысып, бир дизбек болып қолланылады. Олар менен дизбеклесип келген сөзлер салыстырыу тенеуі, усатыу мәнилери аңлатады. Мысалы: 1. Оларда сиз **сыяқлы** бир илажын тапты. Билгишбай барлығын өзи ислеген сыяқлы мақтанатуғын еди (*Н. Носов*). 2. Базда жаңа хукимет тууралы адамлардан ызың-сызың гәп еситсе, келешектен үмитленип, өзінше „Кутыбай сыяқлы душпанлардың үстинен шығып, бәйбишесин өз орнына жумсап хәз етсем“ деп қыйланады (*Т. Қайыпберенов*). 3. Жасымызда бизлерде сиз **ғурлым** болғанбыз. Дәулет **қурақым** жумыс ислеу бизлердин де қолымыздан келеди (*С. Хожаниязов*). Маймыл тап адам тәризли тезлик пенен жоқарыға шықты (*Н. Носов*). 5. Тулпар деген ябы **яңлы** болмайды. Тасқа тийип, дойнағынан майрылса (*Әжинияз*). 6. Сонлықтан **Жийемурат** Серкебайға исенген **тәризли** алдын оранқырап сөйлеген болды. (*Т. Қайыпберенов*). 7. Сен **секилли** халыққа масқара бола алмайман,—деди Айшолпан (*Ж. Аймурзаев*).

Бул тиркеуішлердин сөзлер менен бир дизбеклесип аңлататуғын мәнисин **дай-дей**, **тай-тей** аффикслери де атқарады. Мысалы: Адамдай сөйлейди. Адам **сыяқлы** сөйлейди. Гүмистей жарқырайды. Гүмис **яңлы** жарқырайды. Жумабайдай түсинеди. Жумабай **ғурлым** түсинеди.

Киби тиркеуіши де тенеуі, салыстырыу мәнисин аңлатады. Бирақ бул тиркеуіш қарақалпақ тилинде көбинесе поэзияда қолланылады

Мысалы: Тауыс кибн жылға менен бакасаң,
Ашықлардың жүреклерин жақасаң (*Әжинияз*).
Жұлдыз кибн жымыңдасып ойнайсаң,
Мийнет етсем алтын ғумша байлайсаң (*И. Юсупов*).

Арқалы тиркеуіш атлық, алмасық ямаса-**ыу**, **-иу**, **-уаф** фикслери арқалы жасалған атауыш фейили менен дизбеклесип келеди. Бул дизбек орынланған ис—хәрекеттин қандай да бир нәрсениң көмеги менен болғанлығын аңлатады. Мысалы: Бириншиден, сен барлық хабарды пристав арқалы билиуин керек хәм бизге жеткеруин керек (*А. Бекимбетов*). Мурат төрт тәрепин тоғай басқан кишкене майданша арқалы өтти. (*Ж. Аймурзаев*). Суу азанғы күннің сағымы арқалы көллердин айдынындай көринеди (*С. Хожаниязов*).

Гейпара жағдайларда „арқалы“ тиркеуішиниң хызметин „менен“ тиркеуіши атқарады. Мысалы: Хатты микроскоп арқалы оқыдық. Хатты микроскоп пенен оқыдық. Адамларды машина менен өткердик. Адамларды машина арқалы өткердик. Салыны комбайн арқалы жыйнадық. Салыны комбайн менен жыйнадық. Тап усундай-ақ базы бир жағдайларда, **арқалы**

тиркеуішиниң дизбеклесип қолданылатуғын сөзиниң хызметин **стильлик** жақтан шығыс сеплигиндеги сөз атқара алады. Мысалы: Хатты почта арқалы алдым. Хатты почтадан алдым. Хабарды Айсулыу арқалы еситтим. Хабарды Айсулыудан еситтим. Ақша Ержан арқалы жиберилди. Ақша Ержаннан жиберилди. Мине, бул мысаллардан усылай қолланылғанда гәп-лердин мәнисине өзгерис кирмейтуғынлығы көринеди, бирақ олардың стильлик жақтан өзгешелиги болады.

Менен (*бенен*, *пенен*) тиркеуіши. Бул тиркеуіш—қарақалпақ тилинде ең актив қолданылатуғын тиркеуішлердин бири. Бул тиркеуіш атлық, алмасық, рәуиш, атауыш фейил, келбетлик фейилдің өткен мәәли менен бир дизбек болып қолланылады да, төмендеги мәнилерди аңлатады:

1. **Менен** (*бенен*, *пенен*) тиркеуіши менен дизбеклескен сөз хәрекеттин белгили бир предметтин, нәрсениң жәрдеми менен болғанын аңлатады. Мысалы: Ердин үстинде еңкейип қамшы менен шырп еттирип еди, ат демнің арасында шырылдауықтай шыр гүбелек айланды (*Ж. Аймурзаев*). Агроном өткир пышақ пенен алма шақасының жарахатланған жеринен кесип алды (*С. Салийев*). Бедени орақ пенен дүрсте етип майдалады. (*Ж. Сейтназаров*).

2. **Менен**—*бенен*, *пенен* тиркеуіши менен дизбеклескен сөз ис-хәрекеттин көпшиликтин қатнасыуы менен иске асыуын аңлатады. Мысалы: Сәуле бүгин жумыстан қурдаслары менен бирге қайтты (*С. Хожаниязов*). Ерполат жыйналған адамлар менен хошласып кетти (*М. Дәрибаев*).

3. **Менен** (*бенен*, *пенен*) тиркеуіши менен дизбеклескен сөздин қатнасы менен ис-хәрекеттин орынланыуы билдириледди. Мысалы: Қурбан көзиниң қыйығы менен қарады. (*Т. Қайыпберенов*). Айсулыу бүгин сыясы таусылып қалып тапсырманы қәлем менен жазып келген еди (*Ж. Сейтназаров*). Үш кисиден артық адам көтере алмайтуғын ултаны тегис, кишкене қайық пенен өтиу керек еди (*М. Шолохов*).

4. **Менен** (*бенен*, *пенен*) тиркеуіши мезгел мәнисин аңлататуғын сөзлер менен бир дизбек болып, белгили уақытты аңлатады. Мысалы: Ақсууатлылар қылышын сүйреген қыс пенен хошласып, жаңа жылдың қушағына енди (*А. Бегимов*). Бүгин күни менен жыйнаған металл сынықларын Қууанышбайға тапсырдым (*Т. Қайыпберенов*).

5. **Менен** (*бенен*, *пенен*) тиркеуіши менен дизбеклескен сөз истин сынын аңлатады. Мысалы: Бүгин балалар сабақты қызығушылық менен тыңлады (*Т. Қайыпберенов*). Айшагүл оған қарау менен елестирмедди (*Т. Қайыпберенов*).

6. **Менен** (*бенен*, *пенен*) тиркеуіши алмасық сөзлер менен атау сеплиги формасында да, ийелик сеплиги жалғанған формасында да бир дизбек болып қолланыла бередди. Мысалы: Мен де сениң менен теңдей турып жууап беремен (*С. Хожаниязов*).

ниязов). Мениң қыялым сениң менен усы жөнінде сөйлесің еди (С. Хожаниязов). Ал Қурбанбай бүгін биз бенен сөйлеспей-ақ қойды (Т. Қайыпбергенов).

§133. БАРЫС СЕПЛИГИНДЕГИ СӨЗЛЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫПАТУҒЫН ТИРКЕҮИШЛЕР.

Дейин, шекем, шейин тиркеуішлери. *Дейин, шекем, шейин* тиркеуішлери қарақалпақ тилинде биринің орнына бири синоним ретінде қолланыла береді. Булардың сөзлерге беретугын қосымша мәнісі жағынан хеш өзгешелигі жоқ. *Дейин, шекем, шейин* тиркеуішлери дизбеклескен сөзлер белгилі бір орынға, меканға хәм ұақытқа бағдарлануы мәнісин аңлатады да, көпшилик жағдайда атлық хәм алмасықлар менен бір дизбек болып қолланылады. Ал гейпара орынларда санлық және келбетлік фейилдің өткен мәхәл формасындағы түрлери менен де бір дизбек болып келе беріуі мүмкін. Мысалы: Адамлар бийікке, вагонлардың төбесине *шекем* шығып алды (Ө. Айжанов). ...Мине, соған *дейин* қалайынша өткеріуі мүмкін? (Ө. Айжанов). ...Қәлімбет бай тап саат үшке *шейин* сары уғайымға берилип отырды (Ө. Хожаниязов). Бүгін балалар қас қарайғанға *дейин* үйлерине тарқаспай ойнап жатты (Т. Қайыпбергенов).

Қарай, қарап-тиркеуішлери. Бул тиркеуішлер де биринің орнына бири қолланыла береді. Олар тексттеги орынларына қарай бирде тиркеуіш хызметін атқарса, бирде фейил болып хызмет атқарады. Мысалы: Түнге қарай аяз шымырланған (Т. Қайыпбергенов). Жийемурат оған көшип кетди екен деп күлип қарай алмады. (Т. Қайыпбергенов) Биринши гәптеги *қарай*, тиркеуіши, ал екінши гәптеги *қарай*-хал фейил. Демек *қарай, қарап* тиркеуішлери шығысы жағынан „қара“ фейилинен пайда болған. Олардың лексикалық мәнісі еле пүткіллей жоғалып кетпеген.

Қарай, қарап тиркеуішлери, атлық, көмекши атауыш, рәуіш алмасықлар менен дизбеклесип қолланылады да, төмендегі мәнілерди аңлатады:

1. *Қарай, қарап* тиркеуішлери белгилі бағдарға жөнелиу мәнісин аңлатады. Мысалы: Излер бара-бара тоғайдың төрине қарай шийеленисип барады (Т. Қайыпбергенов). Дәрменбай менен киндигиң бир болса, сен де кете бер деп,—Жәлмен төрге қарай өрлей берди (Т. Қайыпбергенов).

2. *Қарай, қарап* тиркеуішлери өлшеу, шамалау мәнісин аңлатады. Мысалы: Жети жыллық планның орынлануына қарай бул ұақыт жақынласа берди („Совет Қарақалпақстаны“). Докладшы көпке қарап сөзин дауам ете берди (А. Бекимбетов). Алға қарай еки-үш кәдем илгериледи...(Т. Қайыпбергенов).

3. *Қарай қарап* тиркеуішлери белгилі бир тийкарда болған истиң нәтижесин аңлатады: Мысалы: Рабочийлардың ислеген жұмысларына қарай хәқы төленди („Жеткиншек“). Муғаллим хәр бир оқыушының минезине қарап жұмыс жүргізетуғын еди (Т. Қайыпбергенов).

Қара сөзинің тийкарынан *қараған-да, қарамай, қарамастан* сөзлери жасалып, барыс сеплигиндегі сөз бенен бир дизбек болып, тиркеуіш мәнісінде қолланылады. Мысалы: Самалға хәм күнге қарамай алға илгериліп киятыр еди (А. Гайдар). Мен Иринкаға қарағанда өзимди беккем тұттым (М. Шолохов). Басқа хаяллар күйеулері хәм балалары менен сөйлесип атыр, мениң хаялым шақаға питкен жапырақтай хеш нәрсеге қарамастан маған жабысып тек қалтырайды, ал бир нәрсе деуге тили гүрмелмейди (М. Шолохов).

Таман тиркеуіши. Бул тиркеуіштің мәнісі *қарай* тиркеуішинің мәнісине күтә жақын. Мысалы: Бир ұақытта қарасам, жолдан бұрылып маған қарай (*таман*) тым-тырыс киятыр (М. Шолохов). Бул мысаллардағы „қарай“ тиркеуіши менен „таман“ тиркеуішинің беретугын мәнісі бирдей. Сонлықтан „таман“ тиркеуіши де дизбеклескен сөзи менен белгилі бағдарға, меканға, ұақытқа байланыссы қолланылады. Мысалы: Жүк машинасы қуяшы күнде кең жолды бойлап алға қарай (*таман*) баратыр екен (А. Гайдар). Енди ол да алдына таман (*қарай*) еңтериле берип турмақшы болғанда, есик ашылып, Хожа кирип келди (Т. Қайыпбергенов). Онан соң бирден жууырдым, тек шығысқа таман тууры бағыт алдым...

„Жақын“ сөзи де барыс сеплигиндегі сөз бенен бир дизбек болып *қарай, таман* тиркеуішинің мәнісин аңлата беріуі мүмкін. 1. Кешке қарай балалар үйлерине тарқасты. 2. Кешке жақын балалар үйлерине тарқасты. 3. Кешке таман балалар үйлерине тарқасты. Бул гәптердегі жақын, таман, қарай тиркеуішлеринің стильлік жақтан азлап өзгешелигі болмаса, улыма гәптиң мазмунының бир екенін көреміз. Бирақ, *қарай, таман, жақын* тиркеуішлери бәрқулла биринің орнына бири қолланыла бермейди. Мысалы: Ол усы ойлар менен кеңсеге *қарай (таман)* кетти (Т. Қайыпбергенов) Бул гәптеги „қарай“ тиркеуішинің орнына „таман“ тиркеуішин қолланыуға болады да, ал „жақын“ сөзин қолланыуға болмайды.

§ 134. ШЫҒЫС СЕПЛИГИНДЕГИ СӨЗЛЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН ТИРКЕҮИШЛЕР

Кейин, соң тиркеуішлери. Бул тиркеуішлер қарақалпақ тилинде бир-биринің синоними ретінде, биринің орнына бирейі қолланыла береді. Мысалы: Азғанадан кейин (*соң*) екеуі тағы да қыдырып жүретугын еди (Ө. Айжанов).

Кейин, **соң** тиркеуишлери ис—хәрекеттиң мезгилин, дауам етиўин аңлатады. Мысалы: Оқыўды тамамлағаннан **кейин** жумысқа өтетуғынына исенди (Ө. Айжанов). Соннан **соң** жәнжел, дау дерлик тына берди (Ө. Айжанов). Бул сөзлерди еситкеннен кейин Әметтиң жүзлери жайнады (Т. Қайыпбергенов).

Соң тиркеуишиниң кейин тиркеуишинен бир өзгешелиги ол шығыс сеплиги жалғанбаған келбетлик феилдиң **-ған-ген. қан-кен** формалы түрине дизбеклесип, шығыс сеплигиң мәнисин аңлатады. Мысалы: Бул хабарды еситкен **соң**, Палуан шыдап тура алмады (Ө. Айжанов.) Ол Турымбеттен айрылған **соң** ашыў менен қызының атын айтпақшы болып та жүрди (Т. Қайыпбергенов).

Аслам тиркеуиши. Бул тиркеуиш пенен бир дизбек болып қолланылған сөз ис—хәрекеттиң мезгилин, шамасын аңлатады, көпшилик жағдайда ўақыт мәнисин атқаратуғын санлық рәуишлер менен дизбеклесип қолланылады. Мысалы: Адам қолы—гүл деп усыны айтса болар, пышық мурыны батпайтуғын тоғай ашылып, сексеннен **аслам** хожалыққа жай берди (Т. Қайыпбергенов). Мине, арадан бир жылдан **аслам** ўақыт жылдырымдай өтип кетти (Т. Қайыпбергенов).

Аслам тиркеуиши менен дизбеклесип қолланылған сөзлерге стильлик жақтан **-дай-дей, тай-**тей суффикслерин жалғап қоллана бериўге болады. Мысалы: Мениң усы үйге келгениме де бес жылдан **аслам (бес жылдай)** ўақыт өтті. (Ж. Аймурзаев).

Басқа тиркеуиши пенен дизбеклесип қолланылған сөзлер салыстырыў, анықлаў мәнисин аңлатады.

„Бөтен“, „өзге“ сөзлери де басқа тиркеуишиниң синоними ретинде қолланыла береді. Мысалы: Қасымда менен **басқа** да адамлар бар сыяқлы сеземен (М. Шолохов). Үйде бүгін Гүлмниң баласынан **бөтен** хеш ким жоқ еди (Т. Қайыпбергенов.) Дәстүрханның үстинде турған үлкен еки табақтан **өзге (басқа)** тандырға жабылған шөреклер де бар еди (Ж. Аймурзаев).

Бери тиркеуиши. Бул тиркеуиш пенен дизбеклескен сөз ис—хәрекеттиң басланыў мезгилин хәм оның дауам етиўин аңлатады. Мысалы: Атамурат көп ўақыттан **бери** барып та көрмеген еди (Т. Қайыпбергенов). Анаў күнги жыйналыстан **бери** саған бир нәрсе айтайын деп жүр едим (Т. Қайыпбергенов). Ал хәўлиси соннан **бери** кооператив кеңсесине хәм складына айналған еди (И. Юсупов).

Бери тиркеуиши гейпара орынларда „берли“ формасында да қоллана береді. Мысалы: Сәўле келгеннен **берли** тамақ пisetуғын ўақытта болып қалды (С. Хожаниязов).

Бурын тиркеуиши. Бул тиркеуиш мезгилге байланыслы қолланылып, белгили хәдийсениң жағдайдың болыўын болжап көрсетеди.

Қарақалпақ тилинде бурын тиркеуишиниң орнына **алдын, әуел** тиркеуишлери қолланыла береді. Булардың биреўиниң орнына екіншиси қолланылғанда, дизбеклесетуғын сөзине беретуғын мәниси өзгермейди, тек стильлик жақтан өзгешеликке ийе болыўы мүмкин. Мысалы: Бунын үш жыл **бурын** „Қосшылар“ союзының қарарлары менен байдың жери хәм при баслы мал-мүлки конфискаланып, кооператив қараўына берилди (И. Юсупов). Хәммеден илгери Ольга таўға өрмеледи (А. Гайдар). Георгий оннан **бурын (алдын)** қайтыўды ойламаған еди (А. Гайдар).

Гөре тиркеуиши. Бул тиркеуиш пенен дизбеклесип келгән сөз белгили бир нәрсени салыстырыў, айрықшр етип атап көрсетиў мәнисинде қолланылады. Мысалы: Олардан **гөре** бизлер тәнеписке ертерек шықтық (Т. Қайыпбергенов).

Гөре тиркеуиши бирде „көре“, албирде „гөре“ формасында да қолланылады. Мысалы: Отын арқалап қиятыр екен, ийининдеги жыңғылынан **гөре** аяғындағы геўишлери сәл кем, еки есе ауырлау гөй деп шамаладым (И. Юсупов). Суўға түсип шомылып шыққаннан **көре** көпирден айланып-ақ өтейик деп, бир-еки ғарры кисилер сөйлесип баратыр екен (А. Бекимбетов).

Гөре тиркеуишиниң тийкары „көр“ деген феил сөзден шыққан. Соң бул сөз өзиниң лексикалық мәнисин жоғалтып, тиркеуиш сөзге айланған. Ал бул тиркеуиштиң **көре, гөре** болып қолланыла бериўиниң себеби, „көре“ сөзиниң басындағы „к“ сеси үнли дауыссыз хәм дауыссыз сеслерге питкен сөзлер менен бир дизбек болып айтылыўының нәтийжесинде „г“ сесине өзгерип кеткен.

ХІІІ. ДӘНЕКЕРЛЕР

§ 135. ДӘНЕКЕР СӨЗЛЕР ТУЎРАЛЫ ҚЫСҚАША ТҮСИНИК

Дәнекерлер сөз дизбеклерин, биргелки ағзаларды, қоспа гәплердиң составындағы жай гәплерди байланыстырыў үшін хызмет ислейтуғын көмекши сөзлердиң бир түри.

Дәнекерлер өзлери байланыстырған гәп ағзалары хәм жай гәплердиң өз ара қарым-қатнастарын аңлатады. Олар улыўма морфологиялық қурылысы жағынан, сондай-ақ мәниси жағынан да сап көмекши сөзлердиң басқа түрлерине жақын болған менен өзиниң тийкаргы өзгешеликлерине қарай дара грамматикалық категория ретинде қаралады.

Дәнекерлер де, көмекши сөзлердиң басқа түрлери сыяқлы, дара лексикалық мәниси жоқ, дара қолланылмайтуғын, гәп а засы бола алмайтуғын сөз шақабы.

Дәнекерлер бурын лексикалық мәнилерге ийе болған менен дәуірлердиң өтиўи менен хәм олардың дизбеклесип жийи қолланыўларының нәтийжесинде өзиниң бурынғы мәнислерин жо-

галтып, тек гәп ағзаларын хәм гәплерди байланыстырып дәнекерлик ұазыйпада ғана қолланылатуғын болған. Мәселен, **бол-маса** дәнекериниң тийкарын „бол“, **деген менен** дәнекериниң тийкары „де“, (*айт*), **бирақ** дәнекерлериниң тийкары „бир“, „себеби“ дәнекериниң тийкары „себеп“ т. б.

Бирақ барлық дәнекерлердиң бурынғы лексикалық мәниси, этимологиясы жоқарыдағы көрсетилген сөзлердегидей, белгили болып турмайды. Базыбиреўлериниң бурын қандай сөз болған хәзир пүткиллей белгисиз. Буның себеби базыбир дәнекерлер басқа тиллерден („хәм“ дәнекери иран тилинен) алынған болса, ал базыбиреўлериниң бурынғы мәнислери жоғалып, емескиленип, белгисизленип кеткен. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги **және** дәнекери әйемги түркий тиллериниң естеликлеринде „йәмә“ болып қолланылған. Мысалы: *биз йәмә әуладимиз яна уришдик*¹. Бул мысалдан дәнекер сөзлердиң узақ жыллардын даўамында бурынғы семантикалық мәнислерин жоғалтып, дара сөз шақабы болып қәлиплескенлиги көринеди.

Дәнекер сөзлер өзлериниң атқаратуғын хызмети жағынан хәм формасы жағынан тиркеўиш сөзлерге жақын болады. Бирақ, тиркеўиш сөзлерден мынандай өзгешеликтери бар: Тиркеўиш сөзлер өзиниң байланыслы сөзи менен бир дизбек болып қолланылып, сол сөзге қосымша мәни береді. Ал дәнекер сөзлер ең кеминде еки сөзге, я еки гәпке байланыслы қолланылады, олардың өз ара қарым-қатнасын анықлайды. Мысалы: Дубровский гейде қыйналады, гейде не қыларын билмей сандырақлап қалатуғын ўақытлары да болады (А. С. Пушкин). Ол усы конверттиң ишинде өзиме жазылған хат бар шығар деп ойлады, **бирақ** ол конвертти атасынан жуўапсыз ашыўды қолайсыз көрди (*Ж Сейтназаров*).

Дәнекерлер қурылысы жағынан мәнисли сөзлер сыяқлы дара түринде де, қоспа түринде де қолланыла береді. Мысалы: Ержанды көп күттип, **бирақ та** көре алмадық (*С. Хожаниязов*). Мен бул китапты оқыдым, **тағы бир** рет оқып шықпақшыман (*Ж. Сейтназаров*) Ал ишке кирсең, бул көринис **тағы да** қойыўлана түскендей (*И. Юсупов*).

Дәнекер сөзлердиң қурылысы да хәртүрли болып ушыраса береді. Базы бир дәнекерлерди хешқандай бөлшеклеўге (-да-де,-та-те хәм т. б) болмайтуғын болса, ал гейбир дәнекерлердиң қурылысы тап мәнили сөзлер сыяқлы морфемаларға ажыратыўға (*де-ген-менеи, себепли, өйт-кен-и* т. б.) болады. Бирақ дәнекер сөзлердиң қурылысындағы морфемалар лексикалық мәнис бар сөзлердиң қурылысындағы морфемалардай болмайды, олар өзиниң грамматикалық мәнисин жоғалтып, ескерип, биригип кеткен.

¹ Э. Фазилов. Ўзбек тилиниң тарихий морфологияси, Тошкент, 1963, 14-бет.

Солай етип, дәнекер деп сөз бенен сөзди, гәп пенен гәпти тең мәниде байланыстырып, олардың өз ара қарым-қатнастарын анықлап жүретуғын сап көмекши сөзлердиң бир түрине айтамыз. Олар гәп ағзаларының, сөз дизбеклериниң, қоспа гәптиң составындағы компонентлериниң араларын байланыстырыўдағы хәр түрли хызметине қарай бир неше түрге бөлинеди.

§ 136. ҚАРСЫЛАС ДӘНЕКЕРЛЕР

Қарақалпақ тилинде **бирақ, бирақ та, ал, деген менен, сонда да, сөйтсе де, тек, лекин, бәлким** дәнекерлери қарсылас дәнекерлер деп аталады.

Бул дәнекерлер дизбекли қоспа гәплердиң арасын байланыстырып, олардың мәнислерин бир-бирине қарама-қарсы қояды. Мысалы: Тәуекел етип көрейин, **бирақ** сен өзинди берк тут, сыр билдирме (*А. Бекимбетов*). Айсулыў бүгин сабақты көп оқыды, сөйтсе де ол еле өзине исенген жоқ (*Ж. Сейтназаров*). Көзлеримиз шыдамсызлық пенен от излейди, **деген менен** дәрьянын хәр бир айланбасы бизиң исенимимизди бийқарға шығарды (*Б. Қайыпназаров*).

Қарақалпақ тилиндеги **бирақ** дәнекери ең көп хәм актив қолланылатуғын дәнекерлердин бири. Бул дәнекер „бирақ та“ „ал бирақ“, „бирақ деген менен“, „бирақ сонда да“, „бирақ сөйтсе де“ түринде бир дизбек болып қолланыла береді. Егер бул дәнекерлер дизбеклесип келип гәплердиң арасын байланыстырса, қарсылас мәнис дара түрде қолланылыўына қарағанда күшли болады. Мысалы: Аўа, ол байдың баласы, **ал бирақ** нағыз азамат жигит, сонлықтан да әкеси ийт-шермендесин шығарып, үйинен қуўып қойыпты (*А. Бекимбетов*). өзине келди, **бирақ та** жүриўге денесиниң халы жоқ (*А. Бекимбетов*).

—Өкпелеме, иним, илаж жоқ, алайып, **бирақ деген менен** бул көп пул шығар (*А. Бекимбетов*). Бахтың болсын, балам, **бирақ сөйтсе де** биреў арқалы маған айттырсын (*Т. Қайыпбергенов*).

Қарсылас дәнекерлер дизбекли қоспа гәплерди байланыстырыў менен бирге, айырым гәплердиң алдында келип, оның мәнисин кейинги гәпке қарама-қарсы қояды. Мысалы: Қазыў қазып ямаса төгин төккенде, онсери бел Сейданның қолында қаңбақтай ойнайды. **Бирақ сонда да** оның кийими жаңаланып, қарны қалыққан емес (*И. Юсупов*). Әсиресе, өзиниң саўатсызлығын дәлил қылып, партияға кириў менен-ақ усындай пикирге келген едим. **Бирақ** сени сатқын болады деп хеш ўақытта ойламаған едим (*М. Шолохов*).

Араб тилинен кирген **лекин** дәнекери қарақалпақ тилинде сийреклеў қолланылады. Мысалы: Сондай турмыста мен бес жыл турдым, **лекин** илимди тасламадым (*М Лермонтов*).

Иран тилинен кирген „бәлким“ дәнекери ол да карақалпақ тилинде сийрек қолланылады. Оның карама-қарсы мәнісі басқа қарсылас дәнекерлерге қарағанда хәлсізлеу сезиледи. Бул хабарды Айқызға жеткеріуді мойынлаған менен, **бәлким** оған сен өзін хабар етерсен (А. *Бегимов*). Екиншиси, анам қоллап, өзим өр көкірек болмағанымда, **бәлким** әкемиз мени әлле қашан биреуге берип, жағалы сарпайын кийетуғын еди (К. *Сұлтанов*).

Ал дәнекери де карақалпақ тилинде ең көп қолланылатуғын дәнекерлердің бири. Ол қоспа гәптің составындағы жай гәптерди өз ара байланыстырғанда, **бирақ** дәнекери сыяқлы қарсылас мәніс аңлатады. Мысалы: Үйден жийи хат алып турдым, ал өзим болсам сийрек жазатуғын едим (М. *Шолохов*). Шыбықша менен тек қумға жазуға болады. Ал қағазға оннан хеш қандай из қалмайды (М. *Ильин хәм Е. Сегал*).

Бул гәптердеги **ал** дәнекериниң орнына **бирақ** дәнекериң қойып байланыстыруға болады. Деген менен бул дәнекерлердің бир-биринен стильлик, мәнилик өзгешеликлериниң бар екенін көремиз. Мысалы: Төргі өжиреде кеуіл жууық дослар „пионер“ кәлемлери менен жалтыраған перо суғылған көк ручка жасайтуғын еди. Ал кишкене өжиреде болса, кәлемниң жәрдемшиси-өширгіш өмир сүреді. Жайдың ишинде еки өжире бар еди: биреуи тар, узун, ал екиншиси оғада кишкене, бирақ кең (С. *Салийев*). Бул мысаллардағы бириншиси жай гәптерди байланыстырып турған „ал“ дәнекериниң орнына бирақ дәнекерин қолланыуға болмайды, себеби гәптің уйқасымы болмай қалады. Сондай-ақ екинши гәптеги **ал**, **бирақ** деген дәнекерлер екеуи де қарсылас мәніс аңлатқан менен кейинги **бирақ** дәнекериниң орнына „ал“ дәнекерин қойып айтыуға болмайды. Өйткени **ал** сөзи еки рет қайталанса, гәптің көркемлиги бузылады.

Ал дәнекериниң орнына **бирақ** дәнекерин қолланыуға болмайтуғын орынлар да бар. Мәселен, мен жүрдім, ал сен жүр. Олар жөнелип кетти, ал бізлер қашан кетемиз? (А. *Чехов*). Бундай жағдайларда **ал** дәнекери байланыстырған гәптер қарсылас мәніс аңлатпайды.

Ал дәнекери „енди“ сөзи менен де бир дизбек болып дәнекерлик ұазыйпасын атқарады. Бирақ гәптердің арасын „ал енди“ дәнекери **ал** дәнекерине қарағанда қоспа дизбекли гәптерде бир-бири менен беккемирек, күшлірек байланыстырады. Мысалы: Бир ұақытта есимди жыйнадым, **ал енди** аяғымды баса алсам қәне? (М. *Шолохов*). Барлық, таярлық көрилди, **ал енди** қонақлардан еле хеш қандай хабар жоқ (Н. *Дәуқараев*). Паровоз келди де, усы машина вагонды полат қайнататуғын цехқа алып кетеди. **Ал енди** домнаның бағанағы тесигин және бекитип таслайды (М. *Ильин хәм Е. Сегал*).

§ 137. ГЕЗЕКЛЕС ДӘНЕКЕРЛЕР

Карақалпақ тилинде **биресе**, **бирде**, **бир**, **гейде**, **базда**, **гә** дәнекерлери гәп ишинде атқаратуғын функциясына қарай гезеклес дәнекерлер деп аталады. Бул дәнекерлер қоспа гәптердің составындағы жай гәптерди, дара ағзаларды байланыстырғанда, олардың өз ара қатнастарының гезеклесип келетуғынын аңлатады. Мысалы: Ахмет биресе биресе цифрларға үңилип қарайды, биресе жалт берип саатқа көз салады, биресе чайдай ашық бетине нур сәулесин жарқыратып төгип турған айға қарайды (С. *Айний*). Рәушан биресе қара үйге, биресе өжиреге кирип Бористиң келиуин ғана күтти (Ж. *Аймурзаев*).

Биресе, **бирде**, **бир** дәнекерлериниң мәнилери бир-бирине жүдә жақын, бирақ гәп ишинде атқаратуғын хызметлерине қарай олардың өзгешеликleri бар. Мысалы: Аркадий бирде Плисти күтип қалады, бирде қалай жолығысуың есабын таппай көп ойланды. Бул гәптеги **бирде** дәнекериниң орнына **бир**, **биресе** дәнекерлерин қойып айтыуға болмайды. Сондай-ақ, „Ол бир отырды, бир турды“ (А. *Оразов*) деген гәптеги **бир** дәнекериниң орнына „Ол бирде отырды, бирде турды“ деп қолланыуға болмайды.

Демек, улыуа мәнилери уқсас дәнекерлердің де атқаратуғын хызмети жағынан хәр түрли жағдайларда қолланыуына қарай бир-биринен парк қылатуғыны байқалады.

Гейде, **базда**, **гә** дәнекерлери де гәп ишинде атқаратуғын хызметлерине қарай гезеклес дәнекерлер деп аталады. Бул дәнекерлер қоспа гәптердің составындағы жай гәптерди, биргелки ағзаларды байланыстырғанда мезгиллик, ұақытлық байланыстарды билдереди. Мысалы: Теңиз жағынан қараған адамлардың көзине гейде жоқары, гейде төмен түсип киятырған бир желқомлы қайық көринди (А. *Бегимов*). Айзада базда аышұланды, базда Аймерекениң сөзин елестирмегендей болып күле шырай береди (Ж. *Аймурзаев*).

Гә дәнекери де азы-кем стильлик жақтан өзгешелик болмаса, **гейде**, **базда** дәнекерлери менен мәнилес болып қолланылады. Мысалы: Айқыз көк толқынның арасында гә батып, гә суу бетине „шығып енди қорықпайман“,— дегендей ескекти бурынғыдан да қатты тартты (А. *Бегимов*). Ахмет гә үйлерин жайғастырды, гә қонақларды күтип тынышсызланып жүрди (С. *Айний*). Дәулет гә күлди, гә ашыұланды (С. *Хожаниязов*). Сен алдына қарап жүрмекши болсаң, ол сени гә ояққа, ге буюққа теңтиреклетип, тап бир мәс болған кисидей әнтеқ-тәнтеқ етеди (М. *Шолохов*).

§ 138. АҰЫСПАЛЫ ДӘНЕКЕРЛЕР

Карақалпақ тилиндеги **я**, **ямаса**, **болмаса**, **мейли**, **не**, **яки** дәнекерлери аұыспалы дәнекерлер деп аталады. Себеби бул дәнекерлер байланыстырған биргелкили ағзалар хәм қоспа

гәпләрдің составындағы жай гәплер биринен соң бири орын алмастырып, гезеклесип жүреді. Бул дәнекерлер гезеклес дәнекерлерге ұазыйпасы жағынан бираз жақын.

Я, яки, ямаса дәнекерлери бир-бириниң синоними ретинде қолланыла береді. Мысалы: Турпаты тап сондай, бул то-рының әкеси я анасы жалсыз яўмыты болыўы керек (*А. Бекимбетов*). Оның дурыслы жайы, я мүлки, я жери, я той-ме-рекеге барғанда кийетугын тоны, я минетугын аты, я сөз етип аўызға алғандай ҳеш бир заты болмаса, мен оның менен қа-лайынша куда болып, барыс-келис жасайман (*А. Бекимбетов*). Сонда да ҳаялым сирә, я тонқылдап, я өкпелеп шаўқым шы-ғармас (*М. Шолохов*). Ал оның жыраўды я тыңлап отырғанын, ямаса басқа бир нәрсе ойлап, я уйкылап отырғанын, я куўа-нып, ямаса қайғырып отырғанын билиў қыйын еди (*И. Юсу-пов*). Айшолпай я уйкылаған жоқ, я олардың сөзин тыңлаған да жоқ (*Ж. Аймурзаев*).

Бул мысаллардан аўыспалы дәнекерлердің бириниң орнына бирин қоллана бериўге болмайтуғынын көремиз.

Мейли дәнекери **я, яки, ямаса** дәнекерлери менен мә-пилес болып қолланыла береді, бираз бул дәнекер гейпара орынларда өзиниң лексикалық мәнисин сақлап та қолланылады. Мысалы: **Мейли**ң, асықсаң қайта бер (*С. Салиев*).

Қарақалпақ тилинде **мейли** дәнекери базыбир жағдайлар-да лексикалық мәнисин сақлаған менен, көпшилик жағдайлар-да ол мәнисин жоғалтып, дәнекерлик ұазыйпада қолланылады. Соның ушын ол дәнекер сөз деп қаралады. Мысалы:

Бизиң ел жайласқан Әмиў бойына,
Байлығы сығасқан қыры-ойына,
Инкар болсаң елдиң гүл шырайына,
Мейли бәхәрде кел, мейли жазда кел (*А. Әбдимуратов*).

Мейли түнде, **мейли** күндиз келсе де, олардың шақалары шайқалып, жапырақлары бир-бирине урып, ҳәр түрли намада сылдырайды (*Ш. Айтматов*).

Қарақалпақ тилине иран тилинен кирген **не** дәнеке-ри басқа аўыспалы дәнекерлерге қарағанда тилимизде сийрек қолланылады. Бираз **не** дәнекери **я, яки, ямаса** дәнекерле-риниң синоними ретинде де келе береді. Мысалы: **Не** бизде төсек, **не** жамылыўға одеяла бар, булардан ҳеш зат жоқ (*М. Шолохов*). Бекбосын далаға шықты, оның менен **не** аманла-сыў, **не** ҳал-аўхал сорасыў болмады (*К. Султанов*).

§ 139. СЕБЕПЛЕС ДӘНЕКЕРЛЕР

Себеби, өйткени, сонлықтан, сол себепли, соның уш-ын дәнекерлери қарақалпақ тилинде себеплес дәнекерлер деп аталады, өйткени бул дәнекерлер байланыстырған дизбекли қоспа гәпләрдің составындағы жай гәплер бири екіншисиниң

себебин, я нәтийжесин билдиреди (*Себеби* дәнекери тилимиз-ге араб тилинен кирген).

Себеби, өйткени дәнекерлери дизбекли қоспа гәпләрдің составындағы жай гәплерди байланыстырғанда, биринши гәп-теги ис—хәрекетиниң орынланыўы я орынланбаў себебин екін-ши гәпте аңлатады. Мысалы: Қолым суўық, **себеби** қарда ой-надым (*М. Шолохов*). Мен дәслеп географияны оқыдым, **өйт-кени** сабақлардың ишинде ең асаты (*Н. Носов*). Урыс жө-нинде саған ҳеш нәрсе айтып отырыўдың қажети жоқ, **өйт-кени** урыстың дәслепки ұақытта қандай болғанын өзиде көргенсең ғой, билесең (*М. Шолохов*).

Сонлықтан, сол себепли, соның ушын дәнекерлери дизбекли қоспа гәптің составындағы жай гәплерди байланыс-тырғанда, екінши гәптеги ис—хәрекетиниң орынланыўы я орын-ланбаўы нәтийжесин биринши гәп аңлатады. Мысалы: Ариф-метикадан үлгерийим бурынғыдай төмен бола береді. **Сон-лықтан** мен шахмат ойнаўды қояйын дедим (*Н. Носов*). Сабақ-тан кейин бизиң класста жыйналыс болды, **себеби** бираз ба-лалар дүзелген, сабақлардан жақсы оқый баслады, соның ушын Ольга Николаевна бул аўхалды атап айтыў керек болды (*Н. Носов*).

Сонлықтан, соның ушын, сол себепли дәнекерлери-да **де** дәнекери менен қосарласып, бир дизбек болып келип се-беплес дәнекериниң ұазыйпасын атқарады. Мысалы: Таң ат-қан соң ашлықтан жүриўге қорыққан едим, ал тоғай болса үш километрдей бар **сонлықтан** да күнди усы жерде батыра-йын деп, сулы атызында жатқаным еди (*М. Шолохов*). Ме-ниң қатар заманласларым кескин урысларда жаў менен айкас-ты, соның ушын да Кемерово областында, ямаса басқа бир жерде өсип киятырған бала „2“ баға алатуғынына қалай биз бийпарўа қараймыз (*Л. Кассиль*). Тап усындай сөзди буннан еки күн бурын Гүлзададан да еситип, қыз найлаж болған еди, **сонлықтан** да усындай аўхалға ынжылып, қапа болып қайтты (*Т. Жумамуратов*).

Бираз дәнекери сыяқлы **себеби** дәнекери де кейинги гәптің алдында келип, өзинен кейинги гәптеги ис—хәре-кеттиң ислениў я исленбеў себебин билдиреди. Мысалы: Тутқындардың екеўи қашпақшы болып еди, әлбетте, оларды да атып таслады. Өйткени олардың өзлери наданлық етти, ай болса сүттей жарық, оның үстине сырдай далада қашып бола ма, ақыры... (*М. Шолохов*). Бул сапары ол „Исе-нимге ийе болыў“ кітап мағазиннен зоотехникаға байланыс-лы еки-үш кітап сатып алды. **Себеби** анаў күнги арза бергенде райком секретары оның көбирек оқыўы керек болатуғынын ескерткен еди (*А. Әлийев*). Ал қалың қаслары қабағының үс-тинен салбырап, шүңирейген көзлерин пүткиллей көмип тура-ды. **Сонлықтан** оны аўыл ҳаяллары „күн сақал қайнаға“ деп атап кеткен. (*И. Юсупов*).

Егер (қарақалпақ тилине парсы тилинен кирген) **егерде** дәнекерлери шәрт мәнисли дәнекер деп аталады. Бул дәнекерлер байланыстырған бағыныңқы қоспа гәптиң алдыңғы гәпи кейинги гәптеги ис—хәрекеттиң болыу я болмауының шәрти билдиреди. Сонлықтан ол гәптиң баянлауышы шәрт мейилден жасалады. Мысалы: **Егерде** макул десең, тез жууап қайтар (*К. Султанов*). Егерде Қыястың айтқаны шын болса, ҳақыйқатында да милициялар жақсы адамлардан болады екен ғой (*Т. Жумамуратов*).

Алдыңғы гәп **егер** аркалы кейинги гәптеги ис-хәрекеттиң орынлануы я орынланбауында иркиниш ямаса кемшиликтиң бар екенін аңлатады. Мысалы: Ол дүньяға жарлы, тилге бай болып, егер бууынсыз қызыл тилин бир иске түсирип жибергенде, шыбынды түйеге айландыруу оған дым оңай (*И. Юсупов*). Жығылмағаным жақсы болды, **егер** жығылғанымда автоматтан бир гезек оқ шығарып, ол жерге қағар еди (*М. Шолохов*).

§ 141 ҮНҒАЙЛАС ДӘНЕКЕРЛЕР.

Қарақалпақ тилинде **және, тағы, хәм, да, де, та, те, менен** (*бенен, пенен*) дәнекерлери ыңғайлас дәнекерлер деп аталады, себеби бул дәнекерлер байланыстырған гәптиң биргелки ағзалары, сөз дизбеклери, қоспа гәптиң составындағы жай гәптер де өз ара бир-бири менен үйлесип, ыңғайласып, тең мәни де байланысады.

Және, тағы дәнекерлери қарақалпақ тилинде бир-бириниң синоним болып қолланыла береді, олар байланыстырған биргелки ағзалар формалас болып байланысады. Мысалы: Айсылу, Гүлим, **тағы** Шийрингүл қоңыраудан кейин бирге кирди (*Ж. Сейтназаров*). Мениң әкемнің көп дүньясынан қалған көп түйеге жүк боларлық жипек келебим, алашам және басқа да затым бар (*А. Бекимбетов*). Иринкамның және балаларымның келбети көз алдымнан сирә кетпейди (*М. Шолохов*). Бул мысаллардағы 1-гәптеги биргелки ағзалар атау формасында, 2-гәптеги биргелки ағзалар тартым жалғауы формасында, 3-гәптеги биргелки ағзалар ийелик сеплиги жалғауы формасында байланысқан.

Және, тағы дәнекерлери **да-де,** дәнекерлери менен бир дизбек болып та қолланыла береді. Мысалы: Аспан еле ашық емес. Арал үстин көлегейлеп, **тағы** да ақшыл бултлар шалқыйды (*Ө. Айжанов*). Күн батыудан немецлер жасауыларын көбейтти, жүк машинасына **және** де жигирмалаған автоматчикти отырғызып бизлерди қатты жүргизип айдап кетти (*М. Шолохов*).

Хәм дәнекери де қарақалпақ тилинде ең жиі қолланыла-

туғын дәнекер. Бул дәнекер биргелки ағзаларды бир-бири менен тең мәнисте ыңғайластырып байланыстырады. Мысалы: Дегершиклер қум **хәм** музға тайып, тобарсып атырған қумға тап гүпшегине шекем көмилип кетеди (*М. Шолохов*). Батыс **хәм** қубламыз пышық мурны батпайтуғын қалың тоғайлық (*К. Мәмбетов*). Жарлы дийханның ең үлкен, ең қарыулы **хәм** күдиретли қуралы кетпен менен бел болды, балам (*А. Бекимбетов*).

Хәм дәнекери „хәм тағы да“ „хәм және де“ болып дизбеклесип те қолланыла береді. Бірақ бундай жағдайда **хәм** дәнекериниң мәнисі бұрынғыдан күшлірек болады. Мысалы: Қәлендер бай **хәм** тағы да үш-төрт атлы Сарыбийли байлар үлкен жәнжелдің үстинен шығып, салт атларын тоқтатты (*А. Бекимбетов*). Бул дәнекерлердің усындай дизбеклесип қолланыла беріуи стильлик жақтан гәптиң мәнисиниң көркемлігин төменлетеди, айтылажақ пикирди шубалыңқы етип жибереди. Сонлықтан бундай формалар барлық жазыушыларда бирдей актив қолланыла бермейди.

Да,-де, та-те дәнекерлери бир-бирине мәнисі жақын сөзлерди, сөз дизбеклерин, қоспа гәптердің составындағы жай гәптерди байланыстырады, олардың өз-ара орайласып, ыңғайласып келиуине себепши болады. **Да-де, та-те** дәнекерлери байланыстырған гәптердің мәнислери хәр түрли болады.

а) **Да-де, та-те,** дәнекерлери байланыстырған гәптердің баянлауышлары формалас болып, тең мәниде ыңғайласып байланысады: Мысалы: 1. Турымбет жүдә кешлетип келди **де,** Жумагүлди теуип жиберип оятып, бөлек төсек салдырды **да** жатып қалды (*Т. Қайыпбергенов*). 2. Күлсе күлсин, көкиреги хақ, жолы дүзюу ғой. Аузы бослар айтар **да,** айтып-айтып қояр **да** (*Т. Қайыпбергенов*).

б) **Да-де, та-те,** дәнекерлери қоспа гәптиң составындағы еки жай гәпте де тәкирарланып, олардың ыңғайласып байланысқан мәнисин анықлау үшін хызмет етеди. Мысалы: 1. Сирә, жақында кеңесетуғын **да** шығармыз, нәтиждеде келесетуғын **да** шығармыз (*Ө. Айжанов*). 2. Жумагүл **де** келди, қара **да** тынды (*Т. Қайыпбергенов*).

в) **Да-де, та-те,** дәнекерлери биргелки ағзалардың хәр қайсысының кейинде тәкирарланып, дәнекерлик хызмет атқарады. Мысалы: Садық жаслайынан дурыс тәрбия көрмеген, соның ушын ол ақылсыз **да,** қыңыр **да** болып өсти (*Ж. Аймурзаев*).

г) **да-де, та-те** дәнекерлери фейил сөзден болған биргелки баянлауышларды ыңғайластырып байланыстырады. Мысалы: Айналаға құлағын салып турды **да** кирип келди (*Т. Қайыпбергенов*).

д) **да-де, та-те,** дәнекерлери баянлауышы шәрт мейилден болған бағыныңқы гәп пенен бас гәпти байланыстырып, қарсылас мәни аңлатады. Мысалы: 1. Бул сөз пышақ сукқан-

диң арасында келип, ис—хәрекеттин тез болганын аңлатады. Мысалы: 1. ... Жәмийла Сағындықты класстың айнасынан карап та жүрди (Ж. Аймурзаев). 2. Ержеткен соң байдың ықтыярына көнбей, хәзирги күйеуи Төребай менен қашады да кетеди (Т. Қайыпбергенев). 3. Хәр жылы аўылда еки ай болады, сөйтип бес жыл өтти де кетти (С. Баҳадырова).

-**Да-де, та-те**, жанапайлары биргелки ағзалар менен дизбеклесип келип, олардың мәнисин күшейтеди. Мысалы: 1. Баяғысы-баяғы. Байы да, жарлысы да өз орнында (Т. Қайыпбергенев). 2. Сағындық сәхәрди сағынып көргендей, жатса да, турса да, Айшолпан, жигиттин көз алдында елеслейди (Ж. Аймурзаев). 3. Екеуиниң дәрежеси де, иси де бир-биреуинен кем түспей жүр ғой (Ө. Айжанов).

-**Ақ** жанапайы сөздиң мәнисин күшейтип, тезлетіу менен бирге оны анықлап, айрықшалап көрсегеди. Мысалы: 1. Айшолпан тәуір-ақ жеңилленди (Ж. Аймурзаев). 2. Аралап көп ўақыт өткермей-ақ бир қушақ гүлте жоңышқа әкеліп, шертектің астындағы аттың алдына таслады (Т. Қайыпбергенев). 3. Анасының сөзин аяқлатпай-ақ бала-шаға, келин-кепшиклері қоршап отыра қалысты (А. Айжанов).

-**Ғой,-қой**, жанапайлары сөздиң мәнисин хәм сөйлеушиниң ой-пикирин анықлап, тынақлы етип жуўмақлау ушын қолланылады. Мысалы: 1. Шай шөжени алажақ болғанда, мен бақырдым ғой (Ж. Аймурзаев). 2.—Аўа, мәрт ғой,—деди Бегдулла Сағыйдулланы мақуллап (Ө. Айжанов).

3. Ең қурығанда қыдырғанда кийим алмастырса болады ғой. (Т. Қайыпбергенев).

Хәм жанапайы дәнекерлик еки сөзди байланыстырыу ушын қолланылатуғын болса, жанапайлық хызметинде бир ғана сөзге байланыслы болып, сол сөздиң мәнисин күшейтип, анықлап жүреди. Мысалы: 1. Гүлайым хәм Айшолпан менен хошласып үйине қайтты (Ж. Аймурзаев). Бундай жағдайда **хәм** жанапайы да жанапайының синоними ретинде қолланылады. Мысалы: Гүлайым да Айшолпан менен хошласып үйине қайтты.

Хәм жанапайы биргелки ағзалардың хәр қайсысының алдында келип, олардың мәнисин күшейтип анықлап, айырымлап көрсетеди. Мысалы: Муғаллим хәм сөйлейди, хәм түсіндиреди (Т. Қайыпбергенев).

Хәм жанапайы атауыш хәм көмекши сөзлер менен дизбеклесип келип, олардың мәнислерин анықлап, күшейтип те келе береді. Мысалы: 1. Айшолпанның мениң менен хәм иси болмады (Ж. Аймурзаев). 2. Күни менен қайықтың бийкарға жумсалғаны болмаса, үшеуи хәм хеш нәрсе питкере алмай қайтқан (Ө. Айжанов). 3. Жәмийла сыртынан көрсетип хәм қойды (Ж. Аймурзаев).

Хәм жанапайы базы бир орынларда „эм“ формасында да

қолланылады. Мысалы: Әкеси бизлерге карап,—мениң улымәм, қызымәм—Пердегүл, буннан мен хеш нәрсе аямайман—деди (Ө. Айжанов).

„Болса“ сөзи жанапай мәнисин аңлатқанда сөздиң мәнисин күшейтип, оны гәптеги басқа сөзлерден айырымлап көрсетеди. Мысалы: 1. Аспанда Ай сулыу болса, жер бетинде Айшолпан сулыу (Ж. Аймурзаев). 2. Ал Сағыйдулла болса таяу, ескекти қолына услаған бойы өз анасын мақтай береді (Ө. Айжанов) 3. Жигит болса бүгин сөзге шебер болып кетти (С. Баҳадырова).

-**Ау** жанапайы атауыш, фейил, базыбир модаль сөзлер менен дизбеклесип, олардың мәнилерин аңлатады. Мысалы: 1. Қаршадай қызымды малы көп деп гап-ғарры кисиге қалай беремен, әй сақалы күнге ағарған-ау (Т. Қайыпбергенев). 2. Сол рас гәп-ау (Т. Қайыпбергенев). 3. Анықлап айтпады-ау деген қыялға берілген Айшолпан анасы жеңгелик қылар дейсең бе, қой бул сөзлер Елмурат пенен мен хакқында емес шығар? (Ж. Аймурзаев). Әстаупыралла, өзине бахыт қарайжақ-ау бәле! (Т. Қайыпбергенев). 5. Журғқа даңғыра қағып жиберсе, сонысы жаман-ау 6.—Менише, усы үйде ақылсыз адам жоқ-ау деп пәмлеймен,—деди (Т. Қайыпбергенев)

3. Болжау. мысқыллау жанапайлары **мыс-мис, мыш-миш, ау**. Бул жанапайлар дизбеклескен сөзине, базыбир жағдайларда дара гәптеги ой-пикирге гүманлауы, ренжиу, мысқыл етиу, болжау, шамалау, т. б. мәнилер қосады. Мысалы: 1. Қыз-жигитлерди оқыуға әкетеди-мис деген гәпти еситип мурнына шамал енип жүрген шығар (Т. Қайыпбергенев). 2. Әсиресе бундай хамалдағы адамларды „ағаш арасында“ (Кегейлиниң **шмғысы усылай аталған**) бажбаннан да абырайлы болады-мыс деп еситкени бар еди (Т. Қайыпбергенев). 3. Аўыл арасында „ақ патша кулапты-мыс, орнына жаңа патша болыпты-мыс“, ол жетим-жесирге қол берип, шалғай жабады **мыс**—деген ғаўасат тарқағанына бираз ўақыт болды (Т. Қайыпбергенев). 4. Мурат басын төмен алыу менен ғаркылдап күлди,—хә...хә... Баласы бар-мыш! (Т. Қайыпбергенев).

-**Ау** жанапайы барлық ўақта күшейтиу, анықлау мәнисин, аңлата бермейди. Базыбир орынларда сөзге болжау, шамалау мәнисин қосады. Мысалы: 1. Әй, солай шығар-ау! Олар бүктиниң астында жатқан болыуы керек (Т. Қайыпбергенев). 2. Бул киси де неше китаптарды ақтарып, неше рет белгили баслы жол таба алмай, мендей түрли жоллардың дәрбентинде арсары шығып жүрген шығар-ау (С. Баҳадырова).—Орынбай қаладан тақья сатып алса, базарда басын көрсетпеге уялып, гөне тақьясына кийгизип көреди-миш... (Т. Қайыпбергенев).

4. Айырыу жанапайлары—**ғана, қана, тек**. Бул жанапайлардың бир өзгешелиги барлық сөз шақаптары менен байланыса береді хәм сөзди басқа сөзлерден айырымлап көрсете-

ди. Мысалы: 1. Сонда да ҳаялым, сирә, я тоңкылдап, я өкпелеп шайқым шығармас. Иринкам тек күледи де қояды... (М. Шолохов). 2. Бабыр Зияевичтиң сол ғана бағдарынан илип кетги (С. Баҳадырова). 1. Оның екінши гилти тек Турымбеттиң алдынан шығатуғын ахунда ғана. (Т. Қайыпбергенев). 4. Айтыұдың кереги жок,—деди Азат.—Тек теңизге шық деген буйрық ғана берилиў керек (Т. Қайыпбергенев).

Тек жанапайы ажыратып көрсететуғын сөзиниң алдында келеди. Мысалы: **Тек** жыйналыс салтанатлы түске енгенде ғана барып күлки умтыла баслады (И. Юсупов).

Тек жанапайы менен **қана** жанапайы дизбеклесип, сөздин мәнисин бурынғыдан да күшейтип көрсетеди. Мысалы: Тап усы тауықты тек қана саған қуырып ямаса асып берейик деп едим, тилегимниң ҳақ екенине қара, ақыры саған несип етги (Ж. Аймурзаев).

5. Таңланыў хәм салыстырыў жанапайлары. **-ай, -аў, -а, -ә, түўе, -ай, -аў** жанапайлары адамлардың таңланыў, қыйланыў ренжиў, өкиниў сыяқлы сезимлерин аңлатады. Мысалы: 1. Айтбайдан аўызеки еситкен менен үйине барып көрмеген қыз Жумагүлдин гәпине қарап көзи менен көргендей, „Бийшаралар-ай“ деди, қыйланып (Т. Қайыпбергенев). 2. Бәрине жанағы түк көрмегенлер айыплы екен-аў! (Т. Қайыпбергенев). 3. Оның денеси қызған тандырдай, лаплап тур еди.—Өйбей сорым-ай!—деди шоршынып (Ж. Аймурзаев). 4. Журтқа даңғыра қылып жиберсе, сонысы жаман-аў! Уай! Уай! (Т. Қайыпбергенев).

-Ай жанапайы көпшиллик орынларда атлық, келбетлик сөзлер менен дизбеклесип, таңланыў, таңырқаныў мәнисин аңлатады. 1. Айшолпан-ай, еле турып кетпеген екенсең-аў! (Ж. Аймурзаев). 2. Өйбей.. бийшара-ай—Оның кесели жаман-ай! (Ж. Аймурзаев). 3.—Оларды аяғандай Турымбет басын шайқады, ўай-ўай әжел-ай (Т. Қайыпбергенев).

-Ай жанапайы **әй** формасында да қолланылады. Мысалы: Түф-әй хайўан! (Т. Қайыпбергенев). Жүр-әй бирге кетейик (Ж. Аймурзаев).

-А, ә жанапайлары да, **-аў, -ай** жанапайлары сыяқлы өкиниш, ренжиў, таңланыў, мәнислерин аңлатады. Соның менен қатар, **-а, ә** жанапайлары атаўыш хәм „бар“, „жок“ сөзлери әсиресе, фейил сөзлер менен бир дизбек болып қолланылады. Мысалы, 1. Тәғдирдиң не бир қысыўметлери бар-ә?—деп гүрсинди Төребай (Т. Қайыпбергенев). 2. Әй, сен көп ирке бермесең-ә! Ат аш қалды! (Т. Қайыпбергенев). 3. Мени хәр күни түнде ирkip, биреўге байланыс жасатып жүр ме екен, өзи-а (Т. Қайыпбергенев).

-А, ә—жанапайлары **ғой, -аў** жанапайлары менен бир дизбекте болып та қолланылады. Бундай жағдайда сөздин таңланыў мәнисин пүткиллей күшейтип жибереди. Мысалы: 1. Апай, әңгиме қыз бенен жигиттиң ортасында екен **ғой ә!**

(Ж. Аймурзаев). 2. Сен Айтбай менен сырласасаң-аў, -ә (Т. Қайыпбергенев).

Түўе жанапайы атаўыш сөзлерге, әсиресе атаўыш фейиллерге байланыслы қолланылып, дизбеклескен сөзин басқа бир сөзге қарама-қарсы қойыў арқалы салыстырады хәм болымсызлық мәни де аңлатады. Мысалы: 1. Сағындық бул отырыспада бес мың манаттың пуўына писип отыр. 2. „Сулыў сымбатын бузбақ түўе, Елмуратқа пысқырып та отырған жок (Ж. Аймурзаев). 3. Қудайым ондай менен қослас болыў түўе. қайтып от жаққышы болмағайман (Т. Қайыпбергенев). 4. Мен түўе, оған анасы да хеш нәрсе дей алмады (Ж. Аймурзаев). 5. Пияда түўе, ат пенеп үлгерип қайтыў да қыйын (К. Камалов).

МАЗМУНЫ

Алғы сөз	3
I. Морфология хәм оның изерлеу объекти	5
Грамматикалық мәни грамматикалық форма хәм грамматикалық категориялар	7
Сөздің морфологиялық қурылысы	11
Сөз жасау усыллары	18
Жуп сөзлер	23
Жуп сөзлердин морфологиялық өзгешелиги	25
Жуп сөзлердин фонетикалық өзгешелиги	26
Составлы сөзлер	27
Қысқарған сөзлер	28
Біріккен сөзлер	29
Сөз шақаплары	32
II. Атлық	37
Атлық ҳаққында түсиник	40
Атлықлардын синтаксислик хызмети	41
Атлықтың грамматикалық категориялары	42
Сан категориясы	43
Тартым категориясы	46
Сеплик категориясы	50
Атау сеплиги	51
Ийелик сеплиги	54
Барыс сеплиги	55
Табыс сеплиги	57
Шығыс сеплиги	58
Орын сеплиги	58
Сепликлердин тиркеуишлер менен қолланылуы	59
Атлықлардың жасалуы	60
Атлықлардын морфологиялық усыл арқалы жасалуы	61
Конкрет атлықлар жасаушы аффикслер	65
Абстракт мәниди дөрэнди атлықлар жасаушы аффикслер	69
Атлықлардын синтаксислик усыл арқалы жасалуы	69
Қоспа атлықлар	71
Составлы атлықлар	71
Жуп атлықлар	73
Қысқарған қоспа атлықлар	73
III. Келбетлик	75
Келбетлик ҳаққында улыўма түсиник	75
Келбетликлердин семантикалық өзгешеликтери	75
Келбетликлердин жасалуы усыллары	76
Атауыш сөзлерден келбетлик жасайтуғын аффикслер	76
Фейиллерден келбетлик жасайтуғын аффикслер	79
Келбетликтин қурылысына қарай түрлери	81
Келбетликтин дәрежелери	82

Келбетликтин субстантивлениуи	84
Келбетликтин гәптеги хызмети	84
IV. Санлық	85
Санлықтын лексика-семантикалық мәнилери	86
Санлықтын морфологиялық өзгешеликтери	87
Санлықтын синтаксислик хызметтери	88
Санлықтын мәниси бойынша түрлери	89
Санак санлықлар	93
Қатарлық санлықлар	95
Жыйнақлау санлықлары	96
Тотлау санлықлары	97
Шамалық санлықлар	99
Бөшек санлықлар	99
V. Алмасық	100
Алмасық ҳаққында улыўма түсиник. Алмасықтың басқа сөз шақаплары менен қарым-қатнасы	101
Алмасықтың морфологиялық өзгешеликтери	102
Алмасықлардын синтаксислик хызмети	104
Алмасықтың мәниси бойынша түрлери	104
Бетлеу алмасықлары	106
Өзлик алмасығы	108
Силгеу алмасығы	111
Жәмлеу алмасықлары	112
Сорау—қатнас алмасықлары	114
Бетгилеу алмасықлары	115
Белгисизлик алмасықлары	118
Болымсыздық алмасықлары	118
Басқа сөз шақапларының алмасыққа өгиуи (Пронимализация)	119
VI. Фейил	120
Улыўма түсиник	120
Фейилдин беллик формалары хәм олардың синтетикалық және аналитикалық түрлери	122
Фейилдин жай, қоспа хәм қурама түрлери	123
Фейилдин тийқары	124
Фейилдин болымлы хәм болымсыз түрлери	125
Ауыспалы хәм ауыспалсыз феиллер	127
Фейилдин дәреже категориясы	123
Өзлик дәреже	130
Шериклик дәреже	132
Өзгелик дәреже	134
Белгисиз дәреже	138
Фейил дәрежелеринин өз ара қарым-қатнасы	139
Фейилдин басқа сөз шақапларынан жасалуы усыллары	140
Фейилдин аффиксация усылы менен жасалуы хәм мәнилери	140
Қоспа феиллер	146
Көмекши феиллер	148
Толымсыз феиллер	151
Фейилдин түр категориясы	153
Фейилдин дауамлы түри	153
Фейилдин дауамсыз түри	155
Фейилдин беллик категориясы	156
Фейилдин мейил категориясы	160
Бойлық мейил	161
Анықлық мейил	164
Шәрг мейил	165
Тилек мейил	168
Фейилдин мәҳәл категориясы	170
Өткен мәҳәл	171
Хәзирги мәҳәл	176
Келер мәҳәл	179

Хэр тэрэг фейиллэр, Атауыш фейил	184
Келбетлик фейил	187
Хал фейил	191
Хэрекет атын билдириүши гураклы дизбеклер	194
VII. Рәуиш.	195
Улымма түсиник	198
Рәуишлердин дүзилиси хәм составы	200
Рәуишлердин мәнилик түрлери	200
Сапалык рәуишлер	200
Сын рәуиши	20
Муғдар дәреже рәуиши	20
Жагдайлык рәуишлер	203
Уакыт рәуиши	20
Орын рәуиши	20
Себеп—макет рәуиши	2
Рәуишлердин жасалыуы	2
Морфологиялык усыл менен рәуишлердин жасалыуы	2
Синтаксислик усыл менен рәуишлердин жасалыуы	2
Бириккен коспа рәуишлер	2
Составлы рәуишлер	2
Жуп рәуишлер	2
Фразеологиялык дизбеклердин рәуишлесийи	2
Семантикалык усыл менен рәуишлердин жасалыуы	2
Рәуиштин дәрежелери	2
Рәуишлердин синтаксислик функциясы	2
Гейпара рәуишлердин өз ешелikleri	2
VIII. Модаль сөзтер.	
Модаль сөзлер ҳаққында түсиник	
Модаль сөзлердин лексика-семантикалык өзгешеликleri	
Модаль сөзлердин грамматикалык өзгешеликleri	
IX. Еликлеуиш сөзлер.	
Еликлеуиш сөзлердин семантикалык өзгешелиги	
Еликлеуиш сөзлердин фонетикалык өзгешеликleri	
Еликлеуишлердин морфологиялык өзгешеликleri	
Еликлеуиш сөзлердин синтаксислик хызмеги	
X. Таңлак.	
Таңлак сөзлердин лексика-семантикалык өзгешеликleri	
Таңлак сөзлердин фонетикалык өзгешеликleri	
Таңлак сөзлердин грамматикалык өзгешеликleri	
XI. Көмекши сөзлер.	
Көмекши сөзлер тууралы қысқаша түсиник	
Сап көмекши	
XII. Тиркеуишлер.	
Тиркеуишлер тууралы улыўма түсиник	
Атау сеплигиндеги сөзлер менен колданылатуғын тиркеуишлер	
Барыс сеплигиндеги сөзлер менен колданылатуғын тиркеуишлер	
Шығыс сеплигиндеги сөзлер менен колданылатуғын тиркеуишлер	
XIII. Дәнекерлер.	
Дәнекер сөзлер тууралы қысқаша түсиник	
Қарсылас дәнекерлер	
Гезеклес дәнекерлер	
Ауыспалы дәнекерлер	
Себеплес дәнекерлер	
Шәрт мәнисли дәнекерлер	
Ыңғайлас дәнекерлер	
XIV. Жаһапайлар	

